

VAKIFLAR DERGİSİ

Yıl: Haziran 2013 - Sayı: 39 Hakemli Dergidir.
Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Sertifika No: 16651
ISSN: 1011-7474

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Dr. Adnan ERTEM

Yayın Koordinatörü
Burhan ERSOY

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Adnan TÜZEN

Yayın Yönetmeni
Mehmet KURTOĞLU

Editörler
Hüseyin ÇINAR, Fatih MÜDERRİSOĞLU

İngilizce Editör
Evgenia ÜNAL

Dergi Sekreteryası
Hasan DEMİRTAŞ

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Abide DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. A. Nezihi TURAN	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Musa YILDIZ	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Evgenia ÜNAL	Bilkent Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Fatih MÜDERRİSOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Dr. Murat YILMAZ	Cumhurbaşkanlığı Gen. Sek. Danışmanı
Mehmet ÇETİN	Yazar

Yayın Danışma Kurulu

Prof. Dr. Hakkı ACUN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut AK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AKGÜNDÜZ	Amsterdam Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN	İpek Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Géza DAVİD	Macar Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Özer ERGENÇ	Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Süreyya FAROQHI	Bilgi Üniversitesi
Prof. Dr. Halil İNALCIK	Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut KAYA	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Heath W. LOWRY	Bahçeşehir Üniversitesi
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Galatasaray Üniversitesi
Prof. Dr. Hüsrev SUBAŞI	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof. Dr. Aysel TÜKEL YAVUZ	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ	Emekli Öğretim Üyesi
Yrd. Doç. Dr. A. Vefa ÇOBANOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Dr. Rhoads MURPHEY	Birmingham Üniversitesi
Evangelia BALTA	Ulusal Yunan Araştırmaları Vakfı / Yunanistan

Yayın ve Danışma Kurullarındaki isimler unvan ve soyadına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Dergimize gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere alanında çalışması ile tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Dergide çıkan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Yayınlanan yazı, belge ve fotoğrafların her türlü hukuki mesuliyeti yazarına aittir.

Yazışma Adresi:

T.C. BAŞBAKANLIK

Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı
Vakıflar Dergisi Atatürk Bulvarı. No: 10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 5096000 - Faks: (0312) 324 47 22
e-posta: vakiflaryayin@yahoo.com - web: www.vgm.gov.tr

Yapım:

Semih Ofset S.E.K. Yayıncılık

Tasarım & Baskı:

www.semihofset.com.tr - 0 312 341 40 75

Vakıflar Dergisi 39 - Haziran 2013

TAKDİM

Vakıf kavramı tarihsel sürekliliğinin ve taşıdığı değerlerin gereği olarak sosyal bilimler ağırlıklı olmak üzere bilimsel araştırmaların konusu olmuştur. Sosyolojiden, siyaset bilimine, sanat tarihinden, mimarlığa kadar uzanan bir yelpazede yerli ve yabancı pek çok bilim insanının araştırmalarına konu alan vakıf gerçeği bu yönüyle, içeriğindeki bütün zenginlikle ilmi yönden de bir hazinedir. İşte bu hazinenin kapılarını biraz olsun aralama gayretinin yansıması olan Vakıflar Dergisi bu yüzden bizim için çok önemlidir.

Bilindiği üzere Dergicilik uzun soluklu bir koşudur. Dergiler ancak uzun soluklu olduklarında kültür hayatında iz bırakır, izlek açarlar. Ekolleşme ancak; belli bir fikre duyulan inancın ve bir konuya ilişkin şuurun yansıtılması hedefindeki dergiler vasıtasıyla olur. Düşünce ve sanat tarihinde bu anlamda iz bırakmış, çığır açmış dergiler vardır ki bu dergiler bir fikir veya düşünce etrafında şekillenmiştir. Ülkemizde düşünce veya sanat bağlamında çığır açmış dergilerin dahi uzun soluklu olamadığını görmek de mümkündür. Hatta düşünce ve sanat hayatında iz bırakan, uzun soluklu, ekol olmuş dergilerin sayısı bir elin parmaklarını geçmeyecek kadardır.

Bu bağlamda geçmiş Cumhuriyet tarihimize yakın olan Vakıflar Dergisi'ne bakıldığında, 75. yılını doldurmuş, uzun soluklu yayın hayatıyla alanında kaynak ve ekol olmuş denilebilecek bir dergi olduğu görülür. Prof.Dr. Fuat Köprülü, Prof.Dr. Ömer Lütfi Barkan, Prof. Dr. Ali Himmet Berki, Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken, Prof.Dr. Albert Gabriel, Prof.Dr. İ.Hakkı Uzunçarşılı A. Süheyl Ünver gibi Türk düşünce ve fikir hayatının önemli şahsiyetlerinin Vakıflar Dergisi'nde yazmış olmaları yukarıdaki düşünceyi teyit etmektedir.

Vakıflar Dergisi'nin yayın hayatına başladığı 1938 yılından bu yana yayın serüvenine baktığımızda, gerek yayın periyodu gerek yayın içeriği ve kalitesi bakımından her zaman daha iyi ve güzele doğru gittiği görülecektir. 2010 yılında yayınlanan 33. sayısı itibarıyla hakemli bir dergi olarak yayınlanmaya başlayan Vakıflar Dergisi'ne olan ilgiyi, gelen makale sayısındaki artıştan görmek mümkündür. Makale sayısının artışı, aynı zamanda yayın kurulumuz ve hakemlerce değerlendirilecek makalelerin daha iyisini seçme imkânını sunmakta ve içerik olarak dergimizin derinliğini arttırmaktadır.

Sosyal Bilimler alanında hizmet veren Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS Index)'inde taranmakta olan Vakıflar Dergisi önümüzdeki sayımızdan itibaren Tübitak-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı'nda taranmaya başlayacaktır. Yine bu bağlamda 'Index Copernicus' adlı uluslararası index ve veri tabanına müracaatı yapılmış olan Vakıflar Dergisi ilk sayısından elinizdeki 39. sayıya kadar yayınlandığı günden bu yana nitelik ve nicelikten ödün vermeden, alanında çalışacaklara kaynaklık ederek hassasiyetle yayını sürdürmekte ve adeta bir okul işlevi görmektedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü olarak Türk düşünce hayatında böylesine kalıcı bir iz bırakmış olan dergimizin ulaştığı 75. yılını, yayınlayacağımız özel sayı ve yayınlarla kutlamayı düşünüyoruz. Bu anlamda yıl içinde yeni yayınlarımızla da karşınızda olacağız. Çıktığı günden bugüne kadar dergimize, yazı ve araştırmalarıyla katkı sunmuş ve bu sayısına emeği geçmiş herkese teşekkür ediyorum.

Dr. Adnan ERTEM
Vakıflar Genel Müdürü

ÖNSÖZ

1938 yılında yayın hayatına başlayan ve bu yıl 75. yaşını kutlayacak olan Vakıflar Dergisi, tıpkı Vakıf Kurumu gibi kökleşmiş alt yapısı ve oturmuş okuyucu kitlesi ile hizmete devam etmektedir. Dergimiz başta Tarih, Sanat Tarihi, Mimarlık Tarihi, Şehircilik, Korumaçılık, Restorasyon ve Sosyoloji vb. disiplinler arasında bağlantı kurarak, 75 yıldır ilkeli bir biçimde yayımlanmaktadır. Bu arada Vakıflar Genel Müdürlüğü de diğer alanlarda olduğu gibi, bilimsel çalışmaları da özveriyle desteklemektedir. 1938-2008 yılları arasında, inişli çıkışlı bir yayın serüveni ile yayımlanan Vakıflar Dergisi, 2009 yılında basılan 32. sayısı ile birlikte yeni bir döneme girmiş, hakemli dergi statüsü kazanmıştır. Dergimiz, 2009'dan itibaren her yıl iki sayı yayımlanarak, elinizdeki nüshası ile 39. sayısına ulaşmıştır. Böylece, hakemli ve düzenli olarak çıkardığımız 8. sayı olmuştur. Geçmiş itibarıyla saygın bir konuma ve marka değere sahip Vakıflar Dergisi'nin kısa sürede uluslararası nitelik kazanarak çok sayıda kişiye ulaşmasını sağlamak başlıca hedeflerimiz arasındadır. Ayrıca dergimizin uluslararası indekslerde taranması yolundaki çalışmalarımız ve çabalarımız da sürmektedir. Nitekim bunun ilk semeresi de Sosyal Bilimler alanında faaliyet gösteren ASOS Index (Akademia Sosyal Bilimler İndeksi)'te taranmaya başlanmasıdır.

Vakıflar Dergisi'nin 39. sayısında, tarih ve sanat tarihi ağırlıklı on makale ile Kitabiyat bölümünde dört yazara ait tanıtım yazıları yer almaktadır. Dergideki ilk makale, Ersin Şahin'in kamu yönetim sistemi içerisinde önemli bir yer tutan vakıfların küresel ve teknolojik anlamda yaşanan gelişmeler ve değişimler ile bunların getirdiği yenileşme sürecinde yönetim çerçevesinde değerlendirilmesinin ele alındığı "Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Vakıfların Yönetişim Perspektifinde Değerlendirilmesi" başlığını taşımaktadır. Nermin Şaman Doğan, dergideki ikinci makalede, Kayseri'deki Selçuklu Dönemi kadın türbelerini siyasî, sosyal ve kültürel ortamı içinde ele almaktadır. Derginin bu sayısında da yine yazarlarımız arasında yer alan Mehmet Fatsa, Niksar çevresinde kurulan Ahî vakıflarını ve bunların Karadeniz Bölgesi'nin İslamlaşmasına ve Türk iskânına sağladığı katkıyı incelemektedir. İstanbul'un Fatih semtinde bir Bizans kilisesinin mescide dönüşmesinden sonra, 1976-1977 yıllarında yapılan restorasyon çalışmalarının tartışıldığı makaleyi Murat Sav kaleme almıştır. Isparta'nın en erken tarihli yapılarından biri olan Yılkırkan/Yılkırkan Çeşmesi Mustafa Akaslan ve Doğan Demirci tarafından incelenmiştir. Son zamanlarda vakıflar üzerine yaptığı çalışmalarla dikkatleri üzerine çeken Kayhan Orbay, derginin bu sayısında, "Vakıflar İle Merkez Arasında Gelir Aktarımları ve Savaş Finansmanı" konusunu tartışmıştır. Malatya'nın tarihi bir yerleşimi olan Hekimhan'daki Köprülü Mehmet Paşa Camii de araştırmacılar arasında Nurşen Özkul tarafından, bir makale çerçevesinde tanıtılmıştır. Ahmet Köç'ün bu sayıda yer alan makalesi de "Osmanlı Devleti'nde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar" başlığını taşımaktadır. Köç çalışmasında, Osmanlı ülkesinde XVI. ve XVII. yüzyıllarda meydana gelen sosyal gelişmelerin bir sonucu olarak vakıfların iktisadî açıdan zayıflamasını ve bu çerçevede padişahların devlete ait mukâtaa gelirlerinden irsadî vakıflara sağladıkları tahsisatı ele alıp tartışmaktadır. Vakıf kayıtları içerisinde ayrı bir öneme sahip olan ve ağırlıklı olarak da XVII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki dönem için önemli bilgiler ihtiva eden Hurûfât ya da Askerî Rûzname Defterleri, Kudüs Kazası örneği üzerinden Şerife Eroğlu Memiş tarafından ele alınıp tartışılmıştır. Dergide yer alan son makale ise Nilgün Çevrimli'nin tanıttığı Vakıf Eserleri Müzesi'nde korunan ve teberrukât olarak adlandırılan halkın bağışladığı halı, kilim, Kur'an-ı Kerim ve şamdan vb. dinî litürjik eşyalarla ilgilidir. Derginin Kitabiyat bölümünde ise Ahmet Köç'ün Richard van Leeuwen'in *Bir Osmanlı Şehri Şam* isimli eserini tanıttığı "Vakıflar ve Şehir Gelişimi"; Rıdavan Enes Akçatepe'nin Firdevs Çetin'in *Batılı Seyyahlara Göre İstanbullu Gayrimüslimler*, Hasan Demirtaş'ın "Hurûfât Defterleri'nden İki Osmanlı Şehri: Maraş ve Ermenek"; Mehmet Kurtoglu'nun "Örfizade Vakfı", "Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri" ve "Bursa'dan Balkanlara Vakıf Medeniyeti Sempozyumu" başlıklı kitap tanıtım yazıları yer almaktadır.

Vakıflar Dergisi'nin 40. sayısında ve derginin yayın hayatındaki 75. yılı nedeniyle yapılacak kutlamalar bağlamında, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanacak yeni kitap, dergi ve etkinliklerde görüşmek dileğiyle.

Editörler

İÇİNDEKİLER

Takdim.....	III
Önsöz.....	V
Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Vakıfların Yönetişim Perspektifinden Değerlendirilmesi An Evaluation of Waqfs as Non-Governmental Organizations Ersin Şahin	9
Kayseri'deki Selçuklu Dönemi Kadın Türbeleri The Monumental Tombs of Women in Kayseri during the Seljuk Period Nermin Şaman Doğan	15
Niksar Yöresindeki Ahî Vakıflarının Karadeniz Bölgesi'nin İskânı ve İslamlaşmasındaki Rolü The Role of Ahî Waqfs of Niksar Area in the Resettlement and Islamization of the Black Sea Region Mehmet Fatsa	27
İstanbul-Fatih'teki Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi ve 1976-77 Restorasyon Çalışmasının Değerlendirilmesi The History of the Kasımağa Masjid in the Fatih District of Istanbul and an Assessment of the 1976-77 Restoration Work Murat Sav	41
Isparta'nın Bilinen En Eski Tarihli Yılkırkan Çeşmesi'nde Yapılan Çalışmaların Değerlendirmesi A Review of Excavation Work the Oldest Fountain of Isparta Known as Yılkırkan Mustafa Akaslan, Doğan Demirci	63
Vakıflar ve Merkez Arasında Gelir Aktarımları ve Savaş Finansmanı The War Financing and Income Transfers between Waqfs and the Central Treasury Kayhan Orbay	75
Hekimhan Köprülü Mehmed Paşa Camii (Derbend Teşkilatı - Celâli İsyanları Bağlamında XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Menzili) Hekimhan Köprülü Mehmed Pasha Mosque (A 17th Century Ottoman Station Viewed through the Correlation between the Celâli Revolts and the Mountain Passes Organization) Nurşen Özkul Fındık	89
Osmanlı Devleti'nde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar Allocations to the Waqfs from the Ottoman Public Treasury Ahmet Köç	103
Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da Askerî Rûzname Defterleri ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerîf Örneği Hurûfât or Askerî Rûzname Registers as Sources of Ottoman Social History and Their Significance: The Case of Kazâ-i Kudüs-i Şerîf Şerife Eroğlu Memiş	115
Teberrükât Eşyalarının Evkâf'taki Serüveni The History of Donated Relics to Waqfs Nilgün Çevrimli	149
Kitabiyat Catalagues Ahmet Köç, Hasan Demirtaş, Mehmet Kurtuluş, Rıdvan Enes Akçatepe	173

Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Vakıfların Yönetişim Perspektifinden Değerlendirilmesi

Ersin Şahin*

Öz

Tarihimizin derinliklerinden gelen ve köklü bir geçmişe sahip olan, yıllarca sosyal ve kültürel alanlarda önemli hizmetleri yerine getirmekle beraber, gelir kaynağı niteliğindeki malların yönetimi ve işletilmesi ile de iktisadi ve idari alanda da önemli ölçüde etkin rol oynayan vakıflar; teknoloji ve bilginin etkin kullanıldığı günümüzde, modern kurumlar yanında yerini almakta ve büyük bir güç oluşturmaya devam etmektedir. Son yıllarda özellikle gelişmiş batılı ülkelerde, kamu ve özel sektörler ile birlikte gönüllü kuruluşların oluşturduğu gönüllü sektör, kâr amaçsız sektör, hükümet dışı organizasyon gibi çeşitli şekillerde adlandırılan üçüncü bir sektör olarak vakıflar büyük bir önem kazanmıştır. Bu bağlamda kamu yönetim sistemi içerisinde önemli bir yer tutan vakıfların küresel ve teknolojik anlamda yaşanan gelişmeler ve değişimler ve bunların getirdiği yenileşme sürecinde yönetim çerçevesinde değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Yönetişim, Sivil Toplum Kuruluşları

An Evaluation of Waqfs as Non-Governmental Organizations

Abstract

Pious endowments (waqfs) an institution closely interwoven to history has served enormously in the social and cultural fields. The management of the endowments' properties has also contributed significantly to administrative and social areas. Today following technological and information developments, waqfs like other modern institutions continue to be considered powerful institutions. In recent years, especially in advanced Western countries, apart from public and private institutions voluntary non-profit and non-governmental organizations are formed. Within the context of the operation of this third sector, waqfs' importance has enhanced. Thus, this paper aims at evaluating the waqf that still holds an important place in public administration while keeping in mind global and technological developments.

Key Words: Waqfs, Governance, Non-Governmental Organizations

* Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü.

1. Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Vakıflar

1.1. Vakfın Tanımı ve Tarihsel Süreci

Bugüne kadar vakıflar alanında birçok inceleme ve araştırma yapılmış olup; içerdiği sosyal, kültürel, iktisadi ve idari unsurlar yönünden vakfa ilişkin çeşitli tanımlara rastlanılmaktadır.

Sözlük anlamıyla vakıf; hapsetmek, alıkoymak, bağlamak, durdurmak anlamlarına gelirken terim olarak; menfaati kullara ait olmak üzere bir malı kendi mülkünden çıkarıp Allah yolunda hapsetmek demektir (Yeğin 1983:775).

Hilmi Ömer Efendi, vakıfları “ Menfaati Allah’ın kullarına ait olmak üzere, bir ayn’i, Cenab-ı Allah’ın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten (satma ve satın almadan) mahpus ve memnû’ kılmaktır (alıkoymak)” olarak tanımlamaktadır (Hilmi Ömer Efendi 1307: 2).

Bahaeddin Yediylıdız; Bir kişi sahip olduğu menkul veya gayr-i menkul mallarından bir kısmını veya onların tamamını, Allah’ın rızasını kazanmak niyetiyle, halkın herhangi bir ihtiyacını gidermek üzere; dini, hayri veya içtimai bir gayeye müebbeden tahsis ederse malını vakfetmiş, yani vakıf müessesesi kurmuş olacağını belirtmektedir (Yediylıdız 1988: 403-408).

Medeni Kanunumuzda ise vakıflar, “Gerçek veya tüzel kişilerin yeterli mal ve haklarını belirli ve sürekli bir amaca özgülemeleriyle oluşan tüzel kişiliğe sahip mal topluluklarıdır” şeklinde tanımlanmıştır (M.K. md.101).

Yukarıda yapılan tanımlardan da anlaşılacağı üzere vakıflar bireylerin taşınır, taşınmaz mallarını dışarıdan hiçbir etki altında kalmadan kendi rıza ve istekleriyle kendi mülklerinden çıkarıp yine kendileri tarafından belirlenen şart ve hizmetlerin yerine getirilmesi için sürekli olarak kurulurlar.

Sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın en köklü ve hukuki kurumlarından biri olarak değerlendirilen vakıfların doğuşu hakkında farklı yaklaşımlar bulunmasına rağmen, insanlar arasında var olan yardımlaşma düşüncesiyle ortaya çıkmış olduğu ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, İslamiyetin kabulü ve bu dinin her çeşit sosyal hizmetin yapılmasını öngörmüş olmasına paralel olarak özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde vakıf kurumu gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. Nitekim, medreseler ve kütüphaneler gibi eğitim müesseseleri; hastaneler, kervansaraylar, hanlar, hamamlar gibi sağlık ve sosyal

yardım müesseseleri; cami, tekke, mescit gibi dini yapılar hep vakıflar aracılığıyla ortaya çıkarılmış, meydana getirilen bu eserler toplumun gelişmesinde ve ülkenin kalkınmasında önemli ölçüde katkı sağlamıştır (Akı ve Demirbilek 1996:1).

Batı toplumlarında vakıf kurumuna ancak Orta Çağda rastlanmaktadır. İlk Çağ klasik Roma Hukuku’nda henüz tüzel kişilik kavramı geliştirilmediği için, bağımsız bir teşkilat olan mal topluluklarına rastlanmaktadır. Hristiyanlığın kabulünden sonra, İmparatorluk döneminde, kilisenin tesiriyle dini amaçlara (Piae Causae) hizmet eden vakıflar kurulmaya başlanmıştır. Orta Çağ’da dini gayeler için kurulan vakıflar yanında, hayır işleri, iyilik yapmak, insanlara yardım etmek amacıyla da vakıflar kurulmuştur. 19. yüzyılda ise batı toplumlarında aile vakıflarının çoğaldığı görülmektedir. Büyük arazilerin, servetlerin parçalanmaması, aile fertlerin elinde kalması için bu gibi vakıflar elverişli idi. Ancak, 19.yüzyılda gelişen liberal düşünce akımları, aile vakıflarının gelecek nesillerin atılım gücünü azalttığını, tüketici bir gençlik yarattığı görüşlerini ısrarla yayarak bu vakıfların giderek azalmasına sebep olmuştur. Diğer taraftan, bu yüzyılda devlet güçlenerek, üzerindeki manevi ve dini hakimiyetlerini zayıflatmak üzere kiliseye ve büyük servetlere sahip bulunan kilise vakıflarına karşı mücadele açmıştır. Bu nedenlerle 20.yy.da batıda vakıf kurma işlemlerinin eski değerini kaybettiği, azaldığı görülmektedir (Cansel 1988: 321-327).

Günümüzde ise batı toplumlarında da vakıfların benzer bir özelliğe sahip olduğu gözlenmektedir. Özellikle özel sektörün ilgi duymadığı ve kamu sektörünün yeterli olamadığı, kâr etme imkanı bulunmayan veya kâr marjlarının çok düşük olduğu kültürel faaliyetler, eğitim ve sağlık gibi sektörlerde ortaya çıkan boşluk, vakıflar tarafından doldurulmaktadır. Bu nedenle vakıflar "kâr amacı gütmeyen kuruluşlar (non-profit organizations)" veya "üçüncü sektör kuruluşları (third sector)" olarak kabul edilir hale gelmiştir (Baloğlu 1996: 10).

1.2. Sivil Toplum Kuruluşları

Sivil Toplum kavramı yüzyıllar boyu aileden, devletten uzanan yelpazede çeşitli ilişki, örgüt veya toplumsal grupları belirtmek için kullanılırken, tarih içindeki değişimine bağlı olarak da bir anlam çoğulluğuna sahip olmuştur (Mardin 1983: 9).

Latince *civilis* kelimesinden türeyen sivil, ilk anlamıyla yurttaş, hayatına ve haklarına ilişkin bütünü belirlemek için kullanılır. “Sivilleşmek” bir topluluğu daha gelişken sosyal bir hale getirmektir. Onu izleyen sivilizasyon da maddi, sosyal ve kültü-

rel gelişmeyi anlatır (Akal 1990: 32).

Sivil toplum en genel anlamıyla gönüllü, kendi kendini oluşturan, kendi ayakları üzerinde duran, hukuksal bir düzenle ya da bir ortak değerler kümesiyle sınırlı, devletten özerk, örgütlü toplumsal yaşam alanı olarak tanımlanmaktadır (Aslan 2000: 262).

Sivil toplum kavramı, gelişim süreci içinde farklı dönemlerde farklı şekillerde ele alınmıştır. Keane göre, kavram bugünkü modern anlamına gelinceye kadar dört değişik evreden geçmiştir (Keane 1993: 48). Birinci evrede, klasik sivil toplum ve devlet ağırlığı öne çıkmıştır. Yani, merkezi egemen-anayasal devleti haklılaştırma ve bunun karşısında bu devletin otoritesine karşı sivil toplumun içindeki bağımsız toplumların gelişmesi ortaya konulmuştur. İkinci evrede, bağımsız toplumların kendilerini devlete karşı savunmalarının meşru olduğu vurgulanmıştır. Üçüncü evrede, sivil toplum ve devlet ayırımındaki devlet karşıtlığı, zayıflatılmıştır. Dördüncü evrede ise, düzenleyici devlet iktidarının sivil toplumu yavaş yavaş kısıtladığı öne çıkartılarak çoğulcu kendi kendini örgütleyen devletten bağımsız bir sivil toplumu korumanın önemi vurgulanmıştır (Önal 2000: 7).

Sivil Toplum kuruluşları, toplum yararına çalışan ve bu yönde kamuoyu oluşturan, kâr amacı gütmeyen, sorunların çözümüne katkı sağlayarak çoğulculuk ve katılımcılık kültürünü geliştiren, demokratik işleyişine sahip, bürokratik donanımdan yoksun ve gönüllü bir araya gelen bireylerden oluşan örgütlenmelerdir (Kocacık 2003:189).

Sivil toplumun temel özelliği devletten özerk kendi dinamiklerine sahip, çoğulcu örgütlenmeler bütünü olmasıdır. Birey, bu toplumda, kendi kişiliğini kaybetmeksizin bir takım örgütlenmeler içerisinde girmekte, toplumsal gelişiminin yönlendirilmesinin itici gücü olmaktadır. Bu çerçevede sivil toplum için demokrasi kendi içerisinde ve devletle ilişkileri bakımından zorunlu koşulu oluşturmaktadır (Yıldırım 2003: 237).

Sivil toplum kuruluşlarının ortak özellikleri şu şekilde sıralanabilir;

- Özerklik
- Gönüllülük
- Bir kamu alanına sahip olma
- Yasallık
- Kâr amacı gütmemek
- Kamu yararı gözetmek
- Şeffaflık
- Ortak değerlere sahip olma

- Ortak başarı faktörleri

Sivil toplum kuruluşlarının işlevleri ise, Sivil toplum kuruluşlarının çalışmalarında, eşitliği yaygınlaştırmak, toplumsal sorunları tespit etmek, kaynak mobilizasyonunu temin etmek; insanlığın onurunu yükseltmek, kamu eğitimi, hayır severlik ve sosyal hizmetleri sağlamak, fakirlere yardım etmek, örgütlenmeyi teşvik etme, sosyal mobilizasyonu kolaylaştırmak ve demokratik ilke ve kurumların güçlendirilmesini sağlamak için yoğun bir çaba içerisinde oldukları gözlenmektedir (Yıldırım 2004: 72).

Sivil toplum kuruluşların oluşumunun temel nedenlerinden biri de toplumsal sorunlara duyarlılıktır. Bugün çağdaş demokrasilerde STK'lar toplumun vazgeçilmez öğeleri arasında yer almaktadırlar (Tezcan 2003: 2). İyi yönetim sürecine olumlu katkılar sunabilme açısından aktif vatandaşlık kavramı ve bu yönde vatandaşların bilinçlendirilmesi, etkin sivil toplum kuruluşlarının varlığını gerektirmektedir. Sivil toplum kuruluşları, belli bir konu etrafında bir araya gelebilme yeteneğine sahip vatandaşların oluşturdukları bir topluluktur. Sivil toplum kuruluşları, farklı sosyal grupların beklentilerini dikkate alma, diğer sivil toplum kuruluşları ile dayanışma içinde olma, bunun yanı sıra kendi beklentileri doğrultusunda tamamen kendi başarılarına iş yapabilme özellikleri nedeniyle, aktif vatandaşlık kavramını pekiştirmekte ve iyi yönetim sürecine önemli kazanımlar sağlamaktadır (Yıldırım 2004: 199).

Türkiye'nin gelişmiş ülkeler arasında yerini alabilmesi için, sağlıklı işleyen ve yönetilebilen bir demokratik siyasal düzen kurmaya ihtiyaç olduğu herkesçe bilinmektedir. Günümüz dünyasında etkin bir yönetişime ulaşmanın ön şartı ülke içinde vatandaşlarına hak ve özgürlüklerle örtülü siyasal ve sosyal bir ortam sunmaktır. Sivil toplum kuruluşları bu ortamların mikro modelleridir (Yıldırım, 2004: 14). Yönetişimin önemli unsularından birisi de sivil toplum örgütleri ya da gönüllü vatandaş birlikleridir. Sivil toplum kuruluşları sayesinde bireyler yönetim sürecine daha organize ve planlı bir şekilde katılma imkanına kavuşarak sivil toplum kuruluşlarının bu işlevlerinden dolayı sorunların çözümünde taraf olarak aynı zamanda denetim işlevi de yerine getirilebilecektir (Bahcavan 2006: 14).

2. Yönetişim

“Yönetişim” sözcüğünün Fransızca karşılığı olan “gouvernance”, 18.yüzyılda yönetmek anlamında kullanılmaktaydı. Daha sonra İngilizcede de kullanılmaya başlanmıştır. Bugün sözcük önüne “iyi” sözcüğü getirilerek “iyi yönetişim” (good gover-

nance) ve çeşitli güncel gelişmeler doğrultusunda “ küresel yönetim”, “işletme yönetimi” gibi terimler içinde kullanılmaktadır. Ancak kavramın sosyal bilimler alanına girişi 1970’lerin ortalarından itibaren olmuştur (Sönmez 2004: 115-116).

19. yüzyıldan bu yana sosyal ve siyasal kuramın en önemli tartışma konularından biri haline gelen yönetişimin kullanım alanının işletme yönetiminden başlayarak, iktisat, siyaset ve kamu yönetimi alanlarına uzanması ve “ yerel” (local governance), “ulusal” ve “uluslar arası” yönetişime (international/ global governance) kadar genişlemesi kavramın tek bir anlamından söz edilmesini oldukça güçleştirmektedir (Güzelsarı 2004: 15).

Yönetişim; merkezî otoritenin yukarıdan aşağıya doğru hakimiyetini esas alan klasik yönetim anlayışı yerine hükümetler, yerel yönetimler, iş çevresi, işçiler ve işçi sendikaları, hükümet dışı kuruluşlar gibi tüm toplumsal aktörlerin karşılıklı işbirliği ve uzmanlaşmasına dayanan, katılımcılığı ve sivil toplum kuruluşlarını ön plana çıkararak, saydamlığı, açıklığı hesap verme sorumluluğunu, yetki devri ve yerindeliği esas alan bir anlayış olarak ifade edebilir (DPT 2007:4).

Yönetişimde üç sac ayağı bulunmaktadır. Bunlar:

- Devlet
- Toplum
- Özel sektör

İyi yönetişimin uygulamaya geçebilmesi, unsurların ifade ettikleri anlam ve boyutta anlam kazanabilmesi bu üç sac ayağının da güçlü olmasına bağlıdır (Bayramoğlu 2002: 96).

Yönetişimin en önemli özelliği karşılıklı olma özelliğidir. Yönetim işi yönetim anlayışında iki taraflı bir iştir. Kurum içinde astlar, kurum dışında da hizmet alanlar yani kamu yönetimi söz konusu olduğunda klasik deyimleriyle yönetilenler pasif konumdan çıkılarak aktif hale getirilmektedir. İşlerin yürütülmesinde, amirlerin ve üst yöneticilerin tek karar verici olduğu tamamen merkezi çizgiden, hem çalışanların hem de hizmet alanların karar ve uygulama çalışmalarında görüş ve düşünceleriyle katılımını ön gören bir anlayışa geçilmektedir. Bu da yönetişimin olmazsa olmaz özelliğidir (Gündoğan 2002: 3).

3. Vakıfların, Devlet- Sivil Toplum Kuruluşları İle İlişkisi

Yardımlaşma ve dayanışmanın kurumsallaşma adına en ideal örnek verebilecek müessese vakıflardır. Bu kurumlar insan hayatının kolaylaştırıl-

ması, iyileştirilmesi, toplumsal düzenin korunması ve devamı için kurulmuştur. Vakıflar, geliştirdiği sosyal yardım müesseseleri ile, insan onurunun korunmasını sağlamış toplum ve devlet bütünlüğünü tamamlayıcı etken olmuştur (Özaydın 2003: 4). Kentin sağladığı hizmetlerin sunumunda vakıf kurumu, tarihte uzun süre önemli etkin rol oynamıştır. Bu yönüyle vakıflar uzun bir süre kenti kent yapan temel kurum olmuştur. Vakıflar kenti geliştiren ve kente hizmet veren kurum olarak işlev görmüştür (Al 2008: 46).

Vakıflar tarafından yerine getirilen hizmetlerin temelinde devlet tarafından yerine getirilmesi gerekli olan hizmetler olması dolayısıyla, vakıfların ifa ettiği hizmetler incelendiğinde dini içerikten çok sosyal, ekonomik, idari ve bayındırlık hizmetleri olmaktadır (Özaydın 2003: 8). Vakıflar, vakfa ait gayri menkullerini sürekli olarak elde tutarak gelir kaynağı halinde devamlılığını sağlamaktadır. Vakfa ait arazi ve taşınmazlar için asıl önemli olan bunların vakfın gayesini sağlamak amacıyla devamlı olarak işletilmesi olduğundan, vakıf konusu gayri menkuller terk edilemez. Böylelikle gayri menkuller az çok gelir getirirse bile iktisadi, zirai, ticari sahalarda faal durumu korunarak, milli servet devamlı olarak işletilmiş olur (Berki 1965: 85-91).

Günümüz devlet anlayışında ve devletin üstlendiği fonksiyonlarda değişimler meydana gelmiş ve sosyal devlet kavramı ortaya çıkmıştır. Günümüzün sosyal devleti ise insanlar arasında görülen ve etkileri hissedilen eşitsizlikleri ortadan kaldırmak, hiç olmazsa hafifletmek üzere sosyal yardımlara ve sosyal siyaset tedbirlerine başvurumaktadırlar. Günümüzde devletin sosyal ve ekonomik fonksiyonları oldukça artmış ve devletin üstlendiği kamu hizmetleri çok fazla genişlemiş ve çeşitlenmiştir. Vakıfların kurulması ve kurulan bu vakıflara belli bir servet ve belli bir akar temin edildiğinden, belli bir akar tahsisi ile fertlerin tasarrufa teşviki de sağlanmış olup bu tasarruflarla kamu hizmeti lehine adeta bir döner sermaye kurulmaktadır. Böylece vakıflar bir bakıma sermayenin aslını koruyan ve genişleten bir bünyeye sahiptir ve kamu hizmetlerinin ifasında önemli bir yer tutmaktadır (Gökçen 1985: 125).

Uygurlık tarihimizin temel bölümlerinden birini kapsayan ve sosyal adaletin gerçekleştirilmesinde önemli bir yer tutan vakıflar, hiçbir millette Türk toplumundaki kadar büyük ve anlamlı olmamıştır. Ülkemizde bulunan, dünya çapında önemli değerlere sahip eski eser ve abidelerin büyük bir kısmı vakıf yoluyla yapılmıştır. Bu eserler milli kültürümüzün ve tarihimizin tapu senetleri hükmündedir. İslamiyet’in doğuşu ile toplumun güçsüzlerini korumak, yolcu ve misafirleri ağırlamak, zamanın

toplumsal ihtiyaçlarını karşılamak üzere ortaya çıkan vakıfların, zaman süreci içerisinde, tesis edildiği milletlerin ihtiyaç ve karakterine göre hizmet alanı genişlemiştir (Öztürk 1988: 329-346).

Vakıf kurumu ile birlikte, lüks tüketime ve gösteriş yoluna gitmesi muhtemel kaynakların zaruri ihtiyaç maddelerinin tüketimine yönelmesi sağlanır. Böylece, tüketimin zaruri ihtiyaç maddelerine kaydırılması suretiyle marjinal faydanın artırılması, milli ekonomide tüketimden sağlanan toplam faydanın ve toplam tatmin duygusunun artışına yol açar. Lüks ve gösteriş tüketimine gitmesi veya atıl kalması muhtemel kaynakların yatırımlara yönelmesini teşvik eder. Bu yolla yatırımların sosyal faydası yüksek olan sahalara kaymasını sağlar. Zenginlerdeki serveti teşhir etme arzusunun, sosyal yarar ile birlikte gerçekleşmesine yardım eder. Son olarak da, sermaye sahibi girişimcilerinin kazanç ve girişim zihniyetini köreltmeden gelir ve servetin yeniden dağılımına yardım eder (Zaim 1987: 211).

Sonuç

Vakıflar başlangıçta, kişisel ve toplumsal ihtiyaçların karşılanması amacıyla ortaya çıkmıştır. Ancak daha sonra toplum hayatında meydana gelen gelişmelere uygun olarak, içinde bulunduğu toplumların sosyo- kültürel yapısı, ekonomik imkânları ve kabiliyetleri oranında değişmiş ve gelişmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde serbest ekonomi kurallarına ve yerinden yönetim esaslarına göre faaliyet gösteren, herbiri hükmi şahsiyeti haiz; devletin yükselme ve duraklama haketlerine paralel olarak hizmet alanları genişleyip daralan; toplum ve devlet hayatında sosyal, kültürel, ekonomik hatta siyasi yönlerden belirgin bir potansiyele sahip bir sektör haline gelmiştir (Öztürk 1995: 549).

Türk toplumunda hemen her dönemde, kurulan vakıfların sayısının artış gösterdiği zamanların daha çok devlet- toplum arasındaki bir uyumun mükemmel sağlandığı devirlere rastlaması bir tesadüf değildir. Genelde kabul edilen maddi ve manevi sebeplerin yanında, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, tamamen hayır amaçlı bir çok vakıflar kurulmasını sağlayan şüphesiz başka nedenlerde vardır. Bu sebeplerin en başında nihai hedeflere ulaşmada, toplumla devlet arasında hiçbir anlaşmazlık ve uyumsuzluğun olmaması geliyordu (Soysaldı 2002: 395).

Bir ülkede toplumsal kalkınmanın etkinliği o toplumda tabakalaşmanın üst kesiminde yer alanların iyi yönlendirilmesi ve alt kesiminde yer alanların da iyi gözetilmesine bağlıdır. Bu da yönetişimin en önemli amacı olan halkın yönetime katılımını sağ-

lıyordu. Vakıflar yöneticiye bu imkanı sağlayacak yapıdadır. Vakıfların bu özelliğinden yararlanan Osmanlılarda devlet, yapı itibarıyla babadan oğula geçen bir saltanat sistemiyle idare ediliyordu. Tek insan yönetimine dayanan bu idari yapıya karşılık; başta padişah, kadın sultan ve paşalar olmak üzere her kademedeki yöneticiler toplum yararına kurdukları vakıflarla devlet-vatandaş irtibatını temin ederek, geniş kitlelerin yönetimine bağlılıklarını sağlamayı başarmışlardır (Öztürk 1986: 176-177). Toplum hayatının sürekli değişen dinamik bir bünyeye sahip olduğu düşünüldüğünde, kurumların geçmişteki yapıları ile etkinliklerini sürdürülebilirliklerinin mümkün olmadığı ortadadır. Bu bağlamda vakıfların da içinde bulunduğumuz yüzyılın sorunlarının çözümünde farklı politika araçlarına sahip olacağı açıktır. Tarihi ve kültürel hayatımızda vakıf kurumunun olumlu yöndeki katkılarını her zaman yaşamış ülkemizde de, vakıfların modern görünümü ile gelecek yıllara aktarılması büyük önem taşımaktadır.

Bir yönetişim pratiği olarak vakıflar; toplumun taleplerine karşı duyarlı, katılımcılığa önem veren, hedef ve önerilerini netleştirmiş, hesap veren, şeffaf, daha küçük ancak daha etkin bir kamu talebi yönetişim kavramının gelişmesinde etkili olmakla birlikte kamunun üretimden çekilmesi, düzenleyici işlevinin güçlendirilmesi, özel sektör ve toplum ile paydaşlık ilişkisinin geliştirilmesini sağlamıştır.

Toplumsal yapının sağlıklı işleyebilmesi için, çeşitli nedenlerle toplumun diğer kesimlerine nazaran dezavantajlı durumda bulunan bireylerin ve grupların desteklenmesi; sosyal, kültürel ve çevresel sorunların üstesinden gelinmesi, din, sağlık, politika gibi hizmetlerin yerine getirilmesi kaçınılmaz bir gerekliliktir. Toplumsal bir yapı açısından yaşamsal bir öneme sahip bu gerekliliklerin yerine getirilmesinde birey ve kurumlar açısından doğrudan bir ekonomik getirisi de bulunmamaktadır. Bu noktada STK'lara duyulan ihtiyaç ve üstlendikleri fonksiyonların önemi anlaşılmakta ve onlara duyulan ihtiyaç her geçen gün artmaktadır.

Köklü bir maziye sahip olan ve yıllarca kamu hizmetlerine destek olmuş, türk kamu yönetimi ve ekonomisi içerisinde önemli bir yer tutan vakıflarımızın günümüzde karşılaştığı sorunlara millet olarak herkesin çözüm araması ve elinden geldiği kadar sorunların çözümüne yardımcı olması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Akal, C. (1990). *Sivil Toplumun Tanrısı*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- Akı, E.-Demirbilek, S. (1996). *Sosyal ve Kültürel Hayatımızda Vakıflar ve İlgili Mevzuat*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- Al, H. (2008). "Çağdaş Kent Hizmetlerinin Sunumunda Vakıfların Rolü", *Yerel Siyaset Dergisi*, Yıl:3, S.25, Ocak, s.45-56.
- Aslan, S. (2000). "Türkiye'de Sivil Toplum", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, S.31. s.260-283.
- Bahcavan, G. (2006). *Yönetişim ve Türkiye Uygulaması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Baloğlu, Z. (1996). *The Foundations of Turkey*, İstanbul, Tüsev Yayınları.
- Bayramoğlu, S. (2002), "Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim", *Praksis*, 7, s.85-116.
- Berki, Ş. (1965). "Vakıfların Gördüğü Çeşitli Hizmetler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 6, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, s.85-91.
- Cansel, E. (1988). "Vakıf, Kuruluşu, İşleyişi ve Amacı", *Vakıflar Dergisi*, Sayı:20, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s.321-327.
- DPT, (2007). "Kamuda İyi Yönetişim, Özel İhtisas Raporu", *9.Kalkınma Planı (2007-2013)*, Yayın No: DPT 2721, Ankara.
- Gökçen, A. (1985). "Vakıfların Ekonomik Yönü ve Vakıf Müesseselerinin İktisadi Tesirleri", *2.Vakıflar Haftası Tebliğleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s.124-126.
- Gündoğan, E. (2002). "Yönetişim", *Yönetişim Dergisi*, Cilt: 1 S:1, Aralık, İstanbul.
- Güzelsarı, S. (2004). *Kamu Yönetimi Disiplininde Yeni Kamu İşletmeciliği ve Yönetim Yaklaşımları*, GETA Tartışma Metinleri Serisi, Ankara Üniv. SBF., Ankara.
- Keane, J. (1993). *Despotizm ve Demokrasi: Sivil Toplum ile Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi 1750-1850*, Çev. Levent Köker, Sivil Toplum ve Devlet, Ayrıntı Yayınları, s.47-90, İstanbul.
- Kocacık, F. (2003). *Toplum Bilim Ders Notları*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları No:32 Sivas.
- Ömer Hilmi Efendi, (1307). *İthaful Ahlâf fi Ahkâm'il Evkâf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İkbal Matbaacılık, Ankara.
- Önal, B. (2000). *Sivil Toplum Örgütleri ve Bir Sivil Toplum Örgütü Örneği*, Mehir Vakfı Yayınları, Konya.
- Özaydın, M. (2003). "Vakıfların Sosyal Politika İşlevleri ve Günümüzde Artan Önemi", *Kamu- İş*, C: 7, Sayı:2, s.1-32, Ankara.
- Öztürk, N. (1986). "Vakıfların İdaresi ve Teşkilat Yapısı Üzerine Düşünceler", *1.Vakıf Şurası 3-5 Aralık 1985-Tebliğler, Tartışmalar ve Komisyon Raporları-*, Elif Matbaacılık, Ankara, s.43-55.
- _____ (1988). "Ankara'nın Kuruluşunda Vakıfların Rolü", *Vakıflar Dergisi*, Sayı:20, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s.329-346,.
- _____ (1995). "Yeni Vakıfların Amaç Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı:25, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s.291-296.
- _____ (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Soysaldı, H. M. (2002). "Vakıfların Günümüzdeki Yeri ve Önemi", *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:1, C.12, Elazığ, s.390.
- Sönmez, S. (2004). *Küresel Finansal Düzen, Yönetişim ve Büyüme, Dünya Ekonomisinde Bütünleşme Hareketleri ve Türkiye*, Ed. Nihal Yıldırım Mızrak, Siyasal Kitabevi, Ankara, s.111-141.
- Şahin, E. (2011). *Vakıfların Yeni Yönetişim Yaklaşımları Açısından Değerlendirilmesi ve Türkiye'nin Yönetişim Sistemine Katkıları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Tezcan, M. (2003). "Cumhuriyetimizin 80. Yılında Ülkemizde Eğitim Sosyolojisi Alanının Durumu ve Sivil Toplum Örgütleri", *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı: 60, s.63-70.
- Yediyıldız, B. (1988). "Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı:20, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s.403-408.
- Yeğin, A. (1983). *Osmanlıca Türkçe Yeni Lügat*, Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, İ. (2004). *Demokrasi Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Yıldırım, M. (2003). "Sivil Toplum ve Devlet", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, Cilt:27, No:2, s.226-242.
- Zaim, S. (1987). "Vakıfların Milli Ekonomiye Etkileri", *V. Vakıflar Haftası Tebliğleri*, VGM Yayınları, Ankara, s.209-2013.

Kayseri'deki Selçuklu Dönemi Kadın Türbeleri

Nermin Şaman Doğan*

Öz

Türkiye Selçukluları döneminde Konya, Kayseri ve Sivas şehirleri siyasi, sosyal ve kültürel açıdan önemli kentlerdir. Selçukluların kuruluş yıllarından başlayarak, özellikle Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve oğulları I. İzzeddin Keykavus ile I. Alâeddin Keykubad ve onun oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemlerinde/bir başka deyişle yükselme sürecinde Kayseri, hükümdarlar/sultanlar ve ailelerinin sosyal yaşamında önemli bir yer tutar. Bu dönemde kentin “*Dârü'l Feth, Dârü'l Mülk*” unvanlarını aldığı, sultanların fetihlere burada hazırlandığı ve payitaht olduğu görülür. Kayseri, aynı zamanda özellikle Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan Erzincan, Erzurum, Şebn Karahisar gibi yerleşimlerin fethedilmesinde Selçuklu sultanları için önemli bir üs niteliği taşımaktadır.

Kayseri'de Selçuklu döneminde farklı işlevli çok sayıda yapı inşa edilmiştir. Bu yapılar içinde kadın türbeleri/kimlikleri, mimarisi ve süsleme özellikleri ile farklıdır. Selçuklu Sultanlarının eşleri, kızları ve kız kardeşleri için anıtsal mezar yapılarını Kayseri'de inşa ettirmiş olması dikkat çekicidir. Bu bağlamda Gevher Nesibe, Mahperi Hatun, Melike Adile/Gaziye Hatun ve Şah Cihan Hatun türbeleri önemli örneklerdir. Özellikle Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ın eşleri Mahperi Hatun ve Melike Adile/Gaziye Hatun türbelerinin Selçuklu dönemi kent dokusu içindeki konumları özeldir. İncelediğimiz dört kadın türbesinin kitabeleri dönemin siyasi ve sosyal yaşamına göndermeler yapan önemli yazılı belgelerdir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Kayseri, Kadın, Türbe, Kimlik

The Monumental Tombs of Women in Kayseri during the Seljuk Period

Abstract

During the Seljuk period, Konya, Kayseri and Sivas are important political, social and cultural centers, Kayseri had always played an important place in the social life of monarchs/sultans and their families, particularly during the rise of the Seljuk's, that is during the reign of Gıyaseddin Keyhüsrev his sons İzzeddin Keykavus I and Alaeddin Keykubad I and the reign of Aledin Keykubad I's son Gıyaseddin Keyhüsrev II. In this period Kayseri earned the titles “*Dârü'l Feth, Dârü'l Mülk*”, and functioned as the capital city, the place where the sultans made their war preparations. Moreover, Kayseri served as a strategic base in conquering some Eastern Anatolian cities including Erzincan, Erzurum and Şebn Karahisar.

Many buildings for various purposes were built in Kayseri during the Seljuk period. Among them monumental tombs of women stand out with their unique architecture and decorations. It is significant that Seljuk sultans had monumental tombs for their women, their wives, daughters, and sisters built in Kayseri. In this aspect the tombs of Gevher Nesibe, Mahperi Huand Hatun, Melike Adile/Gaziye Hatun ve Şah Cihan Hatun are important. Of particular significance for the urban structure of the Seljuks are the tombs of the wives of the Seljuk Sultan Alâeddin Keykubad I, Mahperi Huand Hatun and Melike Adile/Gaziye Hatun. Moreover, the epitaphs/inscriptions of the four women's tombs used in our study are important written manifestations about the political and social life of their time.

Key Words: Seljuks, Kayseri, Women, Tomb, Identity

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü . nerminsd@hacettepe.edu.tr

Giriş

Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşma süreciyle birlikte Kayseri'de Danışmentli ve Selçuklu dönemlerinde imar faaliyetleri artmıştır. Anadolu Selçuklu döneminde Sultan II. Kılıç Arslan (1155- 1192), oğlu I. Gıyaseddin Keyhüsrev (ikinci kez 1205-1211) ve oğulları I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) ve I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) ile onun oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) dönemlerinde Kayseri ve çevresinin siyasi, sosyal ve kültürel etkinlikleri öne çıkmıştır (Göde 1988: 61-65; Turan 1988: 83-84; Safran 1988: 98-102; Eravşar 2006: 239-243).

Kayseri'nin Selçuklu dönemi kent dokusu içinde bağımsız tek yapılar ile kurgusu farklılık gösteren çok sayıda yapı topluluğu/külliye karşımıza çıkmaktadır. Bugün hızla büyüyüp gelişen ve değişen Kayseri şehrinde askeri, dini ve sosyal işlevli büyük ölçüde özgünlüğünü koruyan çok sayıda yapı bulunmaktadır. Bu mimari eserlerin çoğunluğunu oluşturan türbeler şehir surlarının dışında özellikle kentin güneydoğusunda birbirlerine yakın konumlanmışlardır. Özellikle türbe mimarisi konum, plan, malzeme-teknik ve süslemeleri ile Kayseri'ye özgü/şehirselle özellikler yansıtır. Kayseri'de Danışmentli, Selçuklu, Eretna ve Osmanlı dönemlerinde kadınlar için yaptırılmış ya da kadınların yaptırdığı türbeler dikkat çekmektedir. Bu anlamda Kayseri Ortaçağ kentleri içinde ayrıcalıklıdır.

Çalışmamızda Kayseri'deki Selçuklu dönemi kadın türbelerinin özellikle dönemin fiziksel dokusu içindeki yeri, türbelerin yapı/yapı topluluğu içinde ya da bağımsız konumu, Selçuklu siyasi tarihiyle ilişkisi, kadın kimlikleri, mimari ve süsleme özellikleri tartışılacaktır.⁽¹⁾ Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın kızı, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kız kardeşi Gevher Nesibe, I. Alâeddin Keykubad'ın eşi ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesi Mahperi Hatun, I. Alâeddin Keykubad'ın ikinci/diğer eşi Melike Adile/Gaziye Hatun ve Şah Cihan Hatun için inşa edilen türbeler dış kale surlarının dışında şehrin kuzeybatı ve kuzeydoğusunda karşımıza çıkmaktadır. Selçuklu siyasi tarihini yönlendiren bu kadınların türbeleri plan tipleri, malzeme-teknik ve özellikle yoğun süsleme programları ile öne çıkmaktadır. Türbelerin yalnızca cepheleri ve taç kapıları değil, ziyaretgâh/mescit katındaki anıtsal taş mihrapları da yoğun olarak süslenmiştir.

Bugüne kadar incelediğimiz türbeleri konu alan bir-

çok çalışma bulunmakla birlikte, biz daha çok kadın kimlikleri üzerinden konuyu okumaya amaçlamaktayız. Bu bağlamda konuyu farklı ele alan araştırmacıardan A. Akşit, Y. Özbek, K. Türkmen'in çalışmalarını özellikle vurgulamak gerekir.⁽²⁾

Kayseri'de Selçuklu dönemini izleyen Eretnalılar zamanında da kadınlar tarafından ya da kadınlar için inşa edilmiş türbeler bulunmaktadır. Eretna yapıları Şah Kutlu Hatun ile Köşk Medrese/Hanıkahı'nın avlusundaki Suli Paşa türbeleri bu örnekler arasındadır (Şaman-Yazar 1991: 301-314; Çakmaklıoğlu Kuru 1995: 393-406; Özbek 2002: 73-76, 94-96). 14. Yüzyılda/Eretna devleti döneminde de Kayseri'nin önemli bir yerleşim olduğu türbelerin plan tipi (dikdörtgen planlı kuşatma duvarı içinde yer alan sekizgen gövdeli türbe uygulaması), mimari ve süsleme özelliklerinden anlaşılmaktadır.

Kayseri'deki Selçuklu Dönemi Kadın Türbeleri

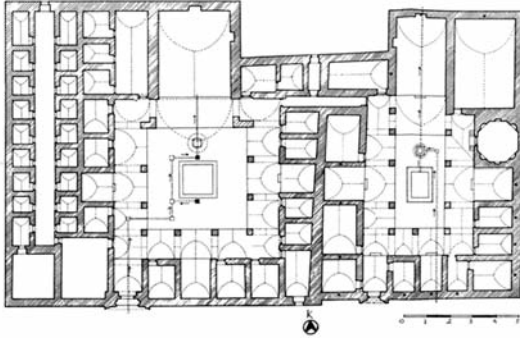
Selçuklu döneminde şehrin sur duvarlarının dışında inşa edilen Kayseri Gevher Nesibe (1206) ile Mahperi Hatun (yaklaşık 1250-1270) türbeleri yapı topluluğu içinde, Melike Adile/Gaziye Hatun (1247) ile Şah Cihan Hatun/Döner (Yaklaşık 1260-1285) türbeleri bağımsız konumlanmıştır (Levha 1).

Levha 1. Kayseri şehri, plan (A. Gabriel,1931)

1. Bu çalışmada 18-20 Ekim 2012 tarihlerinde Sivas'ta Cumhuriyet Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen Uluslararası Katılımlı XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulan bildiri genişletilerek yeniden ele alınmıştır.
2. Yayınlar için bkz. Türkmen 1998: 437-449; Özbek 2002: 65-114; Akşit 2002: 239-245.

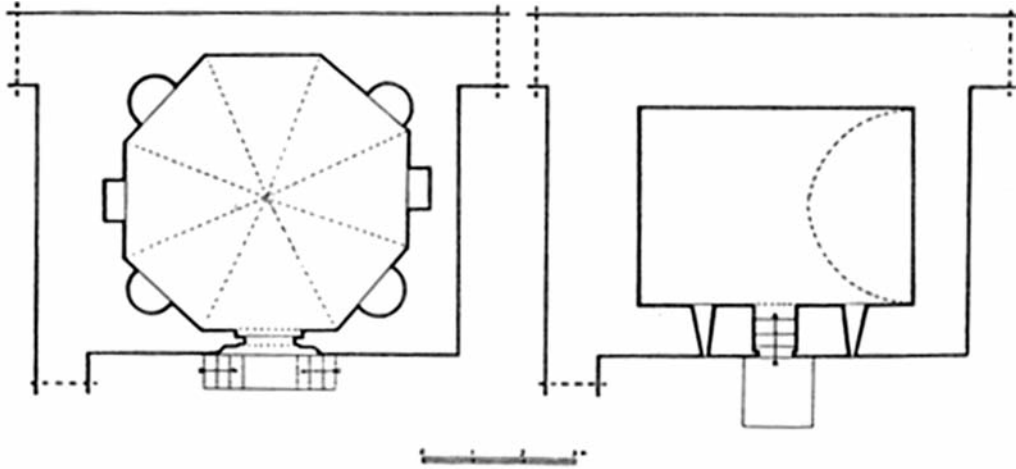
Kayseri Çifte/Gevher Nesibe Türbesi, sur dışında Meydan kapısının önünde/kentin kuzeybatısında Hacı İkiz Mahallesi'nde darüşşifa- medrese ve türbeden oluşan külliye içinde yer alır⁽³⁾. Darüşşifa ve Medrese bitişik (iki ayrı kütle), türbe ise medresenin içinde bulunur (Levha 2).⁽⁴⁾ Türbenin kitabesi ve vakfiyesi yoktur. Bitişikindeki Darüşşifanın taç kapısı üzerinde yer alan sülüsle yazılmış iki satırlık kitabeden 602 H./1205-1206 M. yılında Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından kız kardeşi Gevher Nesibe'nin vasiyeti üzerine yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Edhem/Eldem 1982: 58).

Levha 2. Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası-Medresesi ve Türbesi, plan (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Medresenin içinde avlunun doğu kanadı eksenindeki yan eyvanın kuzeyine bitişik olan Gevher Nesibe Türbesi iki katlıdır (Levha 3). Türbe Selçuklu medreseleri içinde yer alan iki katlı ilk/en erken tarihli yapıdır. Örnekte türbenin iki katlı olması yapı-

ların birlikte tasarlandığını/eş zamanlı olduğunu göstermektedir (İpekoğlu 2006: 116-119). Darüşşifa ve medrese ile aynı yıllarda inşa edilen türbenin alt katı dikdörtgen planlı, sivri tonoz örtülü, üst katı ise dıştan kareye yakın dikdörtgen, içten sekizgen planlı, içten ve dıştan sekizgen piramidal külahla örtülüdür. Medresenin doğu revakları türbenin alt ve üst katına açılmaktadır. Türbenin üst katına çift yönlü beş basamaklı merdivenlerle çıkılmaktadır. Merdiven basamaklarının iç yüzeyleri içbükey şekilde profillendirilerek hem türbenin üst katına çıkış, hem de altındaki cenazelik katına giriş kapısına dikkat çekilmiştir. Türbenin sivri kemerle kuşatılan basık kemerli giriş kapısının üst kısmı, dik açı oluşturan dört kademeli/piramidal düzenlemesi ile adeta bir kavsara izlenimi yaratmaktadır. İçten türbenin güneybatı, güneydoğu, kuzeydoğu ve kuzeybatı duvarlarının ekseninde yarım daire, kuzey ve güney duvarları ekseninde dikdörtgen birer niş vardır. Türbenin cephelerinde üst seviyedeki dışa yansıyan yarım daire nişlerden üçünün ekseninde dikdörtgen pencereler yer alır.⁽⁵⁾ Dışa dışbükey olarak yansıyan içteki yarım daire nişlerin alt kısmında iki sıra mukarnas dizisi görülür. Medresenin doğu cephesinden içteki türbenin gövdesinin üst bölümü ile piramidal külahı dışa yansıtılarak algılanması sağlanmıştır (Fotoğraf 1). Külahın altında biri düz, diğer ikisi dışbükey iki silme görülür. Silmelerin altındaki yatay şerite sülüs yazı ile Ayet-el Kürsi yazılmıştır (Türkmen 2001: 577). Yapının içinde bugün sanduka bulunmamaktadır.

Levha 3. Kayseri Gevher Nesibe Türbesi, plan (H. Önkal, 1996)

3. Kayseri Gevher Nesibe Külliyesi/Darüşşifa-Medrese ve Türbesi için bkz. Gabriel 1931: s.60- 66; Karamete 1941: 499- 501, 521- 526; Ögel 1966: 33-37; Akok 1968a: 133- 184; İnan 1969: 5- 40; Kuran 1969: 65- 67; Sözen 1970: 80- 89; Gürkan 1972: 37-40; Sipahioğlu 1981:1- 68; Cantay 1992: 41- 44; Önkal 1996: 379- 382; Eravşar 1998: 240-245; Durukan 1998: 22, 34-35; Cantay 2006: 316- 318; Durukan 2006: 140; İpekoğlu 2006: 119, 122; Can 2008: 206-207, 216; Gabriel 2009: 123- 125; Şaman Doğan 2012: 198-202.
4. Gevher Nesibe Türbesi için bkz. Gabriel 1931: 60-62; Akok 1968a: 138-139; Edhem/Eldem 1982: 58-59; Tuncer 1986: 142-146; Önkal 1996: 379-382; Durukan 1998: 22; Eravşar 1998: 242-243; Türkmen 1998: 437-438; Türkmen 2001: 577; Özbek 2002: 66- 67, 88.
5. Bu nişler araştırmacıardan M. Akok (1968a: 139) tarafından "Türbenin mimari yönden anlamlı tarafı şifahanenin dıştan silüetine hakim olan gövde ve külah kısmıdır. Bu da sekiz köşeli olup, her yüzünde yarım silindirik şekilde cümba yapan bir çeşit ışıklık fenerleri bulunur." Olarak betimlenmiştir.

Fotoğraf 1. Gevher Nesibe Türbesi, alt- üst kat giriş kapıları ve dıştan külahı bakış.

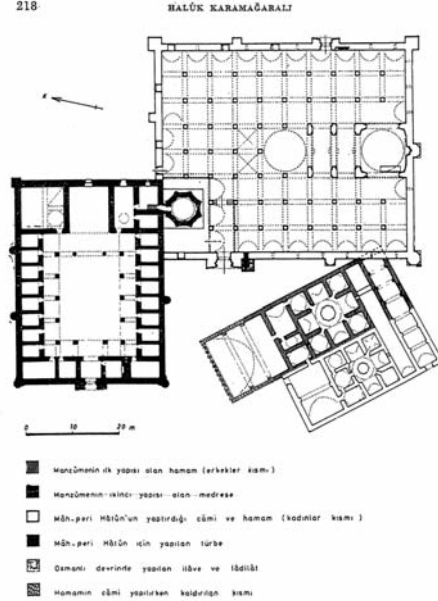
Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın Gevher Nesibe ve Selçuk Hatun adlarında iki kızı olduğu bilinmektedir (Uyumaz, 2001, s. 403-404). II. Kılıç Arslan'ın en küçük oğlu I. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından kız kardeşi Gevher Nesibe'nin vasiyeti üzerine içinde türbesinin de olduğu Darüşşifa ve Medresesi/Külliyeyi inşa ettirmiştir. Anlatılara göre Gevher Nesibe yakalandığı amansız hastalığı (verem) sürecinde /hasta yatağında iken ağabey Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'den kendisi için hastane yaptırmasını istemiştir (İnan 1969: 5; Sipahioğlu1981: 7). Sultanın kardeşinin hastalığı karşısındaki şefkatli ve duygusal yaklaşımı ile Kayseri'de bu yapıları inşa ettirmiş olduğunu görüyoruz.

I. Gıyaseddin Keyhüsrev biri 1192-1196 yılları, diğeri 1205- 1211 tarihleri olmak üzere Selçuklu tahtına iki kez geçmiştir (Turan1945: 613- 620; Anonim 1952: 26-28; İbn Bibi 1996a: 31-40, 108-114; Turan 1984: 237-241, 268-278; Aksarayî 2000: 23-24). Keyhüsrev'in ikinci kez başa geçtiği ilk yılda kız kardeşi Gevher Nesibe'nin hastalığı nedeniyle içinde türbesinin de yer aldığı külliye inşa ettirmiş olması çok anlamlıdır.

Burada siyasi ve özel yaşamı karmaşık olan sultanın adeta Danışmendli merkezi (sultanın ikinci kez başa geçmesinde emeği geçen Danışmendli beyleri olduğundan) Kayseri'yi tercihi bilinçli ve özel bir seçimdir.

İkinci örneğimiz Mahperi Hatun Türbesi, Kayseri'deki en gelişmiş yapı topluluğu içinde yer alır.⁽⁶⁾

Kentin surları dışında, İç Kale'nin karşısında Dizdar, Yeni ve Sivas sur kapılarının açıldığı ortak alanda/meydanda bulunan külliye; cami, caminin kuzey cephesinin batısına bitişik medrese ve caminin içinde kuzeydoğu köşedeki türbe ile caminin batı cephesinin önüne çapraz yerleştirilen çifte hamamdan oluşur (Levha 4).

Levha 4. Kayseri Mahperi Hatun Külliyesi, plan (H. Karamağaralı,1976)

Külliyede cami- türbe- medrese birbirine bitişik, hamam ise yalnızca camiye bitişiktir. Türbenin ca-

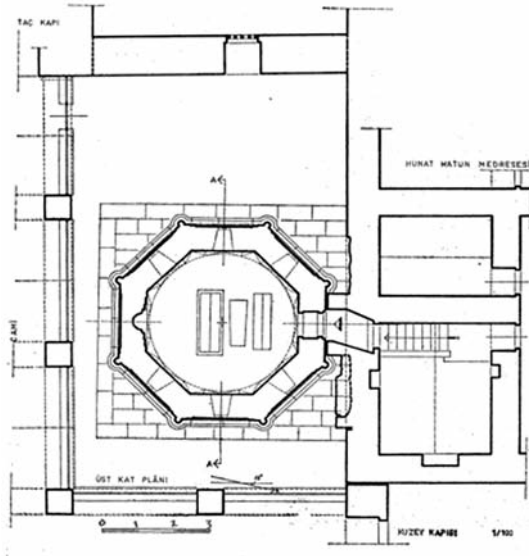
6. Kayseri Mahperi Hatun Külliyesi için bkz. Texier, 1849: 58; Gabriel 1931: 39- 51; Ogan 1955: 3- 4; Akok 1967: 5- 44; Karamağaralı 1976: 199- 245; Çayırdağ 1998: 23-26; Durukan 1998:16-18; Eravşar 1998: 183-209; Kuban 2002: 134-137; Durukan 2006: 153-154; İpekoğlu 2006: 124-125; Durukan 2006: 153-154; Can 2008: 246, 249; Gabriel 2009: 100- 112; Şaman Doğan 2012: 202-208.

minin içinde bulunması camiyle fiziksel bir bağlantı kurarken, medresenin ana eyvanının güneyindeki birimden girişinin olması, medrese ile organik bir ilişki sağlar.

Külliyede cami dışındaki yapıların tarihi kesin olarak bilinmemektedir (Kuban 2002: 134- 137). Cami doğu ve batı taç kapılarında bulunan inşa kitabesine göre 635 H. /1238 M. yılında I. Alâeddin Keykubad'ın Hıristiyan eşi Mahperi Hatun tarafından yaptırılmıştır. Caminin doğu taç kapısı üzerindeki üç satırlık kitabede "...Keyhüsrev devrinde 635 yılında büyük Melike din ve dünyanın yüz akı Mahperi Hatun emretti" batı taç kapısı üzerindeki üç satırlık kitabede "... Keyhüsrev devrinde Şevval 635 yılında... Dünya ve dinin yüz akı, hayırlar fatihi Melike oğluna emretti..." yazıları okunmaktadır (Karamağaralı 1976: 211-216; Edhem/Eldem 1982: 89-90; Gabriel 2009: 105). Her iki taç kapının kitabe verilerinden caminin Keykubad'ın oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde, annesi Melike/Mahperi Hatun tarafından inşa ettirildiğini öğrenmekteyiz. Caminin yapıldığı bu süreç Keykubad'ın 1237 yılındaki ölümünden yaklaşık 1 yıl sonra oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in hükümdarlığının ilk yıllarına rastla-

maktadır. Ayrıca Selçuklu siyasi tarihi içinde Keykubad'ın zehirlenerek ani ölümü, karısı Mahperi Hatun'un oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i devletin başına geçirmeye yönelik planları, Keyhüsrev'in kardeşleri ve üvey annesini öldürtmesi gibi ortamda, geçmişte Hıristiyan olan Mahperi Hatun'un sanki kendisini affettirmek/geçmişini unutturmak istercesine Müslüman olması ve bu camiyi yaptırması çok ilginçtir (Turan 1984: 389; Arık 2000: 87-88; Akşit 2002: 240-245; Uyumaz 2003: 93).

Caminin hariminin kuzeybatısında üç sahnin genişliğinde ve iki sahnin derinliğindeki alan Mahperi Hatun Türbesi için ayrılmıştır.⁽⁷⁾ İnşa kitabesi olmayan türbenin tarihi bilinmemektedir. Türbe kare kaideli, içten ve dıştan sekizgen planlı, içten kubbe, dıştan sekizgen piramidal külâhla örtülü ve tek katlıdır (Levha 5).⁽⁸⁾ Türbenin sütuncelerle sınırlanan cephelerinde iki kademeli sivri kemerlerle oluşturulan yüzeysel nişler bulunur. Sütuncelerin kaide, gövde ve başlığı, kemerlerin yüzeyi ve köşelikleri geometrik motiflerle süslenmiştir. Ayrıca yapının cephelerinde sivri kemerle kuşatılan bir sütuna atılan iki sivri kemerli/ikiz pencereler yer alır. (Fotoğraf 2). Türbe gövdesinin üst/külâhın alt kısmı

Levha 5. Kayseri Mahperi Hatun Türbesi, plan (O. C. Tuncer,1986)

Fotoğraf 2. Mahperi Hatun Türbesi, genel görünüm

7. Kayseri Mahperi Hatun Türbesi için bkz. Gabriel 1931: 40, 49-51; Egemen 1959: 4; Ögel 1966: 35-36; Akok 1967: 8-9; Bakırer 1976: 170-171, 294; Karamağaralı 1976: 216, 224-228, 243-245; Edhem/Eldem 1982: 91-97; Tuncer 1986: 164-172; Önkal 1996: 120-126; Durukan 1998: 16-18; Eravşar 1998: 196-201; Türkmen 1998: 441; Türkmen 2001: 576; Uyumaz 2001: 408-410, 414; Özbek 2002: 67-71, 88-91; Önkal 2006: 357-358.
8. Türbenin alt katı olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak araştırmacılar A. Gabriel (1931: 40) cesetlerin alt kata konulduğunu belirtmektedir. Diğer bir araştırmacı O. C. Tuncer (1986: 169-170) yapının alt katına bugünkü merdivenlerin altında yer alan bir kapıdan girilmesi gerektiğini ve bunun da mümkün olamayacağını vurgular.

mukarnas dizileriyle sonlanmaktadır. Üstteki mukarnas dizisinin altında yer alan ve bütün cepheleri dolaşan yatay şerite sülüsle Ayet-el Kürsi yazılmıştır (Türkmen 2001: 576). Yapının içindeki Mahperi Hatun'un sandukasında bulunan sülüsle yazılmış üç satırlık kitabede Keykubad oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev şehit ve merhum olarak tanımlanmıştır (Tuncer 1986: 164-172; Önkal 1996: 124-125). Ayrıca kitabede bani Mahperi Hatun'un "...seyide, saide, setire, şehide, zahide, abide, ibadet etmeye düşkün, mücahide, günahlardan korunmuş adalet sahibi, dünyada kadınların melikesi, melike, affife, temiz, devrinin Meryem'i ve zamanın Hatice'si, sayısız mal tasadduku ile bilinen, din ve dünyanın saf hanımı, merhum ve şehid Gıyaseddin Keyhüsrev bin Keykubad'ın annesi Mahperi Hatun'undur..." gibi çok sayıda sıfatlarla abartılı şekilde övüldüğü, sanki Hıristiyan geçmişine gönderme yapan bir anlatı yer almaktadır (Önkal 1996: 124).⁹ Kitabede 1246 tarihinde ölen Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in şehit ve merhum olarak betimlenmesi annesi Mahperi Hatun'un hayatta olduğunu göstermektedir. Ayrıca Selçuklu dönem kaynağı İbn Bibi'nin anlatılarında Mahperi Hatun'un dönemin veziri Celaleddin Karatay'ın ölüm yılı olan 1254 tarihinde hayatta olduğu belirtilmektedir (İbn Bibi 1996b: 136). Türbenin Mahperi Hatun'un sandukasındaki 1246 tarihinden sonraki anlatan kitabe verisi ve 1254 tarihinde bani Mahperi Hatun'un yaşıyor olması bilgileri ile mimari özellikleri dikkate alındığında 1254 yılı sonrasında inşa edilmiş olabileceğini göstermektedir (Önkal 1996: 125). Yapının içinde Mahperi Hatun'un sandukası dışında iki sanduka daha vardır. Sandukalardan biri II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kızı, Mahperi Hatun'un torunu Selçukî Hatun'a aittir. Selçuk Hatun'un sandukasındaki kitabe 1284 tarihini vermektedir.

Türbenin içinde yer aldığı cami ve bitişiğindeki medrese ile bağlantısından sonradan yapıldığı anlaşılabilir bir şekilde, yerinin önceden belirlenmiş olduğunu düşünmek daha akılcıdır. Yapının yer seçiminde yerinde mevcut olan önce bir Bizans mezar yapısı, sonra bir derviş türbesinin etkili olduğu ileri sürülür (Karamağaralı 1976: 209). Söz konusu eski yapıların varlığı türbenin kaidesinin yüksek tutulması, beş sıra mukarnas sıralarıyla doldurulması ve mermer malzeme kullanılması ile çözümlenmiştir. Türbenin girişinin caminin bitişiğindeki medresenin ana eyvanının güneyindeki birimden sağlanması, bilinçli ve farklı bir uygulamadır. Türbenin kuzey cephesi eksenine rastlayan medresenin bir biriminden girilmesi, giriş ile aynı/dikey ekseninde yer alan beş cepheli ve beş sıra mukarnas

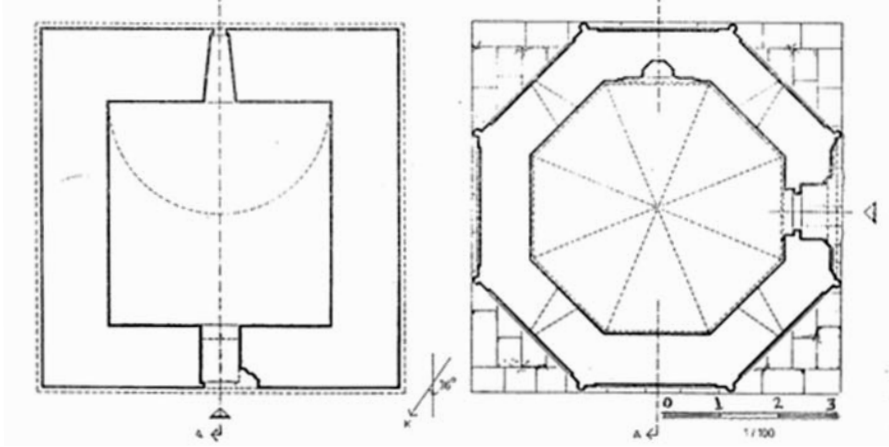
kavsaralı anıtsal mihraplı türbenin mescit kısmının vurgulanmasını amaçlamaktadır (Bakirer 1976: 170-171, 294, Şek. 40, Res. 95-97). Mescit mihrabını dıştan kuşatan iki bordürdeki geometrik bezemeler caminin taçkapı süslemeleri ile benzerlik göstermektedir. Türbenin cami ile ilişkisinde ön/batı cephedeki taç kapının doğrudan açıldığı alana yerleştirilerek görüş açısına dâhil edilmesi, bir başka deyişle camiden önce türbenin algılanması için özel bir çaba harcandığını göstermektedir. Türbenin camiyle bağlantısında kuşkusuz ki camide ibadet eden kullanıcının/cemaatin çokluğu ve onların dualarını alacağı düşüncesi etkili olmalıdır. Yapılara dıştan bakıldığında türbe, külahıyla da dışa yansıtılmıştır. Cami ve bitişiğindeki medresenin anıtsal taç kapılarının açıldığı ortak alandan/meydandan türbenin de algılanması ve en görünen yapı olarak vurgulanması Mahperi Hatun'un sağlığında türbeyi yaptırmış olabileceğini göstermektedir. Mahperi Hatun'un yaşamında Kayseri, eşi Keykubad ile birlikte Keykubadiye Sarayı'nda güzel günler geçirdiği, eşinin ölüm yeri, oğlu II. Keyhüsrev'in tahta çıktığı bir şehir olması nedeniyle, öldükten sonra da ayrılmak istemediği ve türbesini yaptırdığı bir kent olmuştur. Mahperi Hatun'un geçmişteki Hıristiyan kimliği ve eşinin tartışmalı ölümü nedeni ile siyasi anlamda çekingen davrandığı, başkent Konya'dan uzak durduğu, imar faaliyetlerini Kayseri'nin yanı sıra Tokat, Amasya, Yozgat, Sivas çevresinde yoğunlaştırdığı gözlenmektedir (Durukan 1998: 16-18). Özellikle bu çevrelerde büyük boyutlu hanlar inşa ettirmesi onun ekonomik gücünün varlığını ve güçlü kişiliğini göstermektedir.

I. Alâeddin Keykubad'ın ikinci eşi Melike Adile/Gaziye Hatun Türbesi üçüncü örneğimizi oluşturmaktadır. Şehrin doğusunda, surların dışında, Sivas yolu üzerinde bulunan türbe Selçuklu dönemi şehir dokusu içinde çevresinde hiçbir yapılaşma olmayan bir başka deyişle izole edilmiş, yalnızlaştırılmış konumuyla dikkati çeker. Keykubad, Eyyubiler ile dostluk ve akrabalık kurmayı amaçlayarak 1227 yılında Eyyubi hükümdarı Melik Adil'in kızı Melike Adile/Gaziye Hatun ile evlenmiştir. Bu evliliğin hazırlık aşamasında karşılıklı hediye alışverişleri, törenler ve düğünün de Şam'da başlayıp, Malatya ve Kayseri'de devam etmesi, Melike Adile Hatun'un yaşamında Kayseri'nin yeri ve önemini göstermesi açısından çok önemlidir (Göde 1988: 63; Turan 1984: 350-351; İbn Bibi 1996a: 309-315; Uyumaz 2001: 410-412; Uyumaz 2003: 72). Keykubad ile Melike Adile'nin Malatya'da yapılan düğünlerini İbn Bibi (1996a: 313),

9. Kayseri Mahperi Hatun Camii'nin doğu taç kapısı ile Türbenin sanduka kitabelerinde Mahperi Hatun adı geçmektedir. Bu nedenle gerek cami, gerekse türbenin Huang Hatun adıyla değil, Mahperi Hatun olarak anılması/tanınması daha uygundur.

“Şam emirleri ve serverleri, örf ve adetlerine uyarak mücevher ve taşlarla süsledikleri, altın ve gümüşten yaptıkları yedi köşkü katırların sırtına yerleştirdiler. Onların yanında Mısır, Şam,

düz, dışbükey, içbükey ve düz silmelerle sonlanır. Kaidenin batı cephe önündeki bölümü üst kata çıkışı sağlayan merdiven basamakları yıkıldığı için tahrip olmuştur.

Levha 6. Kayseri Melike Adile/Gaziye Hatun Türbesi, plan (O. C. Tuncer, 1986)

Rum ve Musul beldelerinden getirdikleri oyunular, hokkabazlar ve kavalcılar zarif hareketlerle sanatlarının inceliklerini gösterdiler” olarak anlatılmaktadır.

Melike Adile/Gaziye Hatun Türbesi kare kaideli, içten ve dıştan sekizgen gövdeli, içten kubbe, dıştan sekizgen piramidal külahla örtülü ve iki katlıdır (Levha 6).¹⁰⁾ Alt katı yaklaşık kare planlı ve sivri tonoz örtülüdür. Türbenin yüksek tutulan kaidesi

Türbenin sütuncelerle sınırlandırılan cephelerinden batıdaki taç kapıya ayrılmıştır. Ayrıca yapının kuzeydoğu, kuzeybatı, güneydoğu ve güneybatı cephelerinin üst seviyesinde dikdörtgen çerçevesi ve sivri kemerli mazgal pencereler bulunur. İçte güney duvarın ekseninde beş cepheli ve yedi sıra mukarnas kavsaralı mihrap yer alır. Taç kapı ve mihrap aynı eksende değildir. Dıştan iki düz silme ile düz, düz ve içe pahlı olan üç bordürle kuşatılan taç kapı yedi sıra mukarnas kavsaralıdır (Fotoğraf 3).

Fotoğraf 3. Melike Adile/Gaziye Hatun Türbesi, genel görünüm.

10. Melike Adile/Gaziye Hatun Türbesi için bkz. Gabriel 1931: 76-77; Bakırer 1976: s.164-165, 290; Edhem/Eldem 1982: 109-111; Tuncer 1986: 151-155; İbn Bibi 1996a: 309-315; İbn Bibi 1996b: 26-28; Önkal 1996: 103-108; Durukan 1998: 22; Eravşar 1998: 272-274; Türkmen 1998: 443; Arık 2000: 87-89; Türkmen 2001: 578; Uyumaz 2001: 410-412; Akşit 2002: 239-245; Özbek 2002: 70-71; 91-92.

Taç kapıyı kuşatan ilk bordür altı kollu yıldız kesitleri ile ortadaki geniş bordür ise dokuz kollu yıldız motifleriyle süslenmiştir (Fotoğraf 4). Kavsarayı kuşatan sivri kemer iki yandaki kübik kaideli, silindirik gövdeli ve kübik başlıklı (içinde çok yüzlü/zar başlık) sütüncelere oturur. Kuşatma kemerinin üzerinde yatay dikkörtgen mermer kitabelik yer alır.

Fotoğraf 4. Melike Adile/Gaziye Hatun Türbesi, taçkapı, bordürler, ayrıntı.

Türbenin ziyaretgâh/mescit katına basık kemerli kapıdan girilir. Türbenin taç kapı ve cephelerinin Huand Hatun Türbesi kadar süslü tutulması, özellikle yıldız kompozisyonları ile bezenmesi dikkat çekicidir. Taç kapıda mermer üzerine sülüsle yazılmış beş satırlık inşa kitabesi yer alır (Önkal 1996: 106; Türkmen 1998: 443). Kitabede “*Bu meşhed/türbe, melike, saide, şehide, âlime, zâhide, din ve dünyanın ismetlisi, islâm ve Müslümanların sâf kadını, âlemde kadınların efendisi, melikelerin melikesi, iyilik ve bereketin menşei, Eyyûp oğullarından Melikû'l-Âdil Ebû Bekir'in kızına aittir. Allah her ikisinin kabrini nurlandırın ve onların rûhlarını ve kokularını temiz kılsın. Bu türbenin yapılmasını 645 senesinde onun namuslu kızları emretti. Allah onları emellerine kavuştursun ve hallerini güzel eylesin*” (Önkal 1996: 106) yazılıdır. Türbenin kitabesinde Melike Adile/Gaziye Hatun'un “*Eyyûp oğullarından Melikû'l-Âdil Ebû Bekir'in kızı*” diye kendi ailesi ile bağ kurularken, Selçuklulardan ve eşi Sultan Alâeddin Keykubad'dan hiç söz edilmemesi, Melike Adile ile kız/erkek çocuklarının yaşadıkları dramatik olayların etkisiyle Selçuklulara kızgınlıkları ya da küskünlükleri anlatılmak istenmiştir. Bu kitabenin dışında külahın altında/giriş kapısının üzerinde besmele ile başlayan Bakara Suresi'nin 1-2-3-4-5. ayetleri ve Ayet-el Kürsi ile devam eden Ali İmran Suresi'nin 1. Ayeti ile biten yazılar bulunmaktadır.⁽¹¹⁾ Araştırmacılar K. Türkmen (2001: 573,

579) türbelerde Ayet-el Kürsi yazılarının tercih edildiğini vurgulamaktadır.

Yukarıda sözü edilen I. Alâeddin Keykubad'ın eşi Mahperi Huand Hatun ile diğer eşi Melike Adile/Gaziye Hatun arasında eşleri Keykubad'ın ölümüyle kendi oğullarının devletin başına geçmesini istemeleri konusunda acımasızca bir mücadele yaşanmıştır. Keykubad'ın sağlığında Gaziye Hatun'un oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı veliht tayin etmesi bu kavganın şiddetini artırmıştır (Turan 1984: 409-410; İbn Bibi 1996b: 26-28). Ancak dönemin vezirleri ve emirlerinin yardımıyla II. Gıyaseddin Keyhüsrev başa geçirilmiş, böylece annesi Mahperi Hatun'un isteği gerçekleşerek, mücadeleyi kazanmış ve amacına ulaşmıştır. Selçuklu hükümdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile veziri Sadettin Köpek potansiyel tehlike olarak gördükleri Melike Adile/Gaziye Hatun'u 1238 yılında Ankara kalesinde yayın kirişi ile boğdurarak öldürmüş, oğulları İzzeddin Kılıç Arslan ile Rükneddin'i Borgulu/ULuborlu kalesine gönderip orada hapsedirmiş/öldürmüştür. Keyhüsrev, Melike Adile'nin iki kızını Anadolu'dan uzaklaştırmıştır. Biri evlilik yolu ile Halep'e, diğeri Kahire'ye gitmiştir (Turan 1984: 409-410; İbn Bibi 1996b: 26-28; Arık 2000: 87-89; Akşit 2002: 239-245). Selçuklu tarihçisi İbn Bibi (1996b: 26-28) bu konuyu “*Meliklerin ve onların annelerinin arasından Melike-i Adliye'yi ayırmalarını buyurduğu Köpek, emri yerine getirerek onu, Darü'l-hısın Ankara'ya (Enguriye) gönderdi. Orada onu yayın kirişi ile boğdular*” olarak açıklamaktadır. Aynı kaynakta Melike Adile'nin ölümünden önce yaşadıkları ayrıntılı olarak betimlenmiştir;

“Her hareketinde asil yaratılışının izleri görülen, son derece iffetli ve namuslu olan bu Merhume, cellatler gelmeden önce izin alıp aptesini yeniledi, hayatına veda etmek için içinden gelerek iki rekât namaz kıldı. Yüzünü dua kubbesi olan göğşe çevirerek, “Allah'ım, ben senin kulunum ve kulunun zulüm görmüş, ümitsizliğe düşmüş, değersiz kıyım. Benimle çocuklarım arasına karanlık perde koydular. Ruhumu ve vicdanımı köreltip kanımı akıtmaya niyet ettiler. Allah'ım, çocuklarımı sana emanet ediyorum. Onları koru. Sen tövbeleri kabul eder, kullarına acırsın dedi. O anda orada bulunan saray hocaları, bu duayı ezberleyip bir yere kaydettiler. Merhume devamlı, “Zalimelere hakttikleri cezayı ver. Bana acı ve beni başışla, tövbelerimi kabul et” dedikten sonra başörtü-

11. Ayetleri için bkz. *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, H. Atay-Y. Kutluay (Haz.), Ankara: 1983, 1, Bakara Suresinin ayetleri 1. Elif, Lâm, Mim 2. Bu, doğruluğu şüphe götürmeyen ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara yol gösteren Kitap'tır. 3. Onlar, gaybe inanırlar, namaz kılarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan yerli yerince sarf ederler. 4. Ey Muhammed! Onlar, sana indirilen Kitap'a da, senden önce indirilenlere de inanırlar; âhirete de yalnız onlar kesinlikle inanırlar. 5. İşte Rab'lerinin yolunda olanlar ve saâdete erişenler bunlardır.

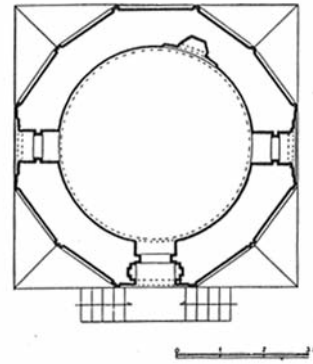
sünü iki üç kat dolayıp yüzünü kapayarak Kible'ye dönüp oturdu. Hizmetçilerle helalleşti. Kelime-i şahadet getirip Kur'an okumaya başladı Cellatler gelip, böyle dünya iffetlisi bir kadını cennet bahçesine gönderdiler” (İbn Bibi 1996b: 27).

İstemeyerek Anadolu'dan uzaklaştırılan Melike Adile'nin iki kızı annelerinin/dedelerinin/atalarının memleketine geri dönmüş, daha sonra II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümünün (1246) ardından çıkan bir genel af ile tekrar Anadolu'ya gelerek, Kayseri'de anneleri için 1247 tarihinde bu türbeyi yaptırmışlardır (Arık 1988: 22-23). Melike Adile'nin kızları Kayseri'ye döndüğünde Mahperi Hatun hala Kayseri'de yaşamaktadır. Onların yaklaşık dokuz yıl önce ölen annelerinin mezarını Ankara'dan Kayseri'ye taşımaları çok anlamlıdır. Kızların Mahperi Hatun'a rağmen Kayseri'de anneleri Melike Adile için türbe yaptırmaları sözü edilen rekabetin/inatlaşmanın sürdüğünü göstermektedir. Güçlü ve hırslı bir profil çizen Mahperi Hatun'un bu gücünü sağlığında eşinden (Alâeddin Keykubad), eşinin ölümünden sonra da yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'den almış olduğunu öğrenmekteyiz. Buna karşın Melike Adile'nin/Gaziye Hatun'un gücünü Eyyubilerden ve Eyyubi hükümdarı olan babası Melik Adil'den aldığını türbesinin kitabesinde geçen *“Eyyûp oğullarından Melikû'l-Âdil Ebû Bekir'in kızına aittir”* ifadesinden anlamaktayız. Ayrıca Mahperi Hatun'un ailesinin/babasının gayri müslim (Ermeni) Hıristiyan olması, onun Selçuklu hükümdarı ile evlendikten sonra da Hıristiyan kalması, zaman zaman sorun yaratmış olabilir. Kanımızca Mahperi Hatun'un özellikle eşi I. Alaeddin Keykubad'ın ölümüyle yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminin ilk yılı/yıllarında Müslüman olması buna işaret etmektedir.

Kayseri'deki Selçuklu dönemi anıtsal mezar yapıları sur dışında kentin güneydoğusunda yoğunlaşmaktadır (Anonim, Sırçalı, Emir Ali, Ali Cafer türbeleri). Bu doku içinde Talas Caddesi üzerinde Şah Cihan Hatun/Döner Türbesi yer alır.⁽¹²⁾ Türbenin taç kapısı üzerinde sülüsle yazılmış iki satırlık kitabe bulunur. Kitabede *“Bu türbe, saide Şah Cihan Hatun'undur. Allah onu rızasıyla kapsasın”* yazılıdır (Edhem/Eldem 1982: 129-130). Selçuklu kitabelerinde geçen sultan adı, soyu ve tarih verisi içermeyen kitabede yalnızca *“Şah Cihan Hatun”* bilgisi mevcuttur. Cihan Hatun'un *“Şah”* ününü kullanması hanedana ait/sultan ailesine mensup biri olduğuna işaret etmektedir. Araştırmacılardan H. Edhem

/Eldem ve A. Durukan Şah Cihan Hatun'un I. Alâeddin Keykubad'ın kızı olduğunu belirtmektedirler (Edhem/Eldem 1982: 130; Durukan 2006: 154). Türbenin kitabesinde yapım tarihine ilişkin bir bilgi mevcut değildir. Bu nedenle araştırmacıların çoğu türbenin mimari ve süsleme özelliklerini dikkate alarak 13. Yüzyılın ikinci yarısında/yaklaşık 1260-1285 yılları arasında yaptırılmış olabileceğini belirtmektedirler (Edhem/Eldem 1982: 130; Tuncer 1986: 162-163; Önkal 1996: 195). Ayrıca A. Kuru (2006: 377) Kayseri'deki Eretna türbelerini konu alan çalışmasında Şah Cihan Hatun Türbesi'nin 1327-1335 yılları arasında inşa edilmiş olabileceğini ileri sürmektedir.

Türbe kare kaideli, dıştan onikigen, içten silindirik gövdeli ve tek katlı bir yapıdır.⁽¹³⁾ Şah Cihan Hatun Türbesi onikigen gövdeli planı ile Kayseri'deki tek örnektir. Yapı içten kubbe, dıştan konik külahla örtülüdür. Türbenin yüksek tutulan kare kaidesi çift yönlü pahlanarak gövdenin alt kısmı onikigen, üst bölümü/saçak altı ise silindirik planlıdır (Levha 7, Fotoğraf 5).

Levha 7. Kayseri Şah Cihan Hatun/Döner Türbesi, plan (H. Önkal,1996)

Fotoğraf 5. Kayseri Şah Cihan Hatun/Döner Türbesi, genel görünüm

12. Kayseri Şah Cihan Hatun/Döner Türbesi için bkz. Gabriel 1931: 77-79; Tümer 1938: 94; Ögel 1966: 70-71; Akok 1968: 23; Bakırer 1976: 187-188, 306; Edhem/Eldem 1982: 128-130; Tuncer 1986: 159-163; Önkal 1996: 190-196; Durukan 1998: 18-19; Özbek 2002: 71-73, 92-94; Durukan 2006: 154; Kuru 2006: 376-377.
13. Bkz. A. Gabriel (1931: 77-79), türbenin bir cenazelik katı olduğunu belirtmektedir.

Kaideden gövdeye geçişte üç, gövdeden külaha geçişte dört sıra mukarnas dizisi yer alır. Türbenin cephelerinin köşesini çok yüzlü (zar biçimli) kaideli birbirine bitişik iki dışbükey silme sınırlayarak, her bir cephede düz bir silmenin kuşattığı sivri kemerli yüzeysel nişler/alanlar oluşturmuştur. Kuzeybatı cephedeki taç kapı beş sıra mukarnas kavsaralıdır. Kavsarayı kuşatan sivri kemer kübik kaideli, silindirik gövdeli, mukarnas dolgulu/kübik başlıklı sütuncelere oturmaktadır. Ayrıca taç kapı nişinin yan yüzlerinde çok cepheli ve beş sıra mukarnas kavsaralı nişler yer alır. Yapının doğu ve batı cephelerindeki büyük boyutlu pencereler kurgusu ve süslemeleri ile taç kapıya benzerlik göstermektedir. Altı sıra mukarnas kavsaralı dikdörtgen pencereleri dıştan kademeli iki düz silme ile bezemeli bir bordür kuşatır. Pencerelerin kavsarasını kuşatan sivri kemer kübik kaideli, silindirik gövdeli ve kesik koni başlıklı sütuncelere oturmaktadır.

Yapıda on iki cephenin her bir yüzeyi geometrik, bitkisel ve figürlü süslemelere ayrılmıştır. Cepheler panolara ayrılarak kullanılan motifler, düzenleme, kompozisyon ve üslup özellikleri ile farklı bir süsleme anlayışı ortaya koyar. Taç kapının üzerinde sırt sırta vermiş iki kanatlı aslan, olasılıkla aralarında çift başlı kartal, taç kapıya bitişik iki cephenin yaklaşık ortasına simetrik yerleştirilen hayat ağacı, kuzeybatıdaki ağacın altında birbirlerine yönlendirilmiş iki aslan (biri koyuna benziyor ?) ve ağaçların üzerinde çift başlı kartal figürleri seçilmektedir (Fotoğraf 6, Ögel 1966: 70-71).

Fotoğraf 6. Kayseri Şah Cihan Hatun/Döner Türbesi, kuzeydoğu cephe, bezeme, ayrıntı

Buradaki hayat ağacı, ağacı bekleyen aslan ve üzerlerinde çift başlı kartal figürlerinin varlığı türbenin

kitabesinde geçen Şah Cihan Hatun'un önemli bir kişi olabileceğini göstermektedir. Süsleme panolarından bazıları Kayseri ve çevresindeki Selçuklu yapılarının süsleme programı/dili ile örtüşmektedir. Cephelerin yanı sıra örnekte konik külahın eteğinde silmelerle biçimlenen yarım daire kemerli ve aralarından yükselen dikey hatlı bezemeler görülmüştür.

Türbenin ziyaretgâh//mescit kısmının güney duvarında üç cepheli nişli ve altı sıra mukarnas kavsaralı mihrap bulunur. Mihrabı dıştan düz bir silme ile bezemeli bir bordür kuşatır. Mihrap nişini sınırlayan silindirik gövdeli sütunceler kesik koni biçimli başlığa sahiptir.

Görüldüğü gibi Selçuklu döneminin yükselme sürecinde Selçuklu sultanları I. Gıyaseddin Keyhüsrev, oğlu I. Alâeddin Keykubad ile onun oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemlerinde etkin olan sultan ailesinden kadınlar/valide sultanlar için Kayseri'de yaptırılan türbeler anıtsal örneklerdir.

Kayseri'nin Selçuklu dönemi şehir dokusu içinde külliye, camiler ve medreseler büyük ölçekli, türbeler ise küçük boyutlu yapılarıdır. Selçuklu kentleri arasında en çok sayıda külliye, medrese ve türbe Kayseri'de karşımıza çıkmaktadır. Bu yapılar içinde kentin farklı yönlerine dağılmış türbeler özel bir gruptur. Çoğunlukla çokgen prizmal/sekizgen gövdeli olan türbelerin gerek içi, gerekse dışında (kaide, gövde, cepheler ve külahında) düzgün kesme taş kullanılmıştır. Şehirdeki on iki gen planlı tek örnek Şah Cihan Hatun Türbesi'dir.

İncelediğimiz dört kadın türbesi cepheleri, taçkapıları ve mihrap bezemeleri ile dikkati çeker. Gevher Nesibe, Mahperi Hatun ve Melike Adile türbelerinde gövdenin üst kısmını kuşatan şeritte (külahın altına) tek satırlık sülüsle Ayet el-Kürsi yazılmış olması ortaktır. Kadın türbeleri kimlikleri, konumları, plan tipleri, mimari öğeleri ve bezemeleri ile dönemin "kadın algısını" ortaya koymaktadır. Çokgen prizmal tipteki türbelerin cepheleri, taç kapıları, mihrapları taş işçiliği ve süslemeleri ile önem taşır. Özellikle I. Alaeddin Keykubad'ın eşleri Mahperi Hatun ve Melike Adile/Gaziye Hatun arasında yaşanan siyasi mücadeleler türbelerin Kayseri şehri içindeki konumunu, kitabelerinin içeriklerini/verilerini değiştirmekte, dönemin sosyal yaşamından kesitler sunmaktadır. Bu kadınların iktidar mücadelesi uğruna başlayan ihtiraslı yaşamları, dini inançları, aile bağları, ailelerinin/babalarının sosyal statüsü, türbelerin konumu ve kitabelerinden okunmaktadır. Kadınların hissettikleri/sağlıklı günlerinde öteledikleri bazı değerlerin kitabelere yazılarak mezar yapıları/türbeler aracılığıyla bir manifesto niteliği kazanmaları sağlanmıştır.

KAYNAKLAR

- Akok, M. (1967). Kayseri’de Hunad Mimari Külliyesinin Rölövesi, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVI/1, 5- 44.
- _____. (1968a). Kayseri’de Gevher Nesibe Sultan Darüşşifası ve Sahabiye Medresesi Rölöve ve Mimarisi, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVII/1, 133- 184.
- _____. (1968b). Kayseri’de Dört Mezar Anıtı, *Türk Etnografya Dergisi*, XII, 17-52.
- _____. (1976). Kayseri Şehri Tarihi İç Kalesi, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXIII/2, 5- 38.
- Aksarayî/Aksaraylı Kerîmüddin Mahmud-i. (2000). Musâmeretü’l-Ahbâr, Öztürk, M. (Çev.), Ankara: *Türk Tarih Kurumu Yayınları*.
- Akşit, A. (2002). Melike-i Adiliye Kümbetinde Selçuklu Devri Saltanat Mücadelesine Dair İzler, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, 239-245.
- Anonim. (1952). *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, Uzluç, F. N. (Çev.), Ankara: Örnek Matbaası.
- Ank, F. Ş. (1988). "Selçuklular Zamanında Türkiye’de Çıkarılan Kollektif Aflar (1075-1243)", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi* I. *Alâeddin Keykubâd Özel Sayısı*, 3, 19-30.
- Ank, F. Ş. (2000). "Türkiye Selçuklu Devleti’nde Siyaseten Katl", *Bellekten*, LXIII/236-238, 43-93.
- Bakırer, Ö. (1976). *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Can, S. (2008). *Terken Hatun’dan Valide Sultan’a Selçuklular Döneminde Kadın (1040-1308)*, İstanbul: Ufuk Ötesi Yayınları.
- Caner, Ç.- Bakırer, Ö. (2009). "Anadolu Selçuklu Dönemi Yapılarından Medrese ve Camilerde Portal", *Türkiyat Araştırmaları*, 10, 13- 30.
- Cantay, G. (1992). *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- _____. (2002). Türk Mimarisinde Külliyeler, *Türkler*, 7, 834- 851.
- _____. (2006). "Darüşşifalar", Peker, A. U. – Bilici, K. (Ed.), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurlığı 2*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 313- 335.
- Çakmakçoğlu Kuru, A. (1995). "Kayseri’de Şah Kutluğ Hatun Kümbeti", *Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, 23-27 Eylül 1991 İstanbul, Bildiriler*, II. Cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 393-406.
- Çayırdağ, M. (1998). "Kayseri Hunat Külliyesi", *Vakıf ve Kültür*, 1/2, 23-26.
- Darkot, B. (1945). "Kayseri", *İslam Ansiklopedisi*, 4,(s. 484- 491).İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Durukan, A. (1998). "Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Baniler", *Vakıflar Dergisi*, 27, 15-36.
- _____. A. (2006). "Banîler", Peker, A. U. – Bilici, K. (Ed.), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurlığı 2*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları,137-171.
- Edhem/Eldem, H. (1982). *Kayseri Şehri, Göde, K. (Haz.)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Egemen, A. (1959). "Kayseri’de Huand Hatun Türbesi", *Yapı Teknik*, III/19, 4.
- Eraşar, O. (1998). *Ortaçağ’da Kayseri Kent Dokusunun Gelişimi*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- _____. (2006). "Kayseri", Peker, A. U. – Bilici, K. (Ed.), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurlığı 2*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 239- 243.
- Gabriel, A. L. (1931). *Monuments Turcs D’Anatolie I*, Paris: Du Ministere Turc De L’Instruction Publique.
- _____. (2009). Kayseri Türk Anıtları, Yaman, F. (Haz.), Kayseri: Kayseri Enstitüsü Derneği Yayınları.
- Göde, K. (1988). "Alâeddin Keykubâd ve Kayseri", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, 3, I. *Alâeddin Keykubâd Özel Sayısı*, 61-65.
- Gürkan, K. İ. (1972). Selçuklu Hastaneleri, *Malazgirt Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 33- 63.
- İbn Bibi. (1996a). *El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name) I*, Öztürk, M. (Haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- _____. (1996b). *El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name) II*, Öztürk, M. (Haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnan, A. (1969). *Kayseri Gevher Nesibe Şifaiyesi (H. 602- M. 1206)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- İpekoğlu, B. (2006). "Birleşik İşlevli Yapılar", Peker, A. U.- Bilici, K. (Ed.), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurlığı 2*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları,111- 125.
- Karamağaralı, H. (1976). "Kayseri’deki Hunad Câmiinin Restitüsyonu ve Hunad Manzûmesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI, 199- 245.
- Karamete, K. (1941). "Kayseri Tıbbiyesi", *Erciyes*, 17, 499- 501, 521- 526.
- Kaymaz, N. (2009). *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyasü’l-Dîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kuban, D. (2002). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kuran, A. (1969). *Anadolu Medreseleri 1*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı* (Meâl). (1983). Atay, H. – Kutluay, Y. (Haz.), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kuru, A. (2006). Kayseri’de Eretna Türbeleri, Peker, A. U.- Bilici, K. (Ed.), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurlığı 2*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 371-390.
- Ogan, A. (1955). Kayseri’de Hovand veya Mahperi Hatun Külliyesiyle Mimari Bakımdan Kıymet Taşıyan Kümbetler, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 167, 3- 4.
- Ögel, S. (1966). *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Önkal, H. (1996). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- _____. (2006). Türbeler, Peker, A. U. – Bilici, K. (Ed.), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurlığı 2*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 351-370.
- Özbek, Y. (2002). "Women’s Tombs in Kayseri/Kayseri’deki Kadın Türbeleri", *Kadın Araştırmaları Dergisi/Journal of Woman Studies*, III/1, 65-114.

- Safran, M. (1988). "Alâeddîn Keykubad'ın Otorite Anlayışı ve Ümera Katli Meselesi", *Selçuk Üniversitesi, Selçuk Dergisi*, 3, 1. *AlaeddinKeykubad Özel Sayısı*, 97-103.
- Sipahioğlu, H. (1981). *Kayseri Gevher Nesibe Sultan Tıp Sitesi 1206*, Kayseri: Akın Matbaası.
- Sözen, M. (1970). *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri I*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- _____ (1972). *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri 2*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Şaman Doğan, N. (2012), "Kayseri'deki Selçuklu Külliyesi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, 191-214.
- Şaman, N.- Yazar, T. (1991). "Kayseri Köşk Hanikâhı", *Vakıflar Dergisi*, 22, 301-314.
- Texier, C. (1849). *Description De L'Asie Mineure, Deuxième Volume*, Paris: Imprimeurs De L'Institut De France.
- Tuncer, O. C. (1986), *Anadolu Kümbetleri I Selçuklu Dönemi*, Ankara: Güven Matbaası.
- Turan, O. (1945). *Keyhüsrev I. İslam Ansiklopedisi*, 4, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 613- 620.
- _____ (1984). *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- _____ (2004). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Turan, R. (1988). Alâeddin Keykubad'ın Doğu Anadolu Siyaseti, *Selçuk Üniversitesi, Selçuk Dergisi*, 3, 1. *Alaeddin Keykubad Özel Sayısı*, 79-87.
- Tümer, F. (1938). "Döner Kümbet", *Erciyes*, 3, 94.
- Türkmen, K. (1998). "Selçuklu Döneminde Kayseri'nin İmar Faaliyetine Katkıda Bulunan Hanımlar", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 16-17 Nisan 1998, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 437-449.
- _____ (2001). "Kayseri Selçuklu Dönemi Yapılarında Yer Alan Ayet ve Hadisler", Denктаş, M.- Özbek, Y. (Ed.), *Zafer Bayburtluoğlu Armağanı, Sanat Yazıları*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 573-582.
- Uyumaz, E. (2001). "Türkiye Selçuklu Sultanları, Melikleri ve Melikelerinin Evlilikleri", Eravşar, O. (Haz.), *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, 11-13 Ekim 2000, Bildiriler II*, Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 398-421.
- _____ (2003). *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220- 1237)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____ (2006). Sultan I. Alaeddin Keykubad ve Zamanı, Ocak, A. Y. (Ed.), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurlığı 1*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 107-115.

Niksar Yöresindeki Ahî Vakıflarının Karadeniz Bölgesi'nin İskânı ve İslamlaşmasındaki Rolü

Mehmet Fatsa*

Öz

Bu çalışmada Niksar çevresinde kurulan Ahî vakıflarını ve bunların Karadeniz Bölgesi'nin İslamlaşmasına sağladığı katkı ele ele alınmıştır. Bu bağlamda Ahi Pehlevan, Ahî Nahcivan ve Ahî Şahin adına kurulan vakıflar konu edinilmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılma döneminde kurulan bu vakıflar, başta Niksar kasabası olmak üzere Canik dağlarının kuzeyinde yürütülen fetih ve iskân sürecine de katkı sağlamışlardır. Hiç kuşkusuz bu çalışma, bölge tarihinin bilinmeyen bazı noktalarını da aydınlatacaktır.

Anahtar Kelimeler: Niksar, Vakıf, Zâviye, Ahî Pehlevan, Ahî Nahcivan, Ahî Şahin, Çepni

The Role of Ahî Waqfs of Niksar Area in the Resettlement and Islamization of the Black Sea Region

Abstract

In this study we endeavored to discuss the contribution of Ahî waqfs around Niksar area to the Islamization of the Black Sea Region. In this context, we dealt with the waqfs of Ahî Pehlevan, Ahî Nahcivan and Ahî Şahin. These foundations, established during the dissolution of the Seljuk State, contributed to the conquest and settlement process initially, in the Niksar town and in the northern Canik mountains. Undoubtedly this study will enlighten some unknown parts of the region's history.

Key Words: Niksar, Waqfs, Zawiya, Ahî Pehlevan, Ahî Nahcivan, Ahî Şahin, Çepni

* Araştırmacı-Yazar, mehmet.fatsa@hotmail.com

Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubat'ın 1237'de şehit edilmesiyle Anadolu'da durum kötü bir hal almış ve Moğol tehdidi karşısında bu coğrafyadan çekilen İslam bilginlerinin özgür düşünce iklimi de böylece sona ermiştir. Bu tarihten sonra başlayan iç isyanlar ve Moğollar karşısında alınan yenilgiler, Anadolu'da Kayseri, Sivas ve Tokat gibi kentlerde yaşanan yıkımlar, Moğol egemenliğini kabul etmeyen Ahî liderlerinin daha güvenli buldukları uçlara çekilmelerine neden olmuştur. Dolayısıyla Niksar çevresi de Ahî hareketinin faaliyet alanı haline gelmiştir (Oğuz 1948: 469-487).

Niksar çevresinde etkin olan Ahî Pehlevan, Ahî Nahcivan ve Ahî Şahîn gibi dervişler, bahse konu uç mıntıklarına çekilme sürecinde ortaya çıkmışlardır. Onların yaşadığı dönemlerde yıkılan Danişmentli Beyliği'nin külleri üzerinde Niksar merkezli Taced-dinoğulları ve Ordu Mesudiye'ye bağlı Kaleköy merkezli Hacımiroğulları beylikleri kurulmuştur. İşte bu makalenin konusu olan Ahîler, kurdukları vakıflar vasıtasıyla söz konusu iki beyliğin halkı üzerinde de derin etki bırakmışlar, böylece tarihe not düşmüşlerdir.

14. yüzyıl başlarında Anadolu coğrafyasının önemli bir kısmını gezen İbn-i Batuta, kendisine mihmândârlık eden çok sayıda Ahî dervişinden söz eder ki, bunlardan bir kısmı Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ni etkilemiş olan Ahî liderleridir. Sivas'ta Ahî Emir Ahmed, Ahî Ali Çelebi; Gümüşhane'de Ahî Mecdeddin, Erzincan'da Ahî Nizameddin ve Erzurum'da Ahî Duman bunlardan birkaçıdır (İbn-i Battuta 2005: 214-216). Ünlü seyyah ne yazık ki, Bayburt ve Niksar yöresine uğramamış, dolayısıyla buradaki zâviyelere de eserinde atıf yapamamıştır. Ancak Kelkit Vadisi'ni mekân tutarak Pontus sınırında bir uç bölgesi teşkil eden alperen karakterli bu dervişlerin, İbn-i Battuta'nın bahsettiği Ahîlerle organik bağının olmadığını söylemek mümkün değildir.

Ahî Evren'in talebesi olan Şeyh Nureddin, Ahî Muhyiddin, Ahî Yusuf Perende, Ahî Paşa ve Keçeci Ahî Sultan gibi Türk dervişleri zâviyelerini Tokat'ta kurmuşlardır.⁽¹⁾ Aynı şekilde Anadolu'da ilk Ahî Fütüvvetnâmesi'ni yazan Mevlânâ Nasıruddin de Tokatlı'dır. Bu yazar, adı geçen eserini 1290 yılında Tokat'ta ahîlerin lideri konumundaki Ahî Muhammed Bey'e sunmuştur (Bayram, 1991:34) ki, bu tarih Ahî Pehlivan ile Ahî Nahcivan'ın da bölgelerinde etkin oldukları zaman dilimidir. Bu durum Sel-

çuklu Devleti'nin son zamanlarında Ahî hareketinin bölgedeki siyasî gücüne ve üstlendiği misyona işaret etmektedir.

15. yüzyılın ortalarında Niksar ve Sonisa yöresinde ağırlıklı olarak dört önemli Ahî zâviyesi faal durumdadır. 1455 tarihli tahrir defterinde Ahî Şahîn, Ahî Pehlevan, Ahî Nahcivan ve Ahî Ahmed zâviyeleri, Niksar şehrinin önemli kurumları olarak zikredilmiştir (TT, 92: 6b).⁽²⁾ 1530 tarihli kayıtlarda ise bu zâviyelere ilaveten bir de Ahî Mustafa zâviyesinden bahisle, bu zâviyenin Sonisa'ya bağlı Çandır köyünde faaliyet gösterdiği haber verilmiştir. Sonisa'da ayrıca "*Cemâat-i Ahî Beğmişlü*" imlâsıyla atıf yapılan ve 39 neferden oluşan bir derviş grubundan daha söz edilmiştir (TT, 387: 532). Söz konusu Ahî liderlerinin kurduğu vakıfları incelemeye geçmeden önce Niksar şehrinin durumuna da kısaca bir göz atmak yararlı olacaktır:

1455 tarihli tahrir defterine göre Niksar şehrinin 19 mahallesi vardır. Bunların 17 adedi Müslümanlara, biri Ermenilere ve biri de Rumlara aittir. Müslüman mahallelerde toplam 411 hane ve 33 yetişkin olmak üzere yaklaşık olarak 2.088 kişi ikamet ederken; Ermeni mahallesinde 86 hane, yani 430 kişi; Rum mahallesinde ise 43 hane, yani 215 kişi yaşamaktadır. Bu durumda şehrin nüfusu ortalama 2.733 kişi civarındadır (TT, 92: 1-14). Genel nüfusun %76'sı Müslüman, %24'ü ise gayrimüslimdir. Mahallelerden dördü mescitlerden, biri kiliseden, üçü hankâhlardan ilham ile isim almış ve bu kurumlar etrafında şekillenerek gelişme göstermiştir. Bazı mahallelerin oluşumunda derviş grupların ve Ahî zâviyelerinin öncülüğü dikkat çekmektedir. Söz gelişi Ahî Pehlevan Mahallesi, Ahî Şahîn Mahallesi ve Melik Danişment Mahallesi birer hankâh etrafında kurulmuştur (TT 92: 1a-6b). Niksar şehrindeki bu durum vakıf kurumlar etrafında iskân ve şehirleşme anlayışının tipik yansıması olarak kabul edilebilir.

1530'da şehirdeki 16 mahalleden yine ikisi gayrimüslimlerin, 14'ü ise Müslümanların ikamet ettiği iskân yerleridir. Melik Danişment Mahallesi, Ahî Şahîn Mahallesi ve Ahî Pehlevan Mahallesi birer zâviye etrafında şekillenip gelişmiştir. Ahî dervişlerinin kurduğu anlaşılabilir mahallelerin her biri 14'er haneli, Melik Danişment Mahallesi ise altı hanelidir. Bu tarihte şehirde dört adet zâviyenin varlığına işaret edilmektedir. Bunlar Ahî Şahîn zâviyesi, Hanikâh zâviyesi, Melik Danişment Zâviyesi ve Ahî Pehlevan Zâviyesi'dir. Ayrıca bu mahalleler içinde birer cami

1. Vakfiyesinden anlaşıldığına göre Ahi Muhyiddin Zâviyesi, Tokat'ın o devirlerde Kiryas denilen semtinde Soğukpınar yakınında üzüm bağı ve ağaçlarını içine alan bahçenin yanındaki türbeye bitişik olarak inşa edilmiştir. (VGM, VD, nr. 608 /63/52; Esas 221/775); Ahi Paşa ise, Tokat'ın Hoca Cemaleddin Mahallesi'nde inşa ettirdiği caminin bitişiğinde zâviyesini tesis etmiştir. (VGM, VD, nr. 611/93/79).

2. Ahi Şeyh Ahmed Zâviyesi'nin 1450'lerde kurulduğu, tahririn yapıldığı tarihlerde Şeyh Ahmed'in hayatta olup Eyne Hoca Mahalle si'nde oturduğu anlaşılmaktadır (İBAK, MC, nr. 92, v. 4a-6b).

veya mescidin hizmet verdiği de anlaşılmaktadır.⁽³⁾

A-Niksar'da Ahi Vakıfları

Tablo 1:

1455'te Niksar Kasabası'nda Faal Olan Zâviyeler ve Görevlileri (TT, nr. 92, v. 6b)

	Zâviyenin Adı	Görevli Kişi	Görevi
1	Melik Danişment Hankâhı	Şeyh Ahmed oğlu Şeyh Abdullah/ Ebü'l-Müslim	Zâviyedâr/(birâder-i m.)
2	Ahî Pehlevan Hankâhı	Ahmed oğlu Hasan Şeyh /Şeyh Hüseyin	Zâviyedâr/(bidâre-i m.)
3	Ahî Nahcivanî Hankâhı	Ahmed Melikşah oğlu Şeyh Mihmat / Pir Mehmet	Zâviyedâr/ (evlâd-ı m.)
4	Ahî Şahîn Hankâhı	Şeyh Pir Ahmed	Zâviyedâr
5	Kalenderhâne Hankâhı	Şeyh Çorabeğ	Zâviyedâr
6	Dârü'l-Hayr Hankâhı Mevlânâ	Hasan	Müderriş
7	Hankâh-ı Sinûr	-	-
8	Hankâh-ı Halife	-	-
9	Hankâh-ı Burak	-	-
10	Ahî Şeyh Ahmed Hankâhı	Ahî Şeyh Ahmed	Zâviyedâr

1. Ahi Pehlevan

1.1. Vakfiye

13. yüzyılın ikinci yarısı ile 14. yüzyılın ilk çeyreğinde hayat süren ve asıl adı Hacı Mehmed el-Evhadî olan Ahî Pehlevan, vakfiyesini ölmeden kısa süre önce 1323 (h. 723) yılında tanzim etmiştir. Bu bakımdan vasiyet niteliği de taşıyan Arapça vakfiye, önemli bilgiler ihtiva etmektedir (Yediöldiz 2000: 134-135).⁽⁴⁾ İlk bölümde geleneğe uyularak Allah'a şükür ve Peygamber'e salât ü selam edilmiş; sadaka-i câriyenin de önemi vurgulanmıştır. İkinci bölümde vakfa konu edilen gelir kaynakları ve bunların niteliklerinden bahsedilmiştir. Buna göre vakfa konu olan yerler şöyledir:

- Niksar'a bağlı Aşağı Kırtanos Köyü'nün tamamı,
- İki hisse olan Eydikli (veya İdikli) Köyü gelirlerinin yarısı,
- İki hisse olan Cend (veya Ceyr) ve Ağrosti (veya

Evderhi) köyü gelirlerinin yarısı,

- Kasaba bitişiğinde iki pirinç ambarı, bir değirmen ve değirmen evi,
- Kasaba bitişiğinde geniş bir arazi,⁽⁵⁾
- Kasabada Musa Sokağı'nda bir dükkân ve bir birine bitişik iki han,⁽⁶⁾
- Yukarı Çarşı'da bitişik üç dükkânlar (Dükkânlar Kâtip Ebu Yezid mülküne kadar).
- Niksar Kadı Mihmad Nahîyesi'nde bir tarlanın tamamı,⁽⁷⁾
- Niksar'ın dışında Şemdoğrus Mahallesi'nde Miskinler Bahçesi'nin tamamı,⁽⁸⁾
- Somunî Vakfı'na ait pirinç evi, iki han ve dükkânlar (Bakırcılar Mahallesi Sokağı ve umumi yol ile mahdut).
- İlbaşı Hüsameddin'e ait bağların tamamı (Sınırları belirtilmemiş).⁽⁹⁾
- Niksar'a bağlı Fünun Köyü'nde geniş bir arazi⁽¹⁰⁾
- Yine aynı köyde iki kile buğdaylık arazinin tamamı.⁽¹¹⁾

3. BOA, TT, nr. 387, s. 528, 547; Melik Danişment Zâviyesi 12 haneli Çirhor köyünden 906 akçe, Kuru köprü köyünden 420 akçe, Kuru köyden 180 akçe ve Rodik köyünden 1828 akçe tasarruf etme imtiyazına sahiptir. (BOA, TT, nr. 387, s. 547-553, 558, 560).
4. Vakfiyenin aslı için bkz. VGM, VD, nr. 581, s.298/300. (Tercüme için bkz. H. Akar- M. Necati Güneş, *Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler*, Niksar Kaymakamlığı, 2002, s. 85-88).
5. Bu arazinin sınırları: Bir tarafı Mancınıkçı Arap Nureddin veresine ait pirinç ambarı, bir tarafı Hanit Deresi, bir tarafı Kematebek ve Şadırvan, bir tarafı Atabek ve Küçük Bahçe, bir tarafı Birun varislerine ait arazi ve Takiyüddin Hafız, bir tarafı Esedüddin Efdika'nın bahçesi ve yol şeklindedir.
6. Bu Hanın sınırları bir tarafı Sonisalî Şeyh Şerafeddin Zâviyesi vakfı, bir tarafı Emir mülkü, bir tarafı Pervane Hamamı, bir tarafı çarşı şeklinde çizilmektedir.
7. Tarlanın sınırları bir tarafı Emir Esedüddin Efdika mülkü, bir tarafı saka ve bir tarafı yol şeklindedir.
8. Bu hanın sınırları, bir tarafı Melik Ulubey mülkü, bir tarafı Taceddin İlbaş mülkü, bir tarafı Yalı Mescidi ve yol şeklindedir.
9. Bahaeddin Yediöldiz, "Hüsameddin Geldi Ellibaşı" şeklinde okuduğu bu yerin, Niksar'da şimdiki Baldöken mevkiinde olduğunu; 583 nolu *Defter-i Evkaf-ı Rûm'da "bir kıt'a Köksebağı, 4 kıt'a Saraybağı"* adıyla zikredilen bağların söz konusu vakıf yerlerin kalıntısı olabileceğini nakleder. (B.Yediöldiz, *Ordu Tarihinden İzler*, İstanbul 2000, s. 136/128).
10. Bu yerin sınırları, bir tarafı Şemseddin Harmanî vakfına ait arazi, bir tarafı mezarlık ile mahdut şeklinde ifade edilmiştir.
11. Bu yerin sınırları ise, bir tarafı köy mescidine ait vakıf arazisi, bir tarafı dere, bir tarafı hendek ve yol ile mahdut şeklinde ifade edilmiştir. (*Muallim Cevdet, Zeylün ala Faslı'l-Ahiyyeti'l-Fityânî't-Türkiyyeti fi Kitâbi'r-Rihleti Li'bn Battûta, İslam Fütüvveti ve Türk Ahilîği, İbn-i Batuta'ya Zeyl*, (Çevr. Cezair Yazar), İstanbul 2008, s. 316-317).

Niksar şehrinin yapısı ve çevresindeki yer adları konusunda önemli ayrıntılar sunan vakfiye, çağdaşlarına göre Ahî Pehlevan'ın ekonomik gücünü de göstermektedir. Her ne kadar rakamsal bir veri ortaya çıkmasa da burada araziler, hanlar ve dükkânların durumuna bakarak hiç de azımsanamayacak maddi bir gücün varlığından söz edebiliriz.

Kasaba içinde din, kültür ve sosyal hizmetler sunan vakıf külliyesinin gelir kaynaklarını tarım işletmeleri, ticarî kuruluşlar ve meskenler olarak üç grupta değerlendirmek mümkündür. Tarım işletmeleri arasında bir köyün bütün gelirleri, iki köyün gelirlerinin yarısı; biri Kadı Mihmad Nahîyesi'nde, ikisi Fünun Köyü'nde olmak üzere üç tarla ve muhtelif miktarda bağlar; köylerden gelen mahsulü depolamak için kasaba dışında inşa edilmiş pirinç ambarları ile bir değirmen bulunmaktadır. Dükkânlar ve hanlar ise vakfa gelir sağlayan ticarî kurumlardır.

Söz konusu gelir kaynaklarının tümüyle vakfedildiği şöyle beyan edilmiştir: "*binaları, taşları, ağaçları, koruları, baltalıkları, pınarları, nehirleri, sularının içme hakları, meyveli ve meyvesiz ağaçları, ağaçlı ve ağaçsız bahçeleri, ekilen veya ekilmeyen yerleri, harman yerleri, samanlıkları, kısaca bütün hakları ile vakfedildi*"(Yediyıldız 2000: 137).

Oldukça zengin bilgiler ihtiva eden vakfiye, zâviye yapıları ve buradaki ibadet uygulamalarını da izaha yardımcı etmektedir. Bu nedenle zâviyenin durumunu, öncelikli olarak vakfiyeden yararlanarak incelemek mümkün olmaktadır.

1.2 Zâviye (Dârü's-Sulehâ)

Ahî Pehlevan zâviyesi eski belgelerde "*Dârü's-Sulehâ*" terkihiyle ifade edilmiştir. Zâviyelerin toplum içindeki konumunu ifade etmesi bakımından bu isimlendirme gayet anlamlıdır. Erdemliler Cemiyeti anlamına gelen *Dârü's-Sulehâ*, aslında Ahî Pehlevan'ın şahsında diğer Ahî zâviyelerinin özel niteliğine de işaret etmektedir. İcra ettikleri fonksiyonlar açısından ortak paydalarına bakılarak, onların da birer dârü's-sulehâ olduğunu söylemek yanlış olmaz.⁽¹²⁾ Ahî Pehlevan vakfiyesi, bir Ahî zâviyesinde günlük yaşamın nasıl geliştiğini ifade edebilecek muhtevaya sahiptir.

Halk arasında *Işık Tekke* diye de anılan (Uzunçarşılı 1927: 69) Ahî Pehlevan zâviyesi, devrin şartlarında ekonomik ve kültürel açıdan sıkıntılı günlerin yaşadığı bir zaman diliminde; Niksar ve çevresinde

erdemli ve iyiliksever insanları ortak bir ideal etrafında tutabilmiştir. Bu kuruluş içinde bir medrese, bir hamam ve muhtelif odalardan (hücrelerden) oluşan bir külliye tesis edildiği anlaşılmaktadır. Ahî Pehlevan da burada özel bir evde ikamet etmiştir.

Vakfiye metninden anlaşıldığına göre külliye su getirilmiş; *Dârü's-Sulehâ*'da, medresede, şeyhin evinde ve bahçesinde çeşmeler inşa edilmiş ve buralar gerekli eşyalarla dayanıp döşenmiştir. Zâviye ile medrese bitişik inşa edilmiştir. Yine zâviye mutfağına gerekli ihtiyaç malzemeleri temin edilmiş; sofa ve namazgâha kandiller asılmıştır. *Dârü's-Sulehâ*'ya gelen dervişlere, yolculara akşam ve sabah yemek ikram edilmiştir (VD 581/298/300).⁽¹³⁾

Zâviyede günlük hayatın nasıl geliştiğini, vakfiyenin bütününe bakarak izah etmek mümkün olabilmektedir. Nitekim Yediyıldız, vakfiyedeki verilerle bakarak önemli neticelere ulaşmıştır. Buna göre söz konusu zâviyede belli bir ücret karşılığı görev yapan kadroda mütevellî, zâviye şeyhi, aşçı, hizmetçi, su-yolcu ve hamamcılar vardır.

Vakfın kuruluşunda vakıf yöneticiliğini bizzat Ahî Pehlevan'ın kendisi yapmıştır. Bu görev, vâkıfın neslinin inkırazına kadar Ahî Pehlevan neslinden olanlara verilmiştir. Vakıf gelirlerinin beşte biri yönetici (tevlîyet) ücreti olarak tespit edilmiştir. Bundan başka külliyesinin bütün giderleri bahse konu vakıftan karşılanmıştır. Artan miktarlar ise mütevellinin hakkı sayılmıştır.

Zâviyede şeyhlik yapacak kişinin alim, âbid, vera' sahîbi, zâhid, tasavvuf âdâbını bilen ve sülûk ehlini yönlendirmeye muktedir kişiler olması gerektiği ifade edilmiştir. Yine bu kişinin Cuma, bayram günleri, cenazeler, hasta ziyaretleri ve başka zaruri haller dışında görevinden ayrılamayacağı; zâviyede kalması gerektiği beyan edilmiştir. Burada kılınan beş vakit namazlara şeyhin imamlik yapacağı, namazlardan sonra aşr-ı şerif okuyacağı şartına yer verilmiştir (Yediyıldız, 1986: 281-290).

Namazın bitiminde, şeyhin işaretiyle "*Allah*" zikri yapılması, sonunda da cemaatle beraber vakfın kurucusuna, ecdada ve bütün müminlere dua edilmesi kuralı hatırlatılmıştır. Şeyh efendinin bu hizmetlerine karşılık 500 dirhem para ve 24 kile buğday alacağı esas getirilmiştir. Ayrıca zâviyede şeyhe yardımcı olan kişilerin ezan okumak, zikir ve sair ibadetler sırasında şeyhe yardımcı olmak gibi görevlerinden söz edilmiş, buna karşılık da her yıl

12. 1455 tarihli vergi kaydında, Niksar'da faal olan tekkeler arasında "*Hanikâh-ı Darü'l-hayr*" şeklinde tesmiye olunan hayırlı işler cemiyeti yer almakta, başında da Mevlâna Hasan bulunmaktadır. (İBAK. MC, TT, nr. 92, v.6).

13. Zâviyenin mutfağında kırk sahan, beş tencere, üç bakır tabak, bir sofa maşrapası, iki demir ibrik, sahtiyândan üç tane uzun sofa, peşkirler bulunduğu ifade edilmektedir. (M. Cevdet, s. 317; B. Yediyıldız, s. 136/124).

120 dirhem para ve 15 kile buğday alacakları ifade edilmiştir (Cevdet, 2008: 319).

Mütevelli, vakıf mallarının onarımını yapmak, vakfa ait gelirlerin bir düzen içinde tahsilini sağlamak, zâviye personelini yöneterek kurumun işleyişini sağlamak ve misafirlere sabah ve akşam düzenli biçimde yemek ikramını temin etmekle mükellef sayılmıştır. Zâviyede ikamet eden hafızlara, her hafta Pazartesi ve Perşembe akşamları Kur'an ziyafeti sunmaları karşılığında yıllık birer müd buğday taahhüt edilmiştir. Suyolcu, bahse konu külliye içindeki çeşmelerden suyun düzenli ve ihtiyaca yetecek şekilde karşılanması ile sorumlu kişidir. Bu yüzden yıkılan su yollarını ve çeşmeleri onarmak durumundadır. Görevine karşılık yılda 120 dirhem para ve 12 müd buğday verileceği ifade edilmiştir.

Ahî Pehlevan Külliyesi içindeki hamamın, hayrat amaçlı olduğu anlaşılmaktadır. Buradan misafir kişilerin, dervişlerin, âlimlerin, salihlerin ve çevreden gelip giden fukaranın yararlanabileceği; hamamda hizmet edenlere de yıllık 100 dirhem ücret verileceği ifade edilmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki, zâviyede sabah akşam olmak üzere iki kez yemek verilmektedir. Ahîlikte yemek yemenin belli kuralara bağlanmış âdâbı vardır. Burada ikamet eden fukara, sûlahâ, ulemâ ve fukahâ ile her gün geçip giden yolculara, Ahî âdâbına göre yemek ikram edildiği haber verilmiştir. Cuma, bayram ve kandil gecelerinde ibadet için gelenler fazlalaştığı için yemeklerin miktarı da artırılmıştır. Bazen de bal helvasının ikram edildiği anlaşılmaktadır. Aşçı olan kişi, buranın temizlik işlerinden de sorumludur ve bu hizmetlerine karşılık yılda 150 dirhem, günde üç okkalık ekmek ve yemek almaktadır.⁽¹⁴⁾

Niksar ve çevresindeki Ahî zâviyeleri hakkında ayrıntı veren vakfiyelerden sonra en önemli kaynak tahrir defterleridir. Konunun aydınlığa kavuşturulması için baş vurulabilecek en eski tahrir defteri de 1455 tarihlidir. Bu deftere göre Niksar kasabasında 17 Müslüman, iki de gayrimüslim mahalle vardır. Müslümanların oturduğu mahallelerin isimlerine bakıldığında bunların birer cami, mescit ya da zâviye etrafında gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır. Kasaba içinde yaklaşık 10 adet hankâh (zâviye), 10 adet cami, 4 adet medrese, birkaç adet değirmen ve çeşitli meslek dallarına ait çok sayıda dükkan bulunmaktadır. Bu tarihte kasabada Şeyh Ahmed, Mevlâna Bedreddin ve Ahmed Paşa gibi âlimlerin yaşadığı ve bunların merkezî bir camide hatîb olarak halkı irşat ettikleri anlaşılmaktadır (TT, 92: 1-7).

Söz konusu dört eğitim kurumu Melik İsmail Medresesi, Şahîn Şah Medresesi, Dârü'l-Hayr Medresesi, Yağbasan Medresesi'dir. Bunlardan hangilerinin Ahî Pehlevan Zâviyesi müstemilatından olduğu belli değildir. Devrin kudretli iki müderrisinden Mevlana Hasan Darü'l-Hayr Hankâhı'nda; Mevlana Hacı Fakih ise Yağbasan Medresesi'nde görevlidir. Diğer medreselerde hangi müderrislerin istihdam edildiği ifade edilmemiştir. Ancak bazı mahalle sakinleri arasında *mevlâna ve fakih* imlasıyla anılan kişilerin varlığı bu konuda bir fikir verebilir.

Diğer medrese ve hankâhlarda görevli olduğunu düşündüğümüz önemli isimler ise tahrir defterinde Eyne Hoca Mahallesinde İsa Fakih, Mescid-i Kemal Mahallesi'nde İshak Fakih ve İlyas Fakih, Kapuzca Mahallesi'nde Ali Fakih, Melik Danişment Mahallesi'nde Ahmed Fakih, Ahî Şahîn Mahallesi'nde Hüseyin Fakih, Hacı Eskici Mahallesi'nde Said Fakih ve Mustafa Fakih şeklinde en çok dikkat çeken ilmiye mensubu kişiler olarak nakledilmiştir (TT,92: 1-7). 1455 tarihinde Ahî Pehlevan Mahallesi, 36 neferden müteşekkildir. Burada oturanlardan bazılarının, geleneksel Ahî mesleği olan dericilikle uğraştıkları ifade edilmiştir. Mahallenin, hankâh ve cami etrafında gelişme gösterdiği, mahalleyi yöneten kişinin de imam Mevlana Şerefüddin olduğu anlaşılmaktadır (TT, 92: 2-3).

Mevlânâ Şerefüddin, büyük ihtimalle Ahî Pehlevan Medresesi'nde eğitim görmüş ve manevî olarak da ona bağlı kalmıştır. Çünkü devrin şartları gereği Ahî Pehlevan vakfından maaş alan camii görevlilerinin, yine bu kurum içinden yetişip, ona bağlı olması icap eder. Ayrıca İmam Şerefüddin, bu tarihte Ahî Pehlevan Mahallesi imamı olmakla, aynı zamanda padişah berâtıyla atanmış mahalle yöneticisidir. Kasabanın mülkî ve adlî bakımından âmiri durumundaki kad'nın mahalle düzeyindeki temsilcisidir (Ortaylı, 2008:306). Ahî Pehlevan Zâviyesi'ne ve diğer Ahî liderlerine bağlı olan başka isimler de vardır.⁽¹⁵⁾Bu durum bahse konu hareketin kasaba içindeki etkisine işaret etmektedir.

1530 tarihli tahrirde, Ahî Pehlevan Zâviyesi'ne diğerlerinden daha fazla yer verilmiştir. Buna göre Hisaryaka'da otuz adet dükkân ile bir miktar arazinin; ayrıca Akpınar Kirtanos Mezraası ile Ceyr, Sakaryon ve Kiryun köylerinin bir kısım vergi gelirlerinin Ahî Pehlevan Zâviyesi'ne ait olduğu ifade edilmiştir (TT 387: 531,548,554,556). Evliya Çelebi, şehirde yedi adet tekkenin bulunduğuna işaret eder. Ancak Seyyid Ahmed dışında kalan tekkelerin mensubiyetinden söz etmez (Seyahatname II: 682).

14. Okka, 400 dirhemdir. Bir dirhem ise 3.118 gramdır. (B.Yediyıldız, s. 138/ 135).

15. Ahi Şahin Mahallesi'nde debbağ Ahi Ali; Eyne Hoca Mahallesi'nde Ahi Şeyh Ahmed; Bahaeddin Mahallesi'nde Seydi Ahi Ali; Mescid-i Veled Gazi Mahallesi'nde cullah Hamza gibi. (İBAK, MC,TT, nr.92, s. 1-6).

Tablo 2:
Ahî Pehlevan Vakfına Gelir Kaydedilen Yerler (1530)⁽¹⁶⁾

	Kazası	Köyü/Mezrası	Nefer Sayısı	Hisse Çeşidi	Hâsılı
1	Niksar	Ceyr Köyü	3	Malikâne	2.615
2	Niksar	Kirtanos Mezraası	-	Malikâne	200
3	Niksar	Fünûn Köyü	-	Tarla	Tamamı
4	Niksar	Kiryun ve Sakaryon Köyl.	36	Malikâne	1.160
5	Niksar	Şemdoğrus Mahallesi	-	Bahçe	Tamamı
6	Mesudiye	Yavadı (Yeşilce Beldesi)	13	Malikâne	1.064
7	Mesudiye	İspansa (Sarıyayla) Ky.	5	Malikâne	400
8	Mesudiye	Kicifaldaca (Yukarıgökçe)	25	Malikâne	978
9	Mesudiye	Ziller (Beyağaç) Ky.	5	Malikâne	500
10	Sonisa	Evderhiye (Evdereht) Ky.	6	Malikâne	615

1.2.1. Zâviye Yapıları

Ahî Pehlevan Zâviyesi'nden bu güne ulaşabilmiş herhangi bir yapı yoktur. Vakfiye senedinden anlaşıldığına göre muhtelif odalardan oluşan külliye içinde medrese, hamam, mescit, çeşmeler ve Ahî Pehlevan'ın oturduğu ev vardır. Ancak bahse konu eserlerin hiç biri günümüze ulaşabilmiş değildir. Türbesi, Aşık Emrah Türbesi'nin de bulunduğu *Tekke Bayırı*'ndadır. Bu yapı, kendisi henüz hayatta iken 1291 yılında yapılmış, ancak depremlerde oluşan heyelanla birlikte yıkılmıştır (Demir 2007: 58). Zâviye yapıları da muhtemelen bu türbenin bulunduğu mevkideydi. Zira Uzunçarşılı, türbenin kesme taştan *Işık Tekke* denilen yerde inşa edildiğini belirtmiştir (Uzunçarşılı, 1927: 68). Bu ifade zâviyenin yeri konusunda da bir ipucu sayılabilir.

Ahî Pehlevan'ın son dönemlerini nasıl ve nerede geçirdiği kesin olarak bilinmiyor. Ancak tevatür bilgiler bu konuda yol gösterici olabilir. Rivayete göre o, Ordu Mesudiye taraflarına çekilerek buralarda mensubu olduğu Evhadiye tarikatının yayılması için çaba sarf etmiştir (Demir 2006: 45-46).

2. Ahî Nahcivanî

2.1. Vakfiye

Niksar yöresinin önemli Ahî liderlerinden biri de Ahî Nahcivanî'dir. Asıl adı Ahmed olan bu zatın vakfiyesi, Fidi (Akça) köyünde mütevelliler elinde iken Tokat Müzesi'ne, buradan da 1940 yılında Etnografya Müzesi'ne teslim edilmiştir. Kültür tarihimize ait önemli bir belge niteliğindeki bu vakfiye, bilahare Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivine alınmıştır. 1932 yılında Fidi köyüne giderek, mütevellî elindeki

vakfiyeyi inceleyen Zeki Oral, belgenin orijinali hakkında şu bilgileri verir:

"Vakfiyenin kâğıdı zamanla sarımtırak esmer bir renk almıştır. 0,94 x 0,19 m ebadındadır. Selçuk neshi ve siyah mürekkeple yazılmış 46 satırdır. Baş tarafındaki tevkiğ yazısı tamamen, birinci satır kısmen siliktir. Vakfiyenin sol kenarı yıpranmış ise de, yazıları silinmemiştir" (Oral 1954: 57).

Çalışmamızın muhtevasına önemli katkı sunacak olan söz konusu vakfiyeyi dört başlıkta değerlendirebiliriz.⁽¹⁷⁾

Buna göre birinci kısımda, vakıf yapmanın önemini ve faziletini anlatan ayetlere ve hadislere yer verilmiş; ayrıca kısa ama önemli bir ayrıntıya yer verilerek vâkîf'ın kimliğine *"Şemseddin Ahî Ahmed bin Doğanşah el-ma'rûf bi'l-Nahcivanî"* şeklinde atıf yapılmıştır (Oral 1954: 57). Bu ifadeler, vâkîfın adının tam olarak *Doğanşah oğlu Şemseddin Ahî Ahmed Nahcivanî* olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu ifadelerden Ahî Nahcivanî'nin zengin, kudretli; hatta babası Doğanşah Bey'in de bölgede lider kimliği ile tanınmış biri olduğu sonucuna gidebiliriz.

Vakfiyenin ikinci kısmında, vakfa konu Fidi arazisinin gelirlerinin üçe ayrılarak, bir kısmının köydeki zâviyeye, bir kısmının Niksar kasabasında bulunan zâviyeye, kalan kısmının da mütevellîye iâşe olarak tahsis edildiği ifade edilmiştir. Devrin görüş ve kanaatlerini, yer adlarını dile getirmesi bakımından önemli gördüğümüz vakfiyenin bu kısmı şöyledir:

"Bu itibarla adı geçen zât, iyi niyet ve hayra rağbet ederek Niksar şehrine bağlı Fidi Köyü'nün ta-

16. BOA, TT, nr. 387, s. 531,548,554,556.

17. Bu çalışmada Merhum Oral'ın tercümesi esas aldık.

mamını vakfetti. Köyün sınırları Pusari Köyü'nden başlar. Küçük Haçpazarı, Büyük Haçpazarı, Çatkara, Kuşaklıtaş, Karacakaya, Meydan Kuyusu, Dikmetaş, Dusari Kalesi ile Fenariye'de son bulur. Köyün sınırları, tüm hakları azdan çoktan nesi varsa vakfedilmiştir. Vakfedilen Fidi Köyü'nün hâsılatı üçe ayrılmıştır. Üçte biri Fidi Köyü'ndeki zâviyeye, üçte biri Niksar'da bulunan zâviyeye ve üçte biri de mütevelliyeye verilecektir. Hayatta kaldığı müddetçe kendisi, öldükten sonra da nesilleri bu görevi sürdürecektir. Evladından kimse kalmaz ise tevliyet Niksar kadısına verilecektir” (Oral 1954: 60).

Vakfiyenin üçüncü kısmında, vakıf yerlerin gelirleriyle çalışan kurumların istikrarını koruması amacıyla te'kitli ifadeler kullanılmış; vakıf yerlerin hiçbir sebeple satılmayacağı, bağışlanamayacağı, rehin edilemeyeceği, mülke çevrilemeyeceği, tahrip edilemeyeceği, üç yıldan fazla kiralanamayacağı belirtilmiştir. Bu şartlara uymayan vakıf yöneticisi mütevellinin –velev ki fâkih, vâli, hâkim ve hatta sultan olsun- Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lanetine uğrayacağı uyarısında bulunulmuştur.

Vakfiyenin son kısmında da tarih ve şahitlerin isimlerine yer verilmiştir. Buna göre vakfın yapıldığı tarihi 690 yılı Şevval ayı ortaları olarak ifade edilmiştir ki, bugünkü takvime göre 19 Aralık 1291 tarihine tekabül etmektedir. Vakfiyenin doğruluğuna şahitlik eden kişiler Ali oğlu Ahmed, İmam oğlu Hüseyin, Muhtesib Ahmed oğlu Mehmed, Hafız Mahmud oğlu Murad, Yusuf oğlu Ahmed, Ahmed oğlu İsa, Kazvinli Ömer oğlu Ebu'l-Fazıl, İsmail oğlu Ali, Hüseyin oğlu Yusuf, Sivaslı Ali oğlu Şeyh Hasan şeklinde beyan edilmiştir (Oral 1954: 61).

Moğol işgali sebebiyle Selçuklu Devleti'nin zayıflayıp yerel beylerin güç kazandığı 13. yüzyıl sonlarında yapılan bu işlem, Ahî hareketinin toplum üzerinde oynadığı rolü ön plana çıkarmaktadır. Devlet düzeninin zayıflayarak adeta ortadan kalkmaya başladığı bu tarihlerde, hayatın aksamadan devamının nasıl sağlandığını, bu örnekle açıkça görmek mümkün olmaktadır.

Vakfiyede geçen yer adlarından 13.yüzyıldaki iskân kültürüne ait bazı ayrıntıları da elde etmiş oluyoruz. Bu gün Erbaa ilçesine bağlı Akça beldesi olarak bilinen yerleşim alanı, vakfın tanzim edildiği yıllarda Fidi Köyü'dür. Vakfiyede geçen yerlerden *Meydan*

kuyusu, Fenariye, Karacakaya, Dikmetaş, Kuşaklıtaş, Pusari ve Dusari adlı yerler, şimdi birer mevki adı olarak Fidi köyünün 2-6 km civarlarında yer almaktadır. *Haçpazarı ve Çatkara*, Fidi köyüne 4-5 km mesafede, *Hacıpazarı ve Çalkara* şeklinde, isimlerinde küçük değişikliklerle bugüne ulaşmış yerlerdir. Vakfiye 1291 tarihinde düzenlendiğine göre, köyün ve çevresindeki yerleşmelerin tarihini bu yıllara kadar indirmek yanlış olmayacaktır.

Dikkat çeken noktalardan biri de, vakfiye şahitleri arasında imamlık görevinde bulunanlara atfı yapılmış olmasıdır. Bu küçük ayrıntı, Fidi Köyü'nde 1290'lı yıllarda bir Cuma camii bulunduğu işaret etmektedir. Bugün beldenin önemli bir kültür varlığı olan Silahtar Ömer Paşa Camii, bahse konu mabedin yerine inşa edilmiş olmalıdır. Söz konusu caminin kitabesi olmadığı için, yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Zeki Oral 1954 yılında, cami içinde asılı bir levhada “*Mescid-i şerif Ömer Paşa 1087*” ifadesinin yazılı olduğunu nakleder.⁽¹⁸⁾ Bu durumda Ömer Paşa Camii, miladî 1688 yılı civarında yapılmıştır.

Gerek cami ve gerekse Ahî Nahcivanî vakfına ait yapılar, bu beldenin tarihî temellerini teşkil ile bu günlere kadar taşınmışlardır. Vakıfların tarihi mirası, yüzyıllar sonrasına taşıyıcı özelliğini burada bir kez daha görebiliyoruz.

Ahî Nahcivanî Zâviyesi'nin faaliyet durumunu, özellikle depremler ve sel felaketleri⁽¹⁹⁾ gibi olaylara maruz kalan Niksar kasabasında ne gibi faaliyetlerde bulunduğunu tam olarak bilemiyoruz. Ancak Ahî hareketinin genel karakterine ve şehrin imarına katkı sağlayan Ahî Pehlevan'ın çabalarına bakarak bir kanaat sahibi olmak mümkün olabilmektedir.

2.2. Zâviye

Niksar ve çevresindeki vakıf kayıtları hakkında, vakfiye senetleri haricinde en güvenli bilgiler tahrir defterlerinde yer alır. Bu çalışmada bize yardımcı olabilecek üç mufassal tahrir defteri, bir icmal defteri ve bir de vakıf defteri vardır. Mufassal tahrirlerden ilki 1455, ikincisi 1515 ve üçüncüsü de 1574 tarihlidir. İcmal defterinin tarihi 1530, vakıf defterinin tarihi ise 1574'tür.

1455 tarihli tahrir defterine göre Niksar kasabasında dördü metruk olmak üzere toplam 10 adet

18. M. Zeki Oral Mihrap yakınlarına konmuş iki bakır şamdanın kaide kısımlarına da “*Bu şamdan Fidi köyündeki Cami-i şerife Ömer Paşa tarafından 1100 yılında vakfolundu*” denildiğini nakleder (Oral, s. 61). Bu durumda Silahtar Ömer Paşa, 1688 yılı civarında yaptırdığı camiye 13 yıl sonra iki de şamdan bağışlamıştır.

19. Niksar Moğol baskılarına maruz kalmanın yanında 1268'de depreme ve 1289 yılında da büyük bir sel felaketine maruz kalmıştır. (Baki Canik, “Tokat'ın Depremselliği ve Tarihte Geçirdiği Depremler”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu* (2-6 Temmuz 1986), Ankara, 1987, s. 245).

zâviye ve biri metruk iki medrese vardır. Zâviyelerden dördü Ahî dervişleri tarafından kurulmuştur. Bunlar Ahî Ahmed Nahcivanî, Ahî Pehlevan, Ahî Şahîn ve Ahî Şeyh Ahmed zâviyeleridir. Ahî Nahcivanî adına şehir dışında, Fidi köyünde de bir zâviye olduğu anlaşılmaktadır. Ahî Şeyh Ahmed Zâviyesi ise bu tarihte metrûk vaziyettedir. Söz konusu kurumların Niksar'ın imarına, kültürel gelişimine önemli katkı sağladıkları, mahallelerin adından anlaşılmaktadır. Ahî Pehlevan ve Ahî Şahîn zâviyeleri etrafında gelişen mahallelerin nüfus yoğunluğu bunu göstermektedir (TT, 92: 4-7).

Bu tarihten 1515 yılına kadar geçen sürede Niksar çevresinde 1458, 1482 ve 1498 yıllarında üç büyük deprem yaşanmış ve bu felaketler kasabada, çevre köylerde büyük çapta can ve mal kaybına sebep olmuştur. Hatta 1498 yılında yaşanan deprem halk arasında "küçük kıyamet" nitelemesiyle ifade edilmiştir. Şehirde bazı mahalleler bütünüyle, bazıları da kısmen boşalmıştır (Bostan, 2002: 11). 1455 yılında yapılan kayıtlarda adı geçen mahallerden bazılarından 1530 tarihli tahrirde bahsedilmemesi bu sebepten olmalıdır.⁽²⁰⁾

Depremlerden sonra halkın yaralarını saran vakıf kurumlarının önemi daha da artmış; bu arada Ahî Pehlevan gibi bazı dervişler efsanevî nitelik kazanırken, bazı Ahî zâviyeleri de tahrip olmuştur (Yedi yıldız 1986: 281-290). Nitekim 1530 tarihinde Niksar kasabasında Ahî Pehlevan, Ahî Şahîn ve Melik Danişmend zâviyelerinden söz edilirken, Nahcivanî Zâviyesi'ne pek atf yapılmamıştır (TT, 387: 548). Yani Nahcivanî vakfı kırsalda faal olsa da, şehirde aktivitesi azalmıştır.

1515 ve 1530 tarihli tahrir kayıtlarına göre Nahci-

Tablo 3:
Nahcivanî Vakfına Gelir Yazılan Köyler (1530)⁽²¹⁾

	Köy/Mezraa	Hâne	Mücerred	Nefer	Hâsıl	Zâviye Hissesi
1	Fidi Köyü	71	27	98	6.523	4.403
2	Pusari Köyü	15	5	20	2.971	1.333
3	Hacıbazar-ı Büzürg	52	5	57	8.490	4.590
4	Hacıbazar-ı Büzürg	-	-	-	2.060	800
Fidi Zâviyesi (Toplam)		138	37	175	20.044	11.126
1	Karağaç Köyü	29	4	33	2.909	615
2	Sarmugat Köyü	4	2	6	556	390
Niksar Zâviyesi (Toplam)		33	6	39	3.465	1.005
GENEL TOPLAM		171	43	214	23.509	12.131

20. 1455 yılında kayıtlarda bahsi geçen Hacı İbrahim, Hoca, Bahaeddin, Kasap, Hacı Yahşi, Hacı Uğurlu, Eyne Hoca, Pazarcık, Kemal Mescidi, Kadı Seydioğlu, Hacı Eskici, Medrese, Yakup Şah ve Hângah mahalleleri olmak üzere toplam 13 yerleşim ünitesinden artık bir daha söz edilmemiştir (H. Bostan, s. 10-11).

21. BOA, TD, nr. 387, s. 530, 531, 532, 552.

“Niksar’ın Tekke Bağı tarafında Karanlık Tekke denilen bir eser vardır. Bu tekke bir türbe ile bir mescidi ihtiva etmektedir. Türbe tonozla kapatılmış bir odadan ibarettir. Üstü ve duvarları yıkılmış, yalnız temel kısmı kalmıştır. İşte bu binaların yanında bir çukura yuvarlanmış kemer üstü dışında iki satırlık bir kitabe vardır. Birinci satırı silinmiş olan kitabenin ikinci satırında “Ahmed Nahcivanî 704 yılı Zilhicce ayında öldü. Allah rahmet eylesin” anlamına gelen Arapça ibareler bulunmaktadır” (Oral, 1954: 63).

Titiz bir alan çalışmasının ürünü olan bu tespitler, Nahcivanî Zâviyesi'nin yeri ve müstemilatı konusunu büyük ölçüde açıklığa kavuşmuştur. İlk zâviyenin burada kurulup kurulmadığı sorusuna tam bir cevap olmasa da Tekke Bağı mevkiindeki Karanlık Tekke denilen yapının Nahcivanî vakfına ait olduğu ve bu yapı içinde Nahcivanî Türbesi ile bir de mescidin bulunduğunu; ayrıca vakfın tesisinden 14 yıl sonra da, Ahî Nahcivanî'nin Nisan 1305'te vefat edince buraya defnedildiği anlaşılmaktadır.⁽²²⁾

Güney Azerbaycan'dan göç ile gelen kudretli bir bey ailesine mensup olduğu anlaşılan Ahî Nahcivanî'nin, vefatından sonra yerine kimin geçtiğini şimdilik bilemiyoruz. 1713 tarihli bir belgede Seyyid Ahmed ile Şeyh Mehmed adlı şahısların zâviyedâr olarak Fidi Köyü'nde oturdukları haber verilmektedir. 1740 tarihinde Niksar kasabasındaki zâviye şeyhliğine ise Şeyh Osman adlı şahsın baktığı nakledilmektedir. Bu tarihten 30 yıl sonra yapılan başka bir kayıta ise Seyyid Ali ve Seyyid Osman adlı şahısların Fidi'deki vakıf yerlerin mütevellisi oldukları belirtilmiştir (Oral, 1954: 63-64).

19. yüzyıl başlarında yapılan kayıtlarda, Taşabât nahîyesine bağlı Kuş köyünde Ahî Nahcivanî vakfının tevliyet, meşihatlık cihetine mutasarrıf olan Seyyid Osman ile Seyyid Hasan'ın vefat ettiği ve bu göreve Seyyid Osman oğlu Seyyid Mehmet'in getirildiği bildirilmektedir (Akar-Güneş 2002: 185). Yine 1832'de yaşanan depremde vakıf kurumların zarar görmesi üzerine, berat talebinde bulunan Seyyid Mehmed'in oğulları İbrahim, Fethullah ve Feyzullah'ın da mütevellî oldukları anlaşılmaktadır (Oral 1954: 64).

3. Ahî Şahin

Ahî Pehlevan ve Ahî Nahcivanî kadar olmasa da; Niksar yöresinin önemli Ahî liderlerinden biri de Ahî Şahîndir. Hakkında fazla bilgi bulunmamasına rağmen, onun söz konusu Ahî liderleriyle ortak hare-

ket ederek Niksar şehrinin imarına ve çevrenin İslamlaşmasına katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1455 tarihli tahrir defterinde Ahî Pehlevan Mahallesi gibi, Ahî Şahîn Zâviyesi etrafından da küçük bir mahalle teşkil edildiği bildirilmiştir. *Cüllah* ve *debbâğ* gibi meslek sahibi Ahîlerin oturduğu söz konusu mahallede, Ahî Ali adlı şahsın işlettiği bir deri atölyesi (*debbâğhane*) vardır. Bu tarihte zâviyede sadece Fethullah oğlu Şeyh Pir Ahmed görevlidir. Yani zâviye çok da aktif gözükmemektedir (TT, 92: 5-6).

1530 tarihli tahrir kayıtlarında Ahî Şahîn Zâviyesi ve ona bağlı unsurların Niksar şehrinde olduğu ifade edilmektedir. Buna göre 14 haneli Ahî Şahîn Mahallesi'nde bulunan zâviyenin gelirleri arasında bir *debbâğhane*, bir dükkân ve yedi kilelik bir parça arazi vardır. Bu tarihte Ermenhoz ile Karamanşeyh köylerinde bazı tarım işletmelerinin Ahî Şahîn Zâviyesi'ne tahsis edildiği; Karamanşeyh Köyü'nden 100 akçe, Ermenhoz Köyü'nden de 261 akçenin (toplam 361 akçe) akar olarak zâviyeye gelir kaydedildiği belirtilmiştir (TT, 387: 553, 547-555).

Kanunî'nin son yıllarında düzenlenen vakıf defterinde Niksar şehrinde faal durumda olan zâviyelerden söz edilirken Melik Denişmend, Ahî Nahcivanî, Ahî Pehlevan, Kalenderhane ve Ahî Şahîn zâviyelerine dair de bilgiler verilmiştir. Ahî Şahîn Zâviyesi'nin aktif olduğu, Ermenhoz ve Karamanşeyh köyleri ile 6 adet bağın zâviye vakfına ait olduğu belirtilmiştir (TT, 583: 145-146). Niksar çevresindeki faaliyetleriyle tarihe not düşen Ahî liderlerinin menşei konusunda elde somut bir belge ve bilgi olmamasına rağmen, "*Nahcivanî*" ve "*Pehlevân*" gibi İranî nispetlere bakarak bir fikir oluşturmak mümkündür. Ayrıca bu dervişlerin mensubu olduğu *Evhadiye* tarikatının kurucusu olan Şeyh Evhadüddin'in de Kirmanlı olduğunu unutmamak gerekir (Bayram, 1987: 36; Yüksel 1999: 159).

B-Karadeniz'de Ahî İzleri

Karadeniz sahîl bölgesindeki Ahîlerin nereden ve hangi yollarla buralara geldikleri; yukarıda bahsedilen Niksar yöresi Ahîleri ile bağlarının bulunup bulunmadığı konusu henüz netlik kazanmış değildir. Buna karşın konu bütünüyle karanlıkta kalmış da değildir. Nitekim devrin şartları gereği birer savaştı, alperen olarak Canik Dağları'nın kuzeyini faaliyet alanı olarak seçen Ahîlerin menşeiine işaret eden önemli ipuçları vardır. İlk önce Çepnilerce kuzeyde kurulan Hacımiroğulları Beyliğini'nin, Niksar merkezli Taceddinoğulları'ndan ayrılma olduğunu

22. 1714 tarihli bir beratla Ahî Nahcivanî'nin "*Fidi nâm karyede medfûn*" olduğu beyan ediliyorsa da, bu bilgi teyit edilmeye muhtaçtır. (Z. Oral, s. 63).

belirtmek gerekir (Yediyıldız, 1985 :38-39).

Bir başka ifadeyle 13.yüzyılın sonlarında başlayan ve 1390'lı yıllara kadar devam eden uzun süreçte, Karadeniz sahillerini fethederek iskana açan ve bölgede bir uç beyliği kurmayı başaran Çepni boyları, Canik Dağlarının güneyinde yaşadıkları yerleri terk ederek buralara gelmişlerdir. (Yediyıldız 2000:37-39). Bu yüzden Karadeniz'de Danişmendli hanedanına izafeten köyler kurulmuş, hatta Şeyh Hüseyin (Kabadüz) ile Şeyh Mustafa (Yavuzkema) gibi bazı dervişlerin zâviye kurdukları köyler *Danişmendli* adıyla kayıtlara geçmiştir (TT, 13: 108, 114, 274, 418). Yani, fetihlerle iskana açılan yerlere, önceki yurtlarının isimlerini tercih etmeleri bu duruma işaret sayılabilir.

İkinci olarak Karadeniz'de fetih döneminin izlerini taşıyan tahrirlerde "kadîmlik yurdlarıyla muaf" sayılan "*Ahî Danişmend, Melik Danişmend, Hızır Danişmend, Ömer Danişmend, İlyas Danişmend, Karadanişmend ve Bayramdanişmend*" gibi çok sayıda şahıs ve yer adlarından söz edilmiştir.⁽²³⁾ Yine Ordu'ya bağlı Turnasuyu beldesinde bulunan Abdal Zâviyesi şeyhleri kast edilerek "*kadimlik yurdlarıyla evlâd-ı fâtih-i vilâyet*" ifadesi kullanılmıştır (TT, 557: 31). Bütün bu örnekler, bölgenin fethinde Niksar kökenli sufi unsurların çabalarını göstermektedir.

Bu noktadan hareketle meseleye bakıldığında, Niksar ve çevresindeki dinî/sufî unsurların sahîl bölgesini etkiledikleri rahatlıkla söylenebilir. Bunun en açık örneğini de Ahî Pehlevan'ın Mesudiye Yeşilce (Yavadı) beldesinde kurduğu zâviyesi oluşturur. Bu yüzden Ahî Pehlevan'ın Ordu taraflarına gelerek gösterdiği çabaları, burada ele almak önem arz etmektedir. Ama önce halk arasında yaygın olan tevatürü burada kısaca zikretmek yol gösterici olacaktır:

"Malazgirt'ten sonra Anadolu'nun kuzeyinin fetihle görevlendirilen Danişmendliler'in Sivas'tan sonraki başkenti Niksar'dır. Buradan Karadeniz tarafına seferler düzenlerler, akınlar yaparlar. Ordu tarafında, topraklar fethedildikçe, Niksar'dan bu tarafa aileler göç eder ve yerleşirler. Bunlardan biri de Ahî Pehlevan ve ailesidir. Ahî Pehlevan, vaktiyle Niksar'da yaşamaktadır. Ordu yöresine göç etme sırası geldiğinde, Niksar'da okunu yayını alıp bir tepeye çıkar. Okunu yaya koyar, yayı gerip; "Bu ok nereye düşerse ben

oraya yerleşeceğim" der. Ok fırlatır. Ok, Mesudiye ilçesine bağlı bugün Yeşilce beldesi olarak bilinen Yavadı'ya düşer. Ahî Pehlevan, ailesini alarak bu bölgeye gelip yerleşir ve bir vakıf kurar. Ahî Pehlevan Yeşilce'ye yerleşir. Fakat Niksar'ı hiç unutmaz. Vasiyette bulunur: "Ölünce beni Niksar'a götürün, orada atalarımın yanında toprağa verin" der. Ahî Pehlevan öldüğünde Niksar'a getirilir" (Demir 2006: 45-46)⁽²⁴⁾

Bu tevatürün benzer bir versiyonuna Giresun'un Piraziz ilçesinde rastlanır. Gökçeali köyünde türbesi bulunan Şeyh İdris'in de benzer muhtevalı bir "*ok atma*" hikayesi vardır (Kara 1999: 101). Keza Dereli ilçesi Yavuzkema beldesindeki Şeyh Mustafa'nın da Niksar'dan buraya geldiği rivayet edilir (Fatsa 2008: 95). Halk arasında yaygın olan bu tür rivayetler, tarihî kayıtlarla da örtüşmektedir.

1455 tarihli tahrirden anlaşılmaktadır ki, Ahî Pehlevan Mesudiye ilçesine bağlı Yavadı'ya gelmiş ve burada bir zâviye, bir de câmi yaptırmıştır. Yavadı ile İspanza mezraları da bu kurumlarda hizmet edenlerin yaşesi için vakfedilmiştir (TT, 13: 368 /169-174; TT, 387: 608).⁽²⁵⁾ İlerleyen yıllarda da yeni gelir kaynaklarıyla bu kurumların güçlendirilmesi yoluna gidilmiş; Ziller, İspanza ve Kiçifaldaca gibi köyler de Ahî Pehlevan vakfına dahîl edilmiştir (TT, 37: 19-27, 31).

Mesudiye'ye bağlı Esedlü köyünde de benzer bir durum vardır. Burada 1455'te Süleyman oğlu Ahî Yusuf, Şeyh Tursun, Şeyh Kadem ve Şeyh Ahmed adlı dervişler kendilerine temlik edilen arazileri tasarruf ederken, Seydi Mehmet Fakih ile diğer Mehmet Fakih adlı iki kişi de "*imam-ı câmi*" imlasiyle kayıt altına alınmıştır. Yine Musalu köyünün timar beylerinden birinin Ahî lideri olduğu zikredilmiştir (TT, 13: 359; TT, 37: 11-21). Bu tarihlerde Ünye civarında da çok sayıda Ahî kaydına yer verilmiştir. Şeyh Doğan köyünden Ahî Mükerrerem, Ahî Turasan ve Ahî Eğlence adlı şahıslar Ünye Kalesi'nde muhafız oldukları için vergiden muaf kaydedilmişlerdir (TT, nr. 85, s. 112).

15. yüzyılın ikinci yarısında Ordu yöresinde varlığından haberdar olduğumuz dervişlerden biri de, şimdi Ulubey'e bağlı *Şeyhli* olarak bilinen köydeki Şeyh Abdullah'tır. Bu şahsın Ahî olduğuna dair açık bir delil yoktur. Ancak 1455 tarihinde kurduğu zâviyede görevli olanlardan bazılarının Ahîliği açık bir

23. BOA, TT, nr. 13: 58, 108, 307, 348/5, 354, 378, 409, 418; Ayrıca Karahisarî, Koyluhisarî şeklindeki nispetlere yer verilmesi de bu durumu teyit etmektedir (TT, nr. 13, s. 368/160, 368/176).

24. Bahaeddin Yediyıldız 1985 Eylül'ünde Mesudiye'de yaptığı saha araştırması sırasında, bu rivayet ile örtüşen bilgilerin 90'lık bir dede tarafından kendisine nakledildiğini ifade eder. (B. Yediyıldız, Ordu Tarihinden İzler, s. 141).

25. Yediyıldız, "*bazı belgelerde Ahî Pehlevan'ın buradaki vakfı için meşihat, tevliyet, hitâbet ve imâmet, te'zîn ve rugan-ı şem' hasır-ı cihetlerine tahsisât ayrıldığını*" beyan eder (B.Yediyıldız, Ordu Tarihinden İzler, s. 141).

dille beyan edilmiştir. Buna göre Şeyh Abdullah'ın oğulları Şeyh Hasan, Şeyh Hamza ve Şeyh Hüseyin'den bahsedildikten sonra, onlarla birlikte Şeyh Hüseyin'in damadı *Ahî Ali* oğlu Menteşe ve Şeyh Hasan'ın damadı Pir Ahmed, zâviyedâr yazılmışlardır. Ayrıca Kızılın köyünden Ahî oğlu Ali'nin, Şeyh Abdullah Camii'nde imam olduğu belirtilmiştir (TT, 13: 338; TT, 37: 110; TT, 387: 627). Yine 1455 ve 1485 yıllarında yapılan kayıtlarda Mahmud Fakih, Hasan Fakih ve Hüseyin Fakih gibi din bilginlerinin söz konusu camide *imam* olarak görev yaptıkları haber verilmiştir (TT, 37: 10).

Öte yandan Ocalu köyünün de bir grup Ahî tarafından iskâna açıldığı anlaşılmaktadır. 1455'te köy halkının "*Ahî Yurdu*" denilen yerleri tasarruf ettiği ifade edildikten sonra, Ali oğlu Şeyh Ahmed, Nusret oğlu Ahî Kuşçu, Ahmed oğlu Ahî Habil Fakih ve Kabil Fakih adlarına yer verilmiştir. Bu kişilerin tasarruf ettikleri yerler için de "*kadimlik yurdları*" denilerek, Ahîler tarafından tarıma açılan bu toprakların yine Ahîler tarafından tasarruf edildiği belirtilmiştir (TT, 13: 20). Yine Ordu merkezde İncirlü ve Dereköy köylerinde Ahî zümresine mensup kişilerin yaşadığını 1455 tarihli kayıtlar haber vermiştir. Bahsi geçen köyde *Ahî* imlasıyla anılan çiftçilere ilaveten, Eyüplü mezrasında da İbrahim oğlu Ahî Pulat adlı bir dervişin oturduğu ifade edilmiştir. Yundbentlü ve Ulubucak köylerinde de Ahî dervişlerinin yaşadığına işaret edilmiştir (TT, 13: 49, 132).

Perşembe ilçesine bağlı bir sahil yerleşimi olan Akçaova'nın Osmanlı klasik dönemindeki adı Şeyhlü'dür. Cuma ve bayram namazlarının kılındığı ve kethüdâ konağının bulunduğu merkezi bir yer durumundaki Şeyhlü'de oturan Ahîlerin 1455-1485 tarihlerinde *kazancı*, *kovancı*, *cüllah* ve *okçu* gibi meslek erbabı olduğu anlaşılmaktadır. Burada Şeyh Nebi Fakih adlı şahsın *zâviyedâr* ve Lütfullah Fakih adlı şahsın da *imam* olarak zikredilmesi, dini yoğunlaşmaya işaret etmektedir (TT, 13: 234; TT, 37: 35-36). Yine aynı tarihte Uzunmusalu köyünde vergiden muaf tutulan yedi kişiden biri olarak Ahî Hoşcan'ın adı dikkat çekmektedir. Söz konusu şahsın bir de hizmetkârlarından bahsedilmesi, devrin şartlarında içinde bulunduğu toplumdaki yüksek statüsüne işaret etmektedir (TT, 13: 253).

(Tablo:4 bir sonraki sayfada)

Giresun ilinin batı kısmını teşkil eden coğrafyada etkin olduğu bilinen Şeyh İdris hakkında da kayıtlarda bu doğrultuda önemli bilgiler vardır. 1455 ve 1485 tarihli kayıtlarda Şeyh Ahî ve Ahî oğlu Pir Ali adlı şahısların Şeyh İdris Zâviyesi'nde görev yaptıkları belirtilmiştir (TT, 13: 56; TT, 37: 145). Az miktarda da olsa Şebinkarahisar merkezde ve

çevresinde Ahî varlığına kayıtlarda işaret edilmiştir. Nitekim şehir merkezindeki beş kişi için 1485'te "*Ahî ihvânân*" ifadesinin kullanılması; Buzkeçi Köyü'nde Ahî Ali'den, Çomaklı Baba zâviyeye bağlı İsrail Köyü'nde Ahî Muhsin ve Çağırğan Zâviyesi'ne bağlı Alucra Gervaris Köyü'nde de Ahî Ali adlı dervişlerden söz edilmesi bu duruma işaret etmektedir (TT, 37:841; TT, 387: 591; TT, 478: 146).

Tarihi kayıtlarda "*Ahî*" adıyla anılmamış olsalar bile, bölgede *fütüvvet ehli* çok sayıda dervişin varlığı söz konusudur. Giresun'da Yakup Halife, Şeyh Oruçbey ve Şeyh Mustafa; Ordu'da Abdullah Halife ve Şeyh Abdullah burada kayda değer isimler olarak öne çıkmaktadır (TT, 828: 711; TT, 52: 678; TT, 387: 762; TT, 288: 753-754). Yine 1547 tarihinde Şebinkarahisar şehrinde yaşadıkları haber verilen Mevlana Ahmed, Molla Haydar, Molla Hamza ve Molla Ahmed adlı ilmiye mensubu kişilerin Ahî oldukları açık bir dille ifade edilmiştir (TT, 478: 146).

C-Sonuç

Sonuç olarak Sivas, Tokat, Niksar ve Sonisa'da yoğunlaşan Ahîler, bir yandan buldukları yerlerin imarına, şehirleşmesine katkı sağlarken; diğer yandan da Canik Dağları'nın kuzeyinde Çepni boylarınca oluşturulan yeni yerleşim alanlarını inanç ve kültür açısından etkilemiş, hatta beslemiş gözükmektedirler. Karadeniz Bölgesi'nde çoğu yerde izine rastladığımız bu zümreye mensup zevatin şüpheşiz en önemli özelliği, bizzat fetih ve iskân sürecine katılmaları, sonra da "*kadimlik yurdları*" sayılan yerlere cami, mescit, zâviye, hatta medrese vakıfları tesis ederek toplumsal hayata katkı sunmalarındır.

Ayrıca fetih ve iskan sürecine iştirak ettikten sonra, çiftçilikten din görevliliğine, kethüdalıktan tekke-darlığa kadar sosyal yaşamın hemen her alanında bulunup rol almışlardır. Dolayısıyla devrin belki en önemli sivil toplum hareketi olarak, bölgenin Osmanlı idaresine geçişini de hazırlamışlardır.

Tablo 4:
Tahrir Defterlerinde Geçen Ahîlerin Bir Kısmı (1455-1485)

No	Adı	Sosyal Statüsü	Oturduğu Yer	Kaynak
1	Ahî oğlu Musa	Çiftçi	Bucak/ Öcalu	TT, nr. 13, s. 19
2	Ahî Kuşçu	Çiftçi	Bucak/ Öcalu	TT, nr. 13, s. 19
3	Ahî Hâbil Fakih	İlmiyeden	Bucak /Öcalu	TT, nr. 13, s. 20
4	Ahî Hacı	Çiftçi	Bucak/ Göçerilü	TT, nr. 13, s. 23
5	Ahî Yusuf	Çiftçi	Bucak/ Ulubucak	TT, nr. 13, s. 24
6	Ahî Yusuf (İshak Fakih oğlu)	İlmiyeden	Ordu/ Zokolu-Alevi	TT, nr. 13, s. 31
7	Ahî Bedir	İlmiyeden	Bedirlü/Derecikağzı	TT, nr. 13, s. 43
8	Ahî Murad	Sayyâd	Bedirlü/Dereköy	TT, nr. 13, s. 49
9	İskender Ahî	Sayyâd	Bedirlü/Dereköy	TT, nr. 13, s. 49
10	Ahî oğlu Hasan	Çiftçi	Bedirlü/Alahasın	TT, nr. 13, s. 50
11	Ahî (Şeyh Piro Zâviyesi)	Tekyedâr	Bedirlü/Turnasuyu	TT, nr. 13, s. 53
12	Ahî Danişmend	Çiftçi	Bozat /Kızılayu(Kızılev)	TT, nr. 13, s. 58
13	Ahî oğlu Yusuf	Çiftçi	Bozat/ Sıracalu	TT, nr. 13, s. 59
14	Şeyh Ahî oğlu Şeyh Murat	Tekyedâr	Bozat/Şeyh İdrislü	TT, nr. 13, s. 56
15	Ahî oğlu Pir Ali	Zâviyedâr	Bozat / Şeyh İdrislü	TT, nr. 37, s. 145
16	Ahî oğlu Ahmed	Çiftçi	Ebülhayır/Alibeğlü	TT, nr. 13, s. 85
17	Ahî oğlu Mihmad	Çiftçi	Ebülhayır/Alibeğlü	TT, nr. 13, s. 85
18	Ahî oğlu Yusuf	Kethüda	Ebülhayır/Rumbeğlü	TT, nr. 13, s. 89
19	Ahî oğlu İskender	Çiftçi	Ebülhayır/Şemsilü	TT, nr.13, s. 97
20	Ahî oğlu Bayram	Çiftçi	Alibeğeçe/Çoktam	TT, nr. 13, s. 113
21	Ahî oğlu Ali	Çiftçi	Alibeğeçe/Gercalu	TT, nr. 13, s. 116
22	Ahî Pulat	Çiftçi	Fermude/İncirlü	TT, nr. 13, s. 132
23	Ahî oğlu Hacı Mahmud	Muaf	Fermude/Derzilü	TT, nr.13, s. 141
24	Şeyh Ahî	Müsellem	Hafzamana/Gabigerfi	TT, nr. 13, s. 180
25	Ahî Ali	Müezzin	Hafzamana 7 Çatak	TT, nr. 37, s. 53
26	Ahî oğlu Pir Ali	Kazancı	Satılmış/ Şeyhlü	TT, nr. 13, s. 234
27	Ahî oğlu Abdullah	Çiftçi	Satılmış/ Avşa	TT, nr. 13, s. 252
28	Ahî Hoşçan	Muaf	Satılmış/Uzunmusalu	TT, nr. 13, s. 253
29	Ahî oğlu Sevindük	Çiftçi	Bolaman/Ebercilü	TT, nr. 13, s. 278
30	Ahî oğlu Turasan	Müsellem	Bolaman/Ebercelü	TT, nr. 13, s. 279
31	Ahî Yusuf	Müsellem	Şayıblü/ Uluoba	TT, nr. 13, s. 324
32	Ahî Ali	Zâviyeda	Sevdeşlü/Şeyhabdullah	TT, nr. 13, s. 338
33	Ahî oğlu Meşayih	Çiftçi	Sevdeşlü/Ulubey/Kızılın	TT, nr. 13, s. 339
34	Ahî Yusuf	Müsellem	Milas / Esedlü	TT, nr. 13, s. 359
35	Ahî Ali	Çiftçi	Milas / Burnaz	TT, nr. 13, s. 362
36	Ahî oğlu İvaz	Çiftçi	Milas / Elmayurd	TT, nr. 13, s. 368
37	Ahî	Tımar Beyi	Milas /Musalu	TT, nr. 37, s. 21
38	Ahî Ali	Kovancı	Satılmış / Şeyhlü	TT, nr. 37, s. 35
39	Ahî Hasan	Çiftçi	Satılmış /Kargucak	TT, nr. 37, s. 40
40	Ahî oğlu Seydi	-	Kebşil / Taliplü	TT, nr. 13, s. 376
41	Ahî oğlu Şeyh Hasun	-	Kebşil / Karasullu	TT, nr. 13, s. 382
42	Ahî oğlu Ali	Çiftçi	Kebşil / Karasullu	TT, nr. 13, s. 382
43	Ahî oğlu Hasan	Çiftçi	Kebşil / Sası	TT, nr. 13, s. 387
44	Ahî oğlu İlibey	Çiftçi	Kebşil / Kuzköy	TT, nr. 13, s. 393
45	Ahî oğlu Hacı	Çiftçi	Kebşil / Kuzköy	TT, nr. 13, s. 393
46	Ahî oğlu Osman	Çiftçi	Kebşil /Kılıçlu	TT, nr. 13, s. 395
47	Ahî oğlu Hamza	Tımar Beyi	Tirmedos / İnegazi	TT, nr. 81, s. 19
48	Ahî Ömer oğlu Ahî Osman	Mülazım-ı Cami	Tirmedos / İnegazi	TT, nr. 81, s. 20
49	Ahî oğlu Mehmed	Tımar Beyi	Tirmedos / Büyüklü	TT, nr. 85, s. 5
50	Ahî Elvan	Tımar Beyi	Tirmedos / Ebelü	TT, nr. 85, s. 13
51	Ahî Ali	Tımar Beyi	Tirmedos / Kumarılı	TT, nr. 85, s. 27
52	Ahî Ali	Tımar Beyi	Tirmedos / Canlu	TT, nr. 85, s. 91
53	Ahî Mükerrrem	Kale Muhafızı	Tirmedos / Şeyh Doğan	TT, nr. 85, s.112
54	Ahî Ali Ordulu	Çiftçi	Tirmedos / Senceklü	TT, nr.85, s. 114
55	Ahî Muratlı (Kabile)	Topluluk	Ünye Kalesi	TT, nr. 85, s. 131
56	Kasım Halife	Zâviyedâr	Yağlıdere / Ahîçukuru	TT, nr. 52, s. 716
57	Ahî İhvânân	Mülazım-ı Câmî	Nefs-i Karahisar-ı Şarkî	TT, nr. 478, s. 24

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defterleri (=BOA, TT), No (=nr): nr. 13, s. 20, 56, 58, 108, 114, 132, 234, 253, 274, 307, 338, 348/5, 354, 359, 368/169-174, 418; nr. 37, s. 10, 11-21, 19-27, 31, 35-36, 49, 110, 132, 145, 841; nr. 52, s. 678; nr.54, s. 8-9, 17,18; nr. 288, s. 753-754; nr. 387, s. 528, 530, 531, 532, 547, 553, 558, 560, 591, 608, 627, 762; nr. 478, s. 146; nr. 557, s. 31; nr. 828, s. 711, 753-754.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-u Kadime Arşivi (=KK, TT), No (=nr): nr. 583, s. 62, 145-146.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (=VGM), *Vakıf Defteri* (=VD), No (=nr): nr. 581, s. 298/300; nr. 608, s. 63/52;nr. 611, s. 93/79; nr.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (=İBAK), Muallim Cevdet (=MC), Tapu Tahrir (=TT), No(=nr): nr. 81, s. 19, 20; nr. 85, s.5, 13, 27, 91, 112, 114, 131; nr. 92, 1-7.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Akar, H.-GÜNEŞ, N. (2002), *Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler*, Niksar.

Bayram, M. (2006), *Sosyal ve Siyasî Boyutlarıyla Ahî Evren-Mevlana Mücadelesi*, Konya.

_____ (1991), *Ahî Evren ve Ahî Teşkilatının Kuruluşu*, Konya.

Bostan, M. H. (2002), "XV. VE XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetiminde Niksar Şehri (1455-1574)", *VIII. Türk Tarih Kongresi* (4-8 Ekim 1999), III/III, Ankara.

Demir, N. (2007), *Hacıemiroğulları Beyliği*, İstanbul.

_____ (2006), *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları IX*, Ankara 2006.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi-II, (1999), (yay.haz. Z. Kurşun-S.Kahraman-Y.Dağlı), İstanbul.

Fatsa, M. (2008), *Giresun Yöresinde Osmanlı Vakıfları ve Vakıf Eserler*, Giresun.

Köprülü, F. (1959), *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara.

İbn-i Battuta, (2005), *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, (Çev. A. Murat Güven), İstanbul.

Kara,Ü. (1999), *Giresun'da Adak İnanç ve Adak Yerleri (Yüksek Lisans Tezi)*, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Muallim Cevdet, (2008), *İslam Fütüvveti ve Türk Ahîliği, İbni Battuta'ya Zeyl*, (Çvr. C. Yazar), İstanbul.

Oğuz, M. (1948), "Taceddin Oğulları", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, VI, Ankara, s.469.

Oral, M. Z. (1954), "Selçuklu Devri Vesikaları: Ahî Ahmed Nahcivanî Vakfiyesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III-IV, Ankara, s. 57-65.

Ortaylı, İ. (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara.

Uzunçarşılı, İ. H. (1927), *Kitabeler*, İstanbul.

Yediyıldız, B. (1986), "Niksarlı Ahî Pehlevan'ın Darü's-Sülehası", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986, Tokat Valiliği Yayını, Ankara, s. 281-290.

_____ (1985), *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara.

_____ (2000), *Ordu Tarihinden İzler*, İstanbul.

Yüksel, H. (2000), "Ahî Vakıfları", *Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, 07-09 Nisan 1999, Konya, s. 159.

Yücel, Y. (1983), *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)-Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, Ankara.

İstanbul-Fatih'teki Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi ve 1976-77 Restorasyon Çalışmasının Değerlendirilmesi

Murat Sav*

Öz

İstanbul'da Edirnekapısı'na giden yol hattının güneyinde yer alan Kasımağa Mescidi, küçük ölçekli bir yapıdır. İlk Bizans döneminde inşa edilen yapı Osmanlı döneminde Kasım Ağa tarafından kendi adıyla tanınacak mescide çevrilmiştir. Aslı işlevi ve yapım tarihi bilinmemektedir. 20 m. kadar kuzeydoğusunda büyük bir kapalı sarnıç bulunmaktadır. Sarnıcın, bir yapının alt yapısı olduğu düşünülebilir.

Mescid, geçirdiği deprem ve yangınlardan dolayı zamanla harap olduğundan 1976-77 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yeniden ayağa kaldırılmıştır. Bu sırada, kuzey bitişiğinde kalıntıları görülen mekân tamamlanmamıştır. Müdahaleler ve işçilik açısından, yeniden ayağa kaldırılan bir yapı olması noktasında önemli aşamalar kaydedilmiştir. Bazı noksanlıklara rağmen yine de yapı ölçeğinde başarılı bir restorasyon çalışması yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kasım Ağa, Kasımağa Mescidi, Manastır, Sarnıç, Restorasyon, Vakıflar Genel Müdürlüğü

The History of the Kasımağa Masjid in the Fatih District of Istanbul and an Assessment of the 1976-77 Restoration Work

Abstract

The Kasımağa Masjid is a small structure located at the Fatih district region of Istanbul on the southern way of the road leading to the Edirnekapı neighborhood. Originally a Byzantine structure, it was converted to a masjid upon the Ottoman conquest Kasım Agha. The original function and the construction date of the building are still unknown. A large covered cistern is located 20 meters north-west of the structure. This cistern may have been the foundation of another building.

The Masjid badly damaged by earthquakes and fires was restored in 1976-77 by the General Directorate of Foundation. During this restoration another adjacent structure in the north was left out. Despite the flaws of this extensive intervention the restoration work should be considered a successful one.

Key Words: Kasım Agha, Masjid of Kasım Agha, Monastery, Cistern, Restoration, The General Directorate of Foundation

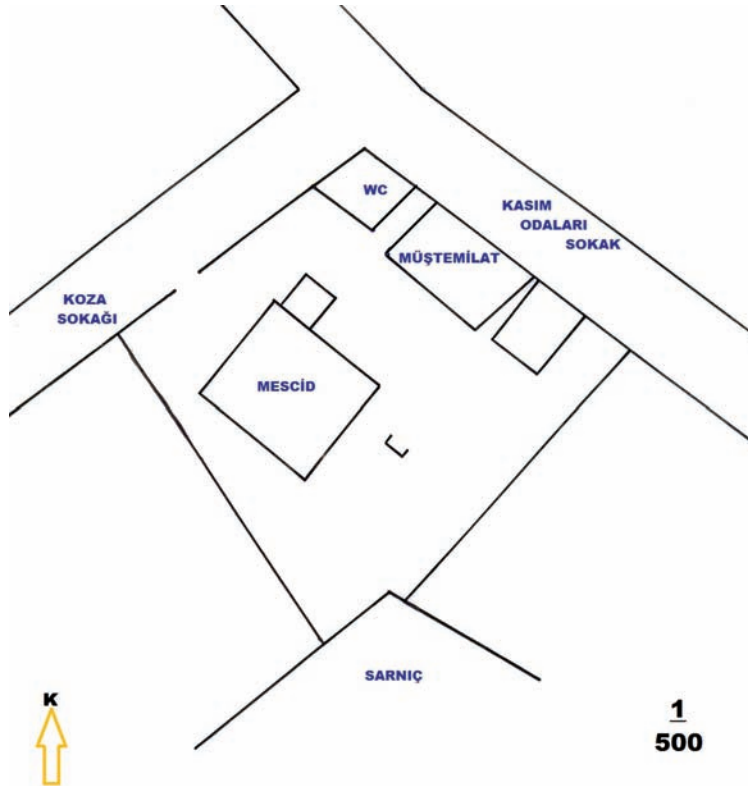
* Arkeolog, VGM İstanbul I.Bölge Müdürlüğü, muratsav@gmail.com

Giriş

Bu çalışmada, Kasımağa Mescidi'nin içinde bulunduğu çevre, tarihi süreç içerisindeki konumuna değinilerek, mimari açıdan tanımlaması yapılacak ve 1976-77 yılı restorasyonunda yapılan imalatlar genel şekliyle anlatılarak, yapı bünyesi ile olan uyumu ile günümüzdeki durumu tartışılacaktır.

Perakendeci Kasım Camii olarak da bilinen yapı, Derviş Ali Mahallesinde, Kasım Odaları Sokağında

olup, Geç Roma dönemine ait Aetios açık su haznesinin kuzeyinde, Fatih'ten Salmatomruk Caddesine inen hat üzerindedir (Şekil 1). *Perakendeci* adı, yakındaki başka bir *Kasım Günani* adlı cami ile karıştırılmaması için, Osmanlı döneminin Edirnekapı Maliye Şubesi tarafından verilmiş olup, tarihi bir dayanağı yoktur (Barkan/Ayverdi 1971: 406-07, Ayverdi 1989: 431, Anonim, Fatih Camileri 1991: 145). 1934 yılına kadar bu isimle tanınmıştır. Vakıf kaydından da anlaşılacağı üzere mescidin adı, *Kasımağa*'dır. ⁽¹⁾

Şekil 1. Vaziyet planı (Çizen, Murat Sav)

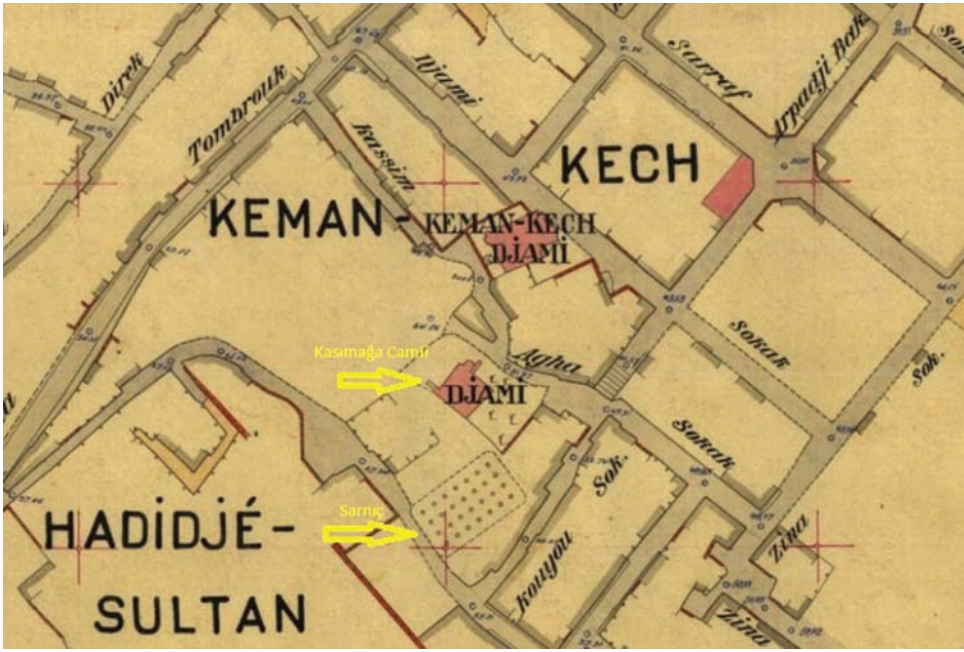
Mescid yapısı ile ilgili günümüze değin geçen süreç içinde ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. Genel itibariyle topografik çalışmalarda kısaca değinilerek geçilen yapı hakkında R. Janin (1969a:559), T.Mathews (1976: 186-89), W.Müller-Wiener (2007: 164-165) gibi bilim adamlarının çalışmalarında bazı bilgilere rastlamak mümkündür. Odalar Camii konusunu ele alan kimi çalışmalarda Kasımağa yapısı ile ilgili sorunsallara değinilmemiştir (Mamboury

1920: 69-74, Brunov 1926: 352-372, Schazmann 1935: 511-519). Türkiye'de A.Vefa Çobanoğlu-Enis Karakaya'nın bir makalesi (Karakaya/Çobanoğlu 1984: 6-7) ve Semavi Eyice'nin kiliseden devşirilen camiler; kaybolan bazı eserlerle ilgili yazdığı bir makale ile İstanbul Ansiklopedisinde yayınladığı bir madde yer almaktadır (Eyice 1973:138-173, Eyice 1994: 479-480). Yine aynı yazarın, Odalar Camii ile ilgili kaleme aldığı monografide Kasımağa Mesci-

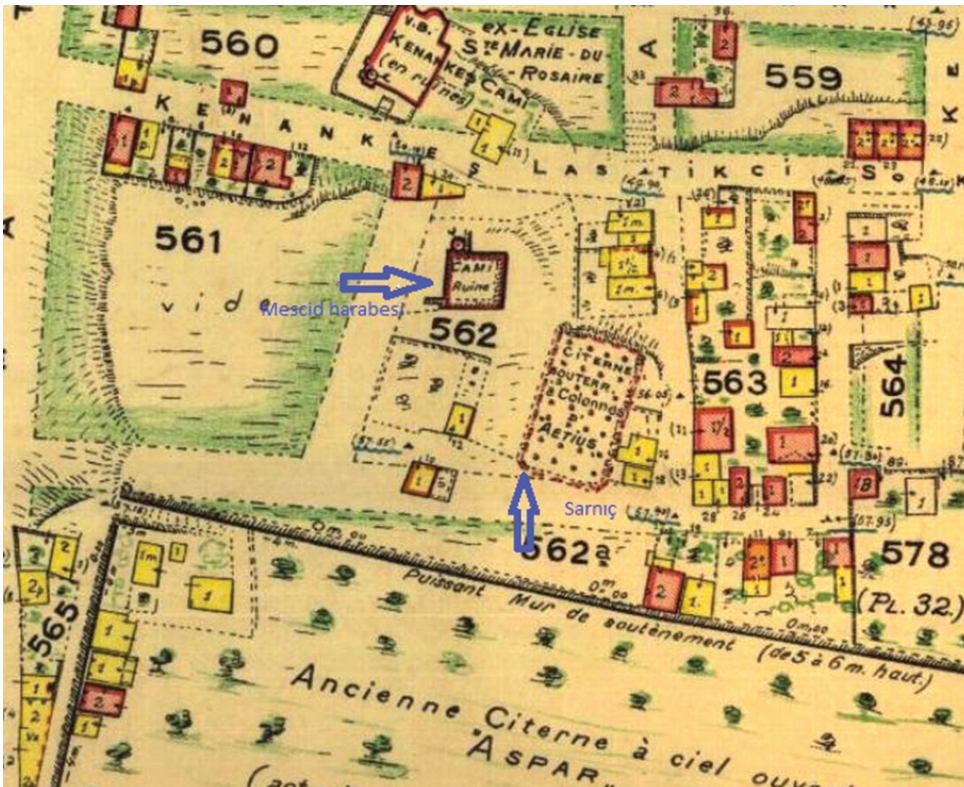
1. E.H.Ayverdi'nin verdiği bilgilere göre, 1950'li yıllarda burada bulunan ve Kasım Ağa'ya atfedilen iki yazıtsız mezar gayet bakımlıydı (Ayverdi 1989: 431). Hadikat'ül Cevami'de mescidin kurucusu olan Sekbanbaşı Kasım Ağa'nın mezarının nerede olduğunun bilinmediğini yazmaktadır. Bu durumda, E.H.Ayverdi'nin bahsettiği mezar, Kasım Ağa adına, gıyabında yapılmış bir mezar olmalıdır (makam mezarı). Bunun yanı sıra, 1914 yılı civarında çizilen Alman Mavileri adlı haritalarda, mescidin güneyi yönündeki avlusunda üç mezar görülmektedir. Bugün, güneyde iki kişilik bir mezar yer almakta olup, çevresi betonarmedir. Çevrede yaşayan yaşlılardan alınan bilgiler, evvelden 1970'lerden evvel molozlarla dolu güney avluda herhangi bir mezarın mevcut olmadığı yönündedir.

dine değinilmiştir (Eyice 1993-94: 2-8). E.Hakkı Ayverdi'nin Fatih Devri kitabında (Ayverdi 1989: 431) kısaca değindiği yapıyla ilgili bu çalışmalar dışında,

1976-77 yılı restorasyonu öncesiyle ilgili veya bu restorasyon çalışmasına değin herhangi bir bilimsel yayın yapılmamıştır.

Harita 1- Alman Mavileri Haritasında Kasımağa Camii ve sarnıç (İBB Yayını,2006)

Harita 2. 1930'lu yıllarda hazırlanan Pervititch Sigorta Haritasında harabe olarak gösterilen mescit ve sarnıçın yeri.

1. Topografyası

Yapının bulunduğu alana baktığımızda, kuzeybatısında, Roma'ya giden tarihi Via Egnatia yolunun uzandığını görmekteyiz. Büyük Konstantinos'un yaptırdığı surların bir hayli dışında kalsa da, antik bir yerleşim yeri olan Blakharnea'nın batısında kalmaktaydı. *Hebdomon* diye adlandırılan bölgede pek çok yapı vardı ki, İmparator Theodosios zamanında, V. yüzyılın başlarında surlar batıya çekilerek, Blakharnea'yı da içine alacak şekilde genişletilmiştir (Dirimtekin 1953: 194, Yalçın 2005: 685). Bizans döneminde taksimatlandırılan kentin VI. tepesinin Keras'a (Haliç'e) inen hattı XIV. Bölge olarak adlandırılmış ve Hebdomon da bu bölgenin içinde kalmıştır. Bölge, mevcut Blakhernea surlarından dolayı zaten bir sur duvarı ile kuşatılmış durumdaydı. Bu ilk surların, Theodosios Surları gibi Tekfur Sarayı, Anemas Zindanları, Mumhane ve çevresini dolaştığı sanılmaktadır. Mumhane'deki kalıntıların bölgeyi çevreleyen ilk sur sisteminin parçaları olduğu üzerinde durulmaktadır (Schneider 1936: 301). Bizans döneminde, Komnenoslar Hanedanlığının çok önem verdiği bu bölge içinde kalan en önemli yapılardan biri, Blakhernae Sarayı'dır.

Bu bölge *aşağı ve yukarı* olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. İlk mahalde Khora Manastırı, Panaghia Meryem Kilisesi ile Tekfur Sarayı, Vaftizci Yahya adına bir kilise, Charisius Kapısı yakınlarında Georgios Kilisesi, İmparator Manuel'in Manastırı, bazı hamamlarla, bir tiyatro yer almaktaydı. Yine aşağı kısımda Anemas Kulesi, İsaakhios Burcu, Aziz Markos, Nikolaos, Scala, Priscus Kiliseleri, Petra Theotokos Kekharitomone Kilisesi ile bugünkü Toklu Dede Türbesinin yanında Basileios Ayazması bulunmaktaydı (Dirimtekin 1953: 194-195, Karakaya/Çobanoğlu 1984: 6, Gyllius 1997: 184, İhtifalci Mehmet Ziya I 2004: 82-85). Bugün Eğrikapı olarak bilinen *Caligaria Kapısı*'nin çevresi de aynı adla bilinmekteydi. Ayvansaray'a açılan kapı ise, *Porta Xylina* olarak adlandırılmaktaydı (İhtifalci Mehmet Ziya I 2004: 82-85).

Kasımağa Mescidi'nin az ilerisinde Charisius (Edirnekapısı) Kapısının bulunması ve bu hatta doğu-batı boyunca Theodosios Surlarının uzanması, bölgenin V. yüzyılda iskân halinde olduğunun bir göstergesidir. Kasımağa Mescidinin kuzeybatısında, yaklaşık 100 m. mesafesindeki Aetios açık su haznesinin V. yüzyılda yaptırılmış oluşu da bu durumun kanıtıdır (Müller-Wiener 2007: 278).

2. Tarihçesi

Yapı, Fatih döneminde Sekbanbaşı olan Kasım bin Abdullah'ın kendi adına kurduğu vakfa bağlı olarak camiye çevrilmiştir (Ayverdi 1989: 431, Hadikat'ül Cevâmi 2001: 219, Müller Wiener 2007: 164). *Fatih Camileri ve Fatih İlk İstanbul* adlı kitaplarda kitâbesi esas alındığında yapının H.865 (1460 M.) tarihinde camiye çevrildiği yazılıdır (Anonim, Fatih Camileri 1991: 145, Öneş, 2006: 57). Vakfiyesi H.912'nin Cemâziy'ül Evvel'inde (Eylül 1506) yazılmıştır (Hadikat'ül Cevâmi 2001: 219, Öz I 1997: 85). Hadika'da ilk camiye çevrilişiyile ilgili herhangi bir tarih verilmemiş olup, yapının öncesine de değinilmemiştir. Semavi Eyice yapının, II. Bayezid döneminde (1481-1512) camiye çevrildiğini yazarken, muhtemelen vakfiye tarihini esas almıştır (Eyice 1994: 480).⁽²⁾

Kasımağa Mescidi'nin planı ve mimarisi, mescide dönüştürülmesine kolaylık sağlamıştır. Osmanlı mahalle mescitlerinin kareye yakın, dikdörtgen olmaları, özellikle üç yöndeki tepe pencerelerinin bulunması yeterince ışık almalarını sağlamaktaydı. Kasımağa Mescidi de bu özelliklerle örtüşmekteydi. Muhtemelen mahalledeki Müslüman sayısı artınca, ibâdet mekânı ihtiyacı doğmuş ve bu yapı mescide dönüştürülmüştür.

İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde Mescidin çok zengin vakıflara sahip olduğu yazılıdır. Bunlar arasında çevresindeki bahçe, yakınındaki bir sarnıç ile Edirnekapı, Karagümrük, Ayasofya, Balat, Galata ve Hayrabolu'nun Oklağulu Köyü ile Edirne'de pek çok ev ve dükkân mescidin vakıfları arasında yer almaktaydı (Barkan/Ayverdi 1973: 406-07).

Resim 2. XX. yüzyıl ilk çeyreğine ait bir fotoğrafta Kasımağa Mescidi güneybatıdan görünmekte, sağ yanda Odalar Camiinin minaresi yer almaktadır (M. Sav).

2. Muhtemelen, yapının bânisi olan Kasım Ağa'nın Fatih döneminin Sekbanbaşısı oluşu ile yapının II. Bayezid döneminde vakfiyesinin yazılması, camiye çevrilmiş dönemle ilgili iki farklı öne sürüm yapılmasına neden olmalıdır. Ancak aslolan şey, mescide çevrilişle ilgili elimizde kesin bir tarih yoktur.

H.1312/ M.1894'deki depremde ve 1919'daki yangında önemli ölçüde zarar gören yapının yalnızca minaresiyle beraber duvar kalıntıları mevcuttu (Öneş 2006: 57). 1894'deki depremde çatısı ile bazı duvarları çökmüş, minaresi de pabuca kadar yıkılmıştır. 1919 yangını ise, yapının çevresini adeta boş bir arsa haline getirmiştir. 1950'li yıllardaki yapılaşmaya paralel olarak, mescit arsasının üstüne geçekondular yapılmış, bu sırada da harabe haline gelmiştir.

1941 yılında Vakıflar Müdürlüğü tarafından hazırlanan İstanbul camileri listesinde 383. sırada yer alan Kasımağa Mescidi, arsa olarak tanımlanmaktadır.

mekteyiz (Krautheimer 1965: 46, 47, 153-163). Bunlardan iki tanesi diğerlerine göre farklı birer özellik göstermektedir: Sancaktar Hayreddin ve Şeyh Süleyman Mescidi (Sav 2009: 653-667, Sav 2010: 53-66). Her ikisinin de aslının birer mausoleion oldukları, Sancaktar yapısına sonradan apsis ilave edilerek, kiliseye çevrildiği bilinmektedir. Şeyh Süleyman Mescidi'ninse üç katlı olduğu, en alta sarnıç, üstünde sekiz nişli kripta ve en üstte de Bizans döneminde ne olarak kullanıldığı bilinmeyen sekizgen yapı yer almaktadır. Şeyh Süleyman Mescidinin, Bizans döneminde Pantokrator Manastırına bağlı bir kütüphane olarak kullanıldığı öne sürülse de, ispatı yoktur. Kasımağa Mescidi de bu noktada karşımıza, bu yapılardan farklı bir plan ile çık-

Resim 2. 1933 yılında çekilmiş bir fotoğrafta Kasımağa Mescidinin mihrabı (Encümen Arşivi)

3. 1976-77 Restorasyonu Öncesi Mescidin Mimari Özellikleri

Başkent İstanbul'da özellikle IV-VI. Yüzyıllar arasında inşa edilen ve günümüzde varlıklarını sürdüren yapılardan Samatya'daki sancaktar Hayreddin Mescidi ile Zeyrek'teki Şeyh Süleyman Mescidi, Zeynep Sultan Camisi'nin arkasında kalan Acem Ağa Mescidi, Ayasofya Camileri, Saraçhane'deki Polyeuktos Manastırının kalıntıları ve Yedikule'deki İmrahor İlyas Bey Camisi'ne bakıldığında hepsinin birer kilise iken camiye çevrilmiş olduklarını gör-

maktadır. O halde dini yapı değilse, işlevi neydi? 1960'larda yapılan rölevelerine bakıldığında, o zamanlar harabe haldeki yapının kuzey yönünden yapıya bitişmiş karşılıklı duran çok nişli bir koridor karşımıza çıkmaktadır.

Planlarını alt alta koyduğumuz zaman Ayakapı'daki Sinanağa Camii yapısıyla Kasımağa Mescid yapısının doğrultusundan kaydırılmış birer duvarlarının varlığı ortaya çıkmaktadır. Sinanağa Mescidi'nde batı duvarının, Kasımağa yapısının güney duvarı gibi bir kolunun uzun oluşu, düzensizliğe yol açmış-

tır. Hiç şüphesiz, bir şapel olan Sinanağa Mescidi bu yönüyle ve Palaiologoslar döneminin örneği olmakla farklılık arz etmektedir. Kasımağa Mescidi ise, kareye yakın bir plana sahip olup, şapel veya kilise değildir. Günümüze ulaşmış haliyle Sinanağa Mescidi yapısının Palaiologoslar dönemine aidiyetliğini bildiğimizden, Kasımağa yapısı için farklı bir söylem üretmemiz gerekmektedir.

Yakınında bulunan ve Bizans döneminde bir manastırın kilisesi olarak kullanılan (*Odalar Camii*) bağlı bir yapı olarak algılanmış olsa da Kasımağa yapısının bu manastırın bir birimi olup-olmadığı net değildir (Eyice 1986: 13, Müller-Wiener 2007: 164). Ancak, Bir Bizans Manastırının birimi olduğu üzerinde genel bir kanı vardır (Schneider 1936: 30, Janin 1969b: 421-29, Mathews 1976: 186-89, Eyice 1994: 479). Bununla birlikte kilise olması için gerekli mimari düzene sahip değildir. Bu da Kasımağa yapısının, muhtemelen bir manastırın müstemilatına ait bir küçük ek yapı olduğunu göstermektedir. Mathews ise çok ciddi dayanaklar öne sürmeden, yalnızca duvar işçiliğini temel alarak yapının Palaiologoslar dönemine ait olabileceğini öne sürmüştür (1971: 186). Hâlbuki mevcut duvar parçaları, Bizans'ın çeşitli dönemlerine aittir. Semavi Eyice'nin görüşü, kuzeyde kalan ve Odalar Camii (Kemankeş Mustafa Paşa Camii) olarak bilinen yapı ile Kasımağa'nın aynı manastıra ait (Petra Manastırı) Erken Bizans döneminin temsilcisi olabileceği yönündedir (Eyice 1994: 479). Mevcut yapının, Latin istilası sırasında Latinler tarafından kullanılan *St.Vierge du Rosaire* adlı kiliseye bağlı bir ek olabileceği de öne sürülmüştür. ⁽³⁾

Odalar Camii yapısının ilk inşa dönemi, Semavi Eyice tarafından VII. Yüzyıldan önceye tarihlenmektedir (Eyice 1993-94: 3). Latin istilası sırasında, kent kuşatma altında zor günler geçirdiği sırada 1203 ve 1204 yıllarında çıkan iki büyük yangından birinde Odalar Camii yapısının harap olduğu ve 1261 sonrası onarıldığı sanılmaktadır. ⁽⁴⁾

Kasımağa Mescidinin batı duvarında bulunan nişler, Roma mimarisinde yaygın olup, kullanımı dışında duvarları hafifletme amaçlı olarak da önem taşı-maktaydı. Yapının, ona kuzey ve doğudan bitişen ekleri ile nişleri düşünüldüğünde ne amaca hizmet etmek için inşa edildiği konusu biraz kesinlikten uzaktır. Şu var ki, nişli yapıların bir şeyleri koymak,

sergilemek amacıyla kullanıldıkları muhakkaktır. Kasımağa Mescidinin özgün halinde kütüphane yapısı olabileceği düşünülmelidir. Belki de dini çalışmaların ve araştırmaların yapıldığı bir yerdi. 1976 öncesi mevcut kalıntıları baz alınarak yapılmış rö-lövesine bakıldığında mimari özelliklerinin buna çok elverişli olduğu gözükse de net bir ifade kullan-mak mümkün olmamaktadır. Dikkat edilirse Odalar Camii, yapının doğusuna denk düşmekte ve mescit, doğusundaki ek mekânın kapısı vasıtasıyla doğuya açılmaktaydı.

Elbette ki dayanaklar ortaya koyarak şunu öne sü-rebiliriz, Kasımağa Mescidi'nin duvar sistematiği ve içinde bulunduğu yapılaşma, onu daha evvelki dö-nemlere tarihlememize sebep olmaktadır. Erken döneme ait İstanbul'daki bazı yapılardan ve bu yapı-ların duvar tekniklerinden yola çıkarak bir karşı-laştırma yapmak gerekirse, Roma döneminde, S.Severus zamanında ve III. yüzyıl başlarında inşa edilmeye başlanan, Büyük Konstantinos dö-ne-minde tamamlanan hipodromun sphendonesinde beş sıra taş, dört sıra tuğla düzeni mevcut olup, sarımsı kırmızı renkteki tuğlaların kalınlığı, 4,5-6 cm'dir (Seeck 1876: 240, Tunay 1984: 102). Eğri-kapı-Avcıbey arasındaki eski Blakhernae surlarında 5-6 sıra tuğla-taş düzeni bulunurken, tuğla kalınlığı 4-4,5 cm, uzunluk 37 cm'dir (Kâhya 1992: 27). Yine bir IV-V.yüzyıl yapısı olan Samatya'daki Karpos-Papylos Martyrionunda ise, beş tuğla sırasını 3-5 sıra taş takip etmektedir ve tuğlalar, 4-4,5 cm ka-lınlıkta ve 37 cm uzunluktadır (Kâhya 1992: 28). Theodosios döneminde inşa edilen karasurlarında beş tuğla, üç taş sırası görülür ki, tuğla uzunluğu 37,5-38 cm kadar iken, yine diğer bir V.yüzyıl yapısı olan Chalkoprateia (Acemağa Mescidi) yapısında beş tuğla, altı sıra taş (Kleiss 1966: 218-220, Sipahioğlu 1996: 16); Studios (İmrahor Mescidi) Manas-tırı kilisesinde ise, 5 tuğla sırasını 3 sıra taş tâkip etmekte (Tunay 1984: 142); Polyuktos Manastırı kalıntısında ise kullanılan tuğlalar 36X36X4 cm ebatlarında olup, duvar örgüsü beş tuğla, dört taş sırası şeklindedir (Harrison/Fıratlı 1965: 230-236/1966:273-278/1968:203-216, Tunay 1984: 170, Kâhya 1992: 30-35). Bir erken dönem mausoleion yapısı olan Sancaktar Hayreddin Mescidi'nde, taş-tuğla sayısı değişmekle birlikte harç kalınlığı 7-8 cm civarındada, tuğlalar ise 36X37X4 cm ebatlarında-dır (Tunay 1984: 112). Dönem yapılarında her ne kadar bazı farklılıklar olsa da 4-5 sıra tuğla kullanı-

3. Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivinde bulunan ve restorasyondan önce yürütülen çalışmaların da içinde olduğu Kasımağa Mescidi ile ilgili dosyada Y.Müh.Mim.Samih Rifat'ın hazırladığı tarihsiz (muhtemelen restorasyondan kısa süre önce) bir rapor yer almaktadır. İlgili raporda, mescidin o zamanki durumu belirtilmiş ve ardından kısaca tarihçesi ele alınarak, yapılması gerekenler sıralanmıştır. Raporda kullanılan tarihçeyle ilgili bilgiler, E.Mamboury, Tahsin Öz ve E.H.Ayverdi'den alınmıştır.
4. Bu dönemde Kasımağa yapısının da âkibetinin Odalar Camii yapısıyla aynı olabileceği ihtimal dahilindedir. Fetih sonrası Kefe'den getirilip, bölgeye yerleştirilen Ceneviz Katoliklerine ibadet mekânı olarak tahsis edilen yapı, *Santa Maria di Constantinopoli* olarak adlandırılmıştır. XVII. Yüzyılın başlarında İstanbul'da bulunan Ottavio Sapienza, Konstantin'in Sarayının alt tarafında *Konstantinopolis Madonnası* denilen resmin bulunduğu bir kilisenin olduğundan bahsetmektedir (Eyice 1993-94: 4).

minin genel bir özellik arz ettiğini görmekteyiz. Bu örneklerden yola çıkılarak ve Kasımağa yapısının duvar tekniği göz önüne alınarak, yapının erken dönem Bizans mimarisinin bir örneğini teşkil ettiği söylenebilir. Bunun diğer bir dayanağını, yakınındaki Aetius su haznesi oluşturmaktadır. V. yüzyılda bölge içinde bir yapılaşma faaliyetinin olduğundan hareketle, Kasımağa yapısının da V.yüzyıl ile Odalar Camii⁽⁵⁾ yapısının ilk inşa dönemi olan (muhtemelen) VI. yüzyıl arasındaki süreçte yaptırıldığı düşünülebilir. Mathews, taş işçiliğine göndermede bulunarak, yapının Paleologoslar dönemine ait olabileceğini öne sürmüştür (Mathews 1971: 186). Kasımağa Mescidinin güneybatısındaki yapıya bağlı

sarnıç (zaman içinde *İpek Bodrum*, *Cin Ali Köşkü* gibi adların kullanıldığı) İpek Bodrumu adını, 1919 yılına kadar iplik atölyesi olarak kullanılmasından dolayı almış, 1919 yangınından sonra boşaltılmıştır (Ertuğrul 1989: 385). İçi sıvalı, köşeleri kavislidir. Kâgir şekilde inşa edilen yapının duvar düzeni, Palaiologoslar dönemine tarihlenmesine neden olmuştur.⁽⁶⁾

Kasım Ağa vakfına ait sarnıcın zengin sütun başlıklarından dolayı korunması için 1965 yılında Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından karar alınmıştır. Kurtağa Sokağı'nda bulunan sarnıcın üstü yaklaşık 1,00 m. doldurularak, spor ve çocuk parkına çevrilmiştir

Resim 3. Sarnıcın, mescid avlusunun güneybatısına denk gelen duvarı (M.Sav, 28.06.2012)

5. Odalar Camii, yüksek bir mahzen üzerinde, ilk olarak VII. yüzyıla doğru yapılmış olup, VII. yüzyılda yenilendiği ve IV. Haçlı Seferi sırasında yandığı tahmin edilmektedir (Eyice 1993-94: 3). 1261 sonrası yapının onarıldığı bilinmektedir. Paspatis'in 1877 yılında çıkan kitabında yayınlanan ve sağlam olarak görünen Odalar Camii gravüründe yapının üstünün kiremitli bir çatı olduğu görülmekte olup, Kapalı Yunan Haçı planına sahip olduğu düşünülmektedir (Eyice 1993-94: 7).
6. Etrafı ve girişi kapatıldığı; duvar yüzeyi çimento ile sıvandığı için sarnıç etüd edilememiş ve dönemi hususunda bir yorum yapılamamıştır. Yalnızca Kasımağa Mescidinin avlusundan görülen sarnıç duvarının alt kısmının muntazam taşlarla örülü olduğu görülmüş olup, Palaiologoslar dönemi konusunda (Ertuğrul 1989: 385) kuşku ortaya çıkmıştır. Sarnıcın üzeri, bulunduğu sokağın adıyla, Kurtağa Parkı olarak değerlendirilmiştir.

Doğu duvar yüzeyi çimento ile sıvanmıştır.⁽⁷⁾ Alt kısımda kalan küçük bir duvar parçasında, oldukça yoğun kullanılmış kireç harcı ve tuğla malzemeye rastlanmıştır. Pervittich haritasındaki sarnıcın planında, yapının 28 taşıyıcıya sahip olduğu görülürken (Harita 2) bazı yayınlarda başlıkların devşirme olduğu anlatılmaktadır (Ertuğrul 1989: 385). Dört sıra halinde dizilen sütunlardan bazılarında çift başlık kullanılmış olup, sütun boylarını eşitlemek için

bulunan bu küçük sarnıcın sonraki devirlerde inşa edildiğine dair bir mesnet teşkil etmektedir. Ne yazık ki geçen süre zarfında sarnıçla ilgili herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Mescid, muntazam olmayan, kareye yakın bir plana sahiptir (Resim 4). Yapı, kuzeydoğu-güneybatı istikametinde uzanmaktadır ve güneybatı duvarı ek-senden kayıktır.

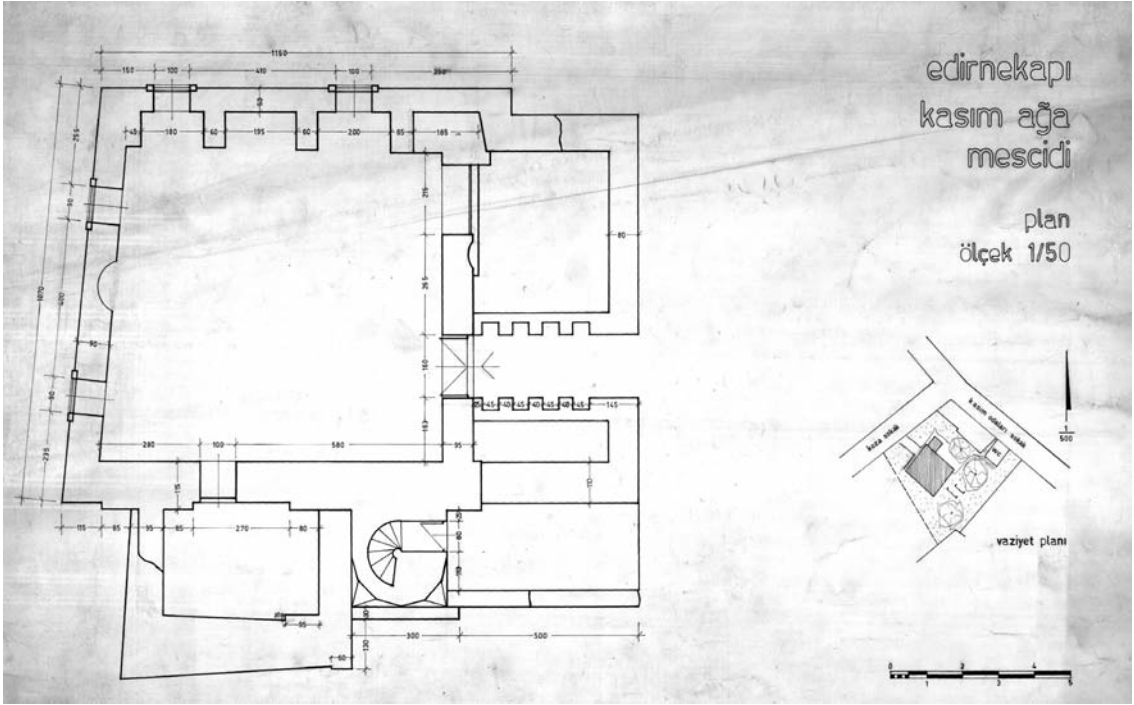
Resim 4. 1976 yılı öncesine ait bir fotoğrafta mescidin üstten görünümü ve sağ üstte sarnıç (Vakıflar İstanbul I.Bölge Müd. Arş.).

bu yönetime başvurulduğu sanılmaktadır.

Sarnıç alanı yaklaşık olarak 29X17=493 m2 yüzölçümündedir (N.Fıratlı,29.6.1965 tarih ve 1139 sayılı İstanbul Arkeoloji Müzesi raporu, Ertuğrul 1989: 385). Topografik açıdan yapı incelendiğinde, batı-doğu uzantısına sahip olduğu görülmekle birlikte, bu da bir yapı için teras vazifesiyle kullanılmış olabileceğine işaret eder. Hemen yanı başında Aetios Sarnıcının oluşu, Haliç'e doğru eğimli bir arazide

1976-77 restorasyonundan önce Kasımağa Mescidinin mimari şeklini o dönem yapılmış projeler ve çekilmiş eski fotoğraflar aracılığıyla rahatlıkla çözebilmekteyiz (Şekil 2-5). Osmanlı döneminde harap olan yapı, 1970'li yıllara gelinceye kadar aşama aşama yıkılmıştır. Bu dönem yalnızca üç duvarı sağlam ve kuzey ile doğudan yapıya bitişen ek bölümlerin de harabeleri mevcuttur. Üst örtüsü mevcut olmadığı gibi, şerefeye kadar yıkık minaresi ve batı duvarında yuvarlak kemerli nişleri mevcuttur.

7. Sarnıcın doğu duvarını görmek için, yan parseldeki evin yanındaki kapıyı kullanmak gerekmektedir.

Şekil 2. 1976-77 restorasyonu evveli mescidin planı; mescidin kuzey ve batısını çeviren mekânlar rölövede görülmektedir (Vakıflar İstanbul I.Bölge Müd. Arş.).

Kârgir yapıda duvar kalınlıkları birbirini tutmamaktadır. En geniş duvar 1,20; en dar olanı ise 0,50 m. kalınlığındadır. Mihrap açıklığı 1,15 m. olup, mihrap alt pencereleri ise, 1,00 m.dir. Batı duvarında içte üç niş yer almaktadır ki, nişler kuzeye doğru 1,10;

0,50 ve 1,50 m. derinliğe sahiptir. Doğu duvarında bu nişler yer almaz. İç kısımda, duvardan dışa doğru 2,5 m çıkıntı teşkil eden bir kadınlar mahfili yer almaktadır.

Resim 5. Kadınlar mahfili, ahşap tavan ve sağda ise içten mihrap cephesi (M.Sav, 28.06.2012)

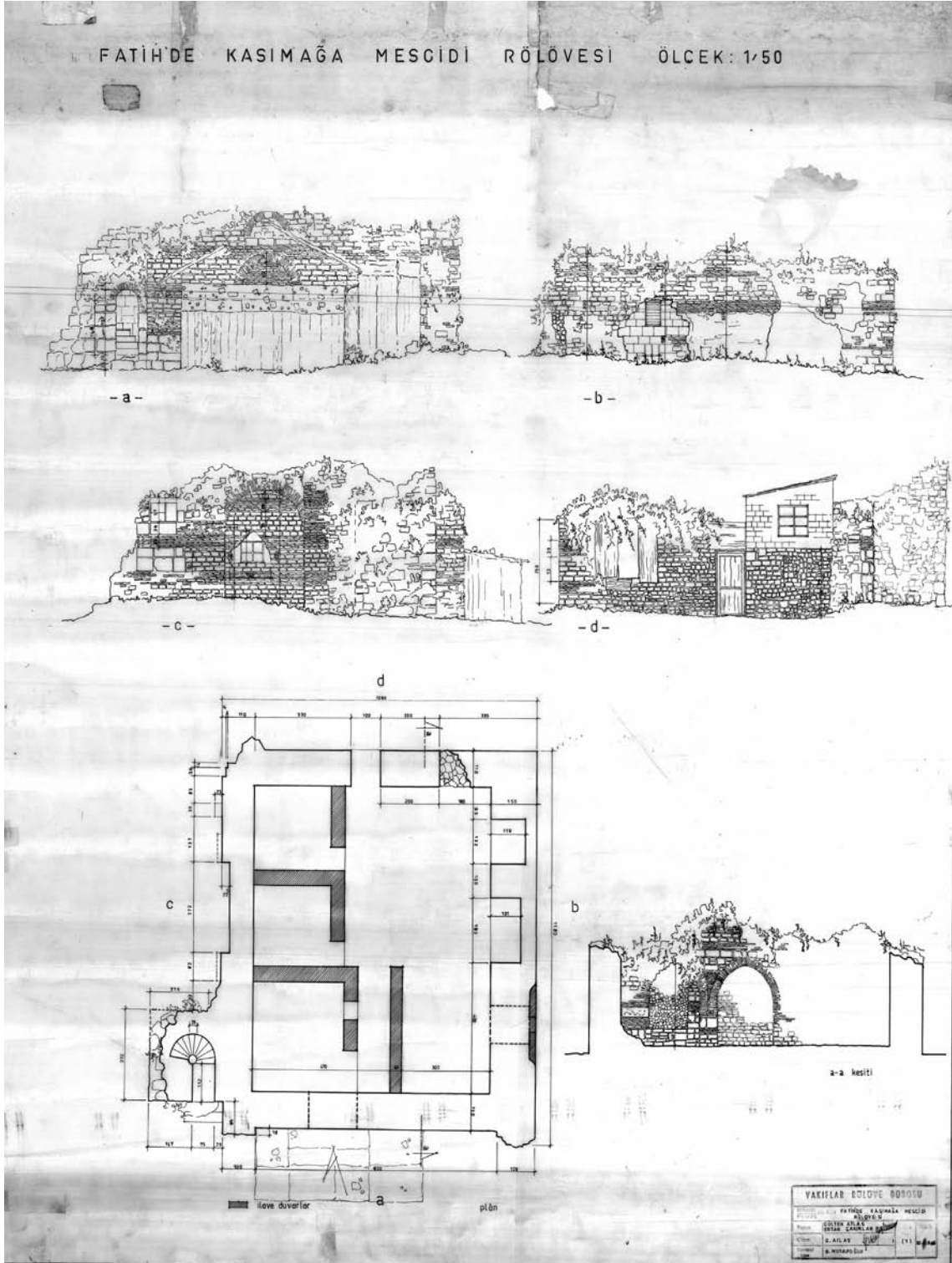
Resim 6. Batı duvarındaki özgün nişler ile sağda mescidin giriş cephesi, mihrap nişi ve kuzeybatıdan bitişen mekâna açılan eski kapı, şimdi pencere (M.Sav, 28.6.2012)

Güney duvarına tuğladan, mukarnaslı bir mihrap, muhtemelen yapı camiye çevrildiği sırada eklenmiştir. Yalnızca güney duvarının iç kısmındaki müdahaleler ile eklenen minare, alt pencere düzenlemeleri Osmanlı döneminin izleridir (Eyice 1973: 174-75) (Şekil 2-5). Minare ise, küfeki taşı ile inşa edilmiştir. Küçük ölçekli mescide göre oldukça âbidevi olarak inşa edilen onikgen gövdeli minarenin gövde ve pabucunun yüksekliği neredeyse mescidin duvarı ile aynıdır. Yedi-sekiz biçimli düzenleme sonrasında gövdeye bir bilezik aracılığıyla geçilmektedir. Çokgen gövdesi gibi petek kısmı aynı düzenlemeye sahiptir. Şerefesine bir bilezik vasıtasıyla geçilmekte olup, levha halinde düzenlenmiş korkuluklara sahiptir ve barok özellikler taşımaktadır ve ayrıca minare kapısı dışa (kuzeye) açılmaktadır.

Beş sıra taş, dört sıra tuğla şeklinde, almaşık düzendeki yapının duvar tekniğinin bu matematiksel düzeni, algılanan yüzeyde sistematik olarak dört kez tekrar edilerek, devam etmektedir (Resim 7). Duvar düzeninin sona ermesinin ardından iki sıra kirpi saçak yer almakta ve bunun bitimi ile çatı başlanmaktadır. Eski fotoğraflardan anlaşıldığına göre, daha evvel geniş açılımlı bir kemere sahip bir kapı iken, yine Bizans döneminde örülerek kapatılan minarenin doğu kısmındaki açıklık, ilginç bir ayrıntı sunmaktadır. Demek ki yapının işlevi sonradan değiştirilmiştir. İç mekândaki kalıntılar, sıva ile kaplanmış olduğunu göstermekteyse de duvarların dış yüzeylerinde böyle bir iz görülmemektedir.

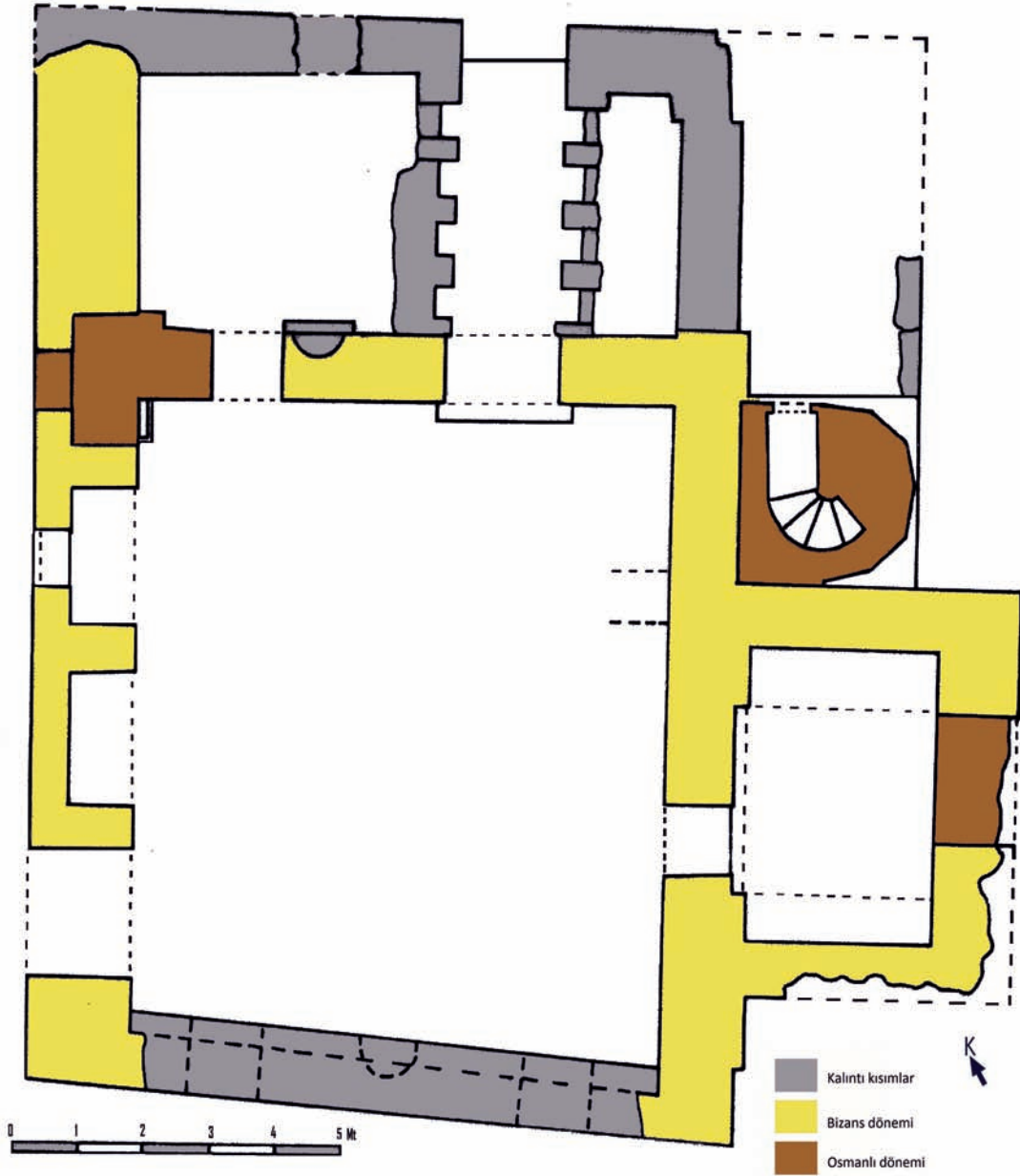

Resim 7. Mescidin almaşık duvar tekniği (M.Sav, 28.06.2012)

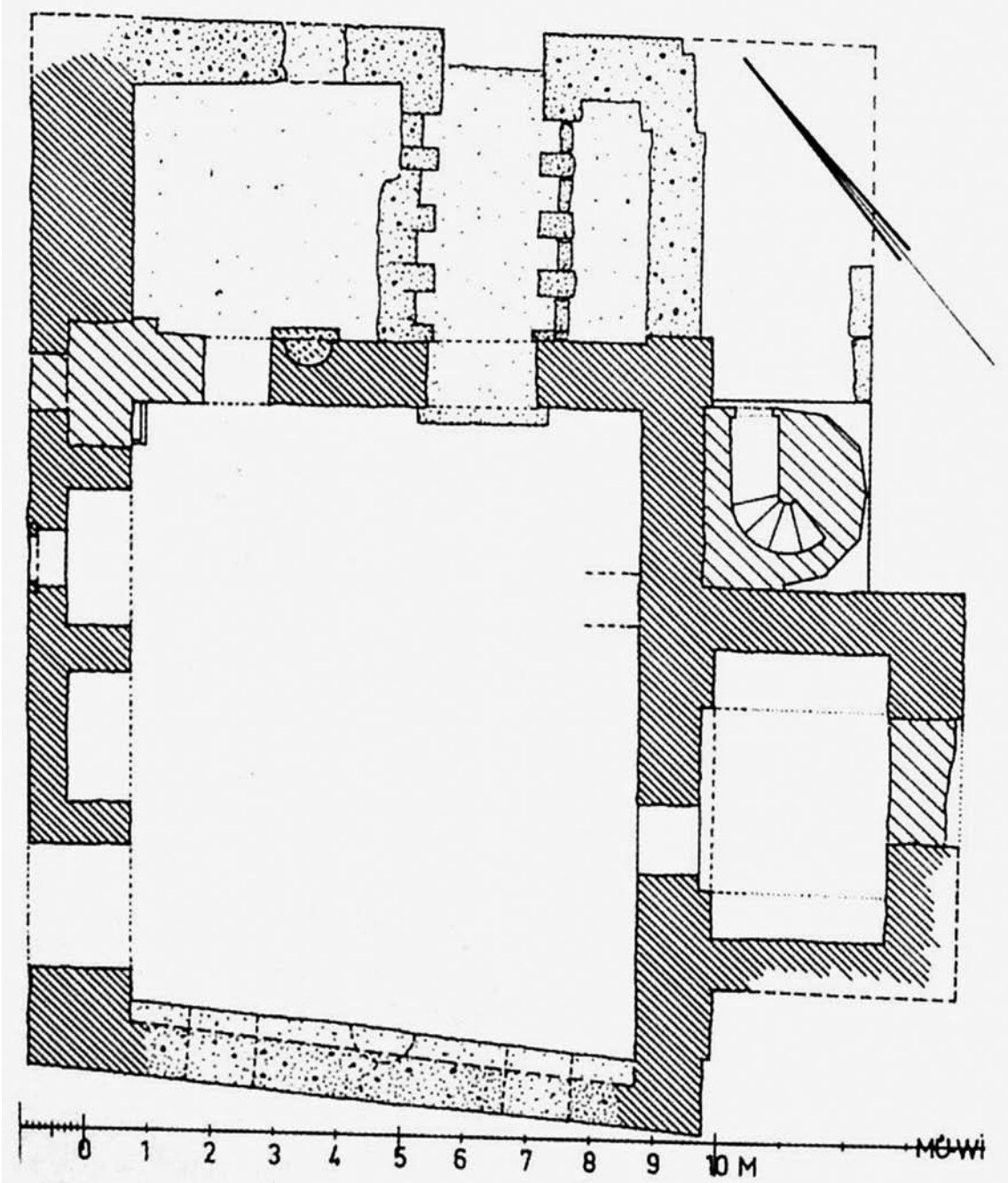

Şekil 3. Vakıflar Rölöve Bürosu tarafından hazırlanan Kasımağa Mescidine ilişkin görünüş ve plan rölövesi (Vakıflar İstanbul I. Bölge Müd. Arş., Çizen, Gülten Atlas, 30.6.1966).

Cumhuriyet devrinde kalıntı halindeki yapının içine ve dışına muhtes gecekondu yapılmış ve Kasımağa Mescidinin ihyâ edildiği 1970'li yıllara kadar bu iskân düzeni mevcudiyetini korumuştur.

Şekil 4. Kasımağa Mescidi'nin 1976-77 restorasyonu öncesine ait dönemsel kalıntılara işaret eden plan rölövesi (Müller-Wiener'den düzenleme yaparak çizen, Murat Sav; altta, Müller-Wiener'in çizimi)

Şekil 4.1 Müler-Wiener'in çizimi

Kasım Ağa Mescidi, yeniden ayağa kaldırılmadan evvel yapının çekilen fotoğraflarında ve çizimlerinde, mescid hariminin doğu kısmında bir mekânın varlığı ortaya çıkmaktadır (Resim 8). E.H.Ayverdi bu konuya gönderme yapmıştır (Ayverdi 1989: 431).

Resim 8. Restorasyon öncesi yan mekân kalıntıları ve mescit, kuzeydoğudan görünüm (1976 öncesi, Vakıflar İstanbul I.Bölge Müd.Arş.)

Resim 9. Restorasyon öncesinde mescidin güneyden görünümü (Vakıflar İstanbul I.Bölge Müd.Arş.)

Güney duvarına baktığımızda, duvarın alt kısımlarının Bizans duvar tekniğinde örül olduğu görülürken, alttaki pencere kemerlerinin Osmanlı işçiliğinin özelliklerini taşıdığına tanık olmaktadır.

Ne yazık ki bu duvar, 1970'lerdeki restorasyona kadar sağlam gelememiştir. Diğer üç duvar nispeten sağlam olup, Bizans dönemi kimliğini taşımaktadır (Resim 9).

Güney duvarının eksenden kayık oluşu, Osmanlı dönemine bağlansa da eski fotoğraflar, duvarın Bizans dönemiyle ilgili olduğunu göstermektedir (Resim 5). Nitekim Müller-Wiener'in planında bu duvarın o zamana ulaşan doğu ve batı ucu Bizans karakterinde gösterilmiştir. Bu durumda duvarın şeklinin Osmanlı orijinli olmadığını kabul etmek gerekmektedir. Özgün şeklinin 9,10X8,85 m. ebatlarında olabileceği öne sürülmüşse de, bunu ispat etmek zordur (Karakaya/Çobanoğlu 1984: 6). Mescidin rölövelerine baktığımızda batı duvarının 11,50 m; güney duvarının 10,70 m; doğu duvarının 12,25 m.; kuzey duvarının ise 12,25 m. (minare dahil) olduğu görülmektedir (Şekil 2-3). 1970'lerde çizilen plan rölövesinde doğudan yapıya bitişen mekânın güney duvarının, mescidin güney duvarı gibi düzensiz biçimde doğu duvarıyla birleştiğini görmekteyiz. Yapıya paralel olarak 6,55 m. uzunluk ve kısa kenarı itibarıyla 4,35 m. genişliğe sahip bu mekân yatık dikdörtgen planlıdır ve Müller-Wiener'in planında Bizans karakterinde gösterilmiştir (Şekil 4). Mekânın doğu duvarının içten kuzey yönünde 0,95 m uzunluk ve 0,30 m'lik bir çıkıntı yer almaktadır.

Resim 10. Batı duvarı ve güney cephesindeki pencere sistemi ve klimalar (M.Sav,28.06.2012)

Mescide 1,00 m genişliğinde bir kapı vasıtasıyla açılan bu mekânın doğu duvarında da bir kapı olduğu Müller-Wiener'de yer alırken, diğer rölövelerde görülmez (Şekil 2,5). Son onarım sırasında Vakıflar Müdürlüğü uzmanları tarafından yapılan tespite göre, yapının doğusunda bulunması gereken bu mekâna ait temel izleri kaybolmuştur. Minarenin önünde, kuzeye doğru uzanan dikdörtgen bir mekân daha yer almaktadır. Bu mekân da bugün mevcut olmayıp, minare kapısı bu bölüme açılmaktadır. Mescid yapısına kuzeyden bitişen iki mekân daha görülmektedir.

Bunlardan batıda yer alanı, kareye yakın bir dikdörtgen şeklindedir ve duvar kalınlığı 0,80 m.dir. Bu mekân 6,20X4,70 m. ölçülerindedir ve mescid mekânına, günümüzde pencere olan bir kapı vasıtasıyla açılmaktadır. Mescidin kuzey duvarına doğudan bitişen, duvar kalınlığı 1,10 m. olan dikdörtgen bölüm ise, 4,70X2,70 m. Ölçülerindedir ve

rölövelerde mekânın dışı doğru açıldığı görülmektedir. Bu iki mekânın birbirlerine bakan yüzlerinde simetrik olarak düzenlenmiş dörder niş bulunmaktadır. Niş araları 0,40 m. olup, niş içleri ise 0,45 m. genişliğe sahiptir.

Osmanlılar'ın Bizans yapıları üzerinde yaptıkları onarımlar genellikle Bizans yapılarının işçilik karakterine uygundu. İşlev değişikliği nedeniyle uygulanması gereken müdahaleler mecburi değişiklikler olup, yapıların alması inşaa düzenlemesinde genellikle değişikliğe gitmemişlerdir. Zaman zaman meydana gelen yangınlarda patlayan sütunların yerine, tamamen statik amaçlı olarak yapılan payeler veya eklenen kemerlerle payandalar bu tür yapıların yaşamasındaki en önemli müdahaleler veya Osmanlı onarımlarıdır. Samatya'daki Sancaktar Hayreddin Mescidi ile Zeyrek'teki Şeyh Süleyman Mescidi, Eski İmare Mescidi, Zeyrek Kilise Camii gibi yapılar bu konuda önemli örneklerdir (Çuhadaroğlu 1974: 99-102, Çetinkaya 2003: 59-75, Ahunbay/Ahunbay 2007: 95-100, 152-169,198-230, Sav 2009: 653-667, Sav 2010: 53-66). İç düzenlemenin tamamıyla

Osmanlı dini mimari detaylarına göre şekillenen yapının mihrabında altı sıra mukarnas düzeni görülmektedir.

4. 1976-77 Restorasyonu

Yaklaşık seksen yıl boyunca harabe halinde kalan yapının, 1965 yılında Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 3003 sayılı kararı ile Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden onarımının yapılmasının istenilmesi ve yakınındaki, içinde bir müze zenginliğini veren çeşitli sütun başlıkları bulunan sarnıcın da Milli Eğitim Bakanlığı tarafından temizliğinin sağlanması hususu benimsenmiştir.

Mescit, Fatih'in Eski Eserlerini İhya ve Koruma Derneğinin girişimleri sonucu Vakıflar İdaresi tarafından 1976-1977 yıllarında özgün inşaa şekline sadık kalınmak suretiyle mescid kargir olarak yenilenmiştir. 1989 yılına kadar minaresiz olarak kullanılan

mescide, 1989 yılında, orijinal kaidesi baz alınarak küfeki taşından ve tek şerefeli olarak bir minare eklenmiştir (Resim 11-12). Vakıflar Müdürlüğünden

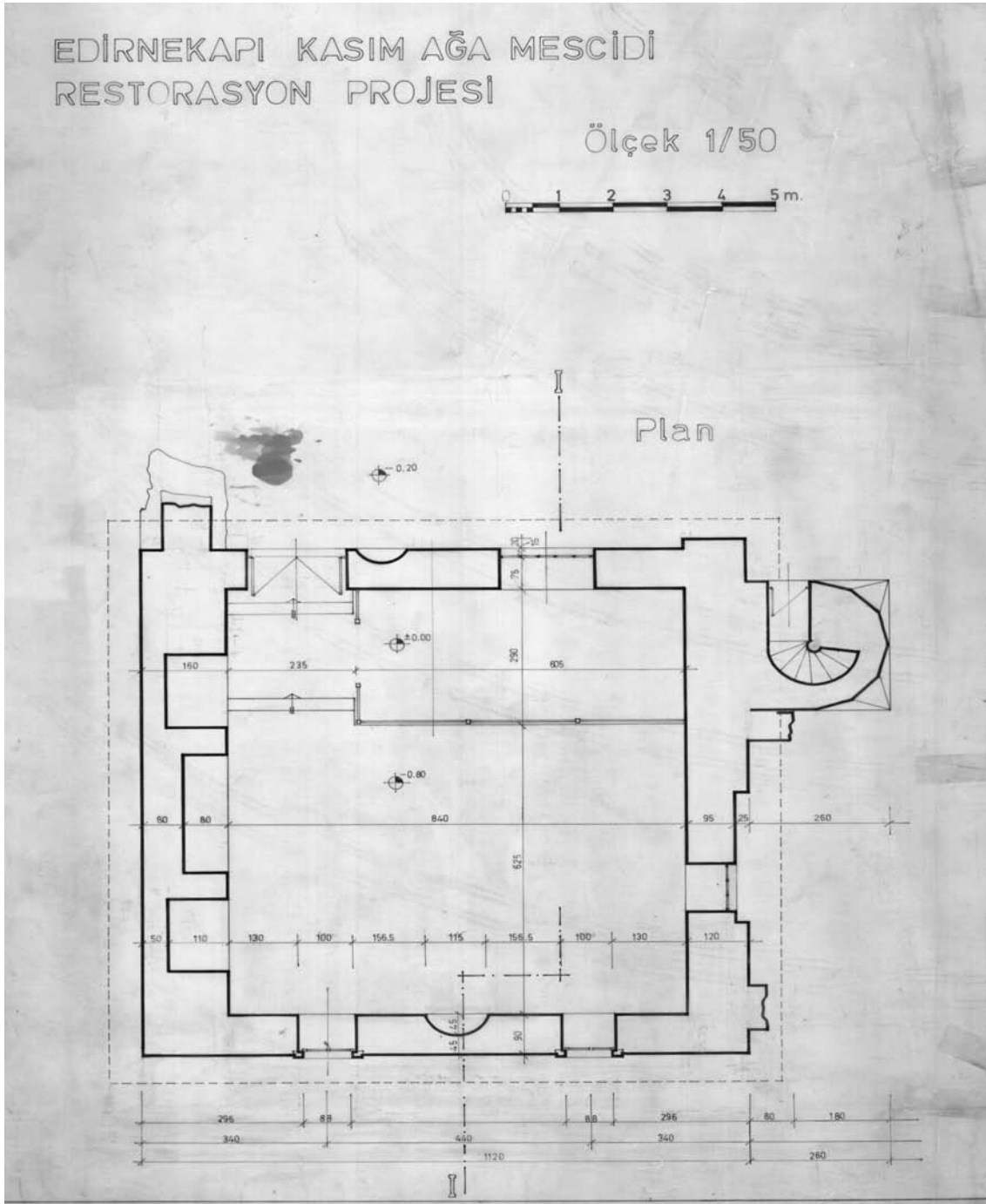
izin alınmaksızın caminin kürsü, mahfil ve minberi betonarme olarak yapılmış ve üzerleri de yeni çinilerle süslenmiştir.

Resim 11. Güneydoğudan mescid yapısı ve doğudaki bugün var olmayan mekâna ait izlerle kalıntılar (1977,Vakıflar İstanbul I. Bölge Müd. Arş.)

Resim 12. Mescidin Koza Sokağı'ndan algılanma şekli ve minare (M.Sav,20.5.2008)

Şekil 5. 1976-77 restorasyonu sırasında ayağa kaldırılan mescide ait harim bölümünün restorasyon projesi. Burada da görüldüğü üzere kuzey ve batıdan bitişen mekânlar restorasyon projesinde yer almamaktadır (Vakıflar İstanbul. I.Bölge Müd.Arş.)

Çatı ve tavanı ahşap olup, üzeri kiremitle örtülmüştür. Özgün çatısının tonoz mu, kırma çatılı mı olduğu bilinmemektedir. Bilindiği üzere Osmanlı mimarisinin klasik çatı kiremit örtüsü, oluklu veya alaturka denen kiremitlerdir. Restorasyon kuralları çerçevesinde, hakkında hiçbir veri olmayan mimari kısımlarla ilgili en yalın ve rasyonel çözümün üre-

tilmesi gerektiğinden hareketle rekonstrüksiyon aşamasında kırma çatılı sistem tercih edilmiştir. Aslında 1976-77 yılındaki restorasyonda, hazırlanan projesine uygun olarak kırma çatılı olarak inşa edilen yapının alaturka biçimli olarak yapılan çatı kiremitleri sonraki bir dönemde değiştirilmiştir (Resim 11).

Osmanlı döneminde yapıya eklenen kısımların, özgününe uygun karakter taşıması yapı için önemli bir katkıdır. Yapıya doğu ve kuzeyden bitişen küçük mekânların korunması, duvarların almaşık düzenlerinin korunmasını buna örnek verebiliriz. Hazırlanan projede, mevcut duvarların üstüne çıkılarak

tamamlanacak duvarların yeni olduğunun belirgin olması adına bu bölümün sıvalı olması kararlaştırılmıştır. Minarenin ise mevcudundan sonrasının sıvalı olarak inşa edilmesi teklif edilmiştir. Eski duvarların bu haliyle güçlendirilmesi yapılarak, korunması sağlanmış olacaktır.

Resim 13. İki sıra kirpi saçak düzeni, minare yapı bütünleşmesi (M.Sav,2008)

Resim 13.1 Minare kaidesi (M.Sav, 28.6.2012)

Resim 14. İç mekânda yapılan izinsiz uygulamalar (Vakıflar İstanbul I.Bölge Müd. Arş.)

Resim 15. Mescid avlu duvarı, wc ve betonarme harpuştalar (26.06.2012); sağda mescid (M.Sav,20.5.2008)

1976 yılında başlanmasına rağmen bitirilemeyen işlerle ilgili bazı kalemler, 1977 yılında tamamlanmıştır.⁽⁸⁾ Bunlar arasında, mescidin içine yapılan ahşap döşeme, alçı pencerelerle elektrik tesisatı, minare gövdesi, şerefe ve peteği ile ahşap külahı;

derzlenmesi gereken ihata duvarı ve imitasyon yapılacak olan harpuştaların onarımının tamamlanması 1977 yılında gerçekleştirilmiştir (Resim 16-17).

8. 1976-77 onarımı sırasında Vakıflar Başmüdürlüğü adına Y.Müh.Mim. Kemal Üçüncüoğlu etkin rol almıştır. Yapılan müdahalelerle ilgili bölümler, yapının Vakıflar İstanbul I.Bölge Müdürlüğü'nde bulunan dosyasındaki keşif özeti sayfasından alınmıştır. Ayrıca, onarım sırasında, 1977 yılında hesaplanan keşif bedeli, 355 021,12 liradır.

Resim 16. Mescidin Koza Sokağı boyunca uzanan betonarme harpuştalı, kademeli duvarı (M.Sav,26.06.2012)

Minarenin gövdesi, peteği, gömleği, simiti, kornişi, silmeli şerefe altı, tek yüzlü profilli korkuluğu ve şerefe döşemesi yonu taşından imal edilmiş, basamaklarda da çimento kullanılmıştır. Yapıda kullanılan yonu taşları Safra Köyü'nden sağlanmış. Kûlahı ise, ahşapla tamamlanmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz mescidin ahşap döşemesinin altına çimento sıva yapılmıştır. Kepenk ve diğer ahşapların üzerleri yağlı boya ile boyanmıştır. Aynı şekilde restorasyon sonrasına ait bir de son cemaat yeri ilavesi bulunmaktadır. Bu kısım demir doğramalı ve camlı olarak yapılmış, üzeri sac ile örtülmüştür. Mescidin tepe pencerelerinde içlikler alçı ile yapılırken, dışlıklar betonarme kalıp ile tamamlanmıştır. Alt pencereler mermer söveli olup, kemer içleri küfekidir ve lokma parmaklıklı dışlıklara sahiptir.

1977 restorasyonu sonrasında çevre duvarı moloz taşlarla örülmüş olup, duvar 750 m2 tutan bir bah-

çeyi kuşatmaktadır. Taşların arası kabartma derzlerle belirtilmiştir. Koza sokağındaki eğime bağlı olarak çevre duvarı altı yerde kademelendirilmiş ve duvarların üst kısmının harpuştaları ise ne yazık ki çimento kalıp ile yapılmış ve üzerine tel örgü çekilmiştir.

Doğu ve kuzey ekleri restorasyon projesinde yer almayıp, bu bölümler ihya edilmemiştir. Yalnızca planları çıkarılabilecek ölçüde temel seviyesine kadar sağlam olan bu kısımların özgününe uygun duvar tamamlaması yapılamayacağından, restorasyon projesinde yer almamıştır.

Genel itibarıyla baktığımızda, duvar tamamlama, çatı müdahale, harç kalınlığı, kullanımı ve duvar işçiliğinin sorunsuz biçimde özgün yapıyla örtüşmesi 1970'li yıllardaki restorasyonun başarılı bir çalışma olduğunu göstermektedir.⁽⁹⁾ Özellikle duvarların dış

9. Bu onarım sonrasında Vakıflar İdaresi'nin bilgisi dışında bazı uygulamalar yapılmış ve bu uygulamayı yapan kişiler için Vakıflar İdaresi tarafından Cumhuriyet Savcılığı'na o zamanının 1710 sayılı eski eserler kanununa muhalefetten dava açılması istenilmiştir. Bu uygulamaların, cami içine yapılan fayans kaplama, betonarme mahfil katı, betonarme minber ve kürsü ile avluya eklenen projesi olmayan tuvalet ile abdest mahalli olduğu Vakıflar Başmüdüğü'nün Savcılığa gönderdiği yazıdan anlaşılmaktadır.

yüzeylerinde özgün (Bizans ve Osmanlı) duvar düzeninin muhafaza edilmesi son derece doğrudur. Çatı örtüsünün ahşap konstrüksiyonlu ve alaturka kiremitle örtülmesi de Osmanlı döneminin yalın mimari özellikleri olduğundan, bunu tamamlamaktadır. Altı sıra mukarnas düzenine sahip ve 1930'lara kadar ulaşan mihrap, yanlış bir uygulamayla düz olarak tamamlanmıştır (Ayverdi 1989: 431, ayrıca bkz. Resim 2).

Yanı sıra, izinsiz ve projesine aykırı şekilde sonradan yapılan betonarme ve çini kaplı mahfili ile aynı özelliklerdeki minber, vaiz kürsüsü ve lambri seviyesinde yapıyı dolaşan seramikler yapının sadelikten uzaklaşmasına neden olmuştur.⁽¹⁰⁾

Değerlendirme-Sonuç

Gerek malzeme ve tekniğinin erken dönemin Bizans yapılarıyla benzeşmesi ve gerekse ilk yapım tarihi VII. Yüzyıldan öteye giden Odalar Camii yapısının varlığı, Kasımağa Mescidi yapısının da Bizans'ın erken dönemlerine inen bir tarihinin olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Topografik konum açısından zemin seviye farklarını göz önüne aldığımızda en üstte, bir yapının temelini oluşturan Kasımağa Mescidinin avlusundaki kapalı sarnıcı, sonrasında Kasımağa Mescidi ve bir alt se-

viyedeki Odalar Camiini görebiliriz. Bu üçlü yapı grubunun bir manastır yapı topluluğuyla ilişkilendirilmesi akla yatkın olmakla birlikte, batı-doğu doğrultusunda uzanan ve Odalar Camii yapısının yaklaşık iki katı büyüklükte olan kapalı sarnıcın üstünde bulunması gereken yapının bir kilise veya saray olabileceği düşünülmelidir. Zaten, doğudan (Haliç yönünden) bakıldığında bir teras üzerine kurulu olduğu izlenimi uyandıran mescit yapısının özgün işlevinin ne olduğu konusu şimdilik belirgin olmaktan uzaktır.

1894 depremi sonrası uzun süre el sürülmeyen yapı, 1970'li yıllara kadar harap halde varlığını sürdürmüştür. İhya edildiği yıllardan günümüze çevresiyle birlikte hızlı bir değişime uğramıştır. Etrafını çevreleyen apartmanlar arasında âdeta kaybolan mescidi algılayabilmek için yakınına kadar gitmek gerekmektedir. Restorasyon çalışmasının ardından yapıda uygulanan bazı yanlış müdahaleler mevcudiyetini hâlâ devam ettirmektedir. Bunun bir sonucu olarak, son cemaat yeri tarafından kapatılan giriş cephesi ile avluya bakan güney ve batı cephe-leri sokaktan algılanamamaktadır.

Bütün bunların dışında, Kasım Ağa Mescidi mimari olarak Bizans ve Osmanlı dönemlerinin izlerini taşımaya devam etmektedir.

10. Ayrıca, son cemaat yeri olarak yapılan ek yapı ile aykırılık teşkil etmektedir. Mevcut wc yapısının kaldırılarak, yer altına taşınması doğru bir uygulama olacaktır. Mevcut metal minare kapısının ahşap ile değiştirilmesi de gereklidir.

KAYNAKLAR

- Ahunbay,Z./Ahunbay,M. (2007). Zeyrek Camii Restorasyonu, *Mimar*, İstanbul, s.95-100.
- Alman Mavileri*, (2006). 3 cilt,(Haz. İrfan Dağdelen), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul.
- Anonim, Fatih Camileri ve Diğer Tarihi Eserler*,(1991). Türkiye Diyanet Vakfı, Fatih Şubesi Yayını, İstanbul.
- Ayvarsaraylı Hafız Hüseyin Efendi, (2001). *Hadikat'ül Cevami*, Çev. A.N.Galitekin,1.Baskı, İstanbul.
- Ayverdi, E.H. (1989). *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, C.III, İstanbul:2.Baskı.
- Barkan, Ö.L.-E.H.Ayverdi,(1971). *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul.
- Brunov, N. (1926). Die Odalar-Djami von Konstantinopel, *Byzantinische Zeitschrift*, XXVI, s.352-372.
- Çetinkaya,H. (2003). *İstanbul'da Orta Bizans Devri Dini Mimarisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Çuhadaroğlu, F. (1974). Zeyrek Kilise Camii Restitüsyonu, *Rölöve ve Restorasyon*, C.1,s.1,Ankara,s.99-102.
- Dirimtekin, F. (1953). 14. Mıntka (Blachernae), *Fatih ve İstanbul* 1, S.2, s.193-222.
- Ertugrul, Ö. (1989). *İstanbul'da Bizans Devri Su Mimarisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Eyice, S. (1955). Petit Guide a Travers les Monuments Byzantins et Turcs, İstanbul.
- (1973). İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri, *Tarih Dergisi*,27,s.138-178.
- (1986). "İstanbul'un Camiye Çevrilen Kiliseleri",TAÇ, S.2, İstanbul,s.9-18.
- (1993-94). Odalar Camii veya Tarihi İstanbul'da Tarihi Bir Eserin Yok Oluşu, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.2,İstanbul, s.2-8.
- (1994). "Kasımağa Camii",*Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul, s.479-480.
- Forcheimer, Ph.-Strzygowski, J. (1893). *Die Byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel. Beitrage zur Baukunst und zur Topographie von K'pel. Byzantinische Baudenkmaler II*, Wien.
- Gyllius, P.(1997). *İstanbul'un Tarihi Eserleri (De Topographia Constantinopoleos et de Illius Antiquitatibus, Lyon,1561)*, (Çev.E.Özbayoğlu), İstanbul:Eren Yayıncılık.
- Harrison, R.M. / Firatlı, N. (1965). Excavations at Saraçhane in İstanbul: Fifth Preliminary Report, *Dumbarton Oaks Papers*, S.19, s.230-236; (1966),S.20,s.273-278; (1968),S.22,s.203-216.
- İhtifalci Mehmed Ziya,(2004). *İstanbul ve Boğaziçi*, C.1, İstanbul: Bika Yayınları.
- Janin, R. (1969a). *La Geographie ecclésiastique de l'Empire Byzantine. L'ére Partie: Le siège de C'ple et le patriarcat Ocuménique*. Cilt,3: Les églises et les monastères, Paris.
- (1969b). *Les églises et les Monastères*, Paris.
- J.Pervittich Sigorta Haritalarında İstanbul*, Axa Oyak Yayını.
- Kâhya, Yegân. (1992). *İstanbul Bizans Mimarisinde Kullanılan Tuğlanın Fiziksel ve Mekanik Özellikleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Karakaya, E.-Çobanoğlu, A.V.(1984). İstanbul'da Yok Olmaktan Kurtarılan Bir Yapı: Kasımağa Camii, *Pirelli*, S.240, İstanbul, s. 6-7.
- Kırımtayif, S. (2001). *Converted Byzantine Churches In Istanbul*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Kleiss,W. (1966). Grabungen im Bereich der Chalkopratenkirche in İstanbul 1965, *Istanbulier Mitteilungen*, 16, s.217-244.
- Mamboury, E. (1920). Ruines Byzantines, Autor d'Odalar Djamissi á Stamboul, *Echos Orient*, XIX, s.69-74.
- (1951). *İstanbul Touristique*.
- Mathews, T. (1971). *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, University Park and London: The Pennsylvania University Press.
- (1976). *The Byzantine Churches of İstanbul*, Pennsylvania.
- Müller-Wiener, W. (2007). *İstanbul'un Tarihi Topografyası*, (Çev. Ü. Sayın), II. Baskı, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul.
- Öneş, E. Ruhi. (2006). Cami ve Mescidler, *Fatih İlk İstanbul*, İstanbul: Fatih Belediyesi Yayını, s.26-77.
- Öz, Tahsin, (1997). *İstanbul Camileri*, C.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, II. Baskı.
- Sav, M. (2009). Fatih/Zeyrek'teki Erken Bizans Yapısı: Şeyh Süleyman Mescidi ve Bodrum Katları, *X.Ortaçağ-Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve S.Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 3-6 Mayıs 2006*, Ankara, s.653-667.
- Sav, M. (2010). Sancaktar Hayreddin Mescidi, *Vakıflar Dergisi*, S.33,Ankara, s.53-66.
- Schazmann, P. (1935). Die Grabungen an der Odalar Cami in Konstantinopel, *Archäologischer Anzeiger*, S.511-519.
- Schneider, A.M. (1936). *Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archaologie der Stadt*. Mit Beiträgen von W.Karnapp, Berlin.
- (1943). *Die Landmauer von Konstantinopel*, II, Denkmaler antiker Architektur,8, Berlin.
- Seeck, O.(1876). *Notitia dignitatum*.
- Sipahioğlu, A. (1996). İstanbul'da Bir Kilise Harabesi Khalkoprateia Manastırı Kilisesi, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.13,İstanbul,s.13-17.
- Tunay, M.İ.(1984). *Türkiye'deki Bizans Mimarisinde Taş ve Tuğla Duvar Tekniğine Göre Tarihlendirme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi.
- Yalçın, A.B. (2005). Bizantion'un Tarihsel Topografyası, *Sinan Genim'e Armağan Makaleler*, İstanbul:Ege Yayınları, s.673-696.

Isparta'nın Bilinen En Eski Tarihli Yılkırkan Çeşmesi'nde Yapılan Çalışmaların Değerlendirmesi

Mustafa Akaslan*
Doğan Demirci**

Öz

Yılkırkan (Yılkırkan) Çeşmesi'nin kitabesi üzerinde yazılan tarihi itibarıyla Isparta'daki en eski çeşme olduğu anlaşılmaktadır. Birisi Arapça, diğeri Farsça olmak üzere Çeşmenin iki adet kitabesinin olduğu ve kitabelere göre İsa Fakih isminde bir zat tarafından yaptırıldığı ifade edilmektedir. Arapça kitabede kullanılan bir rakam, bazılarında göre, Hint rakamı olarak "4", bazılarında göre de önünde çizgi olduğundan dolayı "5" olarak okunabilmektedir. Her iki durumda da tarih Hicri 429/1037-38 ya da 529/1134-35 olarak okunmakta ve bu durumda tarih Isparta'nın Türkler tarafından fetih edildiği tarih olan Hicri 601/M.1205'den yaklaşık 70 yıl geriye gitmektedir. 2012 Yılı'nın Haziran ve Temmuz Ayı içerisinde, Isparta Müzesi tarafından çeşmenin kazısı yapılarak çeşme tamamen ortaya çıkartılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çeşme, İsa Fakih, Yılkırkan, Sülübey, Kitabe, Hint Rakamı

A Review of Excavation Work the Oldest Fountain of Isparta Known as Yılkırkan

Abstract

Based on the date of its inscriptions, the Fountain of Yılkırkan is considered the oldest fountain in Isparta. An İsa Fakih is the founder according to the two inscriptions in Arabic and Persian. A figure on the Arabic inscription, is according to some the Indian numeral "4", whereas the line found in front of the number could be read as "5". Thus, the date could correspond to 429/1037-38 or 529/1134-35 either way this is nearly 70 years before the Turkish conquest of Isparta in H. 601/AD. 1205. The Isparta Museum excavated and uncovered the Yılkırkan fountain in June and July 2012.

Key Words: Fountain, İsa Fakih, Yılkırkan, Sülübey, Inscription, Indian Numeral

* Isparta Müzesi Müdür Vekili, museci@hotmail.com
** Isparta Müzesi Arkeolog, d.demirci32@mynet.com

Giriş

Suyun insanlar açısından çok önemli bir yerini bulmaktadır. Bu nedenle olmalıdır ki tarihte pek çok medeniyet suyun etrafına yerleşmişlerdir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de suyla ilgili bazı ayetler de vardır. Suyla ilgili ayetler de dinen suyun önemini oldukça arttırmaktadır. Bu nedenle olacaktır ki İslam kültürü olarak tarih boyunca hayır amaçlı pek çok çeşme yaptırılmış ve yaptırılan çeşmelerin bir kısmının üzerlerindeki kitabelerinde bu ayetler yazılmıştır. Söz konusu ayetlerin içerisinde Kur'an-ı Kerim'de, Süretü'l-Enbiya'nın 30. ayeti olan *...ve bütün canlıları sudan meydana getirdiğimizi bilmezler mi? İnanmıyorlar mı?..* mealindeki ayet ile Süretü'l- Nur'un 45. ayeti olan *Allah, her canlıyı sudan yarattı...* mealindeki ayet kitabeler içerisinde en çok geçenleri olarak sayılabilir. Bazı kaynaklarda ise Kur'an okunacağı, dua edileceği ya da tespih çekileceği zaman önceden abdest almanın zorunlu olmasının da suya ve çeşmelere çok önem verilmesinin asıl sebebi olduğu belirtilmektedir (Arseven 1984: 100) .

Osmanlıca sözlüklerde çeşm kelimesinin göz anlamına geldiği anlaşılmaktadır. (Devellioğlu, 2003: 156). Çeşme kelimesi olarak XIII-XIV. yüzyıllarda Arapça *sıkaye*, *ayn* ya da *meska* terimlerinin kullanıldığı da görülmektedir (Önge 1981: 1-15). Çeşme yapıları, kullanım alanlarına ve mimarilerine göre belli başlı tiplere ayrılmaktadırlar. Genellikle hayır sahiplerinin mahallelerde yaptırıldıkları, cephesinin önünde testi koymak ve dinlenmek yapılmış için karşılıklı iki seki taşı bulunan çeşmelere basit mahalle çeşmeleri dendiği, meydanlardaki büyük çeşmelere anıtsal çeşmeler dendiği, camilerin dışında ve içinde abdest almak için yapılmış çeşmeler olduğu, ayrıca, konaklarda ve bazı evlerin bahçelerinde akan su sesini dinlemek için çeşmelerin yapıldığı anlaşılmaktadır (Arseven 1984: 96-100) .

Isparta il merkezinde 20. Yüzyıla kadar pek çok çeşme bulunmakta iken bunlardan çok azı günümüze kadar gelebilmiştir. Isparta'da bulunan çeşmelerin en tanınmışlarından birisi halk arasında "Yılkırkan" ya da "Yılkırkan" adıyla bilinen çeşmedir. Çeşme, Isparta, Merkez, Sülübey Mahallesi, İğci Sokak, 1321 ada, 117 parselde yer almaktadır. Yılkırkan hazneli büyükçe bir çeşme olup, hem bir mahalle içerisinde yer alması hem de cephesinde karşılıklı iki seki taşının bulunması nedeniyle tipik bir mahalle çeşmesi kabul edilebilir. Çeşmenin mülkiyeti Isparta Belediyesi adına kayıtlıdır. (Resim 1 ve 2)

Yılkırkan Çeşmesi'nin kuzey cephesinde, üç ayrı taş kabartma olarak yazılmış iki kitabesi vardır. Kitabelerinde yazılan tarihe göre Isparta'da bilinen en eski çeşme yapısı olma özelliğine sahiptir (Önge 1997: 59). Ancak çeşme, hemen batısından geçen, asfalt yolun yaklaşık 4-5 metre altında kalmıştır. Çeşmenin çift yüzünün olduğunun söylenmesine rağmen, güney yöne bakan yüzü toprak altındadır. Güney cephesinin çok uzun zamandır toprak altında kalması nedeniyle 2012 yılında yapılan kazıdan önce bu yüzünü henüz gören bir kişiye rastlanılmamıştır. Bu nedenle kuzey yöne bakan taraf herkes tarafından bilinen tek cephesi olmuştur (Resim 3 ve 4). Çeşme, Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 14.06.2001 gün ve 5021 sayılı kararıyla Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür Varlığı olarak tescil edilmiş ve etrafına beşer metrelik bir koruma bandı konulmuştur (Resim 5 ve 6). Çeşmenin görünen bu cephesi çok derinde kaldığından, çeşmenin diğer bir adı da "Çukur Çeşme" olarak anılmaktadır. Maalesef burası zamanla çöplük haline getirilmiştir. Çeşme, bölgede sık rastlanan köfke taş ile yapılmış ancak cephede bulunan bu taş kaplamanın tamamına yakını dökülmüştür. Yanlarda bulunan kabartma taş parçaları çeşmenin cephesinin süslemesi hakkında biraz fikir vermektedir (Resim 7 ve 8).

Çeşmenin kitabelerini bizzat gördüğü anlaşılan Böküzade (1983: 12) ve Katırcıoğlu (1958: 11) gibi bazı yazarlar, birisi Arapça diğeri Farsça yazılmış iki kitabesinin olduğunu belirttiktedirler. Böküzade ve Katırcıoğlu'na göre Arapça olan kitabesi 1135 tarihini vermektedir. Buna karşılık Farsça olan kitabesi ebced hesabıyla Hicri 925/Miladi 1519 tarihini vermektedir. Çeşmenin tarihi konusu bugüne kadar tartışmalı olarak gelmiştir. Farsça olan kitabenin tam ortasından ikiye ayrılarak her iki tarafına da birer beytin yazılmasından dolayı üç adet kitabesini bulunduğu hususu da bazı kayıtlarda yer almaktadır (Böküzade 1983: 11).⁽¹⁾

Yaptıran kişinin babasının adının "Muhammed" ya da "Mehmet" olması "İsa oğlu Mehmet" mi ya da "Mehmet oğlu İsa" mı konuları da tartışma konusu olduğu ama çeşmeyi yaptıran kişinin Muhammed oğlu İsa Fakih olduğu hususunun ağırlık kazandığı anlaşılmaktadır. Çeşmeyi inceleyen Ferruh Toruk'a göre "Muhammed" ismi aynı zamanda "Mehmed" anlamına gelmekte olup, farklı isimler değildir (Toruk 2001: 93). Ancak çeşmenin tarihi konusu hala belirsizliğini sürdürmektedir. Bugüne kadar yapılan bazı tarihlendirmeler gerçekten dikkat çekicidir. Çünkü Arapça olan kitabenin okunuşu, Is-

1. Kaynakta "Açıklama" başlığı altında çeşmede üç adet kitabenin bulunduğu ve en sağdaki üçüncü kitabenin sonradan ilave edilmiş olabileceği yazılmıştır. Ancak kitaptaki bu açıklamalar çoğunlukla, eserin sonradan kitap olarak basımını gerçekleştiren ve kitap içerisine çeşitli açıklamalar ekleyerek güncelleyen yazarın torunu olan Suat Seren'e ait olmalıdır.

parta'nın fetih tarihi, ya da Anadolu kronolojisini değiştiren biçimde tartişma konusu olmaktadır. 2012 yılı Temmuz Ayı içerisinde Isparta Müzesi tarafından bir kazı yapılarak, çeşmenin üstündeki

molozlar temizlenmiş, etrafındaki çöpler ve toprak yuğunları boşaltılmış ve eşme tamamen açığa çıkarılmıştır.

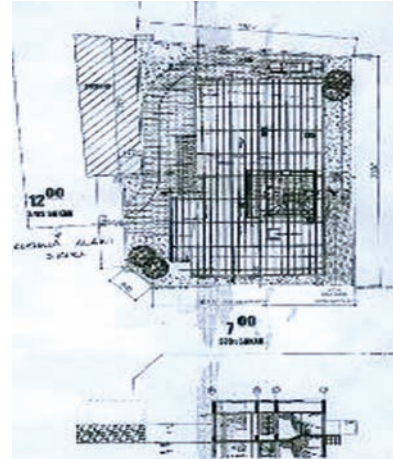
Resim-1: Çeşmenin konumunu gösteren hava fotoğrafı

Resim-2: Çeşmenin bulunduğu parcel

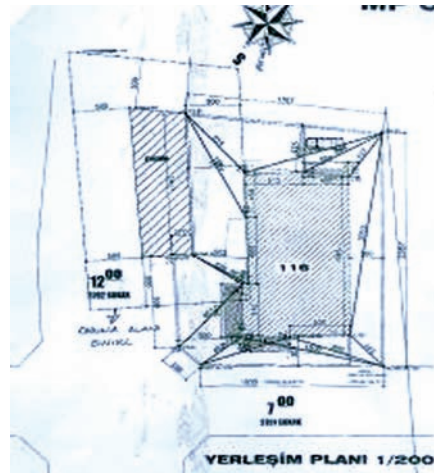
Resim-3: Yılkırkran eşmesinin kazı öncesi yukarıdan görünümü (22 Haziran 2012)

Resim-5: Çeşmenin koruma bandı planı

Resim-4: Kuzey cephesinin kazı öncesi görünümü (26 Haziran 2012)

Resim-6: Çeşmenin yerleşim planı

1. Çeşmenin Konumu ve Kazıdan Önceki Durumu

Sülübey Mahallesi Isparta'nın güneyinde yer almaktadır. Bu mahalleye Hamam Mahallesi de denilmektedir. Çünkü burada 16.ve 17. asrın meşhur hamamlarından Sülübey Hamamı da bulunmaktadır (Süldür 1951: 15). Halk tarafından burası için "Hamambaşı" tabiri de kullanılmıştır (Akdemir 2008: 77) . 16.yüzyılda mahallenin ismi Mescid-i Süle olup hane sayısı 15, nefer sayısının da 29 olduğu kaynaklarda yazılıdır. Daha sonra bunlar birer sayı artmış olup, incelemeye esas alınan sicillerdeki avarızhane sayısı da ikidir (Akdemir 2008: 77). İsa Fakih'in böylesine büyük anıtsal bir çeşme yaptırması, Sülübey Mahallesi'nin, o dönemde diğer mahallelere göre daha varlıklı ve müreffeh olduğu şeklinde de yorumlanabilir.

Günümüzde çeşme yapısı evlerin arasında kalmış ve içinde bulunduğu çukurluğun etrafı tuğla ile eğreti olarak çevrelenmiştir. Ancak bu koruma duvarına rağmen çeşmenin tabiat şartlarına karşı ve insan tahribatına karşı korunamadığı, yüzeyinde bulunan düzgün taş kaplamaların zamanla düştüğü ve yapının her geçen gün daha fazla tahrip olduğu gözlenmiştir. 1948, 1968, 1992 ve 1999 yıllarında Arkeolog Kemal Turfan'ın çeşmede yaptığı incelemeler sonucunda birer rapor yazılarak raporlar o dönemdeki adıyla Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne gönderilmiş, 1992 ve 1999 yılında yapılan kazı ve incelemelerin raporları aynı zamanda Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'na iletilmiştir. Turfan 2001 yılında yazdığı raporda; çeşmenin yol kotunun çok altında kalması nedeniyle burasının yine çöplük olarak kullanıldığı, 1948 yılında yapılan temizlikten sonra çeşmenin bugün kuzey yönünde bulunan taş merdivenin inşa edildiği belirtilmektedir (Turfan 2001: 1).⁽²⁾

Çeşmenin kemerinin üstü hizasında, yan yana üç mermer kitabenin bulunduğu, bununla birlikte aynı kısımda birkaç Bizans Dönemine ait fragmanın da yer aldığı kaynaklarda belirtilmesine rağmen günümüzde bu parçaların yerlerinde olmadıkları görülmektedir. Aynı biçimde daha önce çeşmenin cephesinin alt kısmında kullanıldığı söylenen yeşil sırlı tuğlalara çeşme cephesinde rastlanılmadığı hususu Kemal Turfan'ın 1948 yılında çeşmede yaptığı incelemede belirtilmekte, "maska" kelimesinin su yapılarından hazneli çeşme, maslak anlamında geldiği, çeşmenin bu haznesinin üzerinin yassı, büyük çoğunluğu yerinde olan düzgün kesme taşlarla kaplı olduğu Kemal Turfan'ın 1948 yılında yapılan

tespitlerden anlaşılmaktadır (Turfan 1953: 1). Çeşmenin yapılan ölçümlerinde 3.97 metre genişliğinde, 8.02 metre uzunluğunda dikdörtgen planlı olduğu tespit edilmiştir. Güney yöndeki yükseklik toprak seviyesinden itibaren 3.06 metredir. Kuzey yöndeki yükseklik ise 5,5 metredir. Kuzey yönde kemer genişliği 3 metre, güney yönde ise kemer genişliği 2.10 metredir.

Deposunun üzeri kare biçimli, yassı taşlar kiremit gibi kullanılarak kapatılmıştır. Ama muhtemelen kaplama işlemi sonradan yapılmıştır. Kuzey ve güney olmak iki cephe vardır. Kuzey cephesinde kemerli oldukça derin bir niş ve depoya açılan küçük yuvarlak kemerli bir penceresi vardır. Güney cephesinin yaklaşık 80 cm.lik bir bölümü açıktır. Bu bölümün kaplamaları ve profilli kornişleri sağlam kalmıştır.

2. Çeşmeyle İlgili Bugüne Kadar Yazılanlar ve Tarihlendirmeler

Çeşme ile ilgili olarak bazı kaynaklarda özellikle de Isparta'nın tarihçesinden bahseden eserlerde söz edilmektedir. İl yıllıklarının yapılan incelenmesinde 2003 yılı Isparta İl Yıllığı hariç çeşme hakkında aynı bilgilerin verildiği görülmektedir. Isparta 1973 İl Yıllığı'nda çeşme ile ilgili şu ifadeler yer verilmiştir (Isparta İl Yıllığı 1973: 98);

Seçuklu Devrinden kalma tek eserdir. Sülübey Mahallesi'nden çay sırasına yakın bir yerde olup, son zamanlarda restore edilmiştir. İsa oğlu Muhammed isminde bir hayırsever tarafından 1135 yılında yaptırıldığı kitabelerinden anlaşılacak bu çeşmenin yanında bir de kullanılmayan hamamı vardır. Buna Sülübey Hamamı denmektedir. Çeşmede biri Arapça diğeri Farsça iki kitabe bulunmaktadır.

1983 Isparta İl Yıllığı'nda ise (1983: 149) hamamın günümüzde kullanılamaz durumda olduğu, Arapça ve Farsça kitabelerinin Şehir Müzesinde olduğu bilgileri ilave edilmiştir. Ancak kitabeler İl Yıllığında söylendiği şekilde Isparta Müzesinde değildir. Kemal Turfan, 10.05.1999 tarihinde; dönemin Isparta Belediye Başkanı'nın bizzat ilgilendiği ve Isparta Belediye Başkanlığı ile birlikte gerçekleştirilen temizlik kazısında Arapça kitabenin parçasının çıkmasının çok sevindirici olduğunu söylemektedir. Ancak çeşme kitabelerinin şu anda neredelikleri maalesef belli değildir.

Önce basımı yapılan il yıllıklarına karşılık 2003 yı-

2. Kemal Turfan 2001 yılında çeşmeyi incelemiş ve sonucunda Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'na bir rapor yazarak durumu bildirmiştir.

İnada basımı gerçekleştirilen İl Yıllığında ise (2003: 201), çeşmenin Osmanlı Dönemi yapısı olduğu, 1519 yılında yapıldığı ama Isparta'nın en eski çeşmesi olduğu yazılmıştır. Çeşmenin sözü edilen kitabelerinin fotoğrafı, Arapça yazılışı ile okunuşu Hikmet Turan Dağlıoğlu (1934: 34) tarafından Ün Dergisinde yayınlanmıştır (Resim 9 ve 10).

Resim-9: Arapça olan kitabe (Dağlıoğlu 1934: 34)

1 - السق عمارة محمد بن عيسى وغفر الله له ولوالديه و
احسن اليهما. (B ۳۹)

Resim-10: Arapça kitabenin harfleri (Dağlıoğlu 1934: 34)

Kitabenin Arapça okunuşu; *El-Maska İmareti Mehmet ibn-i İsa ve Gaferallahü lehü Li Validiyye ve Ahsenü İleyhüma* şeklindedir. Yılmaz Önge (1997: 59) bu kitabenin Arapça okunuşunu biraz farklı yazmıştır. Şöyledir; *El-Maska İmarete İsa ibn-i Muhammed ve Gafer Allah-ü lehü ve li valideyhi ve Ahsene İleyhi üma İleyhi ve İleyhüma sene 925*. Arapça olan bu kitabenin boyu 26,5 cm, eni 102,5 cm, satır genişliği ise 22,5 cm dir. Bu kitabenin Türkçe tercümesi; (bu) Çeşmeyi Muhammed oğlu İsa Yaptı. Allah Onun ve Ebeveyninin Günahlarını bağışlasın ve iyilikler onların üzerine olsun Hicri 925/Miladi 1519 biçimindedir (Tufan 2001: 3). Ancak Türkçe tercümesinde yazar tarafından burada yanlışlıkla Farsça olan kitabenin Hicri rakamlarının verildiği görülmektedir. Arapça kitabesinde tarihi böyle değildir.

Birinci beytin yazılı olduğu Farsça kitabe taşının eni 49 cm, boyu 36 cm, satır aralığı 14,5 cm dir. İkinci kitabe taşının eni 45,5 cm, boyu 36 cm, satır genişliği 14,5 cm dir. Farsça yazılmış olan bu iki beyitlik kitabede "İsa" ismi geçmektedir (Isparta İl Yıllığı 1983: 149) (Resim 11). Çeşmenin Farsça olan kitabesinin Arapça harflerle yazılışı Neşet Köseoğlu (1936: 365) tarafından Ün Dergisi'nde yayınlanmıştır (Resim 12). Latin harfleriyle yazılışı ise Tahir

Resim-11: Farsça olan kitabesinin birinci beyiti (Isparta İl Yıllığı 1983: 149)

1 --- جناب حضرت عیسیٰ وبقیه صاحب خیر
2 --- ز فیض فضل خدا چونکه کرد روان
3 --- ز ساکنان سرایر سما دعائی یاد
4 --- ندا رسید بتاریخ (باد خوض جنان) |

Resim-12: Farsça kitabenin Arapça harflerle yazılışı (Köseoğlu 1936: 365)

Erdem (1934: 76) tarafından yine Ün Dergisi'nde yayınlanmıştır. Farsça kitabenin Latin Harflerle olan yazılışı ; *Cenab-ı Hazreti İsa Fakih sahib-i Hayr, Zi Feyz-i Fazlı Hüda Çünkü Gerd Revan Havzı Cinan*" biçimindedir.⁽³⁾

Farsça ikinci kitabesi ise şöyledir; *"Zi sakinan-ı sera perde sema be dua, Zinda şunid be tarih-i bad havz-ı cenan"* (Önge 1997: 58).

İki parça halindeki ve her parçasında ikişer beyitin yazılı olduğu Farsça kitabelerin okunuşlarının kaynaklarda farklı farklı oldukları görülmektedir. Köseoğlu'nun (1936: 365) Arapça Harflerle yayınladığı dört beyite bakarak Farsça kitabeyi muhtemelen şöyle okuyabiliriz;

- 1- "Cenab-ı Hazreti İsa fakih sahib-i hayr,
- 2- Zi Feyz-i fazlı hüda çünkü gerd revan,
- 3- Zi sakinan-ı serayer sema dua-i yad,
- 4- Nida rest bi tarih-i bad havzı cinan.

Çeşme üzerinde yer alan her üç kitabenin bir arada gösteren bir fotoğrafı Enver Süldür (1951: 15) tarafından yayınlanmıştır. Çok eski olan bu fotoğrafta

3. Kitabelerin okunuşları hemen hemen tüm kaynaklarda farklı biçimdedir. Örneğin Önge, kitabeleri Vakıflar Genel Müdürlüğü, Arşiv ve Neşriyat Müdürlerinden Merhum Zeki Oral Bey'e rica edilerek okutulduğunu söylemektedir. Burada birinci beyitin diğerleriyle yaklaşık aynı olduğu, ancak ikinci beyitin farklı okunduğu görülmektedir. O da *Zi Feyz-i Fazlı Hüda Çu niker gerd-i rahmi o biçimindedir.* (Önge 1997: 59)

Resim-13: Kitabelerin Tamamını Gösteren Fotoğraf (Süldür 1951: 15)

Resim-14: Kitabelerden ikisini gösteren fotoğraf (Böcüzade 1983: 12)

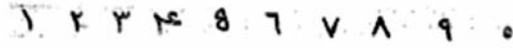
Resim-15: Farsça kitabelerden birisinin yerinde onarım izi vardır (Önge 1983: R.66)

Resim-16: Tek kalan Farsça kitabe sonra yan duvarın üst köşesine konulmuştur (Önge 1983: R.68)

iki Farsça kitabenin arasında bir Bizans fragmanının yer aldığı görülmektedir (Resim 13). Buna karşılık Böcüzade Süleyman Sami (1983: 16) (Resim 14), Yılmaz Önge (1997: R. 66) tarafından yayınlanan cephe fotoğraflarında ise sağ tarafta bulunması gereken Farsça kitabenin yerinde olmadığı, bu kısım tamirat gördüğü anlaşılmaktadır (Resim 15). Ayrıca Yılmaz Önge (1997; R. 68), Farsça olan ve yerinden sökülen kitabenin bir başka tamirat sonrasında yan cephenin üst köşesine monte edildiğini tespit etmiştir (Resim 16) . Fotoğraflarda kitabelerin, kemerin bize göre sol tarafında yer aldıkları ve birbirlerine göre orantsız ölçülerde oldukları da görülmektedir.

Arapça kitabenin tarihlendirilmesi konusunda; Böcüzade (1983: 12), çeşmenin tarihini, daha diğer kaynaklarda verilen rakamlardan çok öncelere götürmekte, çeşmenin Miladi 1038/Hicri 429 tarihinde yapıldığını, Hikmet Turan Dağlıoğlu'nun (1934: 29) yazısında belirttiği gibi Arapça kitabedeki Hicri 429 rakamındaki "4" rakamının önüne çizgi konularak o dönemde "Erkam-ı Gubariye" (Resim 17) olarak bilinen Hint rakamlarında kullanılan "5" rakamının elde edildiğini, dolayısıyla Hicri 529/Miladi 1135 olduğunun da doğru olabileceğini belirtmektedir.

Resim-17: Erkam-ı Gubariye Rakamları (Erdem 1934: 76)

Böcüzade (1983: 12), aynı zamanda Arapça kitabede yazı tipinin nesih⁽⁴⁾ olduğundan yola çıkarak; nesih yazının ise Hicri 4.yüzyıldan itibaren kufi yazının bozularak köşelerinin yuvarlatılması ile icat edilmiş olduğunu, dolayısıyla Yılkırkan Çeşmesi'nin Hicri 429 yılında yapılmış olmasının daha doğru olacağını, çeşmede yer alan diğer bir kitabe olan Farsça kitabede bulunan ebced hesabı ile Miladi 1519/Hicri 925 tarihine isabet etmesinin de doğru olacağını, ancak Selçuklu tarzında köfke taş kaplama olarak yapılan bu çeşmedeki mermer kitabenin farklı bir malzeme ile yapıldığı, çeşmenin onarımı sırasında buraya konulmuş olabileceğini belirtmektedir. Katırcıoğlu da (1958: 11) Böcüzade'nin bu görüşüne katılarak çeşmenin Selçuklular Döneminde yapıldığını söylemekte, *Isparta'da Selçuk eseri olarak bir çeşme vardır ki : Sülübey Mahallesinde Yılkırkan Çeşmesi adı verilen bu eser 1135 Milâdi yılında ve Selçukluların hükümet sürdüğü tarihten 48 yıl sonra yapılmış olduğu kitabe-*

4. Kitabelerin yazı tipleri konusunda da bazı taştırmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Böcüzade yazı tipinin nesih olduğunu iddia etmesine karşılık Köseoğlu (1936: 364) ve Önge (1997: 59) gibi diğer bazı yazarlar bunun sülüs olduğunu söylemektedirler.

sinden anlaşılmaktadır. Bu kitabeye göre; çeşmeyi (İsa Oğlu Muhammet) adında bir hayırasever yaptırmıştır demektir. Yine benzer biçimde Isparta Tarihi isimli eserinde Enver Süldür (1951: 15) "Selçuklular Isparta'da" başlığı altında *Isparta'da bu zamanda yapılmış bir çeşme vardır ki Selçuklu sanatının tek şahidi sayılabilir. Bugün hiçbir işe yaramayan Sülübey Mahallesi'nde çay kenarındadır. Yılkırkan Çeşmesi adı verilen bu eser 1135 sene ve Selçukluların hükümet kurdukları tarihten 48 sene sonra yapılmış olduğu kitabesinden anlaşılmaktadır*" demektir. Enver Süldür'ün Selçukluların hükümet oldukları tarihten bahsederken 1087 yılını kastettiği yazmış olduğu rakamlardan anlaşılmaktadır.

K. Turfan'ın 2001 yılında Antalya Koruma Kuruluna yazdığı raporunda yanlışlıkla Farsça olan kitabe belirtilen tarih rakamları verilmiştir. Arapça kitabesinin tarihi tartışmalı olup doğrudan bu şekilde okunamamaktadır. Turfan neye dayanarak çeşmede böyle bir tarihlendirme yaptığını açıklamamıştır. Merhum Prof. Dr. Yılmaz Önge de (1997: 59) çeşmeyi ayrıntılı bir biçimde incelemiş, Arapça kitabeyi Kemal Turfan gibi tarihlendirmiş, Süldür ve Katircioğlu gibi yazarların eserlerine atıfta bulunarak çeşmenin daha önce yanlış bir okumadan dolayı Selçuklu Dönemine tarihlendirildiğini çeşmenin klasik bir Osmanlı çeşmesi olduğunu belirtmiş, ancak neden bu şekilde okuduğu konusuna yine bir açıklık getirmemiştir.⁽⁵⁾

3. Temmuz 2012'de Isparta Müzesi Tarafından Çeşmede Yapılan Temizlik Kazısı

Antalya Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'nca Nisan 2012 de 116 parsel numarasındaki yapılaşmaya ilişkin olarak; koruma bandı dışında yapılacak hafriyat çalışmalarının Isparta Müzesi kontrolünde yapılması şeklinde karar vermiştir. Buna karşılık Isparta Müze Müdürlüğü ise *Kültür ve Tabiat Varlıklarıyla İlgili Yapılacak Yüze Araştırması, Sondaj ve Kazı Çalışmalarının Yürütülmesi Hakkında Yönerge'nin "Tescilli Tek Yapılarda Yapılacak Kazılar" başlıklı 18.maddesine doğrultusunda çeşmede restorasyona yönelik temizlik kazısı yapmayı önermiş, Koruma Kurulu da temizlik kazısı yapılması doğrultusunda yeni bir karar almıştır. Antalya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 05.06.2012 tarih ve 697 sayılı kararında çeşmeye zarar verilmemesi için koruma alanı sınırları içerisinde Isparta Müze Müdürlüğü'nün Isparta Belediyesi ile ortak bir çalışma yapacağını anlaşıldığı*

belirtilerek, Isparta müze Müdürlüğü denetiminde bir kazı ve temizlik çalışması yapılması ve tescilli çeşmenin korunmasına yönelik gerekli önlemlerin alınmasından sonra yeni yapılaşma uygulamasının başlatılmasının tavsiye edilmesine karar verilmiştir.

Çeşmenin temizlik kazısına 26.06.2012 tarihi itibarıyla başlanılmış ve temizlik kazısı yaklaşık iki hafta devam etmiştir.⁽⁶⁾ Kazıdan önce kuzey cephesinin yol kotunun çok altında, çukurda kalması ve içerişinin çöplük olarak kullanılması nedeniyle buradaki çukurun yarısına yakın kısmı taş, toprak ve çöplerle dolu durumdadır. Aynı zamanda bu cephedeki kemer taşlarının bir kısmının dökülmüş olması, kemerin üzerindeki alındaki moloz taşların ve yanlardaki süsleme bordürlerinde kullanılan köfke taşların yerlerinden çıkmış ve her an düşecek durumda olmaları, burada yapılacak bir çalışmayı tehlikeye düşüreceği kanısını yandırmıştır. Bu nedenle önlem alınıncaya kadar toprak altında kalan güney cepheden kazıya başlanılmasının uygun olacağı düşünülmüştür. Bu esnada çeşmenin üst örtüsünde bulunan ve kademeli bir biçimde alçalan köfke taş kaplamalar temizlenerek ortaya çıkarılmıştır. Doğu yöne doğru tek yöne meyilli bu çatının da beşik tonozun üst örtüsü olarak kullanılması ilginçtir. Üst örtüyü oluşturan plaka güney yönde bulunan taşlardan bir kısmı tahrip olmuştur (Resim 18).

Resim-18: Çeşmenin plaka taşla kaplı üst örtüsü kazıdan sonraki görünümü (29.06.2012)

Kazının ilerleyen günlerinde güney cephenin de aynı kuzey cepheye benzer biçimde aynı malzeme ve işçilik kullanılarak yapıldığı görülmüştür. Bu cephe de çeşmenin cephesini çevreleyen köfke taş kaplama bir süsleme bordürü bulunmaktadır. Ama bu cephenin de oldukça tahrip edilmiş, neredeyse kuzey cephe gibi cephedeki kaplama taşları dökül-

5. Merhum Yılmaz Önge Selçuk Üniversitesi'nden hocamdır ve Yılkırkan Çeşmesini 1981-82 yıllarında "Isparta'daki Çeşmeler" başlığı altında bana Bitirme Tezi olarak vermişti. Kendisi *Yılkırkan Çeşmesi'nin tarihlendirilmesinde problem var demekteydi ve çeşmeden; Tarihçileri birbirine düşüren çeşme* olarak bahsederdi. (Dr. Doğan Demirci)

6. Çeşmede Isparta Müzesi'nce yapılan kazı, Süleyman Demirel Üniversitesi tarafından 5-7 Kasım 2012 tarihleri arasında düzenlenen "1. Ulusal Pisidia Sempozyumu"nda bildiri olarak sunulmuştur.

müş ve yok olmak üzere olduğu tespit edilmiştir. Çeşmenin kurnası ve aynası ortaya çıkartılmış olup, buradan suyun doğu yöne doğru akmakta olduğu çeşmenin doğu cephesindeki kapak taşından anlaşılmıştır. Çeşmenin güney cephesinde hazneye açılan bir hava penceresi bulunmamaktadır (Resim 19).

Resim-19: Çeşmenin güney cephesinin kazıdan sonraki görünümü (02.07.2012)

Bu cephenin kemer genişliği ve derinliğinin diğer cepheden daha küçük ölçülerde olduğu tespit edilmiştir. Doğü yöndeki duvar çok sağlam durumdadır. Bu duvarın toprak zemininden yaklaşık bir metre kadar yukarısında hazneden çıkarak, kuzey cepheye doğru ilerleyen bir künk sırası olduğu görülmüştür. Bu künk sırasının zeminde çok yukarıda bulunması, daha sonralardan yapılmış olması ihtimalini akla getirmektedir. Güney cepheden çıkan su kanalı da muhtemelen künk sırasına paralel olarak ilerlemektedir.

Kuzey cephesinde işçilere baret takılarak yapılan temizlik kazısında buradaki taş ve çöpler alınmıştır. Daha alt seviyelerden nemli toprak çıkmaya başlamıştır. Kuzey cephenin de aynı güney cephede olduğu gibi iki büyük blok taş arasında bir kurnanın olduğu, bir ark vasıtasıyla doğü yöne muhtemelen fetih çınarı olduğu düşünülen tescilli bir ağaca doğru ilerlediği tespit edilmiştir. Burada fark olarak yalak kısmı bir el değirmeni taşıyla kapatılmış, su değirmen taşının ortasındaki bir delikten akıtılmıştır. Daha önceki kazılarda, bu cephenin zemininden düzgün büyük yassı taşların söküldüğü ve o taşların hala çeşmenin çevresinde bulunduğu civarda yaşayan yaşlı kimseler tarafından ifade edilmiştir (Resim 20). Sülübey Mahallesi Muhtarı İbrahim Gürbüz ile 17.07.2012 tarihinde yapılan sözlü görüşmede, bazı blok taşlar gösterilerek bunların daha önce Belediye'nin yapmış olduğu temizlik kazısında çıkartıldığı söylenmiştir. Çeşmenin batı yönünü bir

asfalt yol sınırlandırdığından, bu yönde bir çalışma yapılamamıştır. Beşik tonoz örtülü hazne kısmının içerisinde kısmen temiz durumda olduğu görülmektedir. Haznenin içeri oldukça sağlam ve sıvalı durumdadır. Toprağın ise sanki tabanında su varmışçasına nemli olduğu gözlemlenmiştir. Çeşmenin diğer üç tarafı açığa çıkartılmış, doğü yönünde temel in topuk taşları ve su arkının üzerine kapandığı düşünülen kapak taşları seviyesinde kazıya son verilmiştir. Çalışmalar esnasında maalesef kitabe ya da kitabe parçalarına rastlanılmamıştır. Kitabelerinin günümüzde nerede oldukları da halen tespit edilememiştir.

Sonuç

Yılkırkan Çeşmesi'nin tipolojik olarak bir hayırsever tarafından yaptırılmış mahalle çeşmesi konumunda olduğu anlaşılmaktadır. Önge (1997: 59), kesme taşla birlikte kullanılan tuğla ve sırlı tuğlanın bu bölgenin yöresel özellikleri olduğunu, çeşmenin Klasik devir Osmanlı çeşmeleri arasında Anadolu'nun bölgesel özelliklerini kapsayan değişik ve önemli bir örnek olduğunu söylemektedir. Önge, Yılkırkan çeşmesinin muhtemelen aynı tarihlerde yapılmış olan bir benzerinin Isparta-Eğirdir yolu üzerindeki çeşme olduğunu söylemektedir. Önge'nin sözünü ettiği söz konusu çeşmenin büyük bir bölümü toprağa gömülmüş durumdadır. Toprağın üzerindeki kısım ise çeşme hakkında biraz fikir vermektedir Önge (1997: 59) (Resim 21).

Resim-21: Önge'nin benzeri olduğunu söylediği Isparta-Eğirdir yolu üzerindeki çeşme (11.02.2013)

Yılkırkan çeşmesinin deprem nedeniyle yıkılması dolayısıyla cephesinin üst kısmının gelişigüzel örüldüğünü de belirtmektedir. Bu düşünceler oldukça doğru görünmektedir. Yapılan kazı sonucunda çeşmenin ölçü olarak tam dikdörtgen planda olduğu, cephelerindeki kaplama taşlarının bir kısmının dökmüş olmasına rağmen, doğü yöndeki yan duva-

rının halen sağlam durumda olduğu tespit edilmiş bulunmaktadır. Bununla beraber haznesinin üzerindeki tonoz örtüsü de oldukça sağlamdır (Resim 22).

Resim-22: Güney cephesi ile doğu yöndeki duvarın kazı sonrası genel görünümü (10.07.2012)

Ama buna karşılık çeşmenin fazlaca onarım gördüğü, belki de beşik tonozlu haznesi ve cephedeki bazı kısımlar hariç özgün durumunu yitirmiş olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Çeşmeyi yakın bir tarihte incelediği anlaşılan Ferruh Toruk (2001: 95), Önge'nin de belirttiği gibi çeşmenin kemerinin 0.20 metre enindeki alını 0.04 metre kalınlığında ince yeşil sırlı bir tuğla bordürün kuşattığını, çeşmenin yakın tarihlerde tamir gördüğünü ama bu tamiratın kimler tarafından ve ne zaman yapıldığının bilinmediğini belirtmektedir. Depremden yıkıldığı düşünülen yapının cephesinin üst kısmının yeniden gelişigüzel örüldüğünü, bu nedenle kitabelerin yerlerinin değiştiğini, ön cephenin çerçeve profilasyonuna ait taşların tamir esnasında moloz taş gibi kullanıldığını da söylemektedir. Araştırmacının bu tespitleri oldukça yerinde görünmektedir. Çeşmenin cephesindeki eğreti konulmuş kesme ve moloz taşlar ile kitabelerin çeşmenin cephesinde asimetrik biçimde yer alıyor olmaları, çeşmenin birkaç defa onarım gördüğü izlenimini uyandırmaktadır. Hatta beşik tonozu örten üst yapının kaplama taşlarının da bu şekilde değiştirildiği düşünülebilir.

Böcüzade (1983: 12) ve Hikmet Turan Dağlıoğlu'nun (1934: 29) söyledikleri biçimde Arapça kitabelerdeki Hicri 429 rakamındaki "4" rakamının önüne çizgi konularak o dönemde "Erkam-ı Gubariye" olarak bilinen Hint rakamlarında kullanılan "5" rakamının elde edildiğini düşünerek Hicri 529/Miladi 1135 tarihine ulaşmaları doğal olarak büyük bir iddia olacaktır. Isparta'nın Türkler tarafından fethi-

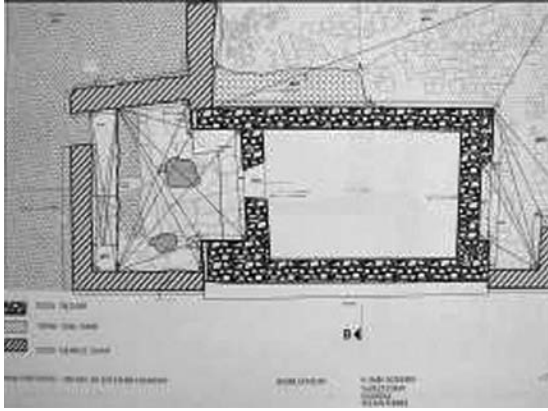
nin M. 1204/H. 601 yılında olduğu göz önüne alınrsa -yazarların tespit ettikleri tarih Isparta'nın fethinden 70 yıl kadar önceki bir tarihe isabet etmiş olacaktır- bu tarihlendirmeye göre Anadolu'nun bilinen tarihsel kronolojisinin değişmesi gerekmektedir. Dolayısıyla hem Hikmet Turhan Dağlıoğlu hem de Böcüzade'nin tarihlendirmelerinde bir muhtemelen yanlışlık olmalıdır. Çeşmenin Hint rakamlarına göre Miladi 1138/Hicri 529 yılında yapılmış olması, bu bölgede ya da mahallede anıt eser yapacak kadar fazla bir Müslüman nüfusun olduğunu ve de buna izin verecek mevcut bir Bizans idaresinin olduğunu gösterir ki bunun da olması mantıken mümkün görünmemektedir.

Buna göre diğer bir ihtimal kalmaktadır o da Hicri 529 rakamının "maküs" olarak yani tersten okunmasıdır. Bu konuyu ilk defa ortaya atan Tahir Erdem (1934: 76), Isparta Ün Dergisi'ndeki bir yazısında Farsça kitabede yar alan "Tarih Bad Havzı Cinan" cümlesinin tartışılmaz biçimde Hicri 925 rakamına isabet ettiğini, Arapça kitabelerdeki Hicri 529 rakamının ise Nasreddin Hoca'nın eski ve yeni türbelerinde olduğu gibi Hicri 386 rakamının maküs okunması suretiyle Nasreddin Hoca'nın ölümünün Hicri 683 yılı olarak bulunduğunu ifade etmektedir. Farsça kitabede geçen kelimelerin Hicri 925 rakamını verdiği konusunda tüm araştırmacılar hemfikiridir. Farsça kitabe konusunda herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. Çeşmeyi yaptıran kişinin her iki kitabede de adın aynı olarak geçmesi, farsça kitabenin herhangi bir yapıdan sökülerek buraya getirilmiş olması ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Böcüzade'nin aksine tamir kitabesi olması da ihtimal dışı görünmektedir. Çünkü bilindiği üzere tamir kitabelerinde genellikle "tamir" kelimesi kullanılmaktadır. Dolayısıyla elimizde olan kitabeler yapım tarihini göstermektedir. Bu durumda çeşmeyi yaptıran kişi olan İsa Fakih'in her iki kitabede adının geçmesi gibi, hem Arapça hem de Farsça yazılmış olan kitabeler tarihsel olarak da birbiriyle örtüşerek bir tutarlılık gösterirler. Buna karşılık çeşmenin Selçuklu stilinde yapılmış olması bir kriter değildir. Zira daha önceki dönemlere ait halkın beğenisi kazanan pek çok yapı; görümün, malzeme ve işçilik olarak taklit edilebilmektedir. Tüm bu nedenlerden dolayı Yılankırkan Çeşmesi'nin M. 1519/H. 925 yani I. Selim Döneminde yapılmış olduğunu düşünmek yerinde olacaktır.

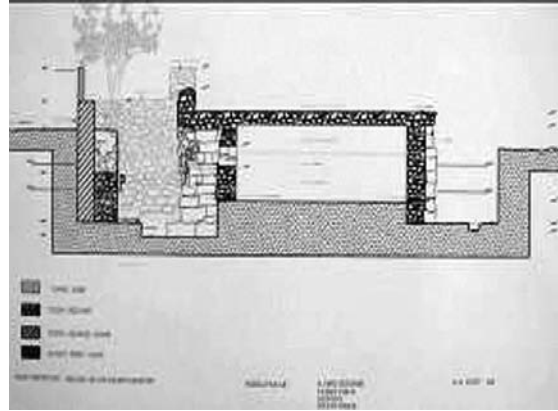
Bugünlerde çeşmenin restore edilmesi söz konusudur. Bu nedenle hem Mimarlar Odası Başkanlığı, hem de Süleyman Demirel Üniversitesi tarafından konuyla ilgili çalışmalar devam etmektedir. Çalışmalar doğrultusunda çeşmenin planı ve kesiti Süleyman Demirel Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü tarafından çakırtılmıştır.

(Resim 23 ve 24).⁽⁷⁾ Civarda yaşayan bazı kimseler tarafından Yılkırkan Çeşmesi'nin suyunun, 1934 yılında yaptırılan çeşmenin hemen yakınındaki Sülübey Mahallesi camisine verildiği söylenmektedir. Bunu teyit eder biçimde Sülübey Mahallesi Camisi'nin suyunun yaz aylarında bile çok soğuk olduğu görülmektedir. Çeşmenin restorasyonu sonucunda, caminin suyundan çeşmeye verilmesiyle, çeşmenin de yüzyıllar sonra tekrar amacına uygun biçimde işlev kazanması herkesin ortak isteğidir. Eğer Isparta'nın en eski tarihli çeşmesi olan

Yılkırkan, verilecek bu su ile yeniden canlandırılırsa, çeşme bir daha çöplük haline gelmeyecektir. Böylece daha iyi korunarak hem gelecek nesillere sağlam olarak aktarılacak, hem de Isparta beş yüz yıl öncesine giderek büyük bir nostalji yaşayacaktır. Böyle bir durumda tarihi yapılarımıza gösterdiğimiz özen ve ilgi ile yapılara layık oldukları değerleri vermenin yanı sıra, yerli ve yabancı turizme de hareketlik getireceğini de düşünürsek şehir her yönden mutlak bir kazanım elde edecektir.

Resim-23: Çeşmenin planı (Yrd. Doç. Dr. Elif Yakartepe'den 18.02.2013)

Resim-24: Çeşmenin kesit görünümü (Yrd. Doç. Dr. Elif Yakartepe'den 18.02.2013)

7. Çizimler; Yrd. Doç. Dr. Elif Çelebi Yakartepe'nin başkanlığında H. Emre Düzdemir, Fazilet Çoban, Ezgi Özay ve Sultan Tekbaş tarafından yapılmıştır. Kendilerine teşekkür ediyoruz.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Kültür varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi

Turfan K. (1953). 30.06.1953 Tarihinde Kültür varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne sunulan 37 Numaralı Eski Eser Fişi, _____ (2001). 21.01.2001 tarihinde Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'na sunulan rapor.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akdemir, S. (2008). *XVIII.Yüzyılın İlk Yarısında Isparta*. Isparta: İl Özel İdaresi.
- Anonim, (1973). "Çeşme ve Hamamlar", *Isparta İl Yıllığı*, Ankara: Isparta: İl Özel İdaresi.
- _____ (1983). "Çeşme ve Hamamlar", *Isparta İl Yıllığı*, Ankara: Isparta: İl Özel İdaresi.
- _____ (2003). "Çeşmeler", *Isparta İl Yıllığı*, Ankara: Isparta: İl Özel İdaresi.
- Arseven, C. E. (1984). *Türk Sanatı*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Böcüzade, S. S. (1983). *Isparta Tarihi*, İstanbul: Serenler yayınları.
- Develioğlu, F. (2003). *Osmanlıca Türkçe ansiklopedik lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Katırcioğlu, N. (1958). *Bütün Yönleriyle Isparta*, Isparta:
- Dağlıoğlu, H. T. (1934). "Isparta'da Selçukiler Devrine Ait Bir Çeşme Kitabesi". *Ün Dergisi* 2: 29-36.
- Erdem, T. (1934). "Isparta'da Sülübey Mahallesi'nde Yılkırkan Çeşmesi". *Ün Dergisi* 1: 75-78.
- Köseoğlu, N. (1936). "Isparta Kitabeleri ve Eski Eserleri". *Ün Dergisi* 27: 364-369.
- Önge, Y. (1997). *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*. Ankara: TTK.
- _____ Y. (1981). Türk su mimarisinde suluk adını verdiğimiz çeşmeler. SÜEFD, 1: 1-15.
- Süldür, E. (1951). *Isparta Tarihi*. İzmir: Üstün Sanat Matbaası.
- Toruk, F. (2001). "Isparta'da Yılan Kırkan Çeşmesi", *Göller Bölgesi Hoşgörü Yılı ve İnanç Turizminde Göller Bölgesi Sempozyumu*, Isparta, 07-08 Eylül 2000: 98-112.

2.1. Sözlü Görüşmeler

Gürbüz. İ. (2012). Sülübey Mahallesi Muhtarı ile 17.07.2012 ve 19.07.2012 tarihlerinde yapılan sözlü görüşmeler.

EKLER

Resim-7: Çeşmenin kuzey cephesi süslemesi

Resim-8: Güney cephesi süsleme detayı

Resim-20: Kuzey cephesinin kazıdan sonraki görünümü (10.07.2012)

Vakıflar ve Merkez Arasında Gelir Aktarımları ve Savaş Finansmanı*

Kayhan Orbay **

Öz

17.yy sonlarında askerî seferler sonucu darlığa düşen Osmanlı Devleti hazinesi, gelirleri artırarak mali rahatlama sağlamak amacıyla, ilk akla gelen vergi düzenlemeleri, sikke basımı, tağşiş benzeri mali tedbirlerin ötesine geçen tedbirlere başvurmuştur. Bir çok sultan ve vezir vakfı benzeri devasa vakfın bütçe fazlalarının merkezî hazineye aktarılmakta olduğunu biliyoruz. Ancak, hazinenin mali darlığı aşmak ve askerî seferleri finanse etmek üzere vakıfların maaş ödemelerine el koymak gibi bir uygulamaya gitmesi, 17.yy sonlarında gerçekleşmiş bir ilktir. Bu durum hem Osmanlı Devleti'nde savaş finansmanı açısından bir yeniliktir hem de vakıfların olağan iktisadi ve sosyal faaliyetleri üzerinde etkisi bakımından dikkate değer bir uygulamadır. Bu çalışma, söz konusu teşebbüsün uygulanma aşamasını, mali boyutunu ortaya çıkarmak ve devletin tahsil edemediği meblağları da defterler tutarak izlediğini göstermek üzere kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: 17. Yüzyıl, Mali Darlık, Vakıflar, Vakıf Maaşları, Savaş Finansmanı

The War Financing and Income Transfers between Waqfs and the Central Treasury

Abstract

Towards the end of the 17th century, the Ottoman state treasury fell into financial difficulty due to military campaigns. In order to increase revenues and provide relief to the treasury, it resorted to some financial measures in addition to their traditionally first choices such as levying war-time taxes and coin debasement. It is known that many sultan and vizierate waqfs forwarded their budget surplus to the central treasuries. However, seizing the assigned salary payments of the waqfs personnel, was a completely new remedy for the relief of financial hardship and the finance of military campaigns. This financial measure was an innovation for the financing of war in the Ottoman Empire and it merits attention due to its impact on the usual course of economic and social activities and the functions of the waqf institutions. The present study tries to reveal the stages and economic aspect of this financial measure.

Key Words: 17th Century, Financial Distress, Waqfs, Waqfs Salary Payments, Financing of War

* Bu çalışma "XIV. IEHC" websitesinde yayınlanmış bir tebliğ metninin genişletilmiş halidir; Kayhan Orbay, "Ottoman Central Administration and War Finance, Late Seventeenth Century", *XIV International Economic History Congress, Helsinki, Finland, 21-25 August 2006*.

** Doç.Dr., ODTÜ Fen-Edb. Fak. Tarih Bölümü / Ankara, korbay@metu.edu.tr

Vakıf sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve sosyal düzeninin en temel kurumsal yapılarından birisini oluşturuyordu (Köprülü 1942, Yediyıldız 1980, Barnes 1986, Peri 1992, Singer 2002). Vakıflar, kırsal alanda köyler ve çiftlikler biçiminde kendilerine vakfedilmiş geniş tarımsal araziler ve değirmenlerden, kentsel alanda dükkanlar, hanlar, hamamlar ve haneler gibi mülklerden elde ettikleri büyük miktardaki gelirleri ile ciddi 'satınalm gücü'ne sahip kurumlar olarak iktisadi hayatta yer almaktaydılar (Barkan 1962-63: 242, 243, 1964: 236, 237, İnalçık 1969, Yediyıldız 1984, Gerber 1998). Gelirlerini kurdukları *imâret* mutfaklarından yoksullara yemek ve ekmek dağıtılması gibi hayır işleri, sulama kanalları, bentler ve köprülerin yapımı ve idamesi gibi kamu işlerinin yerine getirilmesi, medreseler ile eğitim hizmetleri, *dârü's-sıfâlar* ile sağlık hizmetleri, cami ve mescidler ile dini hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanmaktaydılar. Bu hizmetleri yerine getirirken yerel ekonomide 'yeniden-dağıtımcı' bir fonksiyon da üstlenmekteydiler (İnalçık 1994: 47, Orbay 2005). Vakıflar, kırsal varlıklarından topladıkları nakdî gelirlerini vakıf kasasında toplamakta, daha sonra maaş, aylık, ücret ödemeleri ve mal satınalmaları yoluyla şehir ekonomisine aktarmaktaydılar.

Hükümdar ve ailesi tarafından kurulan *selâtin* vakıfları ve *vüzerâ* vakıfları ile ağalar ve kadiaskerler gibi diğer yüksek mevki sahibi kimselerin kurdukları vakıflar sıradan halk kesimlerinin kurdukları vakıflar ile mukayese edildiğinde devasa ölçülerdeydi. Bu vakıflar büyük miktarlarda tarımsal ve kentsel gelirleri yönetmekteydiler ve hem mali kaynakları ve bütçe büyüklükleri hem de ifa ettikleri sosyal hizmetlerin boyutları bakımından vakıf sistemi içinde istisnai önemde bir yere sahiptiler. Aynı zamanda bu vakıfların fiili işleyişleri, idari ve mali işlemleri belirli ölçüde merkezî idarenin denetimi altındaydı. *Selâtin* ve *vüzerâ* vakıfları yıllık gelir ve giderlerin kaydedildiği muhasebe defterleri düzenlerler ve bunları kendilerinin mali teftişi ile mesul merkezî dairelere gönderirlerdi. Bu yazıda ilgilendiğimiz 17. yüzyıl içinde söz konusu vakıfların denetim ve teftişi ile *Dârü's-sa'âde Ağası*, *Bâbü's-sa'âde Ağası*, *Şeyhü'l-İslâm Efendi*, *Sadr-ı 'Alî*, İstanbul ve Bursa kadılarının yetkili olduğu görülüyor. Büyük onarım masraflarının yerine getirilmesi, vakıf çalışanlarının atanmaları ve maaş artırımları, *imâret* mutfağından yemek ve *fodûla* tevzi ve benzeri vakıf hizmet ve faaliyetleri çoğunlukla merkezden verilen *berât*lar ile olurdu (Peri 1992, Orbay 2007a). Bu yetki-

lerin vakıf mütevellilerine bırakıldığı bazı *selâtin* vakıflarında dahi ihtiyaç sahiplerine mutfaktan yemek alma hakkı kazandıran temessüklerin verilmesi yetkisinin sonradan *Dârü's-sa'âde Ağalığı* tarafından üstlenildiği görülmektedir (Orbay 2007a).

Merkezî hükümet, bu vakıfların idari ve mali faaliyetleri üzerinde denetim ve teftiş yapmanın yanı sıra yıl sonunda harcamalar karşılandıktan sonra vakıf gelirlerinden artan miktarların yani bütçe fazlalarının *Hazîne-i 'Âmire*'ye teslimini isteyebilmekteydi. Bu konuda çeşitli vakıfların muhasebe defterlerinde çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Sadece birkaçını örneklemek yeterli olacaktır. İstanbul'da 'Süleymâniye Câmî' ve 'İmâreti' vakfına ait H. 993-94/1585-86 tarihli muhasebe defterindeki bir kayda göre, söz konusu vakıf *Hizâne-i 'Âmire*'ye 204.060 akça teslim etmiştir (Barkan 1971: 152). II. Bâyezîd'in Amasya'daki vakfının muhasebe defterlerinde de hazineye teslim edilen gelirlerle ilgili kayıtlar bulunmaktadır. H. 1003-04/1595 muhasebe dönemi içinde hazineye 100.000 akça teslim edilmiştir (Orbay 2001: 89, 90). Benzeri ödemeler Bâyezîd'in Amasya vakfının diğer muhasebe defterlerinde olduğu gibi diğer birçok *selâtin* ve *vüzerâ* vakfının defterlerinde de bulunmaktadır (Köç 2009).⁽¹⁾ Diğer taraftan merkezî hazine de mali darlık yaşayan vakıfları çeşitli maddi transferler ile desteklemektedir. Kısa süreli mali darlık içinde bulunan vakıflara *Dârü's-sa'âde Ağalığı* hazinesinden sikke aktarıldığı ve gelirleri giderlerini karşılayamaz duruma gelmiş olan vakıflara sürekli gelir tahsisatı yapıldığı görülmektedir. Buna benzer biçimde merkezî hükümetin emri ile bütçe fazlası elde etmiş vakıfların mali güçlük çeken ve tamirat veya maaş ödemelerini yapamayan vakıflara ödeme yaptığı da olmaktadır (Faroqhi 1974, Orbay 2007b, Köç 2009).

İzlenebildiği kadarıyla *selâtin* vakıflarından *Dârü's-sa'âde Ağalığı* hazinesine aktarılan bütçe fazlaları burada emaneten tutulmamakta ve İç Hazine'ye aktarılmaktadır ki bir kısmı *ceyb-i hümayun*⁽²⁾'a gitmektedir. Vakıflar ile merkezî hazineler ve ayrıca vakıfların kendi aralarındaki gelir aktarımları, maddi destekler ve borçlanmalar daha fazla incelenmeye ihtiyaç duyan önemli bir araştırma konusudur. Bu yazıda ise 17.yy sonunda merkezî hazine ile vakıflar arasındaki gelir aktarımlarında görülen özel bir durumu ele alacağız. 1689 yılında karşılaştığımız bu durum, devlet ile vakıflar arasındaki gelir aktarımlarında öncesinde görülmeyen, gerek devletin vakıfların mali kaynaklarına doğrudan el koy-

1. Bu kayıtların yer aldığı örnek defterler çok sayıdadır. Bazıları için bkz., Trabzon'daki Hatuniyye vakfı MM 1813, Bursa'da Orhan vakfı MM 7781, MM 2109, MM 5019, Bursa'da Emir Sultân vakfı MM 7748, MM 2245, Bursa'da II. Murâd vakfı MM 2271, İstanbul'da II. Mehmed vakfı MM 5268.
2. *Ceyb-i Hümayun*: padişahın özel bütçesi-hazinesi(Editörün notu).

ması olarak gerekse savaş finansmanında yeni bir usul ve kaynak olarak dikkate değer bir konudur. Vakıfların fiili işleyişini de temelden etkileyecek şekilde gelirlerine doğrudan el koymak gibi olağanüstü bir mali tedbir alma noktasına nasıl gelindiğini ve bu uygulamanın ne tür gelişmelerin bir neticesi olduğunu görmek üzere 16. ve 17. yy'ın bazı gelişmelerine bakmak faydalı olacaktır. Geç 16.yy ve 17. yy'lar Osmanlı tarih yazımında 'duraklama' ve 'gerileme' dönemleri olarak, tarihyazımında daha yeni bir öneri ile 'değişim ve kriz' veya 'dönüşüm' dönemi olarak kabul görmektedir. Bu dönem Osmanlı tarihinin değişimlere, iktisadi krizlere ve sosyal karmaşaya tanıklık ettiği merkezî önemde ve tartışmalı bir tarihsel dönemdir (İnalçık 1978a, 1985, Akdağ 1995a). Osmanlı mali sistemi bu dönem içinde yapısal olarak, uygulamalarda ve vergilemede önemli değişiklikler geçirmiştir (İnalçık 1985, Tabakoğlu 1985, Darling 1996, 1997). Bir kısım mali değişim uzun vadeli ve kalıcı olurken bazıları acil mali ihtiyaçlara karşı geçici tedbirler olarak ortaya çıkmıştır. Bazılarına kısaca değinmek gerekirse, 17.yy içinde *avârız* vergisi gibi arızı bazı vergiler düzenli vergilere dönüştürülmüştür, vergi gelirlerinin toplanmasında *iltizâm* sistemi daha yaygınlaşmış ve *mâlikâne* sistemi de uygulanmıştır. Vergileme ve vergi tahsilatı yöntemlerinde görülen bu değişimler ile geç 16.yy ve 17.yy'ın taşışlar gibi diğer mali reform ve uygulamaları devlet maliyesinin nihai önemde bir meselesiyle, savaş finansmanı ile yakından ilgilidir. Ancak, öyle görülüyor ki devlet hazinesi artan askerî giderlerin baskısı altında o derece nakite ihtiyaç duymaktadır ki savaşın finansmanı için diğer bazı tedbirlere de başvurmak zorunda kalmıştır.

Her zaman önemli bir güçlük arzeden savaş finansmanının ciddi bir mesele hâline gelmesi ve imparatorluğun mali ihtiyaçlarını artırarak reformlara neden olması ise kısmi olarak 16. ve 17.yy'larda askerî sahadaki gelişmeler ile bağlantılı görülebilir. Bu yüzyıllarda merkezî ordu mevcudunda ortaya çıkan artış maaş ödemelerini yükseltmiş ve uzun süreli, zaman zaman iki cepheli yürütülen savaşlar hazineye ciddi bir yük getirmiştir. Artan askerî harcamalar nihayetinde bütçe açıklarını getirmiş ve ilave mali tedbirleri gerektirmiştir. Gelirleri artırmak amacıyla, arızı vergiler ve borçlanma gibi iyi bilinen ve ilk akla gelen önlemlerin yanı sıra Osmanlı maliyesinin savaş finansmanı için vakıfların elindeki kaynaklara da el atması gerçekten ilginçtir. Önceden değinildiği gibi *selâtin ve vüzerâ* vakıfları neredeyse düzenli olarak merkezî hazineyi bütçe fazlalarını aktarak desteklemelerine rağmen doğrudan vakıf gelirlerinden büyük meblağların tesliminin talep edilmesi yeni bir usüldür ve bu 17.yy'da bir kez

belki iki kez uygulanmıştır. Bu istisnai görünen uygulama devlet hazinesinin ağır bir finansman gereği içinde olduğunu göstermektedir ve uygulamanın vakıf maliyesine ve hizmetlerine etkisi ile ilgili sonuçları da incelenmeye değerdir.

17.yy sonunda Osmanlı merkezî idaresi savaş finansmanı amacıyla vakıf kaynaklarını kullanmayı talep ettiğinde, İmparatorluğun toprak kazanımları ve yeni vergi gelirleri getiren muzaffer seferleri geçmişde kalmıştı. İmparatorluk İran, Venedik, Habsburg'lar ve Polonya gibi güçlü devletlerle uzayan yıpratıcı savaşlara girmişti. Toprak kazanımı getirmeyen seferler tersine bütçe açıkları ve 17.yy sonunda toprak kayıpları ile sonuçlanmaktaydı.

Selâtin ve vüzerâ vakıfları doğrudan olmasa bile merkezî hazineye gelir fazlası aktararak sefer bütçelerine zaten dolaylı katkıda bulunmaktaydı. Bunun yanısıra doğrudan sefer bütçesine yapılan katkılara dair kayıtlar da bulunmaktadır. Mesela, Edirne'de kurulu Muradiye Vakfı bütçe fazlasından 100.000 akçayı *emr-i şerif* uyarınca 11 Haziran 1604 tarihinde (13 Muharrem 1013) *sefer-i hümayûn* hazinesine teslim etmiştir.⁽³⁾ Ancak, 1683 Viyana bozgunu sonrasında Osmanlı İmparatorluğu Habsburg, Venedik ve Polonya'nın yer aldığı "Kutsal İttifak" kuvvetleri ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. Merkezî bütçe açıklar verdikçe vakıflardan da ilave kaynaklar aranmaktaydı. 1688 yılında, Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar üzerinde hakimiyet kurmak için kilit bir önemde olan Belgrad'ı kaybetti. Zor durumdaki bütçeye karşın ordu Belgrad'ın geri alınması hazırlıklarındaydı. 1689 yılında ve sonrasında muhtemelen 1693-94'de yeniden, merkezî idare, vakıf çalışanlarının altı aylık maaşları karşılığının teslimini talep etti. Öne sürülen gerekçe askerî seferler yüzünden zora düşen bütçeydi.

'Askerî Devrim' ve Mali Sonuçları

Osmanlı İmparatorluğu'nun mali idare ve uygulamalarında 16. ve 17.yy'larda ortaya çıkan değişimler askerî sahadaki değişimler ve ihtiyaçlar ile bağlantılı görülmekte ve Osmanlı tarih yazımında günümüzde genellikle 'askerî ve mali dönüşüm' olarak adlandırılmaktadır (İnalçık 1985). Osmanlı İmparatorluğu'ndaki askerî dönüşüm, çağdaşı Batı'daki askerî gelişmelerce uyarılmış ve zorlanmıştır. Tarih yazımında, 16. ve 17.yy'larda Avrupa'nın savaş usüllerinin bir "askerî devrim" geçirdiği yaygın olarak kabul görmektedir ('askerî devrim' tartışması için bkz., Parker 1988, Rogers 1995, Roberts 1995). 'Askerî devrim', -bazı diğer unsurlar arasında- ateşli silahların etkinliğinin artması ve

3. MM 2769.

bunun sonucu ordu yapılarında ve savaş taktiklerinde değişim ve bunlara eşlik eden tüfek ve top kullanımının yaygınlaşmasına referans ile tanımlanmaktadır. Yanı sıra, kuşatma topları tehdidine karşı ortaya çıkan kale yapım teknikleri ve mimarisinde “trace italienne” adı verilen yenilik ve merkezî ordu mevcutlarında görülen artış da ‘askerî devrim’ kavramının temel gelişmeleri olarak görülmektedir.

Askerî saha açısından, ‘askerî devrim’in, Batı’nın Osmanlılar karşısında önce Osmanlı ilerleyişini durdurmak ve sonrasında yenilgiye uğratmak şeklinde askerî üstünlüğe yol açtığı iddia edilmektedir. Mali saha açısından, ‘askerî devrim’in daha büyük düzenli orduların getirdiği yüksek maaş ödemeleri, pahalı kale yapımları ve çeşitlenen mühimmatın üretimi, bakımı ve idamesi masrafları, ilaveten yeni savaş usüllerini destekleyen idari yapıdaki reformların maliyeti yolu ile savaş giderlerinde ciddi bir artış getirdiği ileri sürülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki askerî gelişmelere ve Batı’daki ‘askerî devrim’e tepkiye kısaca değinirsek; merkezî Osmanlı ordusu mevcudunun daha 16.yy sonlarından itibaren zaten artmakta olduğunu görüyoruz (Osmanlı tarihi çerçevesinde ‘askerî devrim’ tartışması için bkz., Guilmartin 1995, Murphy 1999, Grant 1999, Imber 2002, Agoston 2005). Ayrıca, Osmanlı ordusu 17.yy’da ateşli silahlar kullanan paralı askerler de ihtiva etmektedir ve Batı ordularındaki gelişmeye benzer biçimde ateşli silahlar ve sahra topu da önemli ölçüde kullanılmaktadır (İnalçık 1978b, Jennings 1980, Murphy 1999, Aksan 1999, Agoston 2005, Emecen 2010). Yeni çalışmalar, Osmanlı ordusunun Batı’daki rakiplerinden geride olmadığını ve hatta bazı bakımlardan üstün durumda olduğunu göstermektedir. Ancak, değişen uluslararası ittifaklar ve güç dengeleri Osmanlı İmparatorluğu’nu uzun süreli, yıpratıcı, çok-cepheli savaflara zorlamıştır (Murphy 1999, Agoston 2005). Aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu yeni savaş usüllerinin getirdiği artan masrafların mali baskısı ile de başa çıkmalıdır. Savaş maliyetleri daha büyük merkezî ordu, mühimmat ve iaşe masrafları ile arttıkça ve İmparatorluk 16.yy’da İran ve Habsburg’lar ile iki cepheli mücadeleyi sürdürdükçe merkezî hazinenin nakit ihtiyacı da artmıştır (Finkel 1988, 1991, Darling 1996, Murphy 1999, Agoston 2005).

17.yy’da Mali Kötüleşme

Sık askerî seferler ve uzun savaşlar sonucu artan askerî harcamalara ilaveten, 17.yy’da merkezî düzenli ordunun mevcudu daha da artmış ve 16.yy ortası ile 17.yy ortası arasında maaş ödemeleri hemen hemen ikiye katlanmıştır. Bu elbette merkezî büt-

çeye ciddi bir külfet getirmiştir. Ordu, 1683 ile 1699 arasında bir diğer genişleme geçirmiş ve maaş giderleri daha da artmıştır (Tabakoğlu 1985: 189). Bu dönemde, maaş ödemeleri merkezî bütçenin %50-60’ları seviyesine ulaşmış ve hatta sefer yıllarında %80’e yükselmiştir (Tabakoğlu 1985: 183 - 193, 209f).

1690’larda, “Kutsal İttifak” karşısında savaşlarla birlikte, merkezî bütçe sefer yıllarında bir seri ciddi bütçe açığı vermiştir (Tabakoğlu 1985, Murphy 1999). Bu yıllarda, Dış Hazine sık sık İç Hazine’den büyük meblağlar çekmiştir (Tabakoğlu 1985: 37, Tabakoğlu 2006). 1687-88 ve 1690-91 yıllarının bütçe açığı özellikle büyüktür ve birçok olağanüstü mali tedbirlerin alınması bu yılların mali güçlüklerine tesadüf etmektedir (Tabakoğlu 1985: 15f, 74-80).

Osmanlı İmparatorluğu’nda, Avrupa’nın ‘16.yy Fiyat Devrimi’ne benzer bir enflasyonist dönem sonunda, ama özellikle 1585 yılı tağışı sonrası fiyatlar istihdam, teçhizat ve iaşe masraflarını artırarak yükselmiştir (Barkan 1975, Cf. Gerber 1982, Sundhaussen 1983, Pamuk 2001, 2004). Her ne kadar fiyatlar 17.yy’ın çoğunda yukarı ve aşağı dalgalanmalar göstermiş ise de fiyat seviyesi bu dönem öncesine nazaran iki kat yüksektir ve 17.yy’ın son on yıllarında yeniden bir artış trendi içindedir (Pamuk 2000a, 2000b).

Yanı sıra, geç 16.yy ve 17.yy’ın ilk yarısında Anadolu köylerini talan eden ve kasabaları kuşatan Celâîl hareketleri sonucu merkezî bütçe gelir tahsilatında güçlükler yaşamıştır. Dahası terk edilen köyler ve aksayan ticaret nedeni ile vergi tabanı da kaybolmuş ve mali dengeler daha da kötü etkilenmiştir (Uluçay 1944, Griswold 1983, İnalçık 1985, Barkey 1994, Akdağ 1995b, Darling 1996). İsanları göçler ve sonrasında nüfus düşüşü takip etmiştir ki bazı tarihçilere göre bu nüfus hareketleri, ‘demografik felaket’ (demographic catastrophe) boyutundadır (Jennings 1976, McGowan 1981a, Öz 1999, Özel 2004, 2005). Nüfus düşüşüne kırsal ve kentsel ekonomide durağanlık eşlik etmiş ve aynı dönemde değişen uluslararası ticaret rotaları sonucu oluşan ticari kayıplar ile merkezî hazinenin gelir kaynakları daha da azalmıştır.

Askerî sahada ise teknolojide ortaya çıkan ve yukarıda değindiğimiz gelişmeler sonucu konvansiyonel silahlar kullanan ‘tımarrı sipahi’ ordusu ateşli silahlar kullanan yeni askerî sınıflar karşısında bir askerî güç olarak önemini tedricen yitirmiştir. *Timar* sistemi askerî hizmet karşılığı belirli vergi gelirlerinin tahsis edildiği bir ‘prebendal’ sistemdir. Bu nedenle *timar* sisteminin yavaş yavaş ortadan kalkması bu vergilerin yeniden tahsisini ve vergi tahsilatında

yeni araçları zorunlu kılar. *Timar* sisteminde gelir kaynakları *tahrîr* sistemi ile tespit edilerek dağıtılır. Daha *timar* sistemi kaybolmadan evvel, 16.yy sonlarında *tahrîr* uygulaması yerini “*avârız*” tahrirlerine bırakmaya başlamıştır. *İltizâm* sistemi de 17.yy’da devletin nakit gereksinimine karşılık vermek üzere vergi tahsilatında daha sık uygulanmaya başlanmıştır (İnalçık 1985: 322-327, 333f, Tabakoğlu 1985, Darling 1996). Ömür boyu kiralama denilebilecek *mâlikâne* sistemi de 17.yy’ın sonlarından itibaren uygulanmaya başlanmıştır (İnalçık 1978a: 341, 349, 1998: 22-24, McGowan 1981b, Tabakoğlu 1985, Akdağ 1995a: 294, 317). Bu şekilde yeni vergileme ve tahsilat usüllerinin getirilmesi ve daha sonra göreceğimiz gibi merkezî bütçe içinde çeşitli vergilerin ağırlıklarının değişmesi ve yeni vergi ihdasları yoluyla mali idare bir reorganizasyona gitmiş, mali daireler büyüme ve çeşitlenme göstermiştir (Darling 1996).

Gelirleri Artırmaya Yönelik Mali Tedbirler

Geç 16.yy ve 17.yy’da çok cepheli uzun ve masraflı savaşlar ve daha büyük merkezî ordu beslemek için üstlenilen artan askerî maliyetler mali güçlükler doğurmuş ve bu güçlükler 16.yy sonu ve 17.yy sonunun fiyat artışları ile daha da büyümüştür. Hazine mali darboğaz ve bütçe açığı ile karşılaştıkça mali sistemi yeniden örgütlemek ve ilave gelirler aramak zorunda kalmıştır. Bu mali darlık dönemlerinde, Osmanlı merkezî idaresi muazzam miktarda bakır sikke basımından yukarıda değindiğimiz vergi tahsilatında yeni usüllere kadar çeşitli yollara başvurmuşdur (Tabakoğlu 1985: 279-82, Cezar 1986). Uzun bir parasal istikrar döneminden sonra 16.yy sonlarında gümüş akça ilave gelir yaratmak amacıyla tağşiş edilmiştir (Pamuk 2000a). Bu tağşişi izleyen yıllar Osmanlı tarihinde mali ve parasal istikrarsızlık dönemidir (Pamuk 1995, 1997, 2000a). Tağşiş başlangıçta hazineye bir rahatlama getirmekle birlikte tağşişin enflasyonu tetikleyici tepkisi ve bunun bütçede ters etkisi gecikmemiştir.

Savaş yıllarında ödenen ve ‘*avârız*’ olarak bilinen arzi vergiler merkezî hazinenin önemli gelirlerinden birini oluşturmaktaydı. 17.yy başlarında bu düzensiz vergiler (*avârız-i dîvâniyye*) ve örfi vergiler (*tekâlîf-i ‘örfiyye*) birleştirilerek merkezî bütçenin yıllık ve düzenli bir gelir kalemi hâline getirildiler (İnalçık 1970: 345, Akdağ 1995a: 295, 1995b: 54-58, 79-80, Darling 1996, 1997: 164, 168-172). Aynı zamanda, aynı olarak ödenen bazı düzensiz yükümlülükler nakdi olarak toplanmaya başlandı. Geç 17.yy’da bu vergilerden kaynaklanan gelirler merkezî bütçenin yaklaşık %20’sini oluşturmaktaydı (Tabakoğlu 1985: 156-164).

Artan vergilemenin yanı sıra merkezî idare gelirleri artırmak için vergi tabanını genişletmeye çalıştı (Tabakoğlu 1985, Cezar 1986, Darling 1996). Önceden değindiğimiz gibi yaygın Celâlî isyanları ve sosyal karmaşa köylü göçlerine neden olmuştu (Faroqhi 1979). Şehirlere ve diğer köylere kaçan veya göçebelige dönen köylü nüfusu, araziler ekilmeden kaldığından ve göçenler vergileme için kayıtlı olmadığından vergilendirilebilir gelirlerin kaybı demektir. Bu nedenle, isyanları bastırmaya yönelik şiddetli önlemler sonrasında merkezî idare vergi muafiyeti teşviği ile köylü nüfusun topraklarına geri dönmelerini özendirirdi.

Geç 17. Yüzyıl

Viyana bozgunu ve Kutsal İttifak’ın ilerleyişi karşısında İmparatorluğun aldığı bazı tedbirler bize askerî ihtiyaçlar ile mali politikalar arasında var olan ilişkiyi gösteren iyi örnekler sunuyor. Bu dönemde, merkezî idare vergileme sisteminde bazı esaslı reformlar yaptı ancak aynı zamanda bazı ‘özel’ tedbirlere de başvurdu. 17.yy’ın merkezî hazine için mali açıdan en güç son iki onyılında yeni gümüş madenleri işletmeye açıldı ve uzun zamandır kapalı olan bazı madenler ile darphaneler yeniden işletildi (Sahillioğlu 1983: 269-304). İç Hazine’den değerli emtialar çıkarılarak darphaneye verildi. En ilginç parasal önlemlerden biri 1688-91 senelerinde nakit ihtiyacını karşılamak üzere gümüş akça karşısında aşırı değerli büyük miktarda bakır sikke basımıydı (Sahillioğlu 1983, Tabakoğlu 1985: 276-282). Bu enflasyonist politika sonrasında merkezî idare akçadan daha büyük olan gümüş Osmanlı ‘guruş’una dayalı yeni bir parasal sistem oturtmaya çalıştı (Pamuk 1995, 2000a).

Cizye vergisi önemli bir gelir kaynağıydı. Bu verginin salınması usülü 1690 yılında yeniden düzenlendi ve mükellefin ödeme gücüne göre üç kategoride düzenlenen *cizye* tahsilatı muazzam ölçüde artarak yaklaşık 240 milyon akçalık bir hazine geliri temin edildi (Tabakoğlu 1985: 136-149, 276). Mevcut vergilerde düzenleme ve bazı arzi vergilerin düzenli vergiler hâline getirilmesinin yanı sıra askerî harcamaları karşılamak üzere ‘*imdad-ı seferiyye*’ ve ‘*imdad-ı hazeriyye*’ adı verilen yeni vergiler konuldu (Tabakoğlu 1985: 266-69, Cezar 1986: 54-64). ‘*imdad-ı seferiyye*’ ilk kez 1688’de konulan bir savaş dönemi vergisiydi ancak sonraki yüzyılda düzenli bir vergiye dönüştürüldü ve ‘*hazeriyye*’ telmele aynı vergi olup sulh yıllarında alınmaktaydı ve 18.yy’ın ilk çeyreğinde konulmuştu.

Osmanlı merkezî idaresi ayrıca normalde vergiden muaf bir kesim olan timarlılardan ‘*bedel-i timar*’ adı altında bir nakit meblağ talep etti. Bu sefere iş-

tirak etmeyen timarlılara getirilen bir vergiydi (Tabakoğlu 1985: 272f, Finkel 1988: 255-59). Mali darlıklar karşısında merkezî idare uluslararası bankalar ve tefecilerden borçlanma yoluna gitmedi ancak hazine devlet memurları ve zengin kesimlerden zorunlu borçlanma yoluna başvurdu (Finkel 1988). İlaveten, yüksek mevki sahibi memurlar 1690'lı yıllarda tam teçhizatlı asker sağlama mesuliyeti aldılar (Tabakoğlu 1985: 191). Bu dönemde, müsadere ve yüksek rütbeli memurların terekelerine el koyma gibi usüller daha sık ortaya çıktı (Tabakoğlu 1985, Darling 1996).

Merkezî idare aynı zamanda harcamaları da kılmaya çalıştı. 1690'larda merkezî idare devlet dairelerinde çalışanların kayıtlarını teftiş ederek maaş giderlerinde ciddi bir düşüş sağladı (Tabakoğlu 1985: 261f). Değindiğimiz gibi hemen 1690 öncesi ve 90'lı yıllar mali açıdan en kötü yıllardı. 1689-90 yılında merkezî hazine askerî seferlerin sonuna kadar gecikmiş maaş ödemeleri ve borç ödemelerini erteledi (Tabakoğlu 1985: 263f, 263 not 11, 12, 13). 1686'da ve daha sonra 1688'de yeniden olmak üzere *mütekâ'id* ve *du'âgûyân* sınıfının İstanbul ve çevresi gümrüğü, *mukâta'a* ve *cizye* gelirlerinden ödenen maaşlarının altı aylık kısmına el konuldu. Bununla ilgili bir arşiv belgesi el koymanın gerekçesini sefere katılan askerlerin iâşe ve mühimmatına yardım olarak açıklamaktadır (Tabakoğlu 1985: 271). Son olarak, 1689 yılında merkezî idare İmparatorluğa yayılmış yüzlerce vakıftan mali katkı talep etti.

Selâtin - Vüzerâ Vakıfları ve Merkezî Hazineye Katkıları

Vakıf sisteminin Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi düzeninde temel bir yer işgal ettiğini biliyoruz. Özellikle 'evkâf-ı selâtin' ile yüksek mevki sahibi devlet görevlilerinin kurdukları 'vüzerâ' ve 'ağayân' vakıfları muazzam bir iktisadi ve mali güce sahiptiler (Barkan 1964: 236-237, Yedi yıldız 1984, Gerber 1983). Bu vakıflar çok çeşitli hayır işleri yaparak yoksul ve muhtaçlara yardım hizmetlerini üstleniyorlardı (Peri 1992, Singer 2002, Hoexter 2003). Yoksul ve muhtaç kimselere kurdukları 'imâret mutfaklarından yemek ve ekmek dağıtıyor, *dârü's-şifâ* ve *bîmârhâne* kurumları ile bedava sağlık hizmetleri sağlıyor ve toplumun ihtiyaç içindeki çeşitli kesimlerine aylık bağlıyorlardı (Shefer 2003, Orbay 2007a). Bu devasa vakıflar çok sayıda kimseyi vakıf kadrolarında görevlendirerek önemli bir istihdam yaratıyorlardı. Maaş giderleri genellikle bütçelerinin en büyük harcama kalemini oluşturuyordu (Barkan 1962-63, Gerber 1988). Vakıf çalışanlarına

(vazifehorân) ve *zevâ'idhorâna* maaş ve aylık ödemeleri yoluyla bu vakıflar toplum ve ekonomide yeniden-dağıtımcı bir rol üstleniyorlardı (Barkan 1964: 235f, İnalçık 1994: 47, Çizakça 1995: 351, Orbay 2005).

Selâtin ve *vüzerâ* vakıfları idari ve mali kararları bakımından tamamen bağımsız değillerdi. Zamanın sultanı ve bazı merkezî devlet daireleri vakıf işlemlerinin nihai nazırıydılar. Bu nazırlık görevini sürdürmede, vakıfların kontrol ve denetiminde en etkili araç vakıflar tarafından hazırlanarak sunulan yıllık muhasebe defterleriydi. Bir çok *selâtin* ve *vüzerâ* vakfı diğer yüzlerce vakıf ile birlikte vakfiyelerinde yer alan şart üzere *Haremeynü's-şerifeyn*'e maddi yardımda bulunmaktaydılar. Bu meblağların toplanması ve teslimi iki merkezî dairenin mesuliyetindeydi; *Haremeynü's-şerifeyn Muhâsesesi* ve *Haremeynü's-şerifeyn Mukâta'ası*. Bu daireler tarafından tutulan gelirler 1691 yılında sırasıyla 25 ve 20 milyon akçaydı ve merkezî bütçenin %5'ini oluşturuyordu (Tabakoğlu 1985: 104f). İzleyen yılda ise 12 ve 19 milyon akçaydı ve 1690'larda bütçenin yaklaşık %3'ünü oluşturmaktaydı. Bu dairelerde biriken meblağlar sadece haremeyni desteklemiyor aynı zamanda Dış Hazine harcamaları ve doğal olarak askerî harcamalara da sarfediliyordu.

Yukarıda değindiğimiz katkının yanı sıra bazı selâtin vakıflarının yıl sonunda bütçe fazlalarından önemli miktarları *Dârü's-sa'âde Ağalığı Hazinesi*'ne teslim ettiklerini biliyoruz. Bir arşiv defteri mali katkı ('avâ'id) ve bütçe fazlası (zevâ'id) olarak 1670 ile 1679 yılları arasında vakıflardan *Dârü's-sa'âde Ağalığı*'na gönderilen meblağların toplamını kaydetmektedir.⁽⁴⁾ Defterde 1670 yılı katkısı yaklaşık 4 milyon akça ve dokuz yıl için toplam 31 milyon akça olarak kayıtlıdır.

Bir diğer defter *Dârü's-sa'âde Ağası* tarafından Sultan'a sunulan ve gelir tahsilatları ve harcamalar ile ilgili bilgileri sunan raporları bir araya getirmektedir. Bu defter başka bazı harcama kalemleri de yer almakla birlikte *Dârü's-sa'âde Ağalığı Hazinesi*'nden en büyük meblağın İç Hazine'ye teslim edildiğini göstermektedir.⁽⁵⁾ Aynı defter vakıflardan katkı ('avâ'id) ve bütçe fazlası (zevâ'id) olarak toplanan miktarları ve tahsil edilmeden kalan (bâkî) miktarı da kaydetmektedir. Buna göre, 1640 yılında yaklaşık 8 milyon akçanın tahsilatı öngörülmüştür. 'Ağalık Hazinesi' bu miktarın 2,5 milyon akçasını İç Hazine'ye teslim etmiştir ve ayrıca normalde Dış Hazine'den ödenen *tersâne-i 'âmire* çalışanlarının maaşları ödenmiştir.

4. EV-HMH 236.

5. MM 6040.

Vakıf Kaynakları ile Savaş Finansmanı

Bütçe rakamlarına göre 1687-88 mali yılında merkezî hazinenin gelirleri yaklaşık 700 milyon akçaydı. Aynı yıl harcamalar, gelirleri yaklaşık 200 milyon akça aşmaktaydı. İzleyen yıl bütçe açığı 247 milyon akçaya yükseldi ve 1690'lar boyunca her yıl bütçe açığı ortaya çıktı (Tabakoğlu 1985: 14-16, Pamuk 2000a: 133). Böyle büyük açıklar olağanüstü mali tedbirleri gerektiriyordu ki bunlardan biri de vakıf kaynaklarına el koymaktı. Merkezî idarenin vakıflardan mali katkı istemesine ilk değinen Ahmet Tabakoğlu idi. Tabakoğlu bu konuyla mühimme defterleri'ni gözden geçirerek ilgilendi ve 1689 senesinde sultan, vezir ve bazı sair kimselerin vakıflarından yaklaşık 6 milyon akçanın toplandığını yazdı. Aynı zamanda merkezî idarenin İstanbul, Kudüs ve Şam'daki vakıflardan aynı yıl içinde altı aylık maaş ödemelerini istediğini belirtti (Tabakoğlu 1985: 271 not 34, 272 not 35).

Daha önce belirttiğim gibi büyük sultan ve vezir vakıflarının ve *Haremeynü's-şerîfeyn Muhâsebesi* nezaretindeki vakıfların yıllık muhasebe defterleri merkezî daireler tarafından denetlenmekteydi. Öyle anlaşılıyor ki merkezî idare bu defterlerdeki kayıtlara dayanarak vakıflardan ne kadar gelir çekilebileceğini öğrenmek istedi ve bunun için de defterler üzerinde bir gözden geçirme yapıldı. Daha sonra yerel amirlere ve vakıf mütevellilerine hitaben emirler yazıldı. Tahsil edilen miktarlar ile baki kalan meblağlar ayrı ayrı defterlere kaydedildi. Bu kayıtların yer aldığı defterler sayesinde bu muazam teşebbüsün mali boyutu kısmen de olsa ortaya çıkarılabilmektedir. Her ne kadar toplam miktar malum olmasa da yüzlerce vakıftan çekilen gelirler devasa bir meblağa ulaşmakta ve savaş finansmanında vakıf kaynaklarının kullanımı konusunda aydınlatıcı olmaktadır.

1688 senesinde, *fermân* uyarınca düzenlenen, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde (BOA) Maliyeden Müdevver (MM) koleksiyonunda bulunan MM 1876 kodlu defter tüm *selâtîn* vakıfları ile *vüzerâ*, *ağayân* vakıflarının ve *Haremeynü's-şerîfeyn Muhâsebesi* denetiminde yer alan vakıfların ana gelir ve gider rakamlarını içermektedir. Defter ilk olarak *vezîr-i â'zâmın* nezareti altındaki vakıfları daha sonra diğer makam ve daireler denetimindeki vakıfları kaydetmektedir. Her bir vakıf için yıllık gelir ve gider rakamları verilmiştir. Toplam giderler basitçe masraflar ve maaşlar olarak ayrıştırılmıştır. Başka bir deyişle giderler içinde sadece maaş giderleri kesin olarak tespit edilmek istenmiştir. Daha sonra her vakıf için bütçe fazlası tahmin edilmiştir. Defter, bir kısmı merkezî hazineye teslim edilen bu bütçe fazlalarının kaydına özel bir önem vermiştir.

Göreceğimiz gibi bu defterde derlenerek tespit edilen vakıf maaş ödemeleri bir yıl sonra vakıflardan talep edilecektir ve o nedenle bunların kaydına özel bir önem verilmiştir. Örneğin, her bir vakıf kaydında maaşların aylık meblağı da belirtilmiştir ki defterdeki diğer hiçbir gelir-gider kaydı böyle detaylandırılmamıştır.

MM 1876 bu bakımdan dikkate değer bir defterdir. Defter kapağında "defter-i îrâd ve mesârif-i evkâf, tâbî-i kalem-i muhâsebe-i haremeynü's-şerîfeyn vâcib-i sene 1100" başlığı verilmiştir. Defterin ilk sayfasında şu kayıt bulunmaktadır.

Bâ-fermân-ı 'alîşân Haremeynü's-şerîfeyn muhâsebesinde mukayyed olan evkâf-ı selâtîn-i 'izâm ve vüzerâ-i kirâm ve ağayân ve sâ'ir evkâfların birer yıllık îrâd ve mesârifleridir ki zikr olunur el-vâkî' fî 27 Zi'l-hicce el-şerîfe sene 1099

Bu giriş yazısından sonra ilk olarak "der nezâret-i hazret-i sadr-ı 'alî" başlığı altında bu makam nezaretindeki vakıfların kayıtları verilmektedir. İlk kayıt II. Mehmed'in İstanbul'daki vakfına aittir ve şöyledir;

'an vakf-ı merhûm ve mağfûrîn-leh Ebû'l-feth Gâzî Sultân Muhammed Han der İstanbul 'ani'l-îrâd fî sene 3.746.184 minhâ el-mesârif ve el-vezâif ber vech-i tahmîn fî sene 3.248.420 el-bâkî berâ-i izdiyâd ber-vech-i tahmîn 497.764

Yukarıdaki kayıttan sonra bir açıklama yer almaktadır ki aşağıya aktarıyorum.

Mesârif-i mezbûrdan câmi'-i şerîf ve türbe-i münîf ve medâris-i latîf ve 'imâret-i âmire ve dârü's-sifâ-i ma'mûre ve sâ'ir mülhakât olan cevâmi' ve mesâcidin vezâifi için beher mâh yüz beş bin beş yüz on akça verilür sâ'iri mu'ayyen olan mesârif sarf olduktan sonra sahhü'l-bâkî ber-vech-i tahmîn sene dört yük doksan yedi bin yedi yüz altmış dört akça izdiyâd kalmak görünür

Yukarıdaki kayıtlardan öyle anlaşılıyor ki defterin yazıldığı 1100/1689 yılı için harcama ve ödeme kayıtları ile vakıf fazlası kesin olarak bilinmemektedir. Rakamlar vakfın 1099/1688 yılı muhasebe defteri hesapları dikkate alınarak verilmiştir. Kayıtlarda

fazla “izdiyâd” için bir tahmin verilmiş olmasına ve maaşlar tahminine metindeki vurguyu dikkate alarak, bu defterin 1100/1689 yılında merkezin vakıflardan teslimini talep edeceği gelirlerin bir yoklaması olduğu söylenebilir.

Defterde II. Mehmed vakfından sonra Selîm-i Kadîm, Süleymân Han-ı Gâzî, Vezîr-i Âzam-ı sâbık Pertev Paşa vakıflarının kayıtları verilmektedir. Bu son vakfın kaydı dikkate değerdir.

*‘an vakf-ı
şerîf-i merhûm vezîr-i â‘zam-ı sâbık Pertev Paşa
der kasaba-i Hazret-i Eyüb ve kasaba-i İznikmid
‘ani’l-îrâd
fî sene
minhâ
el-vezâîf
fî sene
168.300*

*vakf-ı mezbûrun muhâsebesi fazîletlü İstanbul kâ-
dîsî efendi hazretlerinde görüle gelmekle îrâdî
ma‘lûm değildir ancak vezâîfî mukayyed olmağın
defterden ihrâc olub beher mâh on dört bin yi-
girmi beş akça vezâîf virülür ve bir yıllığı kamîl yüz
altmış sekiz bin üç yüz akça olur.*

Bu örnek kayıta da vazifelerin kaydına verilen önem görülebilir. Yukarıda sayılan vakıfların kaydından sonra bir ‘yekûn’ verilmektedir. Yekun kayıtları şöyledir ki bu kayıtlarda merkezin ilgisini gösterir biçimde defterde kırmızı mürekkeple yazılan ifade

*‘ani’l-îrâd
fî sene
15.396.058*

*el-vezâîf ve
el-mesârif
fî sene
12.359.210*

*el-vezâîf
fî şehîr
387.765
fî sene
4.653.180*

*el-mesârif-i
mu‘ayyene
fî sene
7.706.030*

*izdiyâd-ı mâl-ı
vakf ber-vech-i tahmîn
fî sene
3.205.148*

ve meblağlara dikkat çekmek istiyorum. Aşağıdaki metinde kalın yazılı kısımlar defterde kırmızı ile yazılmıştır.

Aynı defterde izleyen başlık “der nezâret-i hazret-i Şeyhü’l-islâm Efendi”dir ki denetimleri Şeyhü’l-islâm’a bırakılmış olan vakıfların kayıtları verilmiştir. Bunların içinde ilk kayıt ile ikinci kaydın bir kısmını

aşağıya aktarıyorum.

*‘an vakf-ı
câmi’-i şerîf-i merhûm ve mağfûrûn-leh Sultân
Bâyezîd Han-ı Velî der İstanbul
‘ani’l-îrâd
fî sene
3.429.960
minhâ
el-mesârif ve el-vezâ’if ber-vech-i tahmîn
fî sene
3.429.960*

*meblağ-ı mezbûrdan beher mâh yüz yetmiş bin
dört yüz altmış akçası câmi’-i şerîf ve türbe-i latîf
ve medâris ve ‘imâret-i ‘âmire ve sâ’ir mülhakât
olan cevâmi’ ve mesâcidlerin vezâîfî için verilür
sâ’iri mu‘ayyen olan mesâriife sarf olunur.*

*‘an vakf-ı
şerîf-i merhûm Nişâncı Muhammed Paşa der
nezd-i Karaman-ı Küçük der İstanbul
‘ani’l-îrâd
fî sene
minhâ
el-vezâîf gayr ez mesârif
fî sene
266.760*

Bu kaydın devamını almıyorum. Ancak bu ve izleyen kayıtlardan anlaşıldığına göre bu kayıtlardaki vakıfların bazılarının muhasebeleri *Haremeynü’ş-şerîfeyn*’de görülmediğinden gelirleri çıkarılamamıştır ancak maaş ödemeleri tespit edilerek kaydedilmiştir. Defter daha sonra *Dârü’s-sa‘âde Ağalığı* nezaretindeki vakıfların kaydını vermektedir. Bu kayıtların sonunda da izleyen ‘yekun’ kaydı

*‘ani’l-îrâd
fî sene
53.612.867*

*el-vezâîf ve
el-mesârif
fî sene
55.400.491*

*el-vezâîf
fî şehîr
1.977.786
fî sene
23.733.384*

*el-mesârif-i
mu‘ayyene
fî sene
31.667.107*

*izdiyâd-ı mâl-ı
vakf ber-vech-i tahmîn
fî sene
3.205.148*

bulunmaktadır ki aylık maaş ödemeleri ile *izdiyâd* miktarı kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Kırmızı yazılan yerleri kalın karakterler ile verdim.

İstanbul'da *Dârü's-sa'âde Ağalığı*'na bağlı vakıflar kaydedildikten sonra önce Anadolu daha sonra da vilâyet-i Rum ili'nde bulunan vakıfların aynı biçimde kayıtları verilmiştir. Defter sonunda *Dârü's-sa'âde Ağalığı*'na bağlı vakıflar için genel toplamlar verilmiştir ki buna göre *izdiyâd* miktarı senede 3.205.148 akçadır. Aylık maaşlar toplamı 3.352.382 akça, yıllık olarak 40.228584 akçadır ki bunun 6 aylık miktarının merkez tarafından talep edildiğini başka defterlerde göreceğiz.

MM 1864 numaralı defter de bu kayıtları içermektedir.⁽⁶⁾ 1100/1689 tarihli olan bu defterde Trablusşam'da bulunan vakıflardan *Hazîne-i Âmiriye* için toplanan 6 aylık maaşların kaydı bulunmaktadır ki bu miktar *mahmiyye-i Trablûşşâm*'da 73.209 akça ilaveten *Eyâlet-i Trablûşşâm*'da 316.260 akça olarak verilmiştir. MM 1883 numaralı defter ise *Şam-ı Şerif* için vakıfların maaş kayıtlarını aynı biçimde vermektedir. Vakıflar tek tek yıllık ve altı aylık maaş ödemeleri rakamları ile kaydedilmektedir. *Eyâlet-i Şâm-ı Şerif*'ten toplanacak 6 aylık maaşlar toplamı 1.965.960 akça olarak hesap edilmiştir. Aynı içeriğe sahip bir diğer defter MM 5917'dir. 1100/1689 tarihli olan bu defterde *Eyâlet-i Karamân*'da yer alan vakıfların kayıtları bulunmaktadır. Kayıtlar her bir vakfın önce senelik daha sonra altı aylık maaşları toplamlarından başka bir bilgi içermemektedir. Defter sonundaki *cem'ân* kaydına göre yıllık maaşlar toplamı 829.960 ve altı aylık maaşlar toplamı 414.980 akçadır.⁽⁷⁾

Vakıflardan hazineye yapılan teslimatların merkezde tutulan başka bazı defterlerde de kayıtları bulunuyor. 1100/1689 tarihli MM 14935 böyle bir defterdir. Defterin kapağında "tâbi'-i muhâsebe-i Haremeynü's-şerîfeyn der vilâyet-i Anadolu" başlığı verilmiştir. Aslında defter kapak ile birlikte sadece iki sayfadır. İkinci sayfada izleyen giriş yazısı verilmiştir.

sûret-i defter-i evkâf-ı mezkûreyn der vilâyet-i merkûmeyn tâbi'-i kalem-i muhâsebe-i Haremeynü's-şerîfeyn el-vâki' fi gurre-i M.[uharrem] sene 1100

Defterde sadece iki vakıftan merkezî hazine için tahsil edilen gelirlerin kayıtları bulunmaktadır. Söz konusu kayıtların altında uzun bir *şerh* metni bulunmaktadır. Bu metne göre *fermân* ile tüm vakıfların bir yıllık maaş ödemeleri kaydedilerek bunun altı aylık miktarı sefer nedeniyle darlığa düşen hazineye teslim olunacaktır. Tahminen 1100/1689 yılında yazılmış olan MM 7042 numaralı defter de bu

kayıtları içermektedir. Defterin giriş yazısı izleyen biçimdedir.

Defter-i vezâ'if-i evkâf-ı şerîf-i selâtîn-i 'izâm ve vüzerâ-i kirâm ve ağayân ve gayrihu tâbi'-i kalem-i muhâsebe-i haremeynü's-şerîfeyn

Defterde çeşitli vakıfların yıllık maaş ödemeleri toplamı kaydedilmiş ve arkasından bunların altı aya karşılık gelen miktarı hesap edilmiştir. Bu son miktardan bazen yemekler, bazı kimselerin maaşları veya *dârü's-şifâ* harcamaları için gerekli miktarlar hesap edilerek *furûnihâde* kaydı ile çıkarıldıktan sonra geriye kalan hazine için toplanmıştır. Bu biçimde merkeze altı aylık maaşları teslim eden vakıflar listelendikten sonra bir *yekûn* başlığı verilmiştir. Buna göre, vakıflardan *Hazîne-i Âsitâne-i Sa'âdet*'e 7.331.865 akça, *Hazîne-i Edirne*'ye 890.000 akça teslim edilmiştir. 1.608.320 akça değindiği gibi teslimi istenen toplamdan düşülen miktardır. 322.740 akça ise *in'âmât* olarak toplam meblağdan düşülmüştür. 347.056 akça toplanamayarak bâkî kalmıştır. Defter daha sonra önceden listelenen vakıflar gibi *Haremeynü's-şerîfeyn Muhâsebesi*'ne bağlı olan ve bu dairenin defterlerinde yer almalarına rağmen henüz altı aylık maaşları karşılığını hazineye teslim etmemiş olan vakıfları listelemiştir. Bu gelirlerin toplamı 1.108.570 akçayı bulmaktadır. Daha sonra *Haremeynü's-şerîfeyn Muhâsebesi*'ne bağlı olarak buranın defterlerinde kayıtlı ancak aynı zamanda da *Küçük Evkâf Kalem-i*'nde kayıtlı olan, yani iki ayrı dairenin defterlerinde "mükerrer" kayıtlı bulunan vakıfların altı aylık maaşlarının teslimi kayıtları *Haremeynü's-şerîfeyn Muhâsebesi* defterlerine göre yapılacağından, burada kaydedilmiştir. Bu kayıtlara göre 171.180 akça teslim edilmiştir. 3.205.148 akça ise II. Mehmed, I. Selim ve I. Süleymân'ın İstanbul'daki vakıfları zevâ'idi olarak toplanmıştır. En son bütün kayıtların ilgili başlıklar altında toplamaları ile bir genel toplam verilmiştir ki bu son toplam 14.984.879 akça etmektedir.

Merkezî daireler vakıflardan altı aylık maaşları karşılığı olarak teslim alınamayarak *bakâyâ* kalan miktarları da ayrı defterlerde kaydederek izlemiştir. 1100/1689 yılında yazılmış olan ve yukarıda değindiğim MM 7042 ve MM 1876 numaralı defterlerden bir yıl sonra, 1101/1690 yılı içinde düzenlenmiş bulunan MM 1874 numaralı defterde 1100/1689 yılında sefer mühimmatı için Karaman eyaleti vakıflarından teslimi istenen altı aylık maaşlardan kalan *bâkîler* kaydedilmektedir. Defter önce *Kalem-i Muhâsebe-i Anadolu*'ya bağlı vakıfları listelemek-

6. MM 4774 aynı tür bir defterdir ve "haremeynü's-şerîfeyn mukâta'ası"na bağlı vakıflardaki maaş ödemesi kayıtlarını içermektedir.
7. MM 18518 benzer bir defterdir ve Halep için hazırlanmıştır. Ancak defterde fiili tahsilatlar değil tahsilat yapılması mümkün olmayan vakıflar kayıtlıdır.

tedir. *Bakâyâ-i Konya* başlığı altında, Konya’da bulunan vakıflardan alacaklar listelenmiştir. Yine vakıfların önce senelik maaş bütçeleri kaydedilmiş daha sonra bunun merkezî hazineye teslimi istenen altı aylık miktarları verilmiştir. Daha sonra Karaman eyaletindeki diğer kazalarda *Kalem-i Muhâsebe-i Anadolu*’ya bağlı vakıflar aynı biçimde kaydedilmiştir. Son olarak aynı eyalette *Haremenynü’ş-şerîfeyn Muhâsebesi*’ne bağlı vakıflar listelenmiştir. Toplam bâkâya miktarı 483.940 akça olarak verilmiştir.

Vakıflardan merkeze gelir aktarımı konusunda değineceğim bir diğer defter BOA’da Nezaret Öncesi Evkaf defterleri arasında bulunan EV-HMH 811 numaralı defterdir. 1105/1693-94 tarihli söz konusu defter aynı yıl düzenlenen seferin mühimmatı için toplanmak üzere *Dârü’s-sa’âde Ağası* nezaretindeki bazı vakıfların altı aylık maaşlarının kayıtlarını içermektedir.

MM 3687 numaralı ve 1105/1693-94 tarihinde yazılmış defter ise “Eyâlet-i Sivâs Kalem-i Muhâsebe-i Anadolu” başlığını taşımaktadır. Bu defterde Sivâs’ta söz konusu Kalem’e bağlı vakıfların günlük ve altı aylık maaş miktarları kaydedilmektedir. Örneğin bu defterde “kaza-i Amasya” başlığı altında Amasya’daki Yörgüç Paşa vakfına ait kayıt şöyledir.

Vakf-ı Yörgüç Paşa
yevm
84
fî sitte eşhür
15.120

Defterde altı aylık maaşlar toplamı karşılığı olarak Amasya’da Kalem’e bağlı vakıflar için 257.040 akça, Sivâs için 107.460 akça ve Tokat için 110.340 akça hesap edilmiştir.⁸⁾ MM 1881 numara ile kayıtlı bir diğer defter ise 1105/1693-94 senesinde İstanbul ve Üsküdar kazalarında bulunan bazı vakıfların gün-

Cem’ân
yekûn

<i>vakf</i>	<i>fî sitte eşhür</i>
<i>’aded</i>	<i>kıymet</i>
177	3.078.900

lük ve altı aylık maaşları toplamını listelemektedir. Defterde 177 vakif kayıtlıdır. Defter sonu kaydı izleyen biçimdedir.

EV-HMH 236 numara ile kayıtlı bir diğer defter, vakıfların *Dârü’s-sa’âde Ağalığı*’na ‘*avâ’id* ve *zevâ’id* akçaları olarak 1081/1670 ile 1090/1679 tarihleri arasında yaptıkları ödemelerin toplu miktarlarını

kaydetmektedir. MM 6040 numaralı defter de vakıflardan tahsil edilen ‘*avâ’id* ve *zevâ’id* akçaları miktarları ile bunların hazineye teslimi, *bâki* kalan miktarları ve bazı yerlere sarfı konusunda ayrıntılı bilgiler içermektedir. Örneğin bu defterdeki bazı kayıtlara göre 1050/1640 senesinde ‘*avâ’id* ve *zevâ’id* akçaları olarak 52 yük 59.600 akça (5.259.600 akça) ve *zevâ’id-i havâtîn vazîfeleri* ve *zevâ’id-i Ayasofya* akçası olarak 27 yük 78.108 akça (2.778.108 akça) olmak üzere toplam 80 yük 37.708 akçanın (8.037.708) tahsili hesap edilmiştir. Bu tahsilatın bir kısmı çeşitli yerlere harcanmış örneğin Ayasofya-i Kebîr, II. Bâyezîd şâdirvânî ve II. Murâd köprüsü tamirâtı için altı yük 50.000 akça (650.000 akça) harcanmış, *rikâb-ı humâyûn*’a nakit olarak 25 yük akça (2.500.000 akça) teslim edilmiştir.

Söz konusu defterler genel olarak vakıflardan merkeze kaynak aktarımı konusunda değerli veriler içermektedir. Ancak bu çalışmada bu gelir aktarımının vakıflar açısından sonuçlarına da bakmak istiyorum.

Yazının başında değindiğim gibi vakıflar elde ettikleri gelirleri kullanarak ekonomide ‘yeniden-dağıtıcı’ bir rol üstlenirler. Vakıfların yeniden-dağıtıcı bir kurum olarak ortaya çıkmaları önemli kuruluş amaçlarından bir tanesidir. Özellikle büyük bütçeleri yöneten sultan ve vezir vakıfları önemli miktardaki gelirleri tarımsal ve kentsel kaynaklardan çekerler. Kurulu oldukları idari birimin sınırları ötesine yayılan çok sayıda köylerden ve kasabalardan aynı ve nakdi gelirleri vakıf kasasına toplarken, harcamaları kurulu oldukları yerleşimin han, çarşı ve pazarlarında mal ve tarımsal ürünler satın almaları ile yaparlar.

Vakıflar çeşitli kadrolar altında çok sayıda çalışan istihdam ederler ve aynı zamanda yerel işgücünü kiralarlar. Vakıfların maaş giderleri bütçe harcamaları içinde genellikle en mühim kalemlerden birini oluşturur.

Maaş ödemeleri yolu ile vakıflar aslında değişik yerleşimlerden toplanan kentsel ve tarımsal gelirleri çalışanlarına yeniden dağıtırlar. Başka bir deyişle büyük bir çalışanlar kesimine gelir aktarımında bulunurlar ki bu vakıfların kuruluşlarında gözetilen bir amaçtır. Merkezî idare bu maaşların hazine için alınulmasını istediğinde vakıflar yeniden-dağıtıcı fonksiyonlarını yerine getiremeyeceklerdir. Bunun yerine merkezî idare dağıtımın önceliğini belirlemiş olmaktadır. Büyük gelir kaynaklarını yönetmeleri nedeniyle geleneksel Osmanlı ekonomisinde birikim oluşturabilecek ve yatırım yapabilecek kurum-

8. Erzurum için benzer bir defter MM 5303.

sal oluşumlardan birinin sultan ve vezir vakıfları olması beklenebilirdi. Olmadı ise, vakıfların kendilerini yenileyememeleri ve gelirlerini arttıracak yatırımlara gidememelerinin önemli bir nedeni bu amaçla kullanabilecekleri kaynakların merkeze aktarılması olabilir mi sorusu üzerinde durulabilir.

Gördüğümüz defterlerde maaşların sefer mühimmatı için ve dahası sefer nedeni ile güçlüğe düşen hazine için *fermân-ı hümayûn* gereğince toplandığını anlıyoruz. Vakıf gelirlerinin merkeze çekilmesinin sefer gerekçesi ile olması vakıflar üzerine incelemeler açısından önemli bir noktayı ortaya koymaktadır. Düzenlenen seferlerin ekonomi ve tarımsal koşullar ve dahası sosyal düzen üzerinde olumsuz etkileri olabilmektedir.

Merkez, sefer mühimmatı için önemli miktarda tarımsal ve ticari malı yeniden yönlendirmektedir ve bu malların fiyatlarına da müdahale etmektedir. Kırsal alanda, kasaba ve şehirlerde güvenlik ve asayiş görevi ifa eden timarlılar ve kale askerleri, yerel idari yöneticiler ve bunların askerî maiyetleri sefere çağrıldığından eşkıyalar faaliyetlerini artırmakta ve bu tarımsal ve sosyal düzeni olumsuz etkilemektedir. Bu gelişmelerin yine yerel pazarlardan önemli miktarda mal satın alımı yapan ve tarımsal kaynakları işleten vakıflar üzerinde olumsuz etkileri olabilecektir (Köç 2009).⁽⁹⁾ Ancak defterlerde kayıtlarını bulduğumuz merkezî müdahale vakıfların maliyesi üzerinde etkisini çok daha doğrudan göstermektedir. Bu bakımdan söz konusu defterler uzun süren ve masraflı seferlerin vakıf kurumları üzerine etkisi açısından değerli bilgiler vermektedirler.

Diğer taraftan merkezî idare de vakıflara kaynak aktarımında bulunmaktadır. Vakıfların merkezden elde ettikleri gelirlerin kayıtlarını da muhasebe defterlerinde bulabilmekteyiz. Örnek olarak Edirne'deki Bâyezîdiyye 'îmâret'inin 895/1490 yılı muhasebe defterinde söz konusu vakfın dükkanlarının tamiri için *hizâne-i 'âmire*'den verilen 30.000 akçanın kaydı bulunmaktadır (Barkan 1964: 291). Seyyid Gâzî vakfının muhasebe defterlerinde de "revgan bahâ" adı altında merkezden verilen mali destek kaydı bulunmaktadır (Faroqhi 1979, 1981: 98). Konya'daki Mevlânâ Celâle'd-dîn-i Rûmî vakfı da merkezden mali destek almaktadır. Örneğin 1006–1010/1597–1601 yılları arasındaki dört muhasebe döneminde düzenli olarak yıllık 37.200 akça Karaman vilayeti hazinesinden vakfa verilmiştir.⁽¹⁰⁾

Merkezî bütçelerden vakıflara aktarılan gelirlerin kayıtları merkez dairelerinde de defterlere kaydedilmiştir. EV-HMH 518 bu kayıtların içerildiği bir defterdir. Bu defterde 1106/1694–95 ve 1107/1695–96 yıllarında II. Mehmet validesi Vâlîde Sultân'ın İstanbul'daki vakfı ve Edirne'de Murâdiyye vakfının masrafları için bu vakıfların *mütevellî*lerine ödünç (ber-vech-i karz) olmak üzere teslim edilen paraların kayıtları bulunmaktadır. Ayrıca defter kayıtlarından Girid'te Sultân İbrâhîm vakfının camisinin tamiri ve Edirne'de II. Bâyezîd vakfının köprü tamiri masrafları için de merkezî hazinelerden bu vakıflara ödünç olarak gelir aktarıldığını görüyoruz. Daha önce değindiğim EV-HMH 236'da da vakıflara tamirat ve zarar gibi nedenlerle "zamm olunan" paraların kayıtları bulunmaktadır. Bu ifadeden vakıflara karşılıksız aktarılan bir gelir veya teslim alınmadan geri vakıflara bırakılan bir gelirin anlaşılabilirliğini sanıyorum.

Sonuç olarak, merkezî hazinelerden vakıflara, vakıflardan da merkeze gelir aktarımları olmaktadır. Merkez, vakıfların harcamaları ve tamirat masraflarına katkı olarak gelir aktarmıştır. Öyle ki Seyyid Gâzî vakfının *revgan* giderleri için düzenli olarak gelir tahsisatı yapılmıştır.

Diğer taraftan, bir çok *selâtin* vakfı muhasebe defterlerinde gördüğümüz gibi vakıflar da sene sonunda artan gelirlerinden hazineye teslimat yapmıştır. Ancak bunun ötesinde, *fermân-ı hümayûn* gereğince sefer masraflarını ve mali güçlük içindeki hazinenin ihtiyaçları için, vakıfların büyük miktarlarda gelirleri merkeze teslim etmek zorunda kaldıklarını da görüyoruz. Bu nokta, İmparatorluğun uzun ve masraflı seferler için gerekli mali kaynakları nasıl elde ettiği ile ilgili çalışmalarda da dikkate alınmalıdır (Finkel 1988).

Bu yazıda ele alınan defterlerde, bu gelir aktarımı vakıf çalışanlarının altı aylık maaşlarının merkeze çekilmesi biçiminde olmuştur. Bunun sonucu olarak vakıfların mali güçlüğe düşecekleri söylenemez ise gerek çalışanlar açısından gerekse vakfın 'yeni-den-dağıtımçı' üstlenimi açısından bakıldığında, söz konusu teslimatlar ağır bir mali kriz ile aynı sonuçları vermektedir. Burada değinilen defterler üzerinde ileride yapılacak çalışmalar merkezî kalemler, daireler ve hazineler ile vakıflar arasındaki ilişkileri ortaya koymak bakımından da önemli bir katkı yapacaklardır.

9. Savaşların vakıflar üzerinde etkisi konusunda burada değinilen MM 1876 numaralı defterde Cedîd Vâlîde Sultân Câmî'i vakfına ait kayıtda yer alan açıklamalar küçük bir örnek olabilir. Buna göre 20.400 guruşa iltizâma verilmekte olan bir *mukâta*'anın reayası kefare istilasından dolayı perakende ve perişan olmuşlardır ve bu nedenle söz konusu *mukâta*'aya kimse talep olmamakta ve *mukâta*'a "hâlî" kalmaktadır.

10. MM 1381.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları ⁽¹¹⁾

MM 2769 (1012-13/1604)	MM 1874 (1100/1689)	MM 1881 (1105/1693-94)
MM 1381 (1006-10/1597-1601)	MM 1876 (1100/1689)	MM 3687 (1105/1693-94)
MM 6040 (1048-49/1639-40)	MM 1883 (1100/1689)	MM 7042 (1105/1693-94)
EV-HMH 236 (1091/1680)	MM 5917 (1100/1689)	EV-HMH 811 (1105/1693-94)
MM 4774 (1099/1688)	MM 14935 (1100/1689)	MM 5303 (1106/1694-95)
MM 1864 (1100/1689)	MM 18518 (1100/1689)	EV-HMH 518

- Agoston, G. (2005). *Guns for the Sultan; Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Akdağ, M. (1995a). *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi 2 (1453-1559)*. İstanbul: Cem Yay.
- ____ (1995b). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyanları*. İstanbul: Cem Yay.
- Aksan, V. (1999). "Ottoman War and Warfare 1453-1812". *War in the Early Modern World*. Ed. Jeremy Black. London: UCL Press. 147-175.
- Barkan, Ö. L. (1962-63). "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23/1-2: 239-296.
- ____ (1964). "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları". *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 1/2: 235-377.
- ____ (1971). "Süleymaniye Cami ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)". *Vakıflar Dergisi* 9: 109-161.
- ____ (1975). "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East". *International Journal of Middle East Studies* 6: 3-28.
- ____ (2000). "H. 933 – 934 (M. 1527 - 1528) Malî yılına ait bir bütçe örneği". *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. C. I. İstanbul: Eren Yay. 620-648.
- Barkey, K. (1994). *Bandits and Bureaucrats*. New York: Cornell University Press.
- Barnes, J. R. (1986). *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*. Leiden: E. J. Brill.
- Cezar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*. İstanbul: Alan Yay.
- Çizakça, M. (1995). "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 38/3: 314-354.
- Darling, L. (1996). *Revenue-Raising and Legitimacy; Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*. Leiden: E.J. Brill.
- ____ (1997). "Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adaptation?". *The Journal of European Economic History* 26/1: 157-179.
- Suraiya, F. (1974). "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya, The Zaviye of Sadreddin-i Konevi". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XVII/2: 145-172.
- ____ (1991). "Osmanlı Sultanlarının Hususî Şahıslar Tarafından Tesis Edilen Vakıflara Çeşitli Müdahaleleri". *I. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 15-20 X. 1973*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü: 50-56.
- ____ (1981). "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth-Century Documents". *Turcica*: 90-121.
- Emecen, F. M. (2010). *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*. İstanbul: Timaş.
- Finkel, C. (1988). *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*. Wien: VWGÖ, Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.
- ____ (1991). "The Cost of Ottoman Warfare and Defence". *Byzantinische Forschungen* XVI: 91-103.
- Gerber, H. (1982). "The Monetary System of the Ottoman Empire". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXV/Part III: 308-324.
- ____ (1983). "The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne". *Asian and African Studies* 17: 29-45.
- ____ (1998). *Economy and Society in an Ottoman City: 1600-1700*. Jerusalem: The Hebrew University.
- McGowan, B. (1981a). *Economic Life in the Ottoman Empire; Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*. Cambridge: Cambridge University Press.

11. Tüm defterler İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yer almaktadır. "Maliyeden Müdevver" tasnifi için MM, "Nezaret Öncesi Evkaf" tasnifi için EV-HMH kısaltması kullanılmaktadır.

- _____ (1981b). "The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries". *International Journal of Turkish Studies* 2/1: 57-63.
- Grant, J. (1999). "Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries". *Journal of World History* 10/1: 179-201.
- Griswold, W. (1983). *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020 / 1591-1611*. Berlin: Klaus Schwarz.
- Guilmartin, J. (1995). "The Military Revolution: Origins and First Tests Abroad". *The Military Revolution Debate*. Ed. Clifford J. Rogers. New York: Westview Press. 299-333.
- Hoexter, M. (2003). "Charity, the Poor, and Distribution of Alms in Ottoman Algiers". *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*. Ed. M. Bonner et al. Albany : State University of New York Press. 145-162.
- Imber, C. (2002). *The Ottoman Empire, 1300-1650 : the structure of power*. New York: Palgrave MacMillan.
- İnalçık, H. (1969). "Capital Formation in the Ottoman Empire". *Journal of Economic History* XXIX-1: 97-140.
- _____ (1970). "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire". *The Cambridge History of Islam*. Vol. 1. The Central Islamic Lands. Ed. Peter Malcolm Holt et al. London: Cambridge University Press. 324-353.
- _____ (1978a). "The Ottoman Decline and Its Effects Upon the Reaya". *The Ottoman Empire: Conquest, Organization, and Economy*. London: Variorum Reprints XIII: 338-354.
- _____ (1978b). "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East". *The Ottoman Empire: Conquest, Organization, and Economy*. London: Variorum Reprints XIV: 196-201.
- _____ (1985). "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700". *Studies in Ottoman Social and Economic History*. London: Variorum Reprints: 283-337.
- _____ *Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Eds. Halil İnalçık and Donald Quataert. New York: Cambridge University Press.
- _____ (1998). "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar". *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. Eds. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 17-35.
- Jennings, R. C. (1976). "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum". *International Journal of Middle East Studies* VII: 21-57.
- _____ (1980). "Firearms, Bandits, and Gun-Control: some evidence on Ottoman policy towards firearms in the possession of reaya, from judicial records of Kayseri, 1600-1627". *Archivum Ottomanicum* VI: 339-358.
- Köç, A. (2009). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ümera Vakıfları ve Kentsel Gelişim: Mahmud Paşa Vakıfları ve Ankara Örneği". Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Köprülü, F. (1942). "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü". *Vakıflar Dergisi* 2: 1-35.
- Murphy, R. (1999). *Ottoman Warfare, 1500-1700*. London: UCL Press.
- Orbay, K. (2001). The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezîd II's Waqf in Amasya (1594-1657). Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- _____ (2005). "Vakıfların İktisadi Boyutu; Yeni Arşiv Kaynakları ve İktisadi Yaklaşımlar". 6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi. 21-26 Kasım. Ankara.
- _____ (2007a). "Waqf Ta'âmhorân and Fodûlahorân Registers as Archival Sources of the "Imârets". *Imarets in the Ottoman Empire; Feeding People, Feeding Power*. Ed. Nina Ergin et al.. İstanbul: Eren Yay. 171-196.
- _____ (2007b). *Economic Development of the Imperial Waqfs; A Study in the Institutional and Local Economic History in the Transformation Period*. Ph.D. Thesis. Vienna: University of Vienna.
- Öz, M. (1999). XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Özel, O. (2004). "Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crisis" Reconsidered". *International Journal of Middle East Studies* 36: 181-205.
- _____ (2005). "Banditry, State and Economy: On the Financial Impact of the Celali Movement in Ottoman Anatolia". *The Proceedings of the IXth Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik 20-23 August 2001. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. 65-74.
- Pamuk, Ş. (1995). "The Monetary Crisis of the 17th Century". *Histoire Economique et Sociale de L'Empire Ottoman et de la Turquie (1326-1960)*. Actes du sixieme congres international tenu a Aix-en-Provence. Ed. Daniel Panzac. Paris: Peeters. 243-250.
- _____ (2000a). *A Monetary History of the Ottoman Empire*. New York: Cambridge University Press.
- _____ (2000b). *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yay.
- _____ (2001). "The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered". *International Journal of Middle East Studies* 33: 69-89.
- _____ (2004). "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914". *International Journal of Middle East Studies* 36: 451-68.
- Parker, G. (1988). *The Military Revolution, Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*. New York: Cambridge University Press.
- Peri, O. (1992). "Waqf and Ottoman Welfare Policy". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXXV: 167-186.
- Roberts, M. (1995). "The Military Revolution, 1560-1660". *The Military Revolution Debate*. Ed. Clifford J. Rogers. New York: Westview Press. 13-35.
- Rogers, C. J. (1995). "The Military Revolution in History and Historiography". *The Military Revolution Debate*. Ed. Clifford J. Rogers. New York: Westview Press. 1-10.
- Sahillioğlu, H. (1983). "The Role of International Monetary and Metal Movements in Ottoman Monetary History 1300-1750". *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*. Ed. John F. Richards. Durham: Carolina Academic Press. 269-304.

- Shefer, M. (2003). "Charity and Hospitality". *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*. Ed. Michael Bonner et al. Albany: State University of New York Press. 121-143.
- Singer, A. (2002). *Constructing Ottoman Beneficence, An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*. Albany: State University of New York Press.
- Sundhaussen, H. (1983). "Die Preisrevolution im Osmanischen Reich während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts". *Südost-Forschungen* 42: 169-181.
- Tabakoğlu, A. (1985). *Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Dergah Yay.
- Tabakoğlu, A. (2006). "Osmanlı Devletinin İç Hazinesi". *Osmanlı Maliyesi, Kurumlar ve Bütçeler 1*. Ed. Mehmet Genç ve Erol Özvar. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Uluçay, Ç. M. (1944). *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*. İstanbul: Manisa Halkevi Yay.
- Yediyıldız, B. (1980). "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri". *Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*. Ed. Osman Okyar ve Halil İnalçık. Ankara: Meteksan Yay. 157-161.
- _____ (1984). "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu". *Vakıflar Dergisi* 18: 5-41.

Hekimhan Köprülü Mehmed Paşa Camii

(Derbend Teşkilatı - Celâlî İsyancıları Bağlamında XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Menzili)

Nurşen Özkul Fındık *

Öz

Tarihi kervan yolunun güzergâhlarından biri üzerinde yer alan Hekimhan ve çevresinde, XVI.yüzyıldan itibaren bölgede hüküm süren devletler arasında yaşanan mücadeleler sonucu, güvenli ve kârlı ortam ortadan kalkmıştır. Bu durum, XVII. yüzyılın büyük sorunu Celâlî İsyancılarıyla daha da kötü duruma gelmiştir. Ticaret ve savaş taşımacılığı bağlamında vazgeçilmez konumda, ancak topografik özellikleri itibarıyla tehada kalmış, iskân ve yerleşmenin de mümkün olmadığı, dar ve önemli geçit noktalarında devlet eliyle oluşturulan, savunma/sığınma amaçlı bir tür askerî garnizon derbendlerin bu bağlamda işlevselliklerinin gözden geçirilmesi ve bazı yeni derbendlerin inşasına gerek duyulmuştur. Dolayısıyla Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın sadareti döneminde (1656-1661) Derbend teşkilatına ayrı bir önem verilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa evkafına bağlı, Hekimhan'daki cami inşaatı da aynı amaca yönelik yapılarından biri olarak karşımıza çıkar. Yapı kitabe ve vakfiyesine göre H.1072/ M.1661'de inşa edilmiştir. Cami, dikdörtgen planlı harim, kuzeyde son cemaat yeri-avlusu ve batı duvarının kuzeyine yerleştirilmiş kare minareten oluşur.

Anahtar Kelimeler: Hekimhan, Köprülü Mehmed Paşa, Derbend, Cami

Hekimhan Köprülü Mehmed Pasha Mosque (A 17th Century Ottoman Station Viewed through the Correlation between the Celâlî Revolts and the Mountain Passes Organization)

Abstract

Hekimhan and its environs, built on the historical caravan trade rout, from the 16th century onwards and as a result of struggle between states in the region, it lost its significance as a safe and profitable route. This process worsened due to the Celâlî rebellions. Although important for trade and war, mountain passes' narrow topography made settlement impossible. Thus, the state reconsidered the function of mountain passes that were utilized as military garrisons providing refuge and defense. During the Köprülü Mehmed Pasha period (1656-1661) new ones were built. The mosque building in Hekimhan part of the waqf of Köprülü Mehmed Pasha, was one of the construction built for this purpose. According to its epigraphs and foundation deeds it was built in H. 1072/ M. 1661. The mosque has a rectangular harim, a yard in the north and a square minaret in the north part of its western wall.

Key Words: Hekimhan, Köprülü Mehmed Paşa, Derbend, Mosque

* Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, nursenf@gazi.edu.tr

Giriş

Mezopotamya ve İran üzerinden gelecek, Anadolu'yu aşan ve Akdeniz havzasına açılan tarihi kervan yolunun kollarından biri üzerinde yer alan Hekimhan mevkîi (Harita 1) aynı zamanda, Antikçağ'dan itibaren doğu-batı eksenli askerî manevralar sırasındaki vazgeçilmez stratejik konumunu da kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde sürdürmüş olmalıdır (Cahen 2002:15). Zira yerleşim alanına adını veren Hekim Hanı, Anadolu Selçukluları Dönemi'nden modern zamanlara kadar bu yolun kullanıldığını belgelerken, yol üzerinde konaklama ve güvenlik ihtiyacına ne büyük bir gereklilik olduğunu da ortaya koymaktadır.

Askerî ve ticarî açıdan önem taşıyan yerlerde devlet denetimi eski zamanlardan beri zorunlu olmuştur. Ticarî meta üzerinden tahsil edilen gümrük vergilerindeki kaçağı önlemek bir yana; yolu kullanan tüccar kabilelerinin sağladığı perakende hareketliliği de esnaf ve sanatkârların vazgeçilmez ihtiyacı idi. Bu ve benzeri durumlar Belen, Derek, Tutkavul, Dideban, Madik ve daha yaygın ifadeyle Derbend adıyla anılan mevkilerindeki (Orhonlu 1990:9; Ha-

laçoğlu 1994:162) yapılarla, bunların işlevlerini sürdürmesini sağlamaya yönelik idarî teşkilatlanmayı ortaya çıkarmıştır.

Malatya çevresinin içinde bulunduğu Bizans Doğu Roma İmparatorluğu'nun Mezopotamya Tema'sındaki toprakları fetheden İslam ve Türk-İslam devletleri (Ünal 1989:14) birçok alanda olduğu gibi, ticarî yaşamın düzenine yönelik Bizans uygulamalarını da korumuştur. Üstelik maddî kalıntıların da gösterdiği gibi Anadolu Selçukluları oluşturdukları yeni yol şebekeleri, inşa ettirdikleri kervansaraylar, yabancılara tanıdıkları kapitülasyonlar ve dahası devlet sigortasıyla ekonomiyi daha da geliştirmiştir. Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) Sivas merkezli Kadı Burhaneddin Devleti'ni 1399'da yıkmasıyla başlayan Malatya'daki Osmanlı hakimiyeti, Memluk-Akkoyunlu-Dulkadirli-Safevi egemenlik geçişleri saklı olmak koşuluyla Şah İsmail'in 1514'teki Çaldıran yenilgisinden sonra kesintisiz hale gelmiştir (Göğebakan 2003:470-471).

Malatya uzun süre Osmanlı-Memluk sınırında, Memluk egemenliğinde kalmıştır. 1484'te Memluk askerlerinin Osmanlı askerlerini "Malatya derbendinde" pusuya düşürmesi dikkat çekicidir. Pax Oto-

Harita 1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Derbend Teşkilatı (Orhonlu, 1990)

mana (Osmanlı barışı) dönemi sınırları İran içlerine kadar uzaklaştırmıştır. Bu manzara Malatya ile mücavir şehirler arasında kesişen yol ağının eski önemini nispeten kaybetmesine neden olmuştur. Çünkü bölgedeki küçük devletler arasında yaşanan mücadeleler sonucu, farklı/güvenli yol ihtiyacının yarattığı karlı ortam ortadan kalkmıştır. XVI. yüzyılın başlangıcındaki bu durum XVII. yüzyılın büyük sorunu Celâlî İsyanlarıyla daha da vahim hale gelmiştir.

Celâlî isyanları bir çeşit domino etkisi yaratarak, özellikle Anadolu kırsalında köylerin boşalmasına, tarıma dayalı piyasa ekonomisinin, mali düzenin ve askerî yapının bozulmasına neden olmuştur (Akdağ 1995:342). Başta Karayazıcı olmak üzere Kiziroğlu Mustafa, Karakaş Ahmed Paşa gibi çok sayıda isyancı Malatya çevresinde asayiş ve güvenliği bozmuştur (Gögebakan 2003:471).

Bu zaafiyet devletin aldığı cebrî ve cezaî tedbirlerin yanında, sistem arızalarının giderilmesine dönük çalışmalarını da beraberinde getirmiştir. Celâlî eşkiya başlarının önemli görevlere atanması (Beylerbeyliği, sancakbeyliği v.d.) gibi taviz sayılacak uygulamalarla devletin eşkiya karşısındaki acizliğini gözler önüne sermiştir (Akdağ 1995:485).

Yol güvenliği için zorunlu olan derbentlerin işlevselliklerinin gözden geçirilmesi ve bazı yeni derbentlerin inşasına Köprülü Mehmed Paşa'nın sadareti döneminde (1656-1661) ayrı bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Sadrazamlığa getirilmeden önceki faaliyetlerine göz atıldığında, Köprülü'nün Celâlîlerle sıkı bir mücadele içinde olduğu, hatta bir çatışmada meşhur Celâlîlerden Varvar Ali Paşa'ya esir düştüğü bilinmektedir. Sadrazamlığı sırasında 1658-59 yıllarında Doğu ve Güneydoğu'da etkinlik kuran Abaza Hasan Paşa İsyanı'nı (1658-59) bastırma çabaları (İlgürel 2002:258-260) kapsamında Hekimhan derbendinin de ihya edilmesi muhtemeldir. Kış mevsimini Gaziantep'te geçiren Abaza Hasan Paşa ve adamlarının sıkıştırılması için Suriye, Birecik, Sivas ve Doğu Anadolu'daki Osmanlı birliklerine emirler gönderilmiştir (Uzunçarşılı 1988:393). Köprülü'nün ülke genelinde asayiş ve güvenlik ortamı sağlamaya çalışırken çok sayıda insan öldürdüğü, bunlardan müsadere ettiği malları ise hayır işlerinde kullandığı da ileri sürülmüştür (İlgürel 2002:259).

Derbent yeri, ticaret ve savaş taşımacılığı bağlamında vazgeçilmez konumda olan, ancak topografik özellikleri itibarıyla ıssız kalmış, iskân ve

yerleşmenin de mümkün olmadığı, dar geçit noktalarında devlet eliyle oluşturulan, savunma/sığınma amaçlı bir tür askerî garnizondur.

Sivas-Malatya kervan yolu üzerindeki Hekimhanı Derbendi de bu doğrultuda Anadolu Selçukluları Dönemi'nde inşa edilen bir yapı topluluğu olarak karşımıza çıkmaktadır. Malatya'lı bir hekimin hayır amaçlı kurduğu bir yapı durumundaki Hekim Han (1218) inşa edildiği arazinin sağladığı avantajla varlığını yüzyıllarca korumuştur. Kervan yolunun izlediği Kuruçay Vadisi ulaşım için nispeten düz bir alan oluşturmasına rağmen, Hekimhanı Derbendi vadi tabanından aniden yükselen bir kaya kütesine (dağ yamacı) kurulmuştur. Kuşkusuz bu yükseltinin seçilmesi güvenlik/savunma amaçlıdır. Zira dar geçitlerin bariz özelliklerinden biri de eşkiya saldırılarına müsait olmasıdır. Kaldı ki askerî saldırıları durdurmaya yetmese de, düşman birliklerinin ilerleyişini yavaşlatma/oyalama becerisi de derbendin yer seçiminde etkili olmuş görünmektedir.

Sultan IV. Murat (1623-40)'ın İran Seferine katılan Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde aktardığı bilgiler de Hekimhanı Derbendi'nin yer seçiminde etkili olan farklı bir unsura işaret etmektedir. Evliya Çelebi, aşırı yağışlarla taşan Kuruçay'ın mevcut yolu kapatması nedeniyle vadinin yüksek köylerini aşan bir yolun kullanıldığını belirtir. Bu bilgi doğa olaylarının da Hekimhanı derbendinin yer seçiminde etkili olduğunu düşündürmektedir.

Evliya Çelebi H.1065/M.1655'de, Melek Ahmet Paşa'nın emrindeki ordu ile Van üzerine giderken Sivas-Malatya yolunu kullandığını belirterek, yol üzerinde gördüklerini aktarır. Seyyah, bu tarihte Hekimhan'da sağlam bir kale ile cephaneliğin olduğunu, üç yüz asker ve kale dizdarının, Malatya-Ulaş arasında yolcuların güvenliklerinden sorumlu olduklarını belirtir (1999:4, 10-11).

Evliya Çelebi derbendcilik karşılığında halkının her türlü vergiden muaf olduğunu vurgular. Ayrıca, bir cami, hamam ve yüz dükkânın gün geçtikçe kasabayı geliştirdiğini yazar. Hekimhan'dan hareketle varılan sonraki menzil Hasanbadrik (Fethiye)'in ise yüz haneli, içinde cami ve han bulunan bir yer olduğu, fakat halkının Celâlî baskısından ve ağır vergi yükünden dolayı topraklarını terk edip dağlara göç ettiğini belirtir (Evliya Çelebi 1999:4, 10-11).

Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde, Anadolu'da Bozkollu Celâlî'in çıkardığı isyan daha sonraki Osmanlı halk isyanlarına simge oluşturacak adını vermiştir.

1. 1218 yılında Tabib Ebu Salim bin Ebül-Hasan el Malati tarafından yaptırılan ve ilçeye de adını veren Hekim Hanı'nın kapalı bölümün giriş kapısı üstünde Ermenice, Süryanice ve Arapça olmak üzere üç farklı dilde yazılmış inşa kitabesi bulunmaktadır. Ayrıntı için bkz: Özkul Fındık (2006). "Hekimhan Çeşmeleri", Sanat, A.Ü. *Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 9, s.99- 117.

Devlet düzeninin bozulmasıyla kademe kademe artan kitlesel isyan hareketleri, özellikle Osmanlı Devleti'nin Duraklama Dönemi'nde çok boyutlu bir sorun haline gelmiştir. Kuyucu Murat Paşa'nın adıyla özdeşleşen acımasız sorun yok etme yöntemi bir yana, devletin aldığı ciddi tedbirler de vardır. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Celâlî isyanlarını önlemek amacıyla alınan bir dizi tedbir kapsamında (Uzunçarşılı 1988:397) ülke genelindeki derbendlerin bakım ve onarımı sağlanmış, derbend teşkilatındaki tavsamalar giderilmeye çalışılmıştır.

Köprülü Mehmed Paşa, XVI. yüzyılda Hekimhan adıyla tanınan Sivas-Malatya kervan yolu üzerindeki -belki de sınırdan çok uzakta ve Osmanlı egemenliğinin sağladığı istikrar ortamında (pax otomanica) olmasından dolayı-, uzun yıllardır ihmal edilmiş derbendi daha etkin hale getirmek istemiştir. Han ve kervansarayların derbend olarak kullanılması zaten bilinen bir uygulamaydı (Orhonlu 1990: 29). Bu amaçla Anadolu Selçukluları'ndan kalma Hekim Hanı onarılarak genişletilmiş, 'palankası/kalesi' güçlendirilmiş, çevreden getirilen asker ve esnaf konuşlandırılarak şenlendirme çalışmaları yapılmıştır. 1560 tarihli Malatya Tahrir Defterindeki XVII. yüzyıla ait bilgiler Celâlî kargaşasına bağlı olarak boşalan köy ve mezraların canlandırılmasına verilen önemi gözler önüne sermektedir.⁽²⁾ Köprülü Mehmed Paşa evkafına bağlı, Hekimhan'daki cami inşaatı da bu dönemin aynı amaca yönelik yapılarından biri olarak karşımıza çıkar.

Cami

Yapı, Hekimhan ilçe merkezinde yer alan Anadolu Selçuklu Dönemi yapısı Hekim Han (1218) ve ona bitişik hamamın güneydoğusunda, güneye meyilli bir araziye yerleştirilmiştir. Günümüzde güney batısında yol, doğu-batı ve güneyinde konutlar yer alır. Halk arasında "Merkez Camii", "Ulu Cami" olarak da adlandırılan yapı, Köprülü Mehmed Paşa Vakfına kayıtlı olup, vakfiyede "Köprülü Mehmed Paşa Camii" olarak geçmektedir.⁽³⁾

Cami, harim giriş kapısı yukarısına yerleştirilen sülüs üç satırlık kitabe ve vakfiyesine göre H.1072/ M.1661 yılında inşa edilmiştir.

Yapı, dikdörtgen planlı harim, kuzeyinde son cemaat yeri-avlusu ve batı duvarının kuzeyinde yer alan kare minareye sahiptir.

Vakfiye:

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından transkribe edilen 580 numaralı defterin 127. sayfa, 77. sıra-

sında kayıtlı H. evâil-i Zilhicce 1071/ M. Temmuz 1661 tarihli Vezir-i azam Köprülü Mehmed Paşa Vakfiyesi'nde, Malatya sancağının Akçadağ Nahiyesi'nde Hekimhanı denenen mevzi ile ilgili olarak Köprülü Mehmed Paşa kendi ağzından açıklamalarda bulunur. Buna göre, Anadolu Vilayeti Malatya Sancağı Akçadağ Nahiyesi'nde yeniden inşa ettirdiği cami, palanka ve hana gelir sağlamak üzere yaptırdığı on dükkân, bir ekmekçi fırını, iki anbar ve bir değirmenden söz edilir. Ayrıca, padişah IV. Mehmed (1648-87)'in kendisine mülk olarak verdiği Çözüngerd, Eğin-i Atik, Revzani, Sultan Hanı, Ördek-lüce, Arulu, Hamzalı, Sarıkız, Yenice, Göbençoğlu, Cizri, Kermete, Zorbahan, Devenci ve Kilisecik adlı mezraaların hasılatını da bağladığını ifade eder.

1560 tarihli Malatya Livası Tahrir Defteri'nin H. 1070-1071 gibi geç tarihli muhtelif kayıtlarında da, Akçadağ nahiyesi sınırlarında yer alan bir çok karye ve mezreanın vergilerinin Hekimhanı'ndaki Köprülü Mehmed Paşa vakfına gelir olarak tahsis edildiği görülmektedir (Yinanç-Elibüyük 1983:199-227).

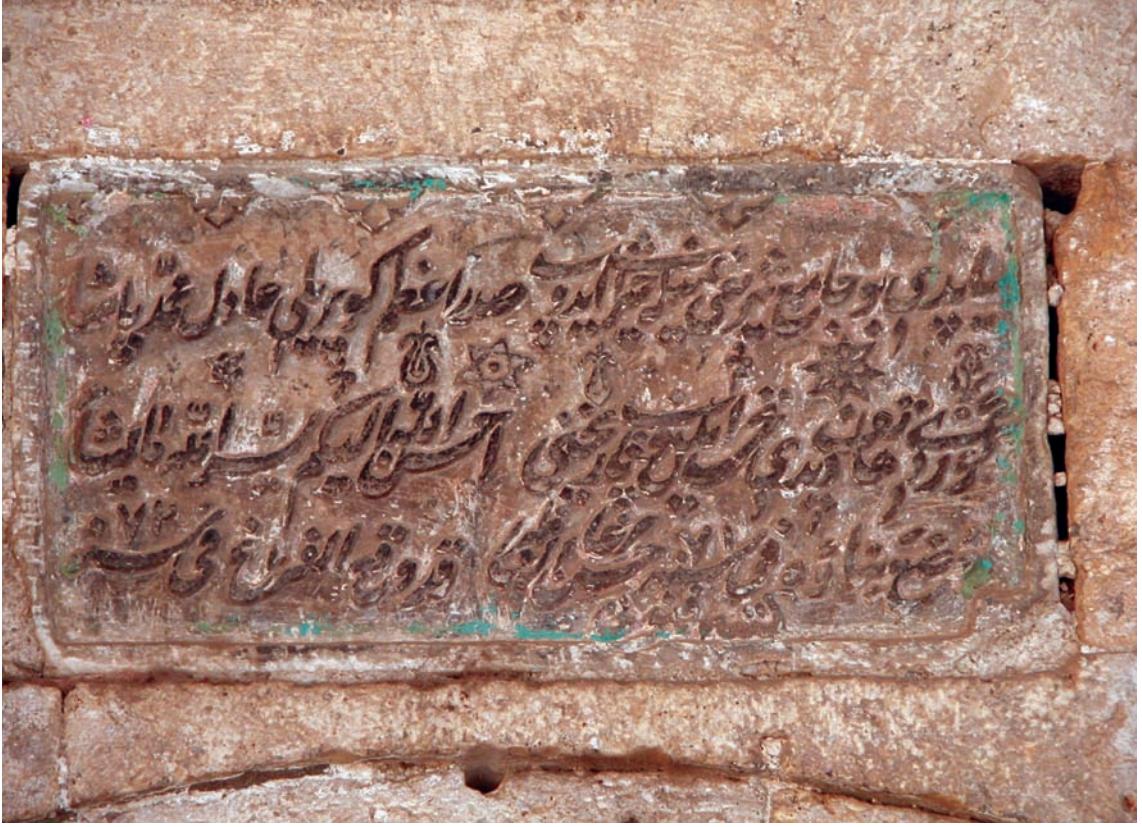
Vakfiyenin Köprülü Mehmed Paşa Camii ve palankası ile ilgili şartnamesi ise şu şekildedir;

Camide görevli bir imam günlük 20 akçeye beş vakit namazı kıldıracaktır. Ayrıca İmam, sabah namazından sonra sesli olarak Yasin-i Şerif Suresi, öğle namazı sonrasında Amenerrusuli ayet-i kerimesi, ikindi namazı sonrasında Nebe Suresi, akşam namazı sonrasında Mülk Suresi okuması karşılığında günlük 5 akçe daha alacaktır. Günlük 8 akçe ile sâlih ve fâzıl bir kimse hatiplik yapacaktır. Günlük 5 akçeye iki müezzîn ezan ve sala okuyacaktır. Tecvid ile okuma bilen 2 kişi günlük 2 akçeye Cuma namazlarından önce mahfelde Kur'an-ı Kerim'i devr (hatim) edeceklerdir. Günlük 5 akçeye bir kayyım ve 4 akçeye bir ferraş görevlendirilmiştir. Adı geçen cami, han ve palankanın tamiri ile görevlendirilenlere günlük 8 akçe verilecektir. Camiye konulan iki Mushaf-ı Şerif yıprandıkça yerine yenileri satın alınacaktır. Yerlere sermek için her yıl 360 akçelik hasır alınacak, yakıt olarak her gün iki akçelik iç yağ ve her sene 360 akçelik bal mumu satın alınacaktır.

Palankada muhafızlık yapan 20 kişinin her birine günlük 5 akçe, bunların ağalarına da günlük 18 akçe verilecektir. 10 akçe alan bir kişi de askerlerle kalenin kethüdası olacaktır. Ayrıca güvenilir bir kişi günlük 5 akçe ile adı geçen palankanın kapıcısı olarak görevlendirilecektir.

2. Sivas'tan Malatya ve Amid/Diyarbakır'a giden yol üzerindeki Zeke Karyesi/Köyü'nün durumu gibi (Yinanç, R. - M. Elibüyük, (1983). Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560), Ankara:Gazi Üniversitesi Yayını, s.228).

3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter 580, Sayfa 127, Sıra 77'de kayıtlı Vezir-i azam Köprülü Mehmed Paşa Vakfiyesi.

Resim 1 - H.1072/ M.1661 tarihli kitabe

Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'nde yapılan ve 1560 tarihli tahriri içeren defterde Köprülü Vakfı'nın kurulması ve sonrasındaki dönemlerde eklenmiş kayıtlar mevcuttur. Yenilenen han, cami, palanka ve inşa edilen dükkânlarla bunların masrafları için bağlanan çevre köylerin gelirleri adı geçen defterin derkenar ve eklerinde yer almaktadır (Yinanç- Elibüyük 1983: 524-527). Yapılan eklerde Köprülü Vakfının sınırları ile ilgili verilen bilgilerden H. 1071/M.1660 senesinde Hekimhanı'na gelirleri bağlanan yerleşim yerleri arasında Hekimhan Merkez, Sarıkız, Güvenç, Yenice, Çerzi, Ardahan, Germane, Zorbe-Han, Haregü, Çözengird, Eğin-i Atık ve Sultan Hanı'nın adlarına yer verilmiştir (Yinanç- Elibüyük 1983: 524-527).

Kitabeler:

Cami ve çevresinde üç kitabeye rastlanır. Bunlardan biri yapıyla doğrudan ilgiliyken, diğer ikisi gerek konuları gerek içerikleri bakımından yapıyla ilişkileri belli değildir. Asıl kitabe, caminin kuzeydeki giriş kapısı üzerine yerleştirilen H.1072/ M.1661 tarihli kitabedir (Resim 1).

Kitabenin transkripsiyonu;

*Yapdı bu câmi'-i şerîfi yümn ile hayrât idüb
Sadr-ı a'zâm Köprülü Âdil Mehmed PaşaGördü
lâtif didi tahsîn eyleyüb târihiniAhsenallâhu iley-
kum yesserallâhu mâ yeşâ
Va'z'u binâuhû fî sene 1071 Hasan Ağa ibn Zarâ
Kad vak'a el-ferâğ fî sene 1072.*

Ketebehû Fünûnî

Kitabeye göre yapıyı hayrat olarak Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa yaptırmıştır. H.1071'de binayı inşa etme sözü veren (usta) Zaralıoğlu Hasan Ağa, yapıyı H.1072'de tamamlamıştır. Kitabe mevcut bilgilerin dışında hattatının ismini de " Fünûnî " verdiği için Türk hat sanatı ve kitabet tarihi bakımından önemlidir.⁽⁴⁾

Cami avlusunun kuzeyinde ve cami girişinin tam karşısındaki duvarda 24x39 cm. boyutlarında iki satırlık H.1185/M.1771 tarihli bir kitabe daha bulunmaktadır (Resim 2).

4. Kitabe transkripsiyonlarını yapan Prof.Dr. Abdülkadir Dündar'a teşekkür ederim.

Resim 2 - Avlunun kuzey duvarındaki 1771 tarihli kitabe

Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât
Zâbit Hacı İsmail Ağa
sene 1185

Aynı duvar üzerindeki diğer kitabe 24 cm.x 22 cm. boyutlarında olup sadece H.1230 /M.1815 tarihi yazılıdır.⁽⁵⁾

Bu iki kitabe avlunun kuzeyindeki daha önce abdest alma musluklarının dizili olduğu istinat duvarı üzerine gelişigüzel yerleştirilmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu kitabelerin yapıyla ilgili olup olmadıkları tam anlaşılmamaktadır. Ancak özellikle H.1185/M.1771 tarihli kitabenin bir çeşmeyle ilgili olması muhtemeldir.

Onarımlar:

Kültür Bakanlığı Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 13.03.1992 gün ve 1138 sayılı kararıyla, yapıyla ilgili çalışmalar sonucunda Köprülü Mehmed Paşa Camii'nin onarımına karar verilmiştir. Onarım kararlarında doğu-batı cephelerde taş kaplamalara sadece derz yapılması, sıva ve yeni badana yapılması istenmektedir. İlginç ve önemli bir nokta ise bu çalışmalar sırasında kalem işi süs-

lemelere zarar verilmemesi talep edilmektedir. Oysa bugün cami içinde hiç bir kalem işi süsleme görülmemektedir.⁽⁶⁾

Mimari Tanım:

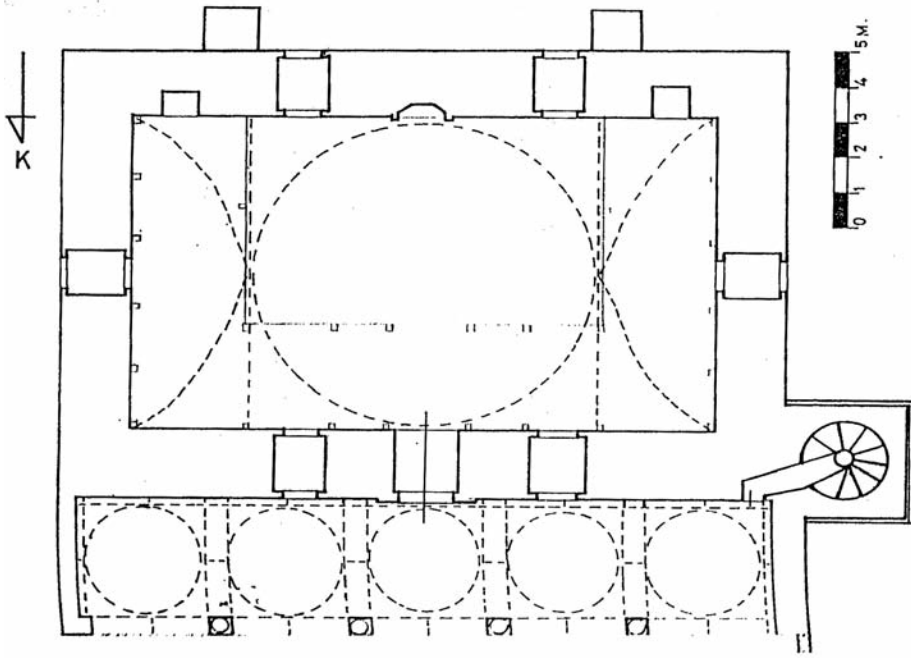
Cami doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Merkezde büyük bir ana kubbe ile onun doğu ve batı iki yanında birer sivri beşik tonozla, kubbeli kübik mekân genişletilmeye çalışılmıştır (Plan 1). Harime girişi sağlayan kapı, kuzey cephede ana aks üzerine yerleştirilmiştir. Kuzeyde son cemaat yeri ile avlu bulunmaktadır. Kuzeybatı da cepheye bitişik minare yer alır.

Harim, merkezde kare kübik gövde sekizgen prizmal kasnak üzerine oturan kubbe ile örtülüdür (Resim 3).

Cepheler, kütle tertibi itibariyle masif bir görünüş yansıtır. Genel düzenleme olarak benzer özellikler sergiler. Pencere açıklıkları bu masifliği kısmen gidermektedir. Pencere bütünü cephelerde ikişerli olup düzenlemesi farklıdır. Kuzey ve güney cephelerde mihrap ve kapının iki yanında, dikdörtgen biçimindedir. Doğru ve batı cephelerde ana aks da altlı

5. 2012 yazında bu kitabelerin fotoğrafını çekmek üzere yapıya gittiğimizde, kitabelerin yerinde olmadığı görülmüştür. Camide yapılan onarımlar sırasında yerinden çıkarılan bu küçük kitabelerden H.1185 tarihli olanı Hekimhan Müftüsünün hassas davranışı sayesinde korunmaya alınmış, diğerinin (H.1230 tarihli) âkabeti konusunda kimseden bilgi alınamamıştır.

6. 1990 yılında yapıyı ilk incelediğimizde kuzey ve güney duvarların üst seviyelerinde, pandantiflerde daireler içinde Allah ve dört halifenin isimleri yazılıydı ve firuze zemin üzerine siyah renkle geç dönem eklemeleri olduğu anlaşılmaktaydı. Aynı şekilde mihrap üzerindeki dikdörtgen panoda da bir ayet göze çarpmaktaydı.

Plan 1 - Hekimhan Köprülü Mehmet Paşa Camii, Plan (VGM Arşivi)

üstlü dikdörtgen biçiminde ikişer pencere yerleştirilmiştir (Resim 4). Boyuna dikdörtgen, lentolu pencerelerin üsttekilerinin yukarısında sivri kemerli alınlık bulunmaktadır.

Resim 3. Kuzey batıdan bakış

Resim 4. Batı cephe ve minare

Güney cephede mihrabın iki yanındaki birer pâyanda ile duvar güçlendirilmeye çalışılmıştır. Minare batıya doğru beden duvarlarından taşıntı yapmaktadır. Kare kaide üzerinde yukarı doğru daralan prizmatik üçgen pabuç bulunmaktadır. Minare gövdesi onikigen olup, altta ve üstte yuvarlatılmış profilli silmelerle oluşturulan bileziklere sahiptir. Şerefe altı düzgün küçük kesme taşların üst üste, dışarıya taşıntılı dizilmesiyle genişletilmiştir. Onun üstündeki şerefe korkuluğu ince taş plakaların yan yana yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Minare gövdesi külaha kadar biraz daha incelererek

Resim 5. Kuzey doğudan son cemaat yerine bakış

silindirik biçiminde devam ederek, kurşun levhalarla kaplı, konik külahla sonlanmıştır (Resim 5).

Caminin kuzeyi en hareketli cephedir. Son cemaat yeri doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır ve eş büyüklükte kubbelerle örtülüdür. Dört sütun ile kuzey duvar arasına atılan sivri kemerlerle beş bölüme ayrılmıştır (Resim 6). Her kare bölüm pandantiflerle geçilen kubbe örtülüdür. Kare kaide üzerine oturan mermer sütunlar düz, silindirik

yükselmekte aşağısında ve yukarısında birer bilezik bulunmaktadır. Son cemaat yerinin doğu ve batısı ince, sağır duvarlıdır. Son cemaat yeri iki basamaklı merdivenle çıkılan yükselti üzerindedir (Resim 10). Kapı açıklığı seviyesindeki bu zeminden doğu ve batı yanlara birer basamakla çıkılan seki düzenlemesiyle yükselti daha da belirginleşmiştir. Cepheleler ön yüzü düz, alt yüzü pahlı bir silme ile sonuçlanmaktadır. Son cemaat yeri duvarının üst seviyelerinde dört çörtten dikkat çekmektedir.

Resim 6. Son cemaat yeri

Kuzey cephede ikişer kapı ve pencere açıklığı bulunmaktadır. Kapılardan biri harime, diğeri minareye girişi sağlamaktadır. Minare kapısı cephenin batı köşesine bitişik, boyuna dikdörtgen bir açıklıktır. Harim kapısının iki yanındaki pencereler de boyuna dikdörtgen biçimindedir. Harim kapısı hem iç hem de dış yüzleri kemerli çift söveli bir açıklık şeklindedir. Bu söveler arasına oldukça enli boşluğun üzeri tonoz gibi kalın kemer örtülüdür. Kapı açıklığının harim yüzü yuvarlak kemerlidir.

Yapının kuzeyindeki avlu ise yine doğu-batı doğrultuda dikdörtgen biçimdedir (Resim 7). Avlunun kuzeyinde abdest alma yeri bulunmaktadır. Daha önceleri avlunun kuzey istinat duvarı boyunca musluklar yan yana diziliyken onarımlar sırasında bu çeşmeler kaldırılmıştır⁽⁷⁾ (Resim 8). Aynı duvarın üst kısmına merdivenlerle çıkılan yükselti şeklinde, kapalı abdest alma yeri yapılmıştır.

Resim 7. Cami avlusu

Harim, merkezde yer alan kare planlı kubbe ile örtülü kübik mekanın doğu ve batı yönlerine, enli birer sivri kemer üzerine oturan tonozlu bölümün eklenmesiyle oluşan dikdörtgen plan şeması yapılmıştır.⁽⁸⁾

Kubbe, kuzey ve güney cephelerde duvar, doğu ve batı cephelerde ise sağır, enli kemerler üzerine oturan, oldukça kısa kasnak şeklinde düzenlenmiş, etek bölümünden gelişerek yükselmiştir. Kubbe geçişleri pandantiflerle sağlanmıştır. Örtü sistemi ile duvarlar sıvalı ve badanalıdır. Güney duvarda doğu ve batı köşelere yakın, boyuna dikdörtgen biçimli birer dolap nişi bulunmaktadır. Halen enli tahtaların yan yana sıralanmasıyla oluşturulmuş basit birer kapakla kapalıdır.

Resim 8. Restorasyon öncesi avlu kuzey duvarı

Pencereler içte kuzey ve güney beden duvarlarında lentolu, söveli dikdörtgen, doğu ve batı duvarlarda altta dikdörtgen üstte yuvarlak kemerli açıklıklar şeklindedirler. Üstteki enli kemer açıklığı içinde, altta lentolu-söveli dikdörtgen açıklık, onun yukarısında yuvarlak kemerli alınlık kısmı cepheden farklı görünüşe sahiptir (Resim 9).

Mihrap, güney duvar aksında, beş kenarlı niş şeklindedir (Resim 11). Mihrap kavsarası sade, sivri kemer biçimindedir ve dikdörtgen bir çerçeve oluşturan enli bir bordürle kuşatılmıştır. Kavsara kemeri yukarıdaki dikdörtgen levha yenidir. Bezemesiz çok sade mihrapta hafif bir profilden sonra bordüre geçildiğinden bordür daha taşınılıdır.

Resim 9. Batı duvar

Minber harimin güneybatısında, mihrabın ise batısında yer alır (Res.10). Duvara bitişik oldukça sade olan minber, süpürgelik, yan aynalıklar, korkuluk, kapı, geçit ve onun üzerinde yer alan köşk bölümlerinden oluşmaktadır. Süpürgelik bölümünde her iki yanda yaklaşık olarak eksende kaş/dilimli ke-

7. Yaşlıların verdiği sözel bilgiye göre, aynı yerde Yücekaya arkasındaki kaynaklardan arklarla gelen ve sürekli akan suyla abdest alınmaktaymış. Daha sonraki dönemlerde bu kaynaklar şehir su şebekesine bağlanmıştır.

8. Harimin kuzey duvarına daha sonraki dönemlerde ahşap kadınlar mahfeli eklenmişti. 1993 yılındaki onarımlar sırasında bu mahfil kaldırılmıştır.

merli birer niş bulunmaktadır. Bunların üzerinde kuzeyde kapı eşiğinden başlayarak yukarı doğru kademeli olarak yükselen basamakları vurgulayan silme dikkati çekmektedir.

Kuzeyde yer alan kapı yarım daire kemerli açıklık şeklindedir. Kapının iki yanındaki söveler üstte Bek-

Resim 10. Güney duvar, mihrap ve minber

taşı sikkesine benzeyen dilimli birer başlıkla sonlanmaktadır. Kemerin üzerinde başlıkların arasında sivri kemerli taç/tepelik kısmı bulunmaktadır. Minberin güneyinde dört sütun üzerine atılan yarım daire kemerler üzerine oturan basık kubbe ile örtülü köşk yer almaktadır. Köşkün altında basık yarım daire kemerle oluşturulan geçit bulunmaktadır. Duvara bitişik yapılan minber korkuluksuzdur

Cami içinde ve dışında çok az süs görülmektedir. Cami giriş kapısı üzerindeki kitabenin ortasında Mühr-i Süleyman, aralarda küçük birer lâle ve hatayî motifi; minberin iki yan yüzünde kabartma şeklinde yapılmış kademeli yükselen zig zağlar dışında herhangi bir süsleme ögesi bulunmamaktadır.

Malzeme-Teknik:

Yapıda ana inşaa malzemesi taştır. Yapının alt seviyelerinde düzgün, iri kesme taş, üst seviyelerinde ise daha küçük kesme taş kaplama kullanılmıştır. Duvarlarda örgü malzemesi içte moloz taş, kasnak ve kubbeye tuğla örgüdür. Tesadüfen 1993 yılındaki onarımlar sırasında gördüğümüz caminin beden duvarları, üst örtüsü ve son cemaat yerindeki sıva kaplamalar kaldırılmış orijinal duvar örgüsüne ulaşılmış, yapının bir kısmı yeniden sıvanmıştır. Pandantiflerden kubbeye geçişte, bir sıra çok düzgün kesmetaş örgü üzerinde kubbe tamamen tuğla örgülüdür. Restorasyon sırasında özellikle son cemaat yerinde Şanlıurfa'dan getirilen kesme taşlar kullanılmaktaydı. Yine onarımlar sırasındaki gözlemlerimize göre, mihrabın batısındaki pencere

alınlığındaki sıva kaldırılmış, alınlığın tam ortasına büyük bir küp yerleştirilmişti. Yapıda çalışan ustalar, sıvası yenilenmiş olan diğer pencere alınlıklarında da benzer düzenlemenin var olduğunu ifade etmişlerdir. Duvarlarda ve örtü sisteminde bu tür küp kullanımının, hem duvarlar üzerindeki yükü hafifletmek hem de akustik amaçlı olduğu bilinmektedir.

Minare tamamen düzgün kesme taşla inşa edilmiştir. Cami kemer, pencere lento ve sövelerinde de düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kubbelerle, tonozların kurşun levhalarla kaplandığı görülmektedir (Resim 7.1).

Resim 7.1 Kuzeydoğudan genel görüntü

Kubbe tepesinde taş alem bulunmaktadır. Mihrap, minber oldukça düzgün kesilmiş kesme taştan yapılmıştır.

Değerlendirme

Sivas-Malatya kervan yolu kenarındaki Hekimhan Derbendi'nde, 1218 yılında inşa edilen Hekim Han varlığını asırlar boyunca korumuştur. Ancak günümüze ulaşan verilere göre, söz konusu Selçuklu dönemi hanı çevresinde uzun süre herhangi bir yerleşimin oluşmadığı anlaşılmaktadır. Hekimhan, tüm Ortaçağ boyunca hem ticarî kervanların hem de savaş dönemlerinde ordu sevkiyatının yapıldığı bir güzergâh üzerinde önemli bir geçit noktasıdır. Bölgedeki en önemli yapılaşma Osmanlı Devleti'nin Duraklama Dönemi sadrazamlarından Köprülü Mehmed Paşa'nın derbent olarak bölgeyi kuvvetlendirme talebiyle olmuştur. Bu kapsamda, Han harabesi onarılıp, yeni eklemelerle kullanıma açılmış, cami inşa ettirilmiş, bölge gelirleri vakfedilmiş, günümüzde hiçbir izi kalmayan palanka/kale inşa edilerek, çevreden bazı Türkmen aileleri, kaledeki askerlerin ve yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak üzere buraya yerleştirilmiştir. Hekimhan'da daha

sonraki dönemlerde çeşmeler⁹⁾ ve evler dışında herhangi önemli bir mimari faaliyet tespit edilememiştir.

Aslında her biri birer müstakil bina olarak inşa edilmekle birlikte, Anadolu Selçukluları döneminde yaptırılan Hekim Hanı, onun güney doğu köşesine inşa edilen hamam, sonradan başka yere taşınan çeşme ve yolun karşı tarafına inşa edilen cami ile adeta manzume benzeri yapı topluluğuna dönüşmüştür. Genel bir manzume anlayışına göre yapılar kendi içinde bir bütünlük oluşturmaktadırlar. Han ve hamam birbirine bitişik iki blok, arada geçen dar yolun diğer tarafında ise tek blok halinde cami yer alır. En geç tarihte inşa edilen caminin konumunun özenle ve dikkatli seçildiği anlaşılmaktadır. Böylece, Erken Osmanlı külliyesi gibi, serbest düzende inşa edilmiş külliye şeması ortaya çıkmıştır. Cami diğer yapılara hakim konumda olacak şekilde yerleştirilmiştir. Han en heybetli yapı olmakla birlikte, cami de konumu, tamamen taş mimarisi ve örtü sistemiyle varlığını hissettirmektedir.

Hekimhan Köprülü Mehmed Paşa Camii, doğu-batı doğrultusunda, enine gelişen mihrap önü kubbeli, tonozlu yan mekânlı harime sahiptir. Kubbe, sekizgen yüksek bir kasnağa oturmakla birlikte örtü itibarıyla basık bir görünüş sergiler. Kasnakta herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Onun iki yanında beden duvarlarının üst köşelerden pahlanmasıyla oluşan beşik çatı örtü nedeniyle doğu ve batı cepheler üçgen alınlıkla son bulmuştur. Erken Osmanlı döneminde özellikle örtü sistemini taşıyabilmek için beden duvarları oldukça kalın yapılması yapıya hantal görünüm vermiştir. Köprülü Camii de bu grupta yer alan yapılardan olup duvarları kubbe yükünü taşıyabilecek genişliktedir. Her ne kadar enli olsa da kubbeyi taşımada pandantif kullanıldığından yükü üstlenen duvarları desteklemek amacıyla, tam bu noktalara güney cepheyeye payandalar yerleştirilmiştir.

Enine gelişen harim plan tipi Türk mimarisinde her dönem farklı uygulamalar halinde karşımıza çıkmıştır. Anadolu'da en erken Artuklu döneminde görülmeye başlamıştır. Silvan Ulu Camii (1152-57), Kızıltepe Ulu Cami (1204), Akkoyunlu döneminde inşa edilen Diyarbakır Nebi Cami, Diyarbakır Melek Ahmet Paşa (1591), Harput Sara Hatun camilerini enine gelişen, mihrap önü kubbeli planın Anadolu'daki erken uygulamaları arasında sayabiliriz. Bu yapılar cami plan tipinde merkezi plana doğru gelişimde kronolojik olarak bir basamak teşkil et-

mektedirler. Bu plan tipi İslam sanatında Emevi döneminden itibaren, yaygınlaşarak yüzyıllarca kullanılan, doğu-batı doğrultusunda enine gelişen planın benzeri, başka deyişle değişikliklerle çeşitlenmeleridir. Anadolu'daki uygulamalar Osmanlı döneminde merkezi planlı cami plan tipinin gelişiminde bir tür öncü olmuşlardır.

Doğu - batı doğrultusunda genişleyen cami planı, erken Osmanlı dönemi yapılarında da görülmektedir. Köprülü Mehmed Paşa Camii'sinde görülen, kare planlı harim mekanını doğu-batı yönde genişletme çalışmaları, İnönü Hoca Yedigöller Camii (1374), Merzifon Taceddin İbrahim Paşa Camii (XV. yüzyıl)'lerinde enli kemerlerle yapılmaya çalışılmıştır (Çerkez 2005:442). Kare mekanın enine genişletildiği Lüleburgaz Sokullu Camisi (1569) daha geç tarihli olup, Sinan'ın cami mimarisindeki çalışmalarında tasarım bakımından önemli adımlardan biri olarak nitelendirilmektedir (Kuban 2007:400).

Manisa yapılarında bu türde enine planlı harime sahip yapılarla karşılaşmaktayız. Plan olarak ortada büyük bir kubbe, iki yanda ikişer oval ya da yuvarlak kubbe ile örtülü bu yapılar arasında, Manisa Çeşnigir Camii (1474), İvaz Paşa Çaybaşı Camii (1484), Hatuniye Camii (1491) yer almaktadır (Acun 1999: 99, 107, 125, 122). Orta mekan büyük askı kemerlerle yan bölümlerden ayrılmıştır. Yan bölümlerin örtü sistemi dıştan da belirtilmiştir. Tek kubbeli mekanın dört yöne enli kemerlerle genişletildiği bir yapı ise Bilecik Orhan Gazi camisidir (XIV.yüzyıl ilk yarısı) (Aslanapa 1986:5-6;Kuran 2007:125). Bu yapılarda yan mekanların, kubbeli orta mekanla uyumlu biçimde birleşerek bir bütün oluşturması, merkezi kubbeli plana ulaşmada önemli gelişmelerdir.

XVI.yüzyılda, merkezi kubbenin yanlara doğru genişletildiği, doğu-batı doğrultusunda enlemesine kuruluşa sahip yapıların önünde beş bölümlü son cemaat yeri dikkat çekmektedir. Bunlarda orta kubbe altıgen ve sekizgen şemaya oturtulmuş ve harim mekanı yarım ya da küçük kubbelerle doğu-batı yönünde genişletilmiştir (İstanbul-Üsküdar Mihrimah Sultan Camii (1548), İstanbul - Topkapı Kara Ahmed Paşa Camii (1558) gibi.

Hekimhan Köprülü Mehmed Paşa Camii'ndeki ortada kubbeli mekanın iki yanda tonozlarla doğu-batı doğrultuda genişletme çabası, XVI.yüzyıl İstanbul camilerindeki uygulamaların, yöresel ustalarla yapılmış Taşra uygulaması olarak değerlendirilebilir.

9. Hekimhan merkez ve köylerinde 17 çeşme tespit edilmiş ve çalışılmıştır. Bunların bir kısmında herhangi bir tarih bulunamamıştır, kitabeli örneklerden merkezdeki Dutluk Pınarı 1660 yılında inşa edilmiş en erken tarihli çeşmedir. Diğerleri XVIII-XIX. yüzyıllarda yapılmıştır. Ayrıntı için bakınız (Özkul Fındık 2006: 99- 117).

Malatya bölgesinde benzer örnek bulunmamaktadır. Malatya'nın önemli ilçelerinden biri olan Arapkir'de Geç Osmanlı döneminde yapılmış bazı mimari faaliyetler görülmektedir (Uluçam 1994 :2428-2432). Burada inşa edilen Gümrükçü Osman Paşa Camii (1824) ve Çobanlı Camii (1892) ise kare planlı ve kubbelidir.

Köprülü Mehmed Paşa Camii kuzeyindeki beş bölümlü son cemaat yeri hem başkent İstanbul Rüstem Paşa Camii (1550), Mesih Paşa Camii(1585), Çarşamba Mehmed Ağa Camii (1585) hem de Taşra'da Manisa Muradiye Camii (1586) örneğinde olduğu gibi pek çok camide görülmektedir (Kuran 1986:135,219,223). Fakat bu klasik dönem yapılarından farklı olarak Hekimhan Köprülü Camiinin son cemaat yeri doğu ve batı yönlerden birer sağır duvarla kapatılmıştır. Bu tür uygulamalar daha erken dönemde XIV. yüzyıl yapılarında, Mudurnu Yıldırım Beyazıt Camii (1382), Bursa Alâeddin Camisi (XIV.yy), Behramkale Hüdavendigar Camisi (XIV.yy) de görülürken, daha geç uygulamaları XVI. yüzyıl Karaman yapılarında, Yeni Minare Camii (1522), Nuh Paşa Camii (1596), Pir Ahmet Efendi Camilerinde (1547) karşılaşılmaktadır (Denktaş 1995:125-146;Kuban 2007:124,126-127). Karaman camileri kare planlı, kubbeyle örtülü harimi olup, son cemaat yeri iki yandan sağır duvarlarla kapatılmıştır.

Minare kuruluş bakımından klasik Osmanlı yapılarıyla benzer özellikler taşımaktadır. Osmanlı dönemi camilerinde genelde Köprülü Mehmed Paşa Camii'nde olduğu gibi kuzeybatı köşeye minare yerleştirilmiştir. Kuzey batı köşedeki minaresiyle genel kuruluş bakımından İstanbul Kadırga Sokullu Camii (1571), Babaeski Semiz Ali Paşa Camii (1560), İstanbul Rüstem Paşa Camii (1550) ile benzerlik gösterir (Kuran 1986:106-115,136). Minare bu yapılarda

yaygın olarak ince ve uzundur. Köprülü Mehmed Paşa Camii'nde ise minarenin çokgen gövdesi, kısa ve bodurdur. Bu tür çokgen silindirik gövdeli, pabuçluk üstünde ve şerefe altında bilezik şeklinde silmeli düzenleme Yozgat camilerinin minaresinde örneğin Saray Köyü Çapanoğlu Ahmet Paşa Camii (1749), Cevahir Ali Efendi Camii (1788), Musa Ağa (1800) camilerinde görülmektedir (Acun 2006: 87, 245, 283). Bu minareler, pabuç kısımlarının soğan biçimli olmasıyla farklılık göstermektedirler.

Malzeme bakımından kesme taş kaplama kullanımıyla da dönem camileriyle benzer özellikler taşımaktadır. Mihrap ve minber tamamen düzgün kesme taştan yapılan oldukça sade mimari öğelerdir. Yapıda en süslü öğe cami giriş kapısı yukarısındaki kitabedir. Hattat isminin de belirtilmesi bakımından önemli olan kitabede, XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı süsleme dünyasına damgasını vuran Karamemi üslubu olarak da adlandırılan çiçek üslubunun en bilinen motifleri laleler kitabe harfleri arasında yer almıştır.

Sonuç olarak,

Köprülü Mehmed Paşa Camii, malzeme, süsleme, kütle tertibi ve boyutu bakımından oldukça mütevazı bir eser olmakla birlikte, plan itibarıyla harim mekanının doğu ve batıya doğru genişletme çabalarının denenmesiyle dikkatleri çekmektedir. Hekimhan Köprülü Mehmed Paşa Camii, bir yandan Klasik Osmanlı dönemi genel karakteristiklerini sergileyen ve bir yandan da Erken Osmanlı dönemi mimari geleneğini devam ettiren bir eser olarak belirmektedir. Taşra'da Osmanlı sadrazamı baniliğinde yapılan bir Osmanlı Derbent camisi olarak, günümüze sağlam ve ibadete açık şekilde ulaşması da yapının önemini artırmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No:580, Sayfa 127, Sıra 77.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Acun, H. (1999). *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____ (2005). *Tüm Yönleri İle Çapanoğulları ve Eserleri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Akdağ, M. (1979), *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 1, İstanbul : Cem Yayınevi.
- _____ (1995), *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Aslanapa, O. (1986). *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi
- Cahen, C. (2002). *Osmanlılardan Önce Anadolu. İstanbul* :Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çerkez, M. (2005). *Merzifon'da Türk Devri Mimari Eserleri*, 1, Ankara:Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Denktaş, M. (1995). "Karaman'daki Klasik Devir Osmanlı Camileri", *Vakıflar Dergisi*, XXV, 125-146.
- Evliya Çelebi, (1999). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 4.Kitap, İstanbul : Yapı Kredi Yayınları.
- Göğebakan, G. (2003). "Malatya", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* , 27, 468-477.
- Halaçoğlu,Y. (1994). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: İlgürel, M. (2002). "Köprülü Mehmed Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 26, 258-260.
- Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul: Yem Yayını.
- Kuran, A. (1986). *Mimar Sinan*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Orhonlu, C. (1990). *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, İstanbul:Eren Yayıncılık.
- Özkul Fındık, N. (2006). "Hekimhan Çeşmeleri", *Sanat, Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 9, 99- 117.
- _____ (2007). "Hekimhan", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Ankara,105-121.
- Uluçam, A., "Arapkir'deki Osmanlı Dönemi Yapıları", *X.Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. V, Ankara 1994, 2425-2438.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı Tarihi*, C.III, I.Kısım, Ankara:TTK Yayınları.
- Yınanç, R. -M. Elibüyük, (1983). *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Ankara:Gazi Üniversitesi Yayını.

Osmanlı Devleti'nde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar

Ahmet Köç *

Öz

Osmanlı padişahları sürdürdükleri başarılı fetih politikalarının hemen akabinde toplumun menfaatlerini gözeten yeni vakıfların kurulmasına izin verirken, bazı durumlarda ise, daha önceden kurulmuş müesseselere destek vererek onların hizmet kalitelerini artırmalarını sağlamaya çalışmışlardır. Osmanlı ülkesinde XVI ve XVII. yüzyıllarda meydana gelen sosyal gelişmeler, vakıfların iktisadî açıdan zayıflamasına yol açmıştır. Bu durumda iktisadî açıdan zor durumda olan vakıfların, padişahlardan yardım talebinde bulunmaktan başka çaresi kalmamıştır. Padişahların kendilerinden yardım talebinde bulunan vakıflara kaynak oluştursun diye gelirleri doğrudan doğruya devlet hazinesine gitmesi gereken mukâtaalara yöneldikleri görülmektedir. Çalışmada Osmanlı padişahlarının devlet hazinesine gitmesi gereken mukâtaa gelirleri ile irsadî vakıfların personeline maaş, gıda yardımı, yemek ücreti veya tamirat gideri olarak nasıl tahsisat ayırdıkları örneklerle açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Padişah, İrsadî Vakıf, Mukâtaa, Hayırseverlik

Allocations to the Waqfs from the Ottoman Public Treasury

Abstract

The Ottoman sultans established after their conquest new waqfs in various areas for the benefit of local societies. In some cases they endeavored to increase the quality of service of waqfs established previously. The social changes in the Ottoman Empire in the 16th and 17th century led to the financial weakening of waqf institutions. Therefore, waqf institutions facing financial hardship were left with no option but to apply directly to the sultan. Thus, the sultan in response allocated to waqfs in need the income from mukâtaas belonging to the public treasury. This work will examine the allocation of mukâtaa income belonging to the public treasury for the payment of personnel salaries of the irsadî waqfs, for food supplies, meal fees and repair work.

Key Words: The Ottoman State, Sultan, İrsadî Waqf, Mukâtaa, Charity

* Yard.Doç.Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, akoc@balikesir.edu.tr

Giriş

İslam toplumunda aç insanların doyurulması, devlet adamlarının temel vazifesi olduğundan, ülke içerisinde açların veya yoksulların sayısının artıyor olması, o toplumun kötü yönetildiğinin bir işareti olarak görülürdü. Bu yüzden yoksulluğun artması, toplum içerisindeki huzursuzlukları gün yüzüne çıkaracağı kesindir. Osmanlı ülkesindeki açlık veya yoksulluk sorununu çözecek olan kişi, ülkenin padişahı/hükümdarı olduğundan, onların çok önceden durumu görerek tedbir almaları gerekebilirdi. Padişahların sahip oldukları söz konusu mevcut düzeni koruyabilmek için toplumun alt kesimlerini gözeterek gıda yardımında bulunması, barınma ihtiyaçlarını karşılaması ve yoksulların karınlarını doyurması, onların öncelikli görevleri arasında bulunuyordu. Böylece mütevazî yiyeceklerle toplumun alt kesimlerini oluşturan yoksulların ve çaresizlerin karınlarının doymuş olması onların ruhen gevşeyip, sakinleşmesine yol açıyordu.

Osmanlı toplumunda yoksulların korunması için oluşturulan vakıf hizmetlerinin önemli rolü vardır. Bu hizmetlerin görülmesi için vakıf kültürünü yaygınlaştırmak zorunlu olduğuna göre, padişahların ve hanedan üyelerinin önderliği burada da ön plana çıkmaktadır. Osmanlı sisteminde padişahların ve hanedan üyelerinin hayırseverlikleri göz önüne getirildiğinde onların geniş bir sahaya yayılan vakıf hizmetlerini görmek mümkündür. Padişahlar ve hanedan üyeleri zaman içerisinde hem kendi isimleri altında oluşturdukları vakıflarını koruyup kollamışlar, hem de başka kişiler tarafından kurulan müesseselere tahsisatlar ayırarak onları da koruyarak zor dönemlerde yok olmalarını önlemişlerdir. Böylece Osmanlı padişahları kendi kurdukları vakıflarda olduğu gibi, eskiden beri var olan kurumlara da destek sağlamak suretiyle her gün binlerce kişinin ibadet etmesine imkan sağlayacak mescit ve camileri; talebelerin ilim öğrenmeleri için medrese ve mektepleri; yoldan gelip geçen açların ve yolcuların karınlarını doyurabilecekleri imaret /aşevlerini gözeterek onların toplum yararına çalışmaya devam etmelerini sağlamışlardır.⁽¹⁾

Padişahların toplumun çeşitli ihtiyaçlarını görerek bu kurumları desteklemeleri, ülke içerisinde refah düzeyinin yükselmesine imkân sağladığı gibi, muhtaçların azalmasına da hizmet etmiştir.⁽²⁾ Osmanlı toplumunda gönüllü hayırseverliğin en önde gelen şekli olarak yeni bir vakıf kurmak, toplum nezdinde müesseseleri oluşturan kişilere yeni kazanımlar katabilirdi. Aynı zamanda yeni bir vakıf kurmak gibi eskiden kurulmuş bir vakfı desteklemek de hayırseverlerin maddî ve manevî açılardan huzur bulmalarına yol açabilirdi.

Vâkıfın ister kendi adına kurduğu müessesesinin idarî yapısı olsun, isterse destek sağladığı vakıfların idarî yapısı olsun, müesseselerin temel felsefeleri olarak vakfiyeleri belirlerdi. Dolayısıyla tesis edilen bir vakfın, hem kurulduğu bölgenin mülkiyet ilişkilerine ve bölgenin yerleşim sahasına, hem de ticarî faaliyetlerine doğrudan etki ederek, bölgenin imar faaliyetlerine katkıda bulunduğu kesindir(Peters 2002: 60).

Osmanlı Devleti'nin XV. yüzyıldan itibaren hem hazine, hem de vakıf müesseselerinin gelirlerinin toplanmasında mukâtaa sistemini uygulamaya başlamıştır. Osmanlı iktisadî tarihinde mukâtaa uygulamalarının yaygınlaştırılması, bir anlamda padişahlar tarafından hazine gelirlerinden vakıflara tahsisat ayırmanın yolunu açmıştır denilebilir. Dolayısıyla Osmanlı padişahları, mukâtaa gelirlerinden *vazife*, *yardım*, *tahsisat*, *taâmiye* isimleri altında vakıf personeline aynî ve nakdî yardımlar yapmaya başlamışlardır.

Mukâtaa Sistemi ve Osmanlı Devleti'nde Sosyal Düzeni

Osmanlı padişahlarının vakıflara farklı şekillerde destek vermeye başlamasında ülkede yaşanan sosyal gelişmelerin önemli rolü vardır. Vakıf yöneticilerinin padişahlardan yardım talebinde bulunması durup dururken ortaya çıkmamıştır. Dolayısıyla bu kısımda önce vakıfları devlet yardımını almaya yönelten sebeplere bakılacak ardından da müesseselere nerelerden kaynak bulunduğu örneklerle açıklanacaktır.

Osmanlı Devleti'nde mirî arazilerin işletilmesinde

1. Toplumun gözetilmesiyle ilgili çeşitli ayet ve hadisler vardır. Ayet ve hadisler İslam toplumunun yönünü belirlediğinden vakıfların kurulmasına da imkan sağlamıştır. Bir hadiste; "İnsan öldüğü zaman amel işlemesi kesilir. Ancak üç şey bundan müstesnadır. Sadaka-ı cariye, kendisinden yararlanılan ilim veya kendisine hayır dua eden sâlih evlat". Bu hadiste zikredilen sadaka-ı cariye; yol, köprü, çeşme, mescid, yoksullar için aşevi, hastahâne ve okul gibi hayır yerlerini kapsamına almaktadır. İnsanlar bu gibi yerlerden yararlandığı sürece, bunları yaptırımlar, yapılmasına sebep olanlar, yol gösterenler ve destek olanlar, gerek sağlıklarında ve gerekse vefatlarından sonra ecir almaya devam ederler.
2. Padişahlar ve diğer kişiler tarafından oluşturulan vakıfların temelinde iman, düşünce ve eylem dengesinin oluşturduğu üçlü yapı vardır. Bu kültür yapısında her şeyin temeli, kişinin şahsi sorumluluğuna ve hür iradesine dayanmıştır. Osmanlı toplumunda her birey, bütün insanlığın meselelerini kendi meselesi gibi hissederek, bunun için gücü nispetinde çalışıp üretmiş ve daha sonra ihtiyacından fazlasını yine kendi eliyle diğer insanların yararına tahsis etmiştir(B. Yediylidiz, "Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi", *Osmanlı V*, 1999, s. 27).

veya devlete ait bir gelir payının tahsili işi için mukâtaa³⁾ kelimesi kullanılmaktadır. Mukâtaa sisteminin devletin uygun gördüğü her türlü ziraî, ticarî ve sınâî kuruluşa uygulanabilir olması, onun daha da yaygın hâle gelmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nde mukâtaa gelirleri çoğunlukla devlete ait olmakla birlikte, istisna olarak gelirlerinin tamamı vakıflara tahsis edilen⁴⁾, ulûfe karşılığı veya ocaklık olarak verilen veya devlet adamlarına has olarak tahsis edilebilen şekilleri de mevcuttur. Böylece Osmanlı Devleti malî açıdan uyguladığı mukâtaa sistemi sayesinde, kendi gelirlerini toplamak için ayrı bir teşkilat kurmadan, söz konusu mukâtaanın gelir kaynaklarını ve sınırlarını belirleyerek buraları özel teşebbüslere kiralamıştır (Tabakoğlu 1985: 120- Cezar 1986: 21).

Osmanlı malî sisteminde mukâtaa uygulamasının iktisadî hayatın hemen her alanında yaygınlaşması ve iltizam sistemini⁵⁾ kapsayacak şekilde zamanla kapsama alanının daha da genişletmesi, bu sistemin önemini arttırmıştır. Ülke içerisinde uygulanan mukâtaa sistemi ister şehirde, isterse kırsal bölgelerde olsun, bu sistemin amacı, doğrudan doğruya hazinenin gelirlerini arttırmak ve bu gelirleri sürekli hale getirmekten ibaret idi (Karaman 2005: 180). Sonuçta, Osmanlı iktisadî sisteminde mukâtaa sistemi uygulama biçimiyle vergilerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi anlamında kullanılmaya başlanmıştı (Çakır 2003: 33-35).

Osmanlı Devleti'nin mukâtaa sistemi ile hazine gelirlerini daha da arttırmasını zorunlu kılan şartlara yakından bakmak gerekebilir. XV. yüzyılda Fatih Sultan Mehmed devrinde devletin yeni ve düzenli finansman kaynağına ihtiyaç duymasında, Akdeniz ülkelerinde görülmeye başlanan nakit para kıtlığının etkisi vardır. Dış kaynaklı bu buhranın Osmanlı ülkesini etkilemeye başlaması, iktisadî sistemde de-

ğişiklik yapmayı gerekli kılmıştır (Pamuk 1999: 183). Öte yandan XV. yüzyılın ortalarında vakıf toprak sisteminin temelden bozulmaya başladığı Fatih Sultan Mehmed tarafından dile getirilmiş ve bu sorunun giderilmesi için çözüm yolları aranmaya başlamıştır. Fatih Sultan Mehmed mülkiyeti devlete ait olan mirî arazilerin temliknâme ve mülknâme verilerek vakıf haline getirilmesini⁶⁾ hoş karşılamamıştır. Esasında bu uygulama kendisinden önceki padişahlar devrinde sıkça uygulanan bir durum olmasına rağmen, bu tür araziler zaten statü bakımından diğer vakıf arazi türlerinden farklıydı. Devlet desteğiyle kurulan bu araziler vakıf literatüründe irsadî sahih vakıf⁷⁾ olarak adlandırılmışlardı (Kurt 1992: 187- Alkan 2004: 59). Mülkiyeti devlete ait olan mirî araziler üzerinde oluşturulan irsadî sahih vakıfların sayılarının zamanla çoğalması, Fatih Sultan Mehmet tarafından tam olarak benimsenmemiş olduğundan, vakıf kurma usûlünde şer'î sınırların dışına çıkıldığı gerekçesiyle daha önceden kurulmuş pek çok irsadî vakfın iptal edilmesi için ferman çıkarılmıştır. Padişah Fatih Sultan Mehmed tarafından devlet hazinesi gelirlerinin arttırılmasına yönelik olarak yapılan düzenlemeler doğrultusunda irsadî sahih vakıfların elinde bulunan arazilere el konulmuştur. Sonuç olarak vakıf kurmanın normal yolu olmayan irsadî sahih vakıf uygulaması, erken devir Osmanlı padişahları tarafından bilinçli olarak yaygınlaştırılsa bile, XV. yüzyılın ilk yarısında, devletin mirî arazi gelirlerinin azalmaya başlaması üzerine Fatih Sultan Mehmed tarafından kaldırılmak istenmiştir (Öz 2003: 30- Özel 1999: 246).

XV. yüzyılın sonlarında yani Fatih Sultan Mehmed'in vefatıyla birlikte irsadî sahih vakıfların daha önceden var olan hakları devrin padişahı tarafından geri verilmiştir. Osmanlı hukukunda tahsisat kabilinden irsadî vakıfların toplum hayatında yeniden yerini almaya başlaması önce sultan II. Bayezid, sonra da

3. İfade edilen bu mukâtaa uygulaması, devlete ait bir kısım vergi ve resimlerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi anlamını yitirerek zamanla, iltizamın konusu olan vergi birimi anlamında kullanılmaya başlamıştır. Osmanlı malî verilerine göre, XV. yüzyılın ortalarından başlamak suretiyle mukâtaa kelimesi, hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer malî birim muhtevasını kazanmıştır. Görüldüğü gibi mukâtaa, mülkiyeti devlete ait mirî arazilerde veya vakıf arazilerde tasarruf hakkının bir sureliğine -belirtilen şartlar dâhilinde- özel şahıslara veya kurumlara kiralanması anlamına gelmektedir. Bakınız M. Genç, "Mukâtaa", *DiA*, 2006, s. 132.
4. Anadolu'da Yeniil Türkmenlerinin oluşturduğu Yeniil ve Tevâbii Mukâtaası, Üsküdar Atik Valide Sultan Câmii Vakıflarına tahsis edilmişti. Aynı şekilde Haremeyn Evkâfı Mukâtaası'nın gelirlerinin tamamının vakfa tahsis edilmesi uygulamanın farklı bir boyutunun olduğunu ortaya koymaktadır. Bu mukâtaalarda gelirlerin tamamı vakıflara bırakıldığından konumuz gereği bunlardan bahsedilemeyecektir.
5. Satmak, tutmak anlamına gelen iltizam, Osmanlı maliye sisteminde kamu gelirlerinin tahsil yöntemlerinde birisidir. Öte yandan mukâtaanın kelimesi, vakıf arazi ve arsa üzerinde mülk olan bina ve ağaçlar karşılığında, mutasarrıf tarafından arazi ve arsa vakfına verilmek üzere, zemin için kat'î ve tayin olunmuş olan yıllık ücrettir. Buna icâre-i zemin de denmektedir. Bkz. N. Öztürk, *Elmalı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, s. 495 ve B. Çakır, *Osmanlı Mukâtaa Sistemi*, s. 33.
6. Osmanlı coğrafyasında hemen her bölgede karşımıza çıkan bu tür vakıfların sayıca çok fazla olduğu bilinmektedir. Örneğin XVI. yüzyılda Adana bölgesinde benzer uygulamaların olduğu Y. Kurt tarafından ifade edilmektedir. Yılmaz Kurt, *XVI. yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, s. 187.
7. İslam hukukçularına göre gayr-i sahih/irsadî vakıfların temelini mülkiyeti/rakabesi devlete ait olan araziler oluşturur. Bu uygulamada padişahlar veya onun yetkili kıldığı kişiler, mülkiyeti devlete ait araziler üzerinden elde edilen geliri, istihkâkı bulunan cihete aktarmışlardır. Bu çeşit arazilerin vakıf oluşu sadece mirî araziden bir miktar gelirlerin padişah tarafından bir cihete tahsisinden ibarettir. Yani vakfedilen arazinin kendisi değil, araziden elde edilen gelirlerdir (A. Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* s. 424.

Kanunî Sultan Süleyman'ın padişahlığı dönemlerinde popülerliğini yeniden kazanmıştır. Padişah Kanuni Sultan Süleyman tahsisat kabilinden vakıfların meşrû sayılabilmesi için hem şeyhülislam Ebussuûd Efendi'den fetva almış, hem de İslam âlimlerine yazdırdığı eserlerle bu konuları derinlemesine analiz ettirmiştir. Sonuçta padişah Kanuni Sultan Süleyman diğer vakıf türleri gibi irsadî sahih vakıfların da meşru olduğuna dair kendisinde oluşan kanaat çerçevesinde bu tür kurumları eskiden olduğu gibi yeniden desteklemeye devam etmiştir (Akgündüz 1990: 7-8).

XVI. yüzyılın sonlarında ise Anadolu'da bazı sosyal olaylar görülmeye başlamıştır. Celalî olayları her ne kadar bölgesel olsa da Anadolu sahasında devletin ve vakıfların gelirlerinin tahsilinde sorun oluşturmuştur.⁽⁸⁾ Bu dönemde görülen eşkiyâlık hareketleri devlet görevlilerinin süistimalleri ve şehir yöneticilerinin keyfi vergiler ihdas etmeleri ile birleşince Anadolu'da reâyânın topraklarını terk ederek göç etmesine yol açmıştır.⁽⁹⁾ Öte yandan arazilerin ekilmeden boş bırakılması bir yana, ekilen arazilerdeki ürünün talan edilmesi de tarımsal üretimin düşmesine neden olmuştur. Ortaya çıkan bu gelişmeler, Anadolu'da doğrudan doğruya hububat fiyatlarında hızlı bir artışa yol açmıştır.⁽¹⁰⁾ Anadolu'da görülen bu sosyal karışıklıklar, gelirleri geniş ölçüde tarımsal arazilere dayanan vakıfların mali durumlarını etkilemiş ve vakıfların yeni kaynak arayışı içerisinde girmelerine neden olmuştur. Böylece yaşanan sosyal karışıklıklar, devlet ve toplum yararına çalışan tahsisat kabilinden/gayr-i sahih yani irsadî vakıfları yeni kaynak arayışına yöneltmiştir.

Osmanlı devrinde Anadolu toplumu üzerinde huzursuzluk yaratan gelişmeler tarımsal üretimde düşüşe, gıda fiyatlarında âni artışa, topluma hizmet veren vakıfların malî güçlerinin azalmasına ve nihayet bunların sonucunda da vakıfların bütçele-

rinde uzun süreli daralmalara yol açmıştır. Yine aynı dönemde ortaya çıkan karışıklıklar neticesinde iç ticarete daralma ve yaşanan gelişmelere bağlı olarak bölgeler arasındaki mal akışı da zayıflamıştır. Sonuçta ülke içerisinde ortaya çıkan sosyal kökenli gelişmeler, iç üretimin düşmesine sebep olmuştur.⁽¹¹⁾ O halde ülke içerisinde yaşanan olumsuz gelişmeler, vakıf kurumlarında çalışan personeli derinden etkilemiş⁽¹²⁾ ve malî açıdan gelir-gider dengesini tutturamayan müesseselerin hizmet kalitelerini günden güne düşürmüştür.

Osmanlı coğrafyasında kurulmuş vakıf kurumlarında meydana gelen sorunlar, öteden beri vakıfları el üstünde tutan padişahların gözünden kaçmamıştır. Geçmişten beri Osmanlı devlet adamları sınırlı sayıda vakfa doğrudan mukâtaa desteği sağlarken, XVI. yüzyılda beklenmedik bir biçimde ortaya çıkan sosyal gelişmeler, daha çok vakfın yardım talebinde bulunmasına yol açtığından, padişahlar vasıtasıyla hazine gelirlerinin vakıflara tahsis edilmesi uygulamasını yaygınlaştırmıştır. Nitekim vakıfların doğrudan devlet hazinesine gitmesi gereken gelirlerle desteklenmesi yukarıda belirtilen sosyal gelişmelerle yakından ilgilidir. XVII. yüzyıla gelindiğinde ise, bilançoları kötüleşen vakıfların eskisi gibi hizmet vermesi daha da zorlaşmıştır. Bu durumda vakıf yöneticilerinin çıkar yol olarak devrin padişahından yardım talebinde bulunmak için harekete geçtikleri görülmektedir.

Osmanlı padişahları irsadî vakıflara sağlam mukâtaa gelirleri temin edebilmek için özel sahaları seçmiş olmaları tesadüfî değildir. Padişahlar zor durumdaki müesseselerin faaliyetlerinin yeniden sekteye uğramasından şüphe duymuş olmaları ki, sağlam mukâtaalardan ödenekler ayırmaya başlamışlardır. Mukâtaalardan yapılan tahsisatlar, Osmanlı Devleti'nin hazine gelirlerini azaltmış olmasına rağmen, maksatları topluma her alanda

8. Mukâtaa defterlerine bakıldığında vakıfların gelirlerinde düşüşlerin yaşandığı, bazı yıllarda vakıf arazilerinin ekilemediği görülmektedir. Bkz. A. Köç, "XVII. yüzyılda Mahmud Paşa'nın Rumeli'deki Vakıf İşletmelerinin Malî Durumuna Dair Bazı Gözlemler", ss. 25- 40.
9. Celalî isyanları ve yerel idarecilerin keyfi tutum ve zorbalıkları neticesinde ortaya çıkan huzursuzluklar ve göçler hakkında Ç. Ulu çay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyâlık ve Halk Hareketleri*, isimli eserine bakılabilir. Konuyla ilgili ayrıca W. J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion(1000-1020/1591-1611)*, K. Barkey, *Bandits and Bureaucrats* ve M. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyânları* isimli çalışmalara bakılabilir.
10. Örneğin Konya'da Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî Vakfı'nın, XVII. yüzyılın ilk yarısında mali durumu kötüleşmiş ve uzun süre vakıf maliyesi düzelmeye gösterememiştir. Bkz. S. Faroqi, "Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing: The Wordly Affairs of the Mevlevi Dervishes (1595-1652)", *Turcica XX*, 1988, 43-69. Bu dönemde sosyal olaylara bağlı olarak vakıf gelirlerinde yaşanan azalmayı başka vakıfların bütçelerinde de görebiliyoruz. Amasya'da bulunan II. Bayezid Vakfı'nın mali yapısı belirtilen süreler içerisinde kötüleşmiştir. Bkz. K. Orbay, *Economic Development of the Imperial Waqfs; A Study in the Institutional and Local Economic History in the Transformation Period*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Viyana Üniversitesi, 2007.
11. Fiyat hareketleri için M. Akdağ'ın *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi II(1453-1559)* isimli eserinin yanı sıra, Ö. L. Barkan'ın, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East"; Şevket Pamuk'un, "The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered" yine aynı yazarın "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914"; T. Güran'ın, *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar*; K. Orbay'ın, "Fiyat Devrimi ve Geç 16. yy. ve 17. yy. İçinde Anadolu'da Fiyat Değişimleri" isimli çalışmalara bakılabilir.
12. Nitekim XVI. yüzyılda Osmanlı vakıflarının zor duruma düşmesi, tarihçi Selânikî Mustafa Efendi'nin gözünden kaçmamıştır. 1598 senesinde Selâtin Evkâfı nazırlığının, Dârüssaâde Ağası Osman Ağâ'ya verilmesi münasebetiyle sultanların vakıflarına ait gelirlerin suistimal edildiği, bunların yöneticilerinden rüşvet alınarak yılda iki üç kere değiştirildiği, bu zengin vakıfların âdetta borçlu hale getirildiği ve imâretlerde yemek pişirilemez duruma geldiği belirtilmektedir(Selânikî Mustafa Efendi 1989: 740- 742).

hizmet etmek ve sürekli olarak iyiliği yaymak olan vakıfların çıkarları için destekleme politikalarının yaygınlaştırdığı görülmektedir. Böylece padişahlar tarafından gönderilen fermanlarla mukâtaalardan aynı ve nakdî yardımlar şeklinde ihtiyaç sahibi olan gayr-i sahih/irsadî vakıflara aktarımların önu açılmıştır.

Mukâtaalardan Vakıflara Yapılan Tahsisatlar ve Çeşitleri

Mukâtaa sistemi iktisadî sahada XV. yüzyıldan beri uygulandığına göre, Osmanlı uygulamasında mukâtaa sisteminden vakıflara yapılan tahsisatlar birbirinden farklı görünümde ortaya çıkarmıştır. Örneğin Atik Vâlîde Sultan'ın İstanbul'daki vakıfları için Yeni il ve Tevabii Mukâtaası'nın bütün gelirleri doğrudan bu vakfa tahsis edilmiştir. Esasen bizim elimizdeki örnekler Atik Vâlîde Sultan Vakfı'nda olduğu türden yapılmış tahsisatlar değildir. Kaynaklardan bulduğumuz örnekler daha çok, XVI. yüzyıl ve sonraki yüzyıllarda iktisadî açıdan zora girmiş vakıfların hizmet veremez duruma geldiklerinde onların, gelir artırımını sağlayabilmek için padişahlar tarafından verilen destekleri içermektedir. Dolayısıyla elimizdeki örnekler mukâtaalardan vakıflara belirli bir miktar para artırımını öngören örnekleri içermektedir.

Padişahların beratlarıyla yapılan mukâtaa tahsisatlarına bakıldığında, irsadî vakıflara yardım yapılırken bazı hususlara dikkat edildiği görülmektedir. Öncelikli olarak mukâtaalardan irsadî vakıflara yardım yapılabilmesi için vakıf mütevellisinin padişaha arzual yazarak içinde buldukları durumu anlatması beklenmiştir. Daha sonra ise başkentteki bürolarda vakfın iktisadî vaziyeti ile ilgili ayrıntılı incelemeler yapıldıktan sonra mukâtaa tahsisi için gerekli hazırlıklara başlanırdı.

Padişah onayı ile mukâtaalardan yapılan tahsisatlarda dikkat edilen hususlardan birisi, yardım talebinde bulunan vakıf ile para aktarımını yapacak olan mukâtaanın aynı şehirde veya yakın mesafede olmasıdır(AŞŞ 184/870:161). Öte yandan örnekleri az olmakla birlikte padişah tarafından belirlenen mukâtaa ile yardımdan istifade edecek vakıf mües-

sesesinin birbirinden uzak şehirlerde olması da mümkündür. Nitekim İstanbul'da Vâlîde Sultan Ket-hüdası Yusuf Ağa Vakfı'nın, Konya ve Girit'te bulunan mektep, medrese ve kütüphanesi personelinin maaşları için *Bursa ve Tevâbî Kumaş Mengenesi Mukâtaası*'ndan para tahsisinin yapılmış olması, kurumlar arasındaki uzaklığı göstermektedir(BOA. C. MF. 107/5348).

Mukâtaalardan irsadî vakıflara yapılan yardımlar çoğunlukla o kurumda çalışan personelin maaşlarını ödemeye yönelik olurdu. Sicillerde arka arkaya kayda geçirilmiş arzuhallerde, vakıf mütevellisinin müessesede çalışan personelinin *yevmiyelerini* yani maaşlarını ödeyemediklerini⁽¹³⁾ ve bu yüzden hizmet vermekte zorlandıklarını dile getirilmesiyle yaşanan sıkıntı merkezî yönetime havale edilmiş olurdu.⁽¹⁴⁾ Bu durumda Osmanlı padişahlarının vakıflar için âlîcenâplık yapmasının zamanı gelmiş bulunmaktadır. Nitekim 12 Rebî'ü'l-âhîr 1046/13 Eylül 1636 tarihinde Ankara Mevlevîhânesi'nin gelirleri azaldığından, şeyhliğe atanan Mehmed'in 5 akçelik yevmiyesini *Ankara İhtisab Mukâtaası* mahsûlünden alması için ferman gönderilmiştir.⁽¹⁵⁾ Esasında iktisadî açıdan zor durumda bulunan Ankara Mevlevîhânesi'nin şeyhlerine tahsisat ayırma işlemi ilk defa padişah IV. Murad devrinde başlamış, sonra padişah İbrahim ile sürdürülmüştür. Personelinin masraflarını karşılamayan ve bu yüzden kendisinden beklenen faaliyetleri yerine getiremeyen mevlevîhânenin yeniden canlandırılabilmesi için 4 Ramazan 1051/7 Aralık 1641 tarihinde ise, tekkede bulunan münhal personel kadrolarına Musa, Şeyh Ahmed ve Pir Mehmed atanmıştır. Belgede adı geçen personelden Musa ve Şeyh Ahmed'in 10'ar akçe, Pir Mehmed'in ise 20 akçe günlük maaş ile görevlerine başlamaları ve yevmiyelerini ise bu sefer şehirde bulunan *Cendere Mukâtaası*'ndan almaları istenmiştir(AŞŞ 30/716: 833). Padişah emriyle mukâtaalardan Ankara Mevlevîhânesi'ne yapılan tahsisatlar daha sonraki dönemlerde farklı şekillerde sürdürülmüştür. Padişah II. Mustafa dönemine ait, 11 Zilka'de 1206/1 Temmuz 1796 tarihli başka bir fermana, Şeyh Mehmed'e yevmi 15 akçelik vazife tevdimi olunduğu dikkat çekmektedir. Mevlevîhâne şeyhi Mehmed'in vazife karşılığı maaşını *Rüsûm-ı Damga-i Kirpas-i Ankara*

13. Mevlevî şeyhi Mehmed yazdığı bir arzuhalde "...hangâhta kalan fukarâ-i dervîşânın maaşları kalîl olmağla kadr kifâye vazife..." verilmesini merkezî idareden talep etmiştir. Bu talebin padişah tarafından dikkate alındığı anlaşılmaktadır. (AŞŞ 30/716:833).
14. Benzer şekilde Ortahisar'da yer alan Sultan Mehmed Han'ın binâ eylediği Câmî-i Kebir'in cemâati ile şehirde sâkin "...ulemâ ve sulehâ mahkemeye varıp, vakf-ı mezbûrun yevmî on akçe vazife ile mütevellisi olan İbrahim Halife'nin yirmi seneden müteccâviz vakfa hizmet ettiğini ancak, vakfın geliri killet ve vazife-i tevliyyete müsâade olmaması nedeniyle vazifesinden bir akçesinin dahi verilmediğini, vazifesi mukâbelesinde medine-i mezbûre iskelesi malından vazife ta'yin olunması..." talebinde bulunmuşlardır. Bkz. N. Aygün, "Dinî Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler; Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği", *OTAM-Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 22/Güz, 2007, s. 71.
15. "...Mevlânâ Şeyh Mehmed -zîde takvâhû- südde-i sa'âdetimden berât-ı cedîd taleb eylemeğın hakkında mezîd-i inâyet-i pâdişâhânem vücûda getirip elinde olan berât-ı atîk mücebince bin kırk altı Rebî'ulevvelî'nin yirmi yedinci gününden müceddeden bu berât-ı hümayûnu verdim ve buyurdum ki varıp vech-i meşrûb üzere ta'yin olunan yevmî beş akçe vazifesin Ankara Mukâtaası mahsûlünden emin olanlardan alıp mutasarrif ola ol bâbda hiç ehad mâni' ve dâfi' olmayalar..." denilmektedir(AŞŞ 28/714: 704).

Mukâtaası'ndan alması emredilmiştir⁽¹⁶⁾ (AŞS 184/870:161). Benzer şekilde Konya'da bulunan *Mirâbiye-i Konya ve Bâc-ı Keyl ve Resm-i Kahve ve Karye-i Kürden ve Karye-i Arablar ve Şem'hâne ve Beytül-mâl Mukâtaası*'nın gelirlerinden 42.630 akçe, 4 Reb'ü'l- evvel 1129/16 Şubat 1717 tarihinde ise Mevlevî Âsitânesi'nde bulunan mütekâidîn ve vazifelilerin maaşları için ayrılmıştır (Sak 2006: 589-590).

Osmanlı padişahları vakıflarda vazife görmüş veya hâli hazırda görmeye devam eden personelin maaşlarını ödeme konusunda gerekli nakdî yardımları vermekten geri durmamışlardır. Öte yandan gelirleri hazineye gitmesi gereken mukâtaalardan, gayri sahih/irsadî vakıflara yapılan tahsisatların sadece belirli bir bölgeye indirgenmesinin doğru olmayacağı gibi, bu yardımların tek bir padişah dönemine ait olduğunu iddia etmek de mümkün değildir. Örneğin Doğu Karadeniz yöresinde bulunan *Trabzon İskelesi ve Tevâbî'i Gümrüğü Mukâtaası* ve *Keten Bezi Mukâtaası*'nın her yıl çevredeki vakıflara finansman desteği sağlaması, bölgesel olarak sistemin bütün Osmanlı coğrafyasına yayıldığına işaretidir. Trabzon İskelesi ve Tevâbî'i Gümrüğü Mukâtaası ve Keten Bezi Mukâtaası'nın defterlerinde *vazife*/maaş başlığı altında kaydedilen masraflardan, Trabzon şehrinde bulunan vakıflar başta olmak üzere, bölgedeki diğer şehirlerde bulunan pek çok mescit, medrese, cami personelinin maaşları ve bu yapıların sair masrafları⁽¹⁷⁾ karşılanmıştır. Trabzon İskelesi ve Tevâbî'i Gümrüğü Mukâtaası ve Keten Bezi Mukâtaalarının tahsisat ayrılan vakıflar arasında bölgeye çok uzak olan Sohum Kalesi'ndeki bir cami ve Giresun şehrindeki Sultan Selim Han Camisi'nin de bulunması ilginçtir⁽¹⁸⁾ (Aygün 2009: 71- 75).

Merkezî hazinenin mültezimlere kiraya vererek işlettiği mukâtaalardan vakıf kurumlarında çalışan personel için çoğunlukla maaş yardımı yapılmakla birlikte, başka kalemlerde yardımlar da söz konusudur. Vakıf mütevellilerinin devrin padişahına

yazdıkları arzuhallerde gıda yardımı talebinde buldukları da görülmüştür. Kişilere sağlanan maaş destekleri gibi, mukâtaalardan gayri sahih/irsadî vakıflara yapılan aynı yardımların da uzun süreli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 29 Muharrem 1023/11 Mart 1614 tarihli bir belgede; "*feth-i hâkâniden berü Begbazarı Çeltüğü Mukâtaası'ndan muhâsebât-ı atıka ve kânun-ı kadîme üzere her sene Sultan Seyyid Gazi Zâviyesi'ne 177 müd pirinç ve Hacı Bayram Sultan Zâviye'ne 80 müd pirinç ve Şücâ' Baba Zâviye'ne dahi 44 müd pirinç ve Uryan Baba Zâviye'ne dahi 22 müd pirinç ki cem'ân zikr olunan dört zaviyeye 223 müd pirinç virile geldiği...*" ifade ediliyordu (AŞS 14/700: 925). Görüldüğü gibi Orta Anadolu'da erken dönemden beri var olan vakıflara, Beypazarı Çeltik Mukâtaası'ndan pirinç desteği sağlanmaktadır. Belgede ifade edildiğine göre zaviyelerin gıda temininde öncelik sırası bile vardır. Şayet zaviyelerden zamanından önce erzağı biten olursa, bu durumda öncelikli olarak erzağı biten vakıflara pirincin gönderilmesi istenmiştir⁽¹⁹⁾ (AŞS 14/700: 925- 1081- 1082). Görüldüğü üzere Osmanlı padişahları zaman içerisinde vakıflardan gelen yardım talepleri artmaya başlayınca, içlerinden en fazla ve en acil ihtiyacı olan kurumları tespit ettirerek ivedilikle onlara yardım göndermiştir. Bu sayede vakıfların faaliyetlerini daha kolay icra edebilmeleri için padişahlar tarafından yaygınlaştırılan yardımlar süreklilik kazanmıştır. Mukâtaalardan vakıflara yapılan gıda yardımlarının genellikle kurumdaki tüm personelin ihtiyacını karşılayacak şekilde geniş çerçevede hazırlandığı görülmektedir. Böylece vakıf hayratında çalışan veya oradan istifade eden kişilerin temel besin kaynakları olan un, buğday, ekmekek, bal, pirinç veya et ihtiyaçlarını mukâtaalardan yapılan tahsisatlarla karşıladıkları görülmektedir (TS. MAD. 1708).

Osmanlı padişahları özellikle zaviye ve tekkelerde yatılı kalan kişilere *taâmiye*/yemek ücreti adı altında para yardımları da yapmışlardır. Arşiv belgeleri takip edildiğinde padişahların onayı ile kendilerine mukâtaalardan yemek bedeli ödenen

16. "...berâti ve Başmuhâsebe'ye ilmuhaberi verilmek fermânım olmak üzere hakkında mezîd-i inâyet-i pâdişâhânem zuhûra getirip bin iki yüz altı senesi Zilka'desi'nin on birinci günü târihiyle müverrah verilen ru'ûs-ı hümayûn mücebince bu berât-ı hümayûnu verdim ve buyurdum ki mûmâ-ileyh eş-Şeyh es-Seyyid Mehmed -zide salâhuhû- varıp vech-i meşrûh üzere ta'yîn olunan yevmi on beş akçe vazifesin Resm-i Damga-yı Kirpas-ı Ankara Mukâta'ası mâlindan emin olanlar yedinden alıp fukarâya..." sarf edilmesi istenmiştir (AŞS 184/870:161)

17. Vakıfların masrafları için mukâtaadan mum, zeytinyağı ve hasır satın alınması için para yardımı yapılmıştır.

18. Trabzon İskelesi ve Tevâbî'i Gümrüğü Mukâtaası'ndan maaş alanların isimleri defterde; "*Berây-i vazife-i hademe-i mezkûr'an mâl-ı mukâta'a-i gümrük-i iskele-i Trabzon...*" başlığı altında, "*duâgüyân, en'âmhân, devirhân, devirhân-ı nisf, sâki, mü'ezzin, ferrâş, hâfiz, kayyım, hâfiz-ı kütüb, kebir kayyım, sıracı ve çirâğdâr, buhurî, imâm, şeyh, aşırhân, mütevellî, mu'arrif, yâsinhân, ser-mahfil, salâhân, na'athân, çirâğî, hatîb, ders-i 'âmm, ulemâ, vâ'iz, tâlib-i 'ilm ve müderris* olarak belirtilmiştir. Bkz. N. Aygün, "Dinî Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler; Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği", s. 71- 75. Başka bir örnekte Tosya Damga Mukâtaasından, Abdurrahman Paşa Vakfı'nda görevli müderris için vazife tevcih edilmiştir. 29 Zilhicce 1188 (BOA C. MF. 99/4930)

19. 29 Muharrem 1023 tarihinde Beypazarı Kadısı'na yazılan yazıda; "*Hacı Bayram Sultan fukarâsının pirinci virilsün mâ'dası bu cânibe gelüb görüldükden sonra fermân-ı şerîfim tevcihiyle sâdir olunsun*" denilerek öncelikli olarak oranın taleplerinin karşılanması istenmektedir. Geriye kalan Sultan Seyyid Gazi, Şücâ' Baba ve Uryan Baba zâviyelerinin pirinç tahsisatlarının tehir edilmesi istenmektedir (AŞS 14/700: 925- 1081- 1082).

vakıf personelinin sayısı az değildir.⁽²⁰⁾ Yeri gelmişken belirtmek gerekirse; mukâtaadan yemek ücreti yardımı alan kişilerin sayısı fazla olmakla birlikte, yapılan tahsisatların miktarı oldukça azdı ve bu yardımlar daha çok zaviyede kalan kişilerin açlığını gidermeye yönelikti. 22 Receb 1046/20 Eylül 1636 tarihli bir kayıttta, Ankara Mevlevîhânesi dervişlerinin *ta'âm-bahası*/yemek ücreti için günlük 25 akçe ayrılmış ve bu miktarı şehirdeki *İhtisab ve Cendere* Mukâtaası'ndan tahsil etmeleri istenmiştir. Böylece şehirde bulunan mukâtaa gelirlerinden padişahların onayı ile mevlevîhânedeki personele hem maaş hem de yiyecek adı altında *mâh be-mâh*/aydan aya yemek parası ödenmiştir.⁽²¹⁾ Benzer şekilde *Mîrâbiye-i Konya ve Bâc-ı Keyl ve Resm-i Kahve ve Karye-i Kürden ve Karye-i Arablar ve Şem'hâne ve Beytül-mâl Mukâtaası*'ndan 137.520 akçe tahsisat, 4 Rebî'ül- evvel 1129/16 Şubat 1717 tarihinde Konya'da bulunan Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin âsitânesi fukarasının taâmiyesi için ayrılmıştır (Sak 2006: 589-590).

Mukâtaalardan yapılan yardımlar çeşitli bölgelerden örneklendirilebilir. XVII. yüzyılda Ankara Mevlevîhânesi'ne şehirde bulunan *İhtisab, Cendere ve Damga Mukâtaaları*'ndan maaş ve yemek ücreti desteği verilmesi gibi, Sivas Mevlevîhânesi'nin de devlet yardımına ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Sivas Mevlevîhânesi'nin gelirleri azalmaya yüz tutunca⁽²²⁾ burası için padişahın gelen emr-i âlî doğrultusunda 1803 yılından geçerli olmak üzere *Sivas Balık Mukâtaası*'ndan 200 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştır. Sivas Mevlevîhânesi'nin devletten sağladığı destek sadece Sivas Balık Mukâtaası'ndan gelen gelirlerden ibaret değildir. Aynı yüzyıl içerisinde Sivas Mevlevîhânesi'nin ayrıca, *Tokat ve Tevâbî'i Mizân-ı Harir Mukâtaası* gelirlerinden yıllık 73.5 kuruş yardıma mazhar olduğu anlaşılmaktadır (Demirel 1996: 218- 219). Görüldüğü üzere Anadolu'nun farklı şehirlerinde kurulan mevlevîhânelerin istekleri hemen her padişah döneminde

noksansız yerine getirilmiştir. Konya'da bulunan âsitâneye yapılan yardımlar bundan farklı değildir. 5 Safer 1214/ 9 Temmuz 1799 tarihinde dergâha taâmiye adı altında *Mîrâbiye-i Konya ve Bâc-ı Keyl ve Resm-i Kahve ve Karye-i Kürden ve Karye-i Arablar ve Şem'hâne ve Beytül-mâl Mukâtaası*'ndan 3280.5 kuruş ödeme yapılmış olmasına karşın, savaş yıllarının oluşturduğu sosyal çalkantılar nedeniyle tahsisata 500 kuruş zam yapılmıştır (Neumann 1983: 173)

Osmanlı ülkesinde mukâtaa olarak işletilen bölgelerden elde edilen ürünlerin hemen hepsinin kendi idarî bölgesindeki vakıflar için ayrıldığını söylemek doğru değildir. Her ne kadar mukâtaa ile yardım alacak vakfın birbirine yakın olmasına dikkat edilmiş olsa da bu hususun istisnaları da vardır. Özellikle vakıfların ihtiyaç duyduğu ürünler belirli bir bölgeye has olduğu durumlarda, mukâtaalar vasıtasıyla toplanan ürünler uzak bölgelerdeki tahsisatlara ulaştırılmıştır. Nitekim dağlık-ormanlık bölgelerde yetiştirilen bal⁽²³⁾ ve sulak arazilerde yetiştirilen pirinç gibi ürünlerin padişahların yaptığı tahsisatlar kanalıyla çok uzaklardaki vakıf müesseselerinin ihtiyaçları için ayrıldığı görülmektedir (BOA. İE. EV 7482/69).

Osmanlı padişahlarının tekke ve zaviyelerde ikamet eden dervişlerin taâmiyesi veya cami, mescit personelinin maaşları gibi, doğrudan mukâtaa gelirlerine bağlanmış tahsisatların kapsamını zamanla daha da genişlettikleri görülmektedir. Padişahların onayı ile uygulamaya konulan yardım tahsisleri, bazı durumlarda vakıfların tamirat ve benzeri masraflarını da içermiştir (BOA. İE. EV. 69/7504). Öyle ki, vakıf binaları harap duruma gelince orada çalışan kişilerin maaşlarının verilmesi de mümkün olamıyordu. Zirâ kurumda vazife gören kişilerin maaşlarını orada yaptıkları işler karşılığında almaları gerektiğinden, faaliyet yapamayan, binaları kullanılamaz duruma gelen müesseselerin personeline

20. Osmanlı Arşivi'nde bu hususla ilgili örnekler bulunmaktadır. 29 Rebî'ül- evvel 1235 tarihinde Edirne İhtisab Mukâtaası'ndan şehirde bulunan Nakşibendî tekkesinin taâmiyesi için berat verilmiştir (BOA. C. EV. 284/14470). Aynı şekilde Beşiktaş semtinde Sinan Paşa Evkâfı'na bağlı tekkeye Filibe Mukaatası'ndan taâmiye tahsisi yapıldığına dair belge vardır (BOA. C. EV. 282/14381). Öte yandan 29 Zilhicce 1118/3 Nisan 1707 tarihinde ise Sultan Süleyman Evkâfı'na Drama Mukâtaası'ndan pirinç bedeli için Mütevellî Ahmed'in arzının olması (BOA. İE. EV. 73/7880) veya Edirne'de Şeyh İbrahim Zâviyesi'nin İnöz Mukâtaası'ndan taâmiye olarak yardım talebinde bulunması uygulamanın yaygınlığını ortaya koymaktadır (MAD. d. 13452).
21. "...*Damga Mukâtaası* mahsûlünden almak üzere bin kırk altı *Recebü'l-müreccebî'nin gurrasinde bu berât-ı hümayûnu verdim ve buyurdum ki zikr olunan dervîşâna ta'yîn olunan yevmî yirmi beş akçe ta'âm-bahâların Damga Mukâtaası mahsûlünden mukâta'a-i merkûmeyi zabt edenlerden mâh-be-mâh alıp mutasarrîf olup devâm-ı ömr u devletim ed'ıyyesine müdâvemet ve iştiğâl göstere ol bâbda efrâd-ı âferideden bir ferd mâni' ve dâfi' olmaya ve dahl u ta'arruz kılmaya şöyle bileler âlâmet-i şerife i'timâd kılalar...*" denilmektedir (AŞŞ 28/714:705). Bundan başka, değişik zamanlarda şeyhlerin devletten yardım talebinde bu lundüğunu görebiliyoruz. Nitekim Ankara Şer'iyye Sicilleri 195/881 numaralı defterin 199'cu belgesinde olduğu gibi. H. 1215 ta rihli bu belgede, Mevlevîhâne şeyhi olan Seyyid Mehmed, Ankara Damga Mukâtaası'ndan almış oldukları yardımın *kadr-ı kifâ yet edecek kadar* artırılması talep edilmiştir (AŞŞ 195/881:199).
22. Sivas Mevlevîhâne şeyhi Seyyid Mehmed, "...mevlevîhânedeki vakıf dervîşânının akvât-ı yevmiyelerine vâfi iradları olmadığını..." söy leyerek yardım talebinde bulunmuştur. Ö. Demirel(1996). "Sivas Mevlevîhânesi ve Mevlevî Şeyhlerinin Sosyal Hayatlarına Dair Bazı Tespitler", s. 218.
23. İsmihân Evkâfı personelinin bazı kimselerin Babaşova'daki şem-i asel ve bedel-i avarız mukâtaasından vazife cihetiyle görevlen dirilmeleri yapılmıştır (BOA. İE. EV. 7482/69).

maaş ödemesi de yapılamıyordu. Onun için vakıfların ellerindeki mevcut sermaye ile öncelikli olarak içinde yaşadıkları binaların duvar, kapı, pencere, çatı, avlu, kiler, mutfak, hücre gibi temel kısımlarını tamir ettirmeleri gerekiyordu. Bu konuda en güzel örneklerden birisi; Konya'da bulunan Mevlevî âsî-tânesinin tamiridir. Devrin padişahı I. Abdülhamid dergâhın eskisi gibi kullanılabilmesi için *Bozkır Madeni*'nden 10.000 kıyye kurşun ile 4.500 kuruş tahsisât göndermiş ve bunların yetmediğini haber alınca 12.500 kıyye kurşun ve 5.000 kuruşluk ek ödenek göndermesi tahsisatların önemini ortaya koymaktadır (Neumann 1983: 170).

Öte yandan hazineye gelir getiren mukâtaalardan sadece cami, mescit ve medreselerin faydalandığını söylemek doğru değildir. Devletin sahibi olarak padişahların hayrât yapma ve bağışta bulunma faaliyetlerinin sınırı olmadığından, topluma hizmet götürülen bütün ihtiyaç sahibi vakıfların talepte buldukları taktirde yardımdan istifade edebildikleri görülmektedir. Sonuçta Osmanlı padişahları kurum farkı gözetmeden cami, mescit, medrese, zaviye ve tekkelerde kalan veya çalışan personelin maaşlarını, gıda ihtiyaçlarını, yemek ücretlerini ve tamirat giderlerini genellikle aynı bölgede bulunan mukâtaalardan karşılamaya çalışmışlardır.

Nihayetinde dinî açıdan, insanoglunun iyilik amaçlı faaliyetlerinin bir parçası olan yeni kurulmuş veya daha önceden kurulmuş vakıflara destek sağlamak şeklinde devam eden hayırseverlik girişimleri, Osmanlı padişahları tarafından ciddi bir şekilde geliştirilmiştir. Osmanlı padişahlarının vakıflara rağbet göstermesinde, onların yaptıkları hayırlar karşılığında Allah'a yaklaşma, öbür dünyada mutluluğa ulaşma, iyi bir isim bırakma, yani kendisi ölse bile ismini ebediyen yaşatma arzusunun⁽²⁴⁾ bahsedilebilir (Yediylıldız 2003: 40- Öztürk 1999: 37).

Osmanlı padişahları vakıf kurumlarından istifade eden halkın isteklerine bu kadar ilgi göstermesi, onların yönettikleri halkın ihtiyaçlarına kayıtsız kalamadıklarının izahıdır. Devletin tek sahibi olarak padişahlar, her ne kadar vakıflara yardımlar yapmışlarsa da dünyevî olarak bu iyiliklerinin karşılığında küçük beklentileri de olmuştur. Sırf yönettikleri reâyâlarının daha iyi şartlarda yaşayabilmesi için onlara hizmet götürülen ve bunun için cami⁽²⁵⁾, medrese, mescit, tekke ve zaviyelere mu-

kâtaalardan paylar ayıran padişahların, müslümanlardan Devlet-i Âl-i Osman'ın devamı ve kendilerinin sıhhati için dua beklemeleri mâkul istekler olarak görülmelidir⁽²⁶⁾.

Sonuç:

Varlıklı kişilerin şahsî mallarından bir kısmını kamu hizmeti göreceğ kuruluşlara dönüştürmesi eylemi olarak tanımlanan vakıflar ekonomik, sosyal ve kültürel hayatın çeşitli cephelerinde kendisini hissettirmiştir. Osmanlı padişahlarının yeni vakıflar kurmak gibi daha önceden kurulmuş vakıfları yaşatmaya çalışmasının temelinde, onların öteden beri sürdürdükleri ve bir gelenek haline getirilmiş olan hayırseverlik duyguları yatmaktadır.

Osmanlı toplumunda insanlığa karşı duyulan ferdî sorumluluk hissini, vicdanî hizmet duygusunun, başka bir ifadeyle iyilikte bulunma, şefkat gösterme, yardımda bulunma, insanı veya canlıyı huzura kavuşturma arzusunun ifadesi olan vakıflar, padişahların verdiği tahsisatlarla desteklenmişlerdir. Osmanlı toplumunun menfaatleri için hizmet veren irsadî vakıfların zamanla bozulan gelir-gider dengeleri neticesinde bu kurumlara maaş, gıda, taâmiye/yemek ve tamirat giderleri adı altında gelir aktarımı yapılmıştır. Esasında Osmanlı padişahları tarafından yapılan yardımların her vakfı kapsamadığı kesindir. Aynı şekilde mukâtaalardan vakıflara sağlanan desteklerin çok büyük meblağlar olmadığı da muhakkaktır. Dolayısıyla Osmanlı padişahlarının yaptıkları yardımları, vakıfların faaliyetlerini eskiden olduğu gibi sürdürmeye yönelik küçük, mütevazî kaynaklar olarak görmek gerekmektedir.

Vakıflar boyutundan bakıldığında ise, Osmanlı padişahlarının uygulamaları müesseselere önemli oranda kazanımlar katmıştır. Örneklerde görüldüğü üzere, gayr-i sahih/irsadî vakıflara yapılan gelir aktarımlarının hem padişahın onayı ile yapılmış olması, hem de özünde doğrudan doğruya devlet hazinesine gitmesi gereken ve mukâtaa adı verilen bazı vergi gelirlerinden ayrılmış olması, bu tür vakıfların devletle olan ilişkisini gözler önüne sermektedir.

Özünde Osmanlı padişahları, toplum adına sosyal sorumluluklar üslenmiş gayr-i sahih/irsadî vakıfla-

24. Başka bir vakfiyede "...insan bu dünyada ne kadar çok servet ve imkânlarla sahip olursa olsun, ömür denen olay, bir gün gelecek ve bitecektir. Oysa insan daha uzun süre yaşamak, bu dünyada çevresine karşı saygı ile anılacak bir mevkiye ulaşmak, ölümünden sonra da Allah'ın rızasını kazanmış bir kul olarak anılmak..." istemektedir (Öztürk 1999: 35- 36).

25. Özellikle camiler ve mescitlerin yapımında padişah II. Abdülhamid her türlü desteği sağlamıştır. Örneğin 29 Rebü'l-âher 1307/3 Nisan 1889 tarihinde yapılmış yardım talebi konuya örnektir (BOA. Y. PRK. HH. 22/50).

26. Nitekim Ankara Mevlevihâne şeyhine yazılan bir fermanda; "...tekye-i mezbûrede fukarâ-i bâbullâh ile evkât-ı hamsede zillullah-ı âlem-penâh -halledallâhu hilâfete-hû ilâ yevmî'l-intibâh- hazretlerinin devâm-ı ömr u devlet..." için padişahın sağlık ve sıhhati için duaya devam etmeleri talep edilmiştir (AŞS 76/762:699).

rın, gelişen iktisadî şartlar karşısında zor durumda kalmasına veya hizmet veremez duruma gelmelerine müsaade etmemişlerdi⁽²⁷⁾. Çünkü vakıfların devamlılığı, oradan istifade eden kişilerin ayakta kalabilmelerine bağlı olduğundan, bu duruma Os-

manlı padişahları ilgisiz kalamazlardı. Bu yüzden padişahlar, yeri geldiğinde mukâtaalardan vakıflara tahsisat ayırarak, devletin bekâsı için sosyal kurumların öneminin ve sürekliliğinin ne kadar önemsediklerini ortaya koymuşlardır.

27. Şevket Pamuk'a göre Osmanlı ülkesinde yaşanan fiyat artışları ve Celâlî karışıklıklarının yoğun etkisi ile XVII. yüzyılda vakıf hizmetlerine merkezî hazineден tahsisât ayırma işlemi başlamıştır. Bkz. Ş. Pamuk, "Osmanlılarda Para ve Enflasyon", *Cogito* XIX, İstanbul, 1999, s. 188.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

Ankara Şer'iyye Sicili: (AŞS 14/700) - (AŞS 28/714) - (AŞS 30/716) - (AŞS 76/762:699) - (AŞS 184/870) - (AŞS 195/881). (TS. MAD. 1708) - (MAD. d. 13452) - (BOA. Y. PRK. HH. 22/50) - (BOA. İE. EV. 69/7504) - (BOA. İE. EV. 7482/69) - (BOA. İE. EV. 73/7880) - (BOA. C. EV. 282/14381) - (BOA. C. EV. 284/14470) - (BOA. C. MF. 99/4930)

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akgündüz, A. (1988), *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, TTK. Basımevi, Ankara.
- _____. (1990), "Osmanlı Hukukunda Tahsisat Kabilinden vakıflar ve Konuyla İlgili Kanuni'ye Takdim Edilen Bir Risale", *Vakıflar Dergisi XXI*, ss. 5- 22.
- Alkan, M.(2004). *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi(Tüsoktar Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Aygün, N. (2009). "Dini Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler; Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği", OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), 22/Güz 2007, Ankara, s.61-82.
- Barkan, Ö. L.(1942). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, *Vakıflar Dergisi II*, Ankara. 279- 304.
- Cezar, Y.(1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Çakır, B.(2003). *Osmanlı Mukâtaa Sistemi(XVI- XVIII. yüzyıl)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Çizakça, M.(2000). *Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, ss. 21- 32, İstanbul.
- Demirel, Ö. (1996). "Sivas Mevlevihânesi ve Mevlevî Şeyhlerinin Sosyal Hayatlarına Dair Bazı Tespitler", II. Milletlerarası Mevlevihâneler Kongresi Tebliği, Konya 1993, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya 1996(Özel Sayı), s.217-224.
- Deguilhem, R. (2002). "In the Ottoman Empire to 1914 Waqf", *EI2 XI*, Leiden- Brill, pp. 87- 92
- Genç, M.(2006). "Mukâtaa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi XXXI*, ss. 129- 132.
- İnalçık, H.(2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I(1300- 1600)*, çev. Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul.
- İpşirli, M.(2006). "Osmanlı'da Vakıfların Tarihî Gelişimi", *Sivil Toplum IV* (15), ss. 61- 72.
- Karaman, D. (2005). "Şer'iye Sicillerine Göre XVIII. yüzyıllarda Ankara Damga Mukâtaası", *Bilig XXXII*, ss. 179- 222.
- Köç, A. (2009). "XVII. yüzyılda Mahmud Paşa'nın Rumeli'deki Vakıf İşletmelerinin Mâlî Durumuna Dair Bazı Gözlemler", *I. Uluslararası Balkanlarda Tarih ve Kültür Kongresi(10-16 Mayıs 2009) Bildiriler Kitabı*, ss. 25- 40.
- Kurt, Y.(1985). *Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri(1572 M- 980 H.)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Kurt, Y.(1992). *XVI. yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Leeuwen, R(1999). *Waqfs and Urban Structure: the Case of Ottoman Damascus*, Leiden- Brill.
- Neumann, C.(1993). "19'uncu Yüzyıla Girerken Konya Mevlevî Âsitanesi ile Devlet Arasındaki İlişkiler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi II*, Mayıs 1996, ss. 167- 179.
- Öz, M. (2003). "Merkeziyetçi İmparatorluğu Doğru Fatih Devrinde Siyasi ve Sosyal Değişmeler", *Türk Yurdu 190*, ss. 28- 31
- _____. (2005). *Osmanlı'da Çözülme ve Geleneği Yorumcular*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Özel, O. (1999). "Limits of the Almighty: Mehmed II's Land Reform Revisited", *JESHO*, 42/2, pp. 224- 246
- Öztürk, N. (1995). *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- _____. (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- _____. "Vakıfların Dünü ve Bugünü", *Türk Vakıfları*, (ed. Zekai Baloğlu), Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı, İstanbul, ss. 48- 53.
- Öztürk, N. (1999). "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Vakıfları", *Osmanlı V*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 34- 43.
- _____. (2002). "Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Genel Türk Tarihi VI*, Ankara, ss. 373- 396.
- Pamuk, Ş.(1999). "Osmanlılarda Para ve Enflasyon", *Cogito 19*, İstanbul, s. 179- 189.
- Peter, R.(2002). "Wakf", *EI2 XI*, 2002, 63, Leiden.
- Sak, İ.(2006). 47 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Dizin(1128-1129/1716-1717), Tablet Kitapevi, Konya.
- Selânikî, Mustafa Efendi. (1989). *Tarih-i Selânikî*, (haz. Mehmet İpşirli), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- Singer, A. (2011). *İyilik Yap Denize At: Müslüman Toplumlarında Hayırseverlik*, (çev. Ali Özdamar), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Tabakoğlu, A.(1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Watenpaugh, H. Z. (2004)., *The Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, Tuta Sub Aegide Pallas, Leiden- Brill- Boston.
- Yediöldüz, B. (1986). "Vakıf", *MEB. İA. XIII*, 1986, ss. 153- 172.
- _____. (1986), "Türk Kültür Sisteminde Vakfın Yeri", *Türk Vakıfları*, (ed. Zekai Baloğlu), Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı, İstanbul, ss. 40- 47.
- _____. "Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi", *Osmanlı V*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 17- 33.
- _____. "Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış", *Genel Türk Tarihi VI*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara,

Ahmet Kc

ss. 287- 344.

_____, *XVIII. yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
_____, “Türk Hayrat Sistemi ve Sivil Toplum”, *Sivil Toplum IV* (15), ss. 7- 14.

Vakıflar Dergisi 39 - Haziran 2013

Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da Askerî Rûzname Defterleri ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerîf Örneği

Şerife Eroğlu Memiş *

Öz

Çalışma, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde *Hurûfât (Rûznâmeçe)* Defterleri adı altında muhafaza edilen defterlerin Osmanlı toplumsal tarihi bakımından önemini *Kazâ-i Kudüs-i Şerîf* örneğinde bilim dünyasına tanıtmayı amaç edinmiştir. Osmanlı idarî teşkilatında kaza idarî yapısı esas alınarak Arap alfabesi harf sırasına göre tutulan Hurûfât Defterleri, Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde Askerî zümre olarak adlandırılan yönetici sınıfa ait tayin, terfi, azil gibi atama kayıtlarını içermektedir. Çalışmada, Kudüs Kazası'na ait 1102-1250/ 1690-1834 yılları arasını kapsayan 25 Hurûfât Defteri kayıtları esas alınmıştır. Defterlerde yer alan vakıf, mahkeme ve esnaf teşkilatı ile şehir hayatında görev yapan kişilerin isimleri, atanma biçimleri, görevde kalış süreleri ve ayrılış sebepleri gibi toplumsal tarih bakımından önemli bilgiler içeren kayıtların incelenmesiyle 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı toplumsal yapısı Kudüs Kazası bağlamında ortaya çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Hurûfât, Kudüs, Rûznâmeçe, Sosyal Tarih, Toplum, Vakıf

Hurûfât or Askerî Rûzname Registers as Sources of Ottoman Social History and Their Significance: The Case of Kazâ-i Kudüs-i Şerîf

Abstract

This study mainly aims at introducing the *Hurûfât (Rûznâmeçe)* Registers found in the archive of the Directorate General of Foundations and discuss their importance for Ottoman social history. It utilizes the register of the *Kazâ-i Kudüs-i Şerîf* (District of Jerusalem). These registries were arranged according to the administrative units and the names of the districts are arranged in an alphabetical order in Arabic. They are records of appointment, promotion and dismissal of the Askerî ruling class. This study is based on 25 Hurûfât Registers of the District of Jerusalem covering the years between 1102-1250 and 1690-1834. Because of the association of these individuals in local courts, guild associations and waqfs research on their appointment, their office terms and the reasons for their departure will shed light to the 17th and 18th century Ottoman social structure of the District of Jerusalem.

Key Words: Waqf, Hurûfât, Jerusalem, Rûznâmeçe, Civil Society, Social History, Waqf

* Vakıf Uzmanı, Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi.

Giriş

Rumeli Kazaskerliği kâtiplerince 1045 (1635) tarihinde kaleme alınan ve şu anda Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)'da bulunan bir defter *İstanbul Rumeli Mahlûl* olarak adlandırılmıştır (VGMA 1221:1). Defterin, eskiden beri kadılar, nâibler ve şer'î işlerle alakalı kâtip, muhzir ve diğer görevli atamalarına ilişkin Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri tarafından verilen "berât" ve "emr-i âlî"lerin kaydedildiği *Defter-i Rûznâme*⁽¹⁾ olduğu belirtilmiştir.⁽²⁾ Defterin içeriğine ilişkin özet bir bilgi niteliğindeki bu kapak sayfasında yer alan tanımlamada adı geçen görevliler, Osmanlı adli yapılanmasının merkezi olan kazada bulunan mahkemelerde görev yapan ve kadiya bağlı olarak yardımcı görevleri yerine getiren çeşitli görevlilere işaret etmektedir. İlgili kaza mahkemesindeki görevlilerin atamaları yapılırken kişilere verilen beratların akabinde, bir nevi berat özeti olarak nitelendirilebilecek kayıtların defterlere kaydedilmesi ile oluşturulan *Hurûfât* ya da *Rûznâme* defterleri, 17. ve 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı toplumsal yapısının ve özellikle de askerî zümrenin genişlemesinin takip edilmesi bakımından oldukça önemli bir defter serisidir. Defterlerde, ilgili kazada bulunan kaza mahkemesine yapılan görevli atamalarının yanı sıra, kazada bulunan vakıflara yapılan görevli atamaları ile esnaf teşkilâtı ve şehir hayatına ilişkin görevli atamaları da kaydedilmiştir. Ataması kaydedilen bu görevlilerin ortak noktası ise bir kazada görev yapan ve Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde "askerî zümre"⁽³⁾ olarak tanımlanan zümreye mensup kişiler olmalarıdır. İlgili kayıtlarda, görevlilerin isimleri, unvanları, tayin biçimleri, görevde kalış süreleri, aldıkları ücretler ve ayrılış sebepleri gibi Osmanlı toplumsal tarihi açısından oldukça kıymetli bilgiler yer almaktadır.

Osmanlı taşra teşkilatında kaza idari yapısı esas alınarak tutulan ve ilgili kazada her türlü görev tevcihâtının tutulduğu defterler olan Hurûfât ya da Askerî Rûznâme Defterleri VGMA'da bulunan belgeler arasında önemli bir yer tutmakta olup, bunlar hemen tüm Osmanlı coğrafyasını kapsayan veriler içermektedir.⁽⁴⁾ İdari, iktisadî ve malî tarih içinde olduğu kadar, sanat ve kent tarihi bakımından da ilgi çekici bulunan Hurûfât ya da Askerî Rûznâme Defterleri,⁽⁵⁾ 17. ve 18. yüzyıllar Osmanlı toplumsal tarihi bakımından incelenmiştir. Çalışmada öncelikle, adı geçen defterler kaynak alınarak, İstanbul ve Rumeli defterlerini de kapsayacak şekilde bir değerlendirme yapılmıştır. Sonrasında ise, seriye ait defterlerin günümüze kadar yapılan sosyal tarih çalışmalarına ne gibi katkılar sağlayacağı sorusuna cevap aranmış, elde edilen bilgi ve belgeler neticesinde bu soru cevaplanmaya çalışılmıştır.

VGMA'da Kazâ-i Kudüs-i Şerif'e ait 25 defterde yer almaktadır. 1690-1834 yılları arası kayıtları ihtiva eden vakıf, mahkeme, esnaf teşkilatı ve şehir hayatına ilişkin 1644 kayıt incelenmiş, kaza merkezi olarak Kudüs ile kazaya bağlı yerleşim merkezlerinde ilgili dönemde mevcut olan vakıflar ve vakıf müesseseleri ile kaza mahkemesinde hizmet veren mahkeme, esnaf teşkilatı ve şehir hayatı ile ilgili kayıtlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı toplumsal yapısı bakımından ele alınan kayıtlarla, 17. ve 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı taşrası Kudüs özelinde kazada bulunan vakıf, mahkeme ile esnaf teşkilatı ve şehir hayatında görev yapan kişilerin isimleri, atanma biçimleri, görevde kalış süreleri ve ayrılış sebepleri gibi hususlar genel bir biçimde ele alınmıştır. Çalışma, Hurûfât ya da Rûznâme Defterleri'nde 17. ve 18. Yüzyıllar ile 19. yüzyılın ilk yarısında "Kazâ-i Kudüs-i Şerif" kayıtlarının analizi ile sınırlandırılmıştır.

1. *Rûz, Farsça gün, nâme ise defter (yazılmış) anlamında olup, her iki kelimenin birleşiminden oluşan Rûznâme deyimi, lügatte, her günkü olay veya masrafı yazmaya mahsus el defteri manasına gelmektedir. (Şemseddin Sâmî, Kamusu'l-A'lâm (İstanbul, 1899), 674).*
2. "Mine'l-kadîm kâdî ve nüvvâb ve umûr-ı şer'îyyeye müte'allik küttâb ve muhzirân ve maslahatgüzâr için kâdiyu'l-kuzât sâhibü't-tevcih ve'n-nasb Sadr-ı Rûm ve Sadr-ı Anadolu Efendileri taraflarından berevât ve emr-i 'âlişân tahrîr olunub defter-i rûznâme'ye ba'de'l-kayd ashâb-ı yedine re'yileri ma'rifetiyle teslim ve fi mâ bâ'd ashâb-ı a'râzdan ta'addîleri men'i birle mü'lûk-ı hüsrevânemden emr-i 'âli ihsan olunmağla mücibîyle amel olunmak üzere şerefbağş-ı sudûr iden hatt-ı hümâyûn şevket makrûn ilâ ma'âşallahu teâla düstûru'l-'amel tutulub defterlerine kayd için iş bu mahalle şerh virilmiştir. Asl-ı emr-i 'âli veliyyü'n-ni'âm efendimizdedir." (VGMA 1221:1).
3. Zümre terimini hukuki olarak tanımlanmış bir statü grubu anlamında ve estate/état/stande'nin karşılığı olarak kullandık. Hülya Cambakal'ın terimi, 17. Yüzyılda Antep (Hülya Cambakal, 17. yüzyılda Aynatâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset (İstanbul:İletişim Yay., 2009) bölüm 2 ve Schilcher'in de 18. ve 19. yüzyıllarda Şâm için kullanışı için bkz. Linda S. Schilcher, Families in Politics: Dam ascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries (Stuttgart: Steiner Verlag Wiesbaden, 1985), bölüm 5.
4. Baykara (1990)'nın Osmanlı Taşra Teşkilatında 18. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu) isimli kitabında Hurûfât Defterleri serisinde yer alan VGMA Defter 1142 (Muhtelif Elif ilâ Yâ Defteri) atama kayıtlarından yola çıkarak kaza merkezinde mahkemeler, esnaf birlikleri ve şehir hayatının farklı alanlarına hizmet veren görev ve görevlileri tespit ettiği çalışmasında kaza adedi 296 olarak belirtilmiştir. Ancak bahse konu defter elif harfi ile başlayan kazalara ilişkin kayıtları içermemektedir. Dolayısıyla elif harfi ile başlayan kaza sayısı da dikkate alındığında bu sayı çok daha fazladır.
5. Defterlerde yer alan vakıflar, şehir ve kaza mahkemesi ile esnaf teşkilatı ve şehir hayatı ile ilgili kayıtlar defterleri vakıf ve kent tarihi araştırmacıları açısından oldukça değerli kılmatadır (Baykara 1990: 14-16; Öntüç 1999; Alkan, 2007: 13-14). Ayrıca atama kayıtlarında ücretlerin belirtilmesi iktisadî tarih; vakıf eser adları ile bu eserlerin yapılış tarihi veya bu yapılarda zaman içerisinde meydana gelen değişiklikleri göstermesi bakımından da sanat tarihi ve şehir tarihçiliği açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir (Çal 2011: 94).

I. Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da Askerî Rûznâmçe Defterleri

Arapça, harf kelimesinin çoğulu olarak hurûfât adı verilen ve literatürde *Hurûfât Defterleri* olarak yerini alan defter serisi, daha önce de belirtildiği gibi *Rûznâmçe Defterleri* olarak da adlandırılmıştır. Öte yandan seriyeye ait defterlerin bütüncül bir yaklaşımla incelenmesi neticesinde defterlerin adlandırılmasında bir standardın olmadığı görülmüştür.⁽⁷⁾ Bu durumun; Hurûfât ya da Rûznâmçe Defterleri üzerine yapılan çalışmaların çoğunlukla Anadolu Kazaskerliği tarafından tutulan ve Anadolu ve Orta Doğu coğrafyasını konu alan defterler üzerinde yoğunlaşmış olmasından kaynaklandığı değerlendirilmektedir.⁽⁸⁾ Bunun istisnası olabilecek çalışmalara Baykara'nın *Varna ile İlgili VGMA Defter 1218'*de yer alan kayıtları incelediği makalesi (Baykara 1988) ve Çal'ın VGMA Defter 1192'den faydalanarak hazırladığı *Bulgaristan'daki Türk Mimarisi* konulu çalışmaları gösterilebilir (Çal, 2001:221-288). Ancak söz konusu çalışmalar da Rumeli serisine ait iki defterle sınırlandırılmıştır. Öte yandan, vakıf araştırmaları açısından VGMA'da bulunan defterleri tanıtıcı nitelikte yapılan çalışmalarda ise, defterlere ilişkin genel ve tanıtıcı bilgiler sunulmuştur.⁽⁹⁾

Osmanlı vakıf ve kent tarihi yanında, sosyal ve ekonomik hayatına ilişkin oldukça kıymetli bilgiler içeren *Hurûfât Defterleri'*nden pek çok çalışmada önemli bir kaynak olarak yararlanılmıştır. Defterlerin temel kaynak alınarak yapılan ilk müstakil çalışmalar Çal (2001 a; Çal 2001 b) tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu çalışmasında Çal (2001:221) defterlerin adlandırılmalarına ilişkin detaylı bir değerlendirmeye yer vermeden, İstanbul Arşivleri'ndeki benzer nitelikteki defterlerin *Cihat Defterleri* olarak adlandırılmışken, VGMA'da bu defterlerin kazalar harf sırasına göre dizilmeleri nedeniyle *Hurûfât Defterleri* olarak adlandırdıklarını

belirtmiştir. Bu tespitini yaparken de, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Cihat Defterleri'nin 17. yüzyılın sonlarında başladığını belirtmesine ve bu defterlerin tarihlerinin de Hurûfât Defterleri'nin tarihleri ile uyumlu olmasına dikkati çekmiştir. Ancak 1674 tarihli *Perakende Cihat Defteri'*nin, bu durumun bir istisnası olarak, daha erken tarihli olduğunu belirtmiştir. (Ayverdi 1982:4). Hâlbuki son dönemde yapılan çalışmalarda VGMA'da bulunan defter serisine ait ilk kaydın 995/ 1586 tarihli olduğu tespit edilmiştir (Alkan 2010; Demirtaş 2012; Eroğlu Memiş, 2012; Oruç 2012).

Hurûfât Defterleri'ni bilim dünyasına kazandıran Baykara (1990: 12) da, VGMA'da 1142 numara ile kayıtlı "*Muhtelif Elif ila Ye Harfi*" olarak adlandırılan defterin Hurûfât Defterleri arasında tasnif edildiğine, kapağında ise "*Atık Askerî*" yazdığına dikkat çekmiş, ancak defterlerin adlandırılmasına ilişkin ayrıntılı bir değerlendirmeye yer vermemiştir. Bu durum da, çalışmanın kaynak yayınına yönelik bir çalışma olmasına ve seriyeye ait diğer defterleri de kapsayan bütüncül bir çalışma olmaktan uzak olmasına dayandırılabilir. Öte yandan, defterlerin yalnızca kazada bulunan vakıflara yapılan görevli atamalarını değil, fakat aynı zamanda kazaya atanan diğer Askerî zümreye ait kayıtların yer aldığı defterler olmasını göstermesi bakımından oldukça önemli bir çalışmadır.

Hurûfât ya da Rûznâmçe Defterleri kayıtlarından şehir tarihinin mimari özelliklerinin ve yapıların tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişimlerin izlenebilmesi nedeniyle defterler, sanat tarihi çalışmaları açısından kaynak olarak kullanılırken (Taş 1994; Eken 1998 ve 2006; Öntuğ 1999; Çal 2001 a; 2001 b; 2011, Küçükdağ 2002; Kılıcı 2003;), şehir tarihi çalışmaları çerçevesinde de Ilgın (Özdemir 2005), Kır-ili (Akıncı 2007), Aksaray (Temel 2008), Karaman Ereğlisi (Temel 2008), Seydişehir (Parlak 2009),

6. Benzer bir çalışma için bkz. M. Alkan, "Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği," XV. Türk Tarih Kongresi: 11-15 Eylül 2006, C.4, 2010, s. 825-842.
7. VGMA'da Harf-i Elif Defteri (VGMA 530:Kapak) ya da Hurûfâtdan Cild-i Evvel Elif ve Be ve Te ve Cim, Ha ve Dal Defteridir (VGMA 1083: Kapak) gibi çeşitli şekillerde adlandırılan Hurûfât Defterleri'nin bazılarının da Mim, Nun, Vav Rûznâmçe Rumili (VGMA 1176:Kapak; Ek I), Rumili Rûznâmçe Hurûfâtdan Sad Defteridir (VGMA 1178:Kapak), gibi farklı şekillerde de adlandırıldıkları tespit edilmiştir. Söz konusu defterlerden, Mim, Nun, Vav Rûznâmçe Rumili başlığında, defterin içeriğine yönelik bir terim eklenerek Arap alfabesindeki mim, nun, vav harfleri ile başlayan ve Rumeli'nde bulunan kazalara ilişkin Rûznâmçeler (günlük yazılan kayıtlar) şeklinde bir adlandırma yapılmıştır. İkinci örnekte ise, Arap alfabesindeki sad harfi ile başlayan Rumeli kazası günlük kayıt defteri olup, defterde yalnızca Sofya'ya ilişkin kayıtlar mevcuttur.
8. Detaylı bilgi için bkz. Baykara, 1990; Öntuğ, 1999:132-154; Çal, 2001:125-166; Küçükdağ, 2003:267-276; Kılıcı, 2003:339-346; Özdemir, 2005; Akıncı, 2007; Temel, 2008; Temel, 2008; Parlak, 2009; Bayar, 2009; Çınar, 2009; Yıldız, 2010; Öge, 2010; Şanlı, 2010; Alkan 2010; Demirtaş 2012.
9. Mustafa Alkan, "Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi", Vakıflar Dergisi, XXX, Ankara 2007, s. 1-34. Yazar çalışmasında, Vakıf Kayıtlar Arşivi'ni, burada bulunan defter, dosya ve belge türlerini ayrıntılı olarak tanıtmış ve vakıf araştırmacılarına yol göstermiştir. Vakıf araştırmalarında kullanılabilecek arşiv kaynaklarından Evkaf Defterleri, Ahkâm Defterleri, Hurûfât Defterleri, Fodula Defterleri, Hüccet ve İlam Defterleri, Muhasebe Defterleri, Müfredat Defterleri vb. kaynaklar için bkz.; Kayhan Orbay, "Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları (vakfiyeler, şerhiyeler, sicilleri, mühimmeler, tahrir defterleri ve vakıf muhasebe defterleri)", VD.: S. XXIX, Ankara 2005, s. 27-41; aynı yazar, "Vakıfların İktisadi Boyutu: Yeni Arşiv Kaynakları ve İktisadi Yaklaşımlar", 6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri (21-26 Kasım 2005), c. III. Pulat Basımevi, Ankara 2009; aynı yazar, "Yerel İktisadi ve Sosyal Tarih ve Kurumsal Tarih Kaynakları Olarak Vakıf Muhasebe Defterleri ve Müfredat Defterleri", XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006), Ankara.

Maraş (Yıldız 2010), Niğde-Bor (Öge 2010), Seferi-hisar-ı Günyüzü (Çınar 2009), Ayıntâb (Şanlı 2010) Kazaları Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır. Seriyeli ilişkin bütüncül bilgi sunmaktan uzak olan bu çalışmalarda, defterlere ilişkin değerlendirmeler ya çalışılan ilgili kazalar ya da bu kaza ile ilgili belirli müesseseler ile sınırlı kalmıştır (Temel, 2008). Coğrafi olarak da Anadolu ve Orta Doğu ile sınırlı kalan çalışmalarda yapılan değerlendirmelerde Rumeli Serisi değerlendirme dışı bırakılmıştır.⁽¹⁰⁾

Defterler içeriklerinde yer alan kayıtlar bağlamında incelendiğinde ise, 1196 Numaralı “*Uzak Rumeli Mahlût Hurûfât Defteri*”nin ilk sayfasında yer alan kayıta⁽¹¹⁾ defterin, Rumeli Kazaskeri Feyzullah Efendi Hazretlerinin zamanında yapılan kayıtların *Rûznâme*si olduğu belirtilmektedir.⁽¹²⁾

“*Kef Lam Mim Nûn Vav Ye Harfi*” olarak adlandırılan 1144 numaralı defterin ilk sayfasında yer alan “*ferman-ı âli*”⁽¹³⁾ gereğince yapılan bir başka atama kaydında ise, mütevellî ve kadının her birinin mühürleri ile arzları olmadan, arzuhâl veya arz yapmak yetkisi olmayanların arz ve îlâmları ile görevlere atama yapılmaması ve “*Rûznâme*”de kaydı olmayan görevler ve sair konularda kişilere berat verilmemesi emredilmiştir. Ayrıca *Rûznâme*lerin her gün akşam vakti keselere konularak, mühürlen-

mesi; ertesi gün de (kâtiplerin) re’isleri eli ile açılması ve bu düzen üzere *Rûznâme*çelere kayıtların güvenli bir şekilde tutulması istenmiştir. Fermanın devamında, “*Askerî Rûznâme*”de kaydı bulunup cihetin maliyeye kaydolunması için der-kenar⁽¹⁴⁾ isteyenlerin arz ve arzuhallerine maliyeye kaydolmamak üzere fermân-ı âli sâdir olduğu der-kenar olunacaktır. Son olarak da, fermanın çalışmamız açısından oldukça kıymetli olan son kısmında, bu fermanın birer örneğinin Askerî *Rûznâme*çelerin giriş kısmına yazılması istenmiştir.⁽¹⁵⁾ Bu defter de fermana referansla, fermanın kısım örneğine yer verilen defterlerden biridir.

Bu durumun uygulandığını destekler nitelikteki 1148 numaralı defterde yer alan arzu hâl cevaben tutulan kayıta da yine bu fermana işaret edilerek, yapılan atamaların mahalline kaydedilmekle birlikte, kadısının arzı gelmedikçe *Rûznâme*çeye kayıt yapılmaması hususu özellikle belirtilmiştir.⁽¹⁶⁾ Bu tespitler de, defterlerin *Rûznâme*çeler *Defterleri* olarak Askerî *Rûznâme*çeler *Defterleri* olarak adlandırıldıklarına işaret etmektedir. Defterlerin yalnızca sabah ve akşam *Rûznâme*çeler Kalemi reisleri tarafından açılıp, kapanmasına ilişkin hususlar yukarıda belirtilen “*emr-i âli*”ye referansla yine 1213 numaralı *Rumeli Mahlût Hurûfât Defteri*’nin ilk sayfasında da yer verilmiştir.⁽¹⁷⁾

10. Rumeli Serisinden Bosna Vakıfları’nı konu alan çalışmasında defterleri kaynak olarak alan Oruç, Bosna Kazası vakıf kayıtlarına ilişkin en kapsamlı çalışmayı sunmakla birlikte, esnaf teşkilatına yapılan görevli atamalarının yer aldığı 1186 numaralı defteri çalışma dışında bırakmıştır (Oruç 2012: 37).
11. “*Hüve’l-mu’in; Yâ Fettâh, yâ Rezzâk, yâ Kerîm, Ya Mu’in Sadr-ı Rûm Zât-ı mekârim sîmatlarıyla şerefyağ olan mülteçâ-yî efâdil-i kurûm yenbû’l-fedâil ve’l-me’ânî metbû’l-efâdil ve’l-e’âli sa’âdetlü inâyetlü atûfetlü faziletlü kerîmü’ş-şiyem veliyyü’n-ni’âm Feyzullah Efendi Hazretlerinin zamanlarında vâki’ olan kuyûdâdılar Rûznâme*sidir. Hakk Subhane ve Te’âla tevffî’i ‘aliyyesin refik idüb ve darende ekdârân mashûb idüb ömr-i devletlerin bî-vefa yevmen fe-yevmen ez yed eyleye. Amîn. Yâ muîn bi hurmeti rasûlî’l-emîn. Bin yüz otuz dokuz senesi mâh-i Saferü’l-hayrının üçüncü yevmi ehad günü nâil-i Sadr-ı Rûm buyurdıkları tarihtir. Sene 1139” (VGMA 1196:2).
12. Benzer bir başka kayıta da durum pek de farklı değildir: “*Semâhatlü inâyetlü sadrı’s-sudûr mevlâna ve veliyyü’n-ni’âmînâ reisu’l-atıbbâ-i Sultânî Hayatî Vâni Mehmed Emin Efendi Hazretlerinin zaman-ı sa’âdetlerinde zuhûr iden berevât kaydı olan Rûznâme si cilidir. Fi 14 Zilkâ’de 1152.*” (VGMA 1198:1). Bu kayıta da, ilgili defter Reisu’l-küttâb Hayatî Vâni Mehmed Efendi Hazretleri’nin zamanında verilen berat kayıtlarının olduğu *Rûznâme* sicili olarak addedilmiştir.
13. *Fermân-ı âli, padişahın herhangi bir meseleye ait olan resmî emri olup, “biti, hüküm, misâl, tevki, yarlığ, nişan, berat, menşur” da aynı manadadır (Mithat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lügati, (Ankara: Enderun Kitabevi 1958), s. 104-105).*
14. *Der-kenâr kelimesi resmî dairelerce kağıtların, arzuhâllerin alt taraflarına o işe müteallik olarak yazılan hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu gibi yazılar kağıdın kenarına azaldığı için bu adı almıştır (Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), s. 427.*
15. Mühr-i mutâbik mütevellî ve kadı arzı olmadıkça *rûznâme*de mukayyed olan cihât arzuhâl ve arz itmeğe me’mur olmayanların arz ve îlâmlarıyla cihât virilmeyüb ve *rûznâme*çede kaydı olmayan cihât ve gayr-ı mevâdd için eyâd-ı nâsa berât virilmeyüb ve *rûznâme*çeleri her gün akşam vakti kîseye vaz’ ve mühürlenüb ve irtesi gün yine reis ma’rifetiyle açılıp bu nizâma ale’d-devâm mer’î ve mu’teber tutulub ve aslına kayd-ı Askerî *Rûznâme*çesinde mukayyed olan cihât Maliyeye kayd için der-kenâr murâd idenlerin arz ve arzuhâllerine Maliyeye kaydı olmamak üzere fermân-ı âli sâdir olduğu der-kenâr olunub bu husûsun hilâfına vaz’ ve hareketten begâyet tevakkî ve mücânebed ve iş bu emr-i cellî’l-unvânının birer sûreti Askerî *Rûznâme*çelerinin bâlâsına kayd ettirmek bâbında fermân-ı âlişân sâdir olmuşdur. Buyurdum ki; hük-m-i şerîfîm vusûl buldukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şerefyaft-e sudûr olan fermân-ı vâcibu’l-ittiba’ ve lâzimu’l-imitsâlimin mazmûn-ı ita’at makrûniyle ‘âmil olub hilâfına rızâ ve cevâz göster meyesin. Şöyle bilisin ‘âlâmet-i şerîfime itîmât kılâsin. Tahrîren fi evâhir-i Recebi’l-ferd sene ihdâ ve erbaîne ve miete ve elfin Fi Receb 1141.” (VGMA, 1144:2).
16. “*İmam Seyyid Mustafa arzuhâl idüb Malatya’da Hacılar Câmii imâmetine mutasarrif olub ki bazı erbâb-ı ta’ciz ve ref’ine tasaddit etmekle şer’ ile mahallinden murâfa’at alınıb arz ve îlâm olunmasının kaydin der-kenâr olunmak üzere emr-i âli rica etmekle Malatya’da Hacılar Câmii’nde bir akçe ile Yusuf kasr-ı yedinden imam olan Muhammed fevt olmakla mahlûlünden es-Seyyid Mustafa Halife’ye bin yüz elli yedi senesi Şabanı tarihiyle berât-ı mütezekkî tevcih olunduğı 13 Şaban 1157 tarihinde der-kenâr olmakla mahallinde hasmî murâfa’at ve kâdîsi arzı gelmedikçe der-kenâr olunmamak üzere kaydına şerh virilmek icâbdan hüküm deyü musah hah fermân-ı âli buyuruldu. Tahrîren fi 18 Ramazan 1157.” (VGMA 1148:11).*
17. “*Faziletlü semâhatlü veliyyü’n-ni’âm Yahya Efendi hazretlerinin vakti sa’âdetlerinde olan nizâmları Rumeli Askerî kaleminde olan rûznâmeçeler sabah ve akşam reisleri ma’rifetleriyle açılıp ve kapanup âherden kimesne karışmamak deyü emr-i şerîf virilmişidi bâ-îlâm-ı veliyyü’n-ni’âm Yahya Efendi hazretleri sene 1116 Gurre-i Şaban. Reislerinden rûznâmeçeler terkîn olunmuşdur sene 1119 Gurre-i Cemaziye’l-ahir.*” (VGMA 1213:1).

Başka bir defterde ise, Malatya'da bulunan *Şah Ali Cami-i Vakfı'nın* nâzırı olan "*Saray-ı Cedîd-i Âmire Ağası olan Muhammed südde-i devlete mektub gönderip*" söz konusu vakfın tevliyet görevini yerine getiren Halil Efendi'nin vefatı üzerine göreve kardeşinin oğlu Ali, vakfın nâzırı Saray-ı Cedid-i Âmire Ağası arzıyla getirilmiştir. Ancak, vâkıfın şartında tevliyet görevi imam olan kişiye şart kılındığı için, vakfın mütevellisi Ebubekir vefat etmiş yerine oğlu Osman Halife atanmıştır. Dışarıdan Seyyid Hafız Abdullatif, Ali'ye görevden el çektirip, görevi usulsüz olarak kendi uhdesine almıştır. Ancak Osman bin Ebubekir elinde bulunan beratı ile Dîvan-ı Hümâyûn'a başvurarak eskiden olduğu gibi görevin kendisine verilmesini talep etmiştir. Kişiye Makam'ca verilen cevapta ise, Dîvan-ı Hümâyûn tarafından vakfın tevliyetine el konulması için ilgili kadıya ferman gönderilmiş ve Osman bin Ebubekir'in *Askerî Rûznâmçe'de* kayıtlı berat kaydının değiştirilmesi emri verilmiştir.⁽¹⁸⁾

Öte yandan, Osmanlı bürokrasisinde günlük işlemlerin tutulduğu ve tutuldukları bürolara göre çeşitli adlar alan rûznâmçe adında birçok defter çeşidi bulunmaktadır. Timar *Rûznâmçe* defterleri, *Hazine Rûznâmçesi* ve *Kazaskerlik Rûznâmçe* defterleri bu gibi defterlerdendir (Gündoğdu, 2009: 2). Bunlardan, Kazaskerlikteki "*Rûznâmçe Kalemi*"⁽¹⁹⁾ bürolarınca tutulan ve kadı ve müderrislerin, cihetlere tayin, terfi, azil, yer değiştirme, cihetlerdeki kadro durumu, cihetlerin bulunduğu yerler, cihetlerin dereceleri, kadı ve müderrislerin yevmiye bilgileri ve "*cihet*" hizmeti denen imam, müezzin ve vâiz gibi cami görevlilerinin tevcih işlemlerinin tutulduğu defterler *Kazaskerlik Ruznamçe Defterleri*'dir (Ergeç 1995: 81). Defterlerin içeriğinde ise, kadı atamalarına dair belgeler yanında kadılar, müderrisler ve nâibler gibi kaza işlerinde görev alan resmî kişilere ait veya kazalar hakkında çeşitli belgeler vardır. Bunlar: arzuhâller, mahzarlar, fermanlardır. Defterlerin ilk sayfalarında genellikle kadılar tarafından bağlı buldukları kazaskerliğe yazılmış değişik istekleri içeren arzuhâller vardır. Kadı arzlarının yanında kaza halkının kazaskerliğe yazdığı

"*arz-ı mahzârlar*" da vardır.⁽²⁰⁾ Değişik kaynaklarda İlmîye sınıfına ait söz konusu defterler için aynı anlama gelen farklı isimler kullanılmıştır. Bunlar arasında defterlere; *Rûznâmçe-i Hümâyûn*, *Târik Defteri*, *Matlab Defteri*, *Vezâif Defteri*, *Dânişmend Defteri*, *Akdiye Defteri*, *Müderrislik Defteri*, *Defteri Kuzât*, *Me'mûrîni İlmîye Defteri* gibi çeşitli adlar verilmiştir (Baltacı, 1979: 59).

Bu defterler, 15. yüzyılda *Rûznâme*, 16. yüzyıldan itibaren *Rûznâmçe*, Tanzimat döneminden sonra ise "*Yevmiye*" defterleri olarak adlandırılmıştır (Gündoğdu 2009:3). Bilinen ilk Kazasker Rûznâmçe defteri 951/1544 yılına ait olmakla beraber, ilk defa hangi tarihte başladığı kesin değildir. Ancak 16. yüzyılın başlarından itibaren düzenli olarak tutulmaya başlandığı anlaşılmaktadır (İpşirli 1997: 640-1). İlmî çevrelerce, Osmanlı arşivlerinde olması gerektiği düşünülen *Rûznâmçe Defterleri*, ancak 1979 yılında akademik çalışmalarda kaynak olarak kullanılmaya başlanmıştır (Gündoğdu 2009: 3).

Kazasker Rûznâmçe Defterleri'ni ilk defa bilim dünyasına Cahit Baltacı 1979 yılında *İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicili Arşivi*'nde yaptığı araştırmalar sonunda tanıtmıştır (Baltacı, 1979: 59). Sayısı yaklaşık olarak 377 olan defterlerin İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde bulunmakta olup, defterlerin 250'si Rumeli Kazaskerliği'ne, arta kalan 120 adedi ise Anadolu Kazaskerliği'ne aittir. Rumeli Kazaskerliği defterleriyle karşılaştırıldığında Anadolu Kazaskerliği'ne ait daha fazla defter olması gerektiği anlaşılmıştır (Baltacı, 1979:59). Baltacı'nın yayınladığı katalogda Anadolu Kazaskerliği'ne ait defterlerde büyük boşluklar olduğu ve bazı yıllara ait müderris, mülâzım ve kadı atamalarının olmadığı görülmüştür. Bu boşluğu bir başka araştırmacı, Erünsal (1980: 3-15) doldurmuştur. Erünsal, İstanbul Nuriosmanyen Kütüphanesi'nde yaptığı araştırmada çoğu Anadolu Kazaskerliği'ne ve birkaç tanesi de Rumeli Kazaskerliği'ne ait olmak üzere toplam 52 adet *Rûznâmçe* defteri bulmuş ve bu defterleri kısaca tanıtmıştır.⁽²¹⁾ Ssonuç olarak Anadolu Kazaskerliği Rûznâmçe defterleri sayısı 170'e yükselmiştir

18. "...taht-ı nezâretinde olup Malatyada vâki' Şah Ali Cami-i Vakfının vazife-i mu'ayyene ile tevliyet Halil Efendi fevtinden karındaşı oğlu Ali'ye nâzir-ı vakf Saray-ı Cedid-i Âmire Ağası arzıyla tevcih altmış altı senesi Rebiu'l-evvelinin kırk beşinci günü tarihiyle berât-ı şerif virildiği Küçük Evkaf Muhasebesinden ve vakf-ı merkûmun tevliyeti imam olanlara meşrûta olmakla ber-vech-i meşrût yevmi üç akçe vazife ile mütevellisi olan Ebubekir fevt olmakla kebîr oğlu Osman Halife'ye tevcih olunmuş iken âherden Seyyid Hafız Abdullatif alup Ali nam kimesneye kasr-ı yed idüb gadr itmekle ref'inden mezbûr Osman bin Ebubekir yedinde olan berât mücibince kemâ fi'l-kadîm mutasarrif olmak üzere altmış beş senesinin Zilka'desinde ibkâ beratı virildiği Rûznâmçe-i Askerîden ihrâc ve terkîn ve kendüye şerh virilmek bâbında sâdır olan ferman-ı âlî mücibince Dîvan-ı Hümâyûn tarafından tevliyet-i mezbûrun zabtîçün kâdîsına hitaben i'lâm-ı şerîfi tahrîr ve asl-ı ferman-ı âlî hîz olunmakla mezbûr Osman bin Ebubekir'in berât kaydı ref' ve terkîn olmak için Askerî Rûznâmçesine ilm u haber kâimesi virilmekle bin yüz atmış altı sene Zilka'de fi 22 günü tarihinde kaydı ref' ve terkîn olundu." (VGMA 1148: 1/b).
19. Özergin (1973-1974:270), Kazaskerlik Divanı'ndaki bir kaç kalemden birinin Rûznâmçe Kalemi olduğunu ve müderrislerin ve kadıların her türlü kadro işlemini yaptığını söylemektedir. Ona göre burada, kendi kesimlerinin kadro durumu ile onların bulunduğu yerler, tarih dereceleri, maaşlarının kayıtları tutulur, mansıpların tayin ve cihet tevcihi işlemleri yürütülür. Azil ve tayinlerdeki kadro değişimleri tespit edilerek her mansıbın kimde bulunduğu kayıtlar ile bilinir.
20. Detaylı bilgi için bkz. (Gündoğdu 2009: 2); ayrıca arzuhâl ve arzu mahzarlar için bkz. (İnalçık, 2000: 50).
21. Erünsal (1980:3-15) bu araştırmasında ilki 989/1581 ve sonucusu 1234/1819 yıllarına ait olan Anadolu ve Rumeli kazaskerliğine ait toplam 52 adet rûznâmçe defterleri hakkında bilgi vermiştir.

tir. Fakat Rumeli Kazaskerliği defterlerinin 250 olduğu göz önüne alındığında bu sayının da eksik olduğu sonucuna varılmıştır (Gündoğdu, 2009: 3).

Burada kısaca değinilen *Rûznâmçe Defterleri*'nden *Kazaskerlik Rûznâmçe Defterleri* ile *Hurûfât Defterleri* karşılaştırıldığında; verildiği makam, yazılma şekli, amacı gibi bakımlardan *Hurûfât Defterleri*'nin *Kazaskerlik Rûznâmçe Defterleri* ile uyumlu olduğu görülmüştür. Şöyle ki, *Hurûfât* ya da *Rûzname Defterleri*'nin Anadolu ve Rumeli serilerinden oluşması, defterlerin kayıt usûlü, kimi görevlilerin atamalarının Kazasker İ'lâmıyla, kimi müderris tayinlerinin de şeyhülislamın işaretiyle yapılması ayrıca bazı defterlerin ilk sayfasına Kazasker atama kayıtlarının yazılmış olması; *Hurûfât* ya da *Rûznâmçe Defterleri*'nin Kazaskerlik Dairesi tarafından tutulmuş olduğu düşüncesini destekler niteliktedir (Alkan 2010: 826). Defterler içerik açısından karşılaştırıldığında ise, *Hurûfât* ya da *Rûzname Defterleri*'nin çok daha kapsamlı bilgiler içerdiği tespit edilmiştir. Şöyle ki, *Hurûfât Defterleri*'nde yalnızca kadı, nâib ve müderris atamaları değil, Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde askerî zümre olarak adlandırılan yönetici sınıfa ait atamalar yer almaktadır.⁽²²⁾ İlgili kazada yapılan askerî zümreye mensup, vakıf görevlileri, mahkeme görevlileri, esnaf teşkilâtı ve şehir hayatı ile ilgili görevlilerin her türlü tayin, terfi, azil gibi atama kayıtları yazılmıştır. Ayrıca, defterlerde Haremeyn-i Muhteremeyn (Mekke ve Medine) ve çalışmanın konusu olması hasebiyle Kudüs özelinde de Kudüs'e gönderilen surrelere ilişkin kayıtlar da mevcuttur.⁽²³⁾

Önemli bir diğer husus da, defterlerin tutulduğu tarih aralığının birbirine oldukça yakın olmasıdır. Bilinen ilk Kazasker Rûznâmçe Defteri 951/1544 yılına ait olup, VGMA'da bulunan en eski tarihli *Hurûfât* ya da *Rûznâmçe Defteri* ise 995/1586 tarihlidir. Bu da aynı makam tarafından tutulan defterlerin birbirlerine yakın tarihlerde tutulmaya başlandığını göstermektedir. Öte yandan, *Kazasker*

Rûzname Defterleri'nden Anadolu serisinin 170 defter, Rumeli serisinin ise 250 defter olduğu dikkate alındığında, VGMA'da bulunan *Hurûfât* ya da *Rûznâmçe Defterleri*'nden Anadolu serisinin 149 defter, Rumeli serisinin ise 67 defter olması, defterlerin, özellikle de Rumeli serisinde yer alanların, sayıca eksik olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir.⁽²⁴⁾

Kazasker Rûznâmçe Defterleri'nde bulunan arzu-hâl, mahzar ve fermanlar *Hurûfât* ya da *Rûznâmçe Defterleri*'nde de bulunmaktadır. Bazı defterlerin fihristi takip eden başlangıç sayfalarında çeşitli konularda kaleme alınmış arzu-hâl, mahzar ve fermanlar bulunmaktadır. Detaylı bir şekilde incelenen söz konusu kayıtların sayfa adedi itibarıyla sınırlı olmakla birlikte, ait oldukları defter serisi içerisinde yer alan kazalar ve yine defterlerin kapsadığı zaman dilimleri içerisinde tutuldukları tespit edilmiştir (Eroğlu Memiş 2012: Ek V). Kudüs örneğinde yapılan incelemede, defterlerin baş kısmında yer alan kayıtların, defterlerin içeriğinde yer alan özet niteliğindeki kayıtların tafsilatlı şekilleri olduğu görülmüştür. Bu durum da, *Hurûfât Defterleri*'nde özet bir şekilde yer alan atama kayıtlarının tafsilatlı bir şekilde tutulduğu farklı defterlerin de olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.⁽²⁵⁾

Öte yandan, Osmanlı Devleti'nde vezir beylerbeyi, sancakbeyi, tımar ve zeâmet sahipleri dışındaki bütün hizmetliler ile hazine, evkaf ve gümrükten maaş alan her türlü devlet memurlarının tayin işlemleri ve bunlara ait kayıtların Divân-ı Hümâyûn kalemlerinden Ru'ûs Kalemi tarafından tutulması (Sarıncay 2010: 77) çalışma çerçevesinde incelenen bu defterlerin söz konusu kalem tarafından tutulma ihtimalini de akla getirmektedir. Buna ek olarak, Ru'ûs Kalemi tarafından vakıflar ile dinî müesseselerdeki vazife sahipleri ile diğer devlet ricâli ve memurların atama kayıtları ile divan toplantılarında arzlara verilen cevaplar, bir kısım ferman özetleri, divan kararları ile haberler ve kısa notların

22. Osmanlı toplum yapısını konu alan çalışmalar genellikle Osmanlı toplumunu iki büyük sınıfa ayırmıştır (Mardin 1969:85, Akdağ 1971:89-94, Ergenç 1982:107). Bu sınıfların ilki olan askerîler; padişahın verdiği berat ve bu beratta gösterilen görev karşılığı vergi muafiyeti bulunan devlet görevlilerini, yani saray memurları, mülki memurlar ve ulemayı kapsamaktadır. Askerî sınıfını kaba bir sınıflandırma ile iki gruba ayırmak mümkün ise de, 17. yüzyıl ve 18. yüzyıl vakfiyelerini esas alan çalışmalarında Yüksel (1998) ve Yediyıldız (2003) vakıf kurucularını başlıca dört grup içerisinde değerlendirmiştir. Bu çerçevede ele alınan askerîler, Divân-ı Hümâyûn üyeleri, seyfiye (ehl-i örf), ilmiye ve kalemiye başlıkları altında gruplandırılmıştır. Ayrıca Osmanlı toplumu içerisinde imtiyazlı bir konuma sahip şeyhler ve dervişler (tarikat erbâbı) ile diğer İslam Devletleri'nde olduğu gibi asalete dayanan imtiyazlı grubu oluşturan seyyidler (sâdât) zümreleri de yine askerî sınıf içerisinde sınıflandırılmıştır. Benzer bir değerlendirme için bkz. Şerife Eroğlu Memiş, "17. ve 18. Yüzyıllarda Edirne'de Vakıf Kurucularının Toplumsal Statülerine İlişkin Bazı Tespitler, Vakıflar Dergisi, s. 36: 67-87.

23. *Kazâ-i Kudüs-i Şerif kayıtları arasında yer alan surre kayıtları için bkz. VGMA 1160: 116/129; 1107: 2/77; 1107: 2/133; 1109: 6/28; 1111: 54/2.*

24. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Rehberi'nde Rûzname-i Askerî Defterleri; Kazaskerlik Dairesi'nin kazâiye, şahsiye ve idâriyesine ait işleri gören kaleme tutulan defterler olarak tanımlanmıştır. 980 numaralı Bâb-ı Asâfi Defterleri Kataloğu'nda 900 genel ve 114 numaralarda A.DVN.ARZ koduyla kayıtlı 1083/ 1672 tarihini içeren 22 sayfalık bir Askerî Rûznâmçe Defteri parçası bulunduğu ve defterlerin asıl serileri için diğer rûznâmçe defterlerine bakılması gerektiği belirtilmiştir. (BOA Rehberi 2010:41). Bu da defterlerin sayıca eksik olduğu düşüncesini biraz daha kuvvetlendirmektedir. Ayrıca Alkan, *Hurûfât Defterleri serisi içerisinde yer alan ve diğerlerinden yaklaşık 100 yıl önce tutulan VGMA 1223 ile VGMA 1197 numaralı defterlerin kayıt tarzlarının, serideki defterlerle aynı olması nedeniyle iki adetten ibaret olmadığı görülmüştür* (Alkan 2010).

25. Benzer bir değerlendirme için bkz. Demirtaş 2012: 52-53.

yer alıyor olması (Göyünç 1968: 20 vd.) nedeniyle, aşağıda detaylı bir şekilde inceleneceği üzere, çalışma konusunu teşkil eden bu defterlerin Ru'ûs Defterlerinden farklı bir defter serisi olarak Ru'ûs Kalemi tarafından tutulduğu düşüncesi de ihtimal dâhilindedir.

Ancak çalışmamız esnasında defterlerde fihristi takip eden sayfalarda tespit ettiğimiz çeşitli kayıtlarda açıkça işaret edildiği şekliyle, berat tezkirelerinin gerektiğinde müracaat edilmek üzere ilgili kalem tarafından deftere kaydedilmesi ile beratın kaybolması veya yenilenmesi gibi durumlarda kontrol imkânı sağlanmaktadır. Anadolu ve Rumeli kazaskerleri tarafından tutulan kayıtlara ilişkin süreç incelendiğinde, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin kendi ahkâm ve berât kâtiplerine hazırlattıkları görevli atamalarına ilişkin beratları özel keseler içinde "Sadâret'e" gönderirler ve nişanlatırlardı. İlgili kazaskerlikte tayin işleri ile ilgili kalemin müdürü konumunda olan "rûznâmçeci" yazılı şekildeki beratı mühürler, Kazasker ise mühürün hemen yanına beratın doğruluğunu gösteriri nitelikte "sahh" çekti. Kazaskerlik Dairesi'nde hazır hale getirilen berat metni tuğralanmak üzere Sadâret'e gönderilir; burada Nişancı tarafından beratların tuğrası çekildikten sonra ehl-i cihâtın isimleri kazaskerlerden mühürlü keseler içinde gelen defterlerden kontrol edilir ve berat buradan da Kağıt Emini'ne yollanırdı (Genç 1998: 61). Berat tezkirelerinin gerektiğinde müracaat edilmek üzere Rûznâmçe Kalemi tarafından deftere kaydedilmesi ve nişancı tarafından beratların tuğralanması esnasında Kazaskerlikten gelen defterden kontrol ediliyor olması, her iki işlem esnasında bahse konu defterlerin aynı defterler olabileceği düşüncesini de yine akla getirmektedir (Demirtaş 2012: 53).

Yukarıda verilen bilgiler ışığında gerek defterlerin adlandırılmaları ve gerekse tutuluş usulleri ile ilgili farklı ihtimaller dile getirilmiş olsa da, neticede; defterlerin kolaylık bakımından *Hurûfât Defterleri*

olarak adlandırıldığı ancak Kazaskerlik Daireleri'nce tutulan ilgili kazada çeşitli görevlere atanan Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde askerî zümre olarak tanımlanan görevli atamalarına ilişkin berat tezkirelerinin düzenli olarak, hatta günün gününe tutulduğu defterlerin *Askerî Rûznâmçe Defterleri* olduğu düşüncesi öne çıkmıştır.⁽²⁶⁾

1. Askerî Zümreden Olma Meselesi

Osmanlı tarihinin yorumlanışında ilgi odağının siyasi olmayan tarihe ve herkes için kötü sayılmayacak değişim süreçlerine kayması, 17. ve 18. yüzyılların gerileme ve çözülüş bağlamında değil, Osmanlı idari mekanizması ve merkez-çevre ilişkileri açısından bir yeniden yapılanma olarak ele alınmasını sağlamıştır.⁽²⁷⁾ Bbu bağlamda yapılan tartışmalarda öne çıkan kavramlardan biri olan "Osmanlılaşma"⁽²⁸⁾ bu çalışmada açısından da özellikle önem taşıyor; 16. yüzyılda genişlemenin ve merkezîyetçiliğin doruğuna erişilmesinin ardından, 17. ve 18. yüzyıllarda askerî zümrenin genişlemesi durumu, defterler; ilgili kaza başlığı altında yer alan kayıtlardan takip edilebilmesine olanak sağlamaktadır (Eroğlu Memiş 2012: Bölüm 3).

Genellikle yönetici seçkinler ya da yönetici sınıf ve bazen de vergi veren sıradan halktan (reâyâ) ayrı olarak vergi toplayanlar şeklinde tanımlanan askerî, padişah beratı vasıtasıyla dinî veya idari güce sahip olan kişilerden, yani saraya ve orduya bağlı görevliler, memurlar ve "ulemâ" dan oluşan hizmete dayalı bir soylu zümre idi.⁽²⁹⁾ Osmanlı merkezîyetçiliğinin 150 yıl süren zirvesinin ardından, 17. ve 18. yüzyıllarda askerî zümrenin genişlemesi şeklindeki resmî bir dönüşümle askerî zümreye mensup kişilere payitaht ya da eyalet merkezlerinde de verilen berâtlarla tasdik edildiğinde, hizmet ya da gerçek ya da gerçek sayılan niteliklerle bağlantılı bazı ayrıcalıklar tanınmakta idi. Vergi muafiyeti, maaşlar ya da toplumsal saygınlık bu imtiyazların kazandırdığı ödüllerdi (Canbakal 2009: 83-84). Unvanları reâyâ

26. Konuya ilişkin benzer bir değerlendirmede Demirtaş (2012) defterlerin tutulduğu dönemde Askerî Rûznâmçe olarak adlandırılmış olduklarını belirtmiş ancak defterlerin adlandırılmasına ilişkin bir neden-sonuç ilişkisi kurulmamıştır.
27. Bkz. Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton: Princeton University Press, 1988; Rifa'at Abou-el-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Century*, Albany: SUNY, 1991; Ariel Salzman, "An Ancien Regime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire", *Politics and Society*, 21, 1993; Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997; ve Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to Centralization*, New York: Cornell University Press, 1994 ve Jane Hathaway, "Rewriting Eighteenth Century Ottoman History", *Mediterranean Historical Review* 19/1, 2004, s. 37.
28. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti ile çeşitli vilâyetlerindeki elitler arasındaki ilişkide temel değişiklikler meydana gelmişti. Üstelik bu değişiklikler vilâyetten vilâyete farklılıklar gösteriyordu. Bazı tarihçiler, yerel elitlerden oluşan geniş bir kesimin 18. yüzyılda Osmanlılaştığını ileri sürmüştür. Onlara göre bu Osmanlılaşma, 1700'lerin sonunda iyice yaygınlaşan merkezî denetimin çözülmesine karşı panzehir işlevi görmüştür. Jane Hathaway belirgin bir Osmanlı elit siyasi kültürünün Mısır'a aktarıldığını öne sürdüğü çalışmasında (*The Politics of Households: "Egypt in the Seventeenth Century"*) Osmanlılaşma terimini kullanmaz iken, Osmanlı taşrasının ikincil yönetim çevrelerine yayıldığını belirtir. Bruce Masters (*The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York 1988) bu grubu geliştirmekte olan bir Osmanlı üst sınıfı olarak görürken, Khoury (*State and Provincial Society*) süreci Osmanlılaşma olarak tanımlar.
29. İnalçık, "The Nature of Traditional Society", s. 44. Ayrıca bkz. Abdul-Karim Rafeq, "Political Power and Social Networks: Popular Coexistence and State Oppression in Ottoman Syria", *Islamic Urbanism in Human History, Political Power and Social Networks* içinde, der. Tsugitaka Sato, (Londra ve New York: Kegan Paul, 1997), s. 22.

için cazip kılan ödüller, reâyâ açısından bakıldığında, bu sistemden yararlanılması ve sistemin suistimal edilmesi anlamlarına gelirken; devlet açısından bakıldığında da alınıp satılan soyluluk belgeleri önemli bir gelir kaynağı oluşturmakta, aynı zamanda kişilerin devlete bağlılığı temin edilerek devletin güçlenmesine katkıda bulunulmakta idi (Khoury 1997: 154-55).

Askerî zümreye dâhil olmanın 17. yüzyılın ikinci yarısında üç yolu vardı: Belli bir hizmet karşılığı olsun olmasın gelir hakkı elde etmek, soyunun Hz. Muhammed'e dayandığını iddia etmek ve bir askerî birliğe girmek idi (Canbakal 2009: 81-82). Statü ve imtiyaz dağıtımında bir önceki yüzyıla göre daha serbest davranan Osmanlı Devlet'inin yaklaşımı 17. yüzyıl fermanları incelendiğinde açıkça görülmekte ve bu yaklaşımın bir neticesi olarak da askerî teriminin tanımı daha kapsamlı bir hale gelmektedir. Canbakal'da aktarıldığı şekliyle 1628 tarihli bir fermana göre Askerî zümre aşağıdaki unsurlardan oluşuyordu:

- a) Vakıf görevlileri (*hatipler, imamlar, kâtipler, mütevelliler, câbiler, nâzırlar, şeyhler, ücret karşılığında Kur'ân ve dua okuyanlar ve vakıflardan, mezarlardan ve tekkelerden para alanlar dahil olmak üzere en az bir buçuk akçe geliri (vazife) olanlar*);
- b) Yarı-profesyonel yardımcı birlikler (*yaya ve müselleme ve mensuh ve gayr-i mensuh yörük ve tatar ve canbaz ve voyruk*);
- c) Peygamber soyundan gelenler (*sâdât*);
- d) Devlete özel bir hizmet verenler (*doğancı ve yuvacı ve derbendci ve köprücü ve ulakcı ve yağcı ve ortakcı ve celtikci ve tuzcu ve celeb ve*

bakırcı ve kadı nâibleri ve şehir kethüdâları);
e) Örfi vergilerden muaf olanlar.⁽³⁰⁾

Bu fermanlarda görülen askerî tanımının “yönetici seçkinler” ya da devlet yetkilerinden çok daha geniş bir gruba işaret ettiği açıktır. 17. yüzyıl başlarındaki askerî tanımının kâğıt üzerinde kalmaması olmasının, zaman içerisinde değişimlere uğrama ihtimali de olsa, yapının devamlılığını 19. yüzyılın ilk yarısını da içeren Hurûfât ya da askerî Rûzname DeFTERleri kayıtları destekler niteliktedir. Kudüs Örneği'nde incelenecek olan kayıtlarda, Kaza Mahkemesi'nde görev yapan kadı ve naibler ile yardımcı (kâtib, muhızır, tercüman vb.) diğer görevlilerin isimleri ile bir kazada görev yapan askerî zümre mensuplarının tayin biçimleri, görevde kalış süreleri, aldıkları ücretler, ayrılış sebepleri ve daha başka esaslar hakkında da bilgiler mevcuttur.

2. DeFTERlerin Fiziksel Özellikleri

Daha önce de belirtildiği gibi, VGMA'da bulunan deFTER serileri içerisinde önemli bir hacme sahip Hurûfât DeFTERleri 216 adettir.⁽³¹⁾ Deri, bez ya da ebru desenli kâğıtlarla ciltli bu deFTERler, rika, rika kırmızı, divanî ya da ta'lik tarzında yazıyla yazılmışlardır. Genellikle okunaklı olan deFTERlerin bazılarında tarihler, kişilerin görevden alınma sebepleri, görev türü veya kayıtların başka deFTERlere gittiğine işaret eden notlar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Genellikle kayıtlar dikey olarak yazılmış olup, bu durum istisnası 3 deFTER tespit edilmiştir.⁽³²⁾

DeFTERlerin tarihleri bazı deFTERlerin dış kapağında yazarken, bazı deFTERlerde tarih aralığı için deFTERlerin içeriğine bakmak gerekmektedir. Dış kapa-

30. Cemâziye'l-evvel 1038/ 1628 tarihli. Fermanın tam metni için bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı (Ankara: TTK, 1988), S. 125-26. Bu fermanın 1606 tarihli daha eski bir versiyonunda ve 1605 tarihinde yazılmış bir benzerinde ise bu kişilerin eşleri de, Askerî olarak tanımlanıyor; 1605 tarihli fermana göre ise askerî çocukları da Askerî sayılıyor (Canbakal 2009: 87).
31. DeFTERlerden 6'sı 2005 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce başlatılan VAYS (Vakıf Kayıtları Arşivi Yönetim Sistemi) Projesi çerçevesinde Arşiv'e kazandırılmıştır. Proje öncesinde yapılan bazı çalışmalarda deFTER adedi 209 (Ateş 1985), bazısında 206 (Alkan 2010) olarak belirtilmiş de, 210 deFTER bulunmakta idi. Buradaki farklılığın, 1155 numara ile kayıtlı iki deFTER olmasına rağmen, deFTERlerin tek deFTER gibi kabul edilmesinden kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Seydişehir Hurûfât DeFTERleri'ni konu alan bir başka çalışmada ise (Çınar, 2009) deFTER adedi 296 olarak belirtilmiş olup, buradaki problemin Baykara (1990)'nın çalışmasının esas alınmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Baykara'da yer aldığı şekliyle 296 olan kaza adedi olup, deFTER sayısı değildir. Kaldı ki, Baykara'nın çalışmasına konu olan 1142 Numaralı deFTER de elif harfi ile başlayan kazaları kapsamamaktadır. Dolayısıyla, bu sayı ne deFTER adedi ne de deFTERlerin içerdiği toplam kaza sayısına ilişkin kesin bir bilgi sunmamaktadır. Öte yandan VAYS Projesi tamamlandıktan sonra yapılan çalışmalarda da deFTER adedine ilişkin farklı sayılar zikredilmektedir. DeFTER sayısının artma ihtimalini belirtmekle birlikte Demirtaş (2012: 51) deFTER adedini 209 olarak zikrederken, Oruç (2012: 68) ise 206 olarak belirtmiştir.
32. İçerik açısından da farklı olan bu deFTERler: 564 (Nun, Vav, He, Ye, Hademe), 1142 (Muhtelif Elif ilâ Yâ DeFTERi) ve 2528 (Diyarbakır Hurûfât DeFTERi) numaralı deFTERlerdir. 564 numaralı deFTERde:1-43. kayıtlarda seri içerisindeki diğer deFTERler gibi kaza adları esas alınarak kaydedilmiş atama kayıtları yer almaktadır. 44. kayıttan ise Sadr-ı Anadolu Muhızır Kayıtları, 45-99. kayıtlarda çeşitli vakıflara ait görevli atamaları toplu şekilde yer almıştır. Ancak Hurûfât DeFTERleri'nden farklı olarak kayıtlar kaza esas alınarak değil, vakıf adlarına göre karışık bir şekilde yazılmıştır. Ayrıca birçok vakfiye de yer almaktadır. DeFTER, yıl itibariyle de, 1144-1247/ 1731- 1831 yılları arasında kapsayan kayıtlar içermektedir. 1142 numaralı deFTERde ise: elif dışında Osmanlı coğrafyasının Anadolu ve Orta Doğu kazalarından 295'ine ilişkin Anadolu Kazaskerliği'nce tutulan mahkeme, esnaf ve şehir hayatı ile ilgili yapılan atama kayıtları mevcuttur. Kudüs örneğinde kontrolleri yapılan kayıtların, seri içerisindeki diğer deFTERlerde karışık halde bulunan özellikle mahkeme, esnaf ve şehir hayatı ile ilgili atamaların seçilerek, toplu bir şekilde kaydedildiği görülmüştür. 18. yüzyılda Osmanlı taşra teşkilatında görev ve görevlilere ilişkin oldukça kıymetli bilgiler içeren özet niteliğindeki deFTER (Baykara, 1990), Hurûfât DeFTERleri'nin görev türleri ve görevliler açısından da son derece değerli bir seri olduğunu göstermiştir. 2528 numaralı son deFTER ise, Diyarbakır'da bulunan başlıca vakıflara yapılan görevli atamaları vakıf adı ve görev türü esas alınarak hazırlanmıştır. Kapsadığı tarihler (1103-1235/ 1691-1819) dikkate alındığında da, yine yüzyıldan fazla bir zamanı kapsayan kayıtların yalnızca Diyarbakır'da bulunan vakıflara yapılan atamaların toplu bir şekilde kaydedildiği tespit edilmiştir. Bu da, seriye ait başkaca çok sayıda deFTERin bulunduğu düşüncesini akla getirmektedir.

ğında kayıt bulunan defterlerde, defterlerin adları ve ait olduğu yıllar yazılıdır. Örneğin, 1140 numaralı defterin dış kapağında “*Cemi’i Kazâ-i Anadolu işbu kalın defterde mukayyedir sene 1108*” (VGMA 1140: Kapak); 1143 numaralı defterde “*Hurûfât dan Cild-i Evvel Elif, Be, Te, Cim, Ha, Dal Defteridir Sene 1139-1140*” (VGMA 1143: Kapak); 1198 numaralı defterde ise “*Rûznâmçe Sene 1152 ilâ 1154*” (VGMA 1198: Kapak) yazmaktadır. Bazı kapaklarda ise daha detaylı şekilde bilgi verilmiştir. Örneğin, 1138 numaralı defterin kapağında “*Ankara, Çankırı, Aydın ve Kilis Cedid, Numru 222, Sandık 10*” (VGMA 1138: Kapak) şeklinde, defterin bulunduğu yer belirtilmiştir. Bu bilgilerden söz konusu defterin hangi kazaları kapsadığı ve hangi tarihte tutulduğu anlaşılmaktadır.

Kapakтан sonraki ilk sayfada defterde yer alan kazaların adları ve kayıtların başlangıç sayfalarının bulunduğu bir veya iki sayfadan oluşan “*fihrist*” bulunmaktadır.⁽³³⁾ Fihrist kısmını ise, eğer var ise, kadı arzı, arzuhâl ve hatt-ı hümayun suretlerinin bulunduğu sayfalar takip etmektedir. Ancak bu sayfalar fihristte gösterilmemiş olup, onları da fihristte verildiği sıra ile kaza adları altında yapılan kayıtlar takip etmiştir.⁽³⁴⁾

Hurûfât Defterleri’nde kaza kayıtları bazen sayfa numarasına göre takip edilebilirken, bazı defterlerde ise her bir kaza bir kayıt kabul edilerek farklı bir numaralandırma takip edilmiştir.⁽³⁵⁾ Defterlerin sol üst köşesinde verilen kayıt numaraları sayfa numaralarından farklıdır. Sayfa numaraları ise defterlerin en üst kısmında Arap rakamlarıyla sayfa ortalanmış şekilde yazılmıştır. Bazen de Romen rakamları ile sayfanın alt kısmında yer almıştır (VGMA 1160).

Defterin en sonunda yazının bittiği sayfada ve yazının hemen alt kısmında kazaskerin mührü görülmektedir (VGMA 1196: 80, 83,87). Bazı defterlerde ise hem defterin alt hem de üst kısmına kazaskerin mührü vurulmuştur (VGMA 1191). Böylece deftere başka bir kaydın eklenmesinin engellenmesi amaçlanmıştır.

Bazı defterlerde ise, defterlerin boş kalan yerlerine

sonradan eklendiği anlaşılan kayıtların hemen altına mühür basılmıştır (VGMA 1196: 15, 31). Burada amaç kaydın doğruluğunu teyit etmek olsa gerektir.

Diğer bazı defterlerde ise, kazasker değişikliklerinde mühür basıldığı tespit edilmiştir.

Örneğin 1192 numaralı defterde birbirini takip eden iki mührün altında:

“*Sa’âdetlü Ebûzâde Abdullah Efendi Hazretlerinin zemânında olan kuyûd-ı berevâtdır. Fî şehri Ramazan li-sene semâne ve mie ve elf (1180).*” (VGMA 1192: 11).

“*A’lâmü’l-‘ulemâi’l-müste’cirîn Mevlânâ Mirza Mustafa Efendi bi-emrillâhi teâla fazîletlü bin yûz dokuz Şabanı guresinden Rumeli Kazaskeri olmuşlardır zemân-ı seniyyeleridir.*” (VGMA 1192: 12).

kayıtları yer almıştır. Kayıtlardan ilkinde; Abdullah Efendi zamanında verilen berat kayıtlarının kaydedildiği ve yıl olarak da 1180/1766 yılında kaydedildiği belirtilmektedir. İkincisinde ise, Rumeli Kazaskeri’nin 1190/1776 yılının Şa’ban ayının başından itibaren Mevlânâ Mirza Efendi olduğu belirtilmektedir. Buradaki kayıtlardan da beratların hangi kadı, nâib veya kazasker döneminde verildiğini tespit etmek, kadı, nâib veya kazasker görev değişikliklerini takip etmek mümkün olabilmektedir.

3. Defterlerin Tarihi

VGMA’da bulunan seriye ait defterler üzerinde yapılan inceleme neticesinde defterlerin kapsadığı zaman aralığı tespit edilmiş, hazırlanan tablo ile detaylı bir şekilde sunulmuştur (Eroğlu Memiş 2012: Ek I).

Daha önce de belirttiği üzere, tespit edilen en eski tarihli *Hurûfât Defteri* 995 / 1586 tarihli 1123 numara ile kayıtlı “*İstanbul Rumeli Mahlût Defteri*”dir. 273 sayfa olan defter Muharrem 995 /Aralık 1586 tarihi ile başlamakta ve Zilka’de 995/ Ekim 1587 tarihi ile son bulmaktadır (Demirtaş 2012: 51; Oruç

33. VGMA’da bulunan Hurûfât Fihristi, defterlerin baş kısımlarında yer alan bu fihristlerden yararlanılarak hazırlanmıştır. VGMA’da, Anadolu serisini kapsayan bir fihrist bulunmasına rağmen, İstanbul ve Rumeli’yi kapsayan bir fihrist bulunmamaktadır. Bu boşluğu doldurmak adına, daha önce hazırlanan uzmanlık tezi çalışması çerçevesinde fihristi bulunan İstanbul ve Rumeli Hurûfât Defterleri’ne ilişkin bir fihrist hazırlanmıştır (Eroğlu Memiş 2012: Ek VI).

34. Söz konusu kayıtlar ilgili uzmanlık tezi çalışmasında hazırlanan tabloda detaylı bir şekilde gösterilmiştir. (Eroğlu Memiş 2012: Ek V).

35. Örneğin, 530 numaralı defterde ilk kayıt 1 numara ile başlamış; sayfa ve kayıt numarası uyumludur. İkinci kayıta ise sayfa numarası 12 iken, kayıt numarası 7’dir. Fihristte de ikinci kaydın numarası 7 olarak yazılmıştır. Üçüncü kayıta ise İzmir’in kayıt numarası 9 olup, sayfa numarası 16’dır. (VGMA, 530). Bir başka örnekte ise, 1124 numaralı defterde kapaktan sonra fihrist sayfası yer almıştır. Fihristten sonra ise, 4-38. sayfalar arasında arzuhâl, arz veya ferman gibi çeşitli kayıtlar yer almıştır. 1 kayıt numarası ile kayıtlı Say da’ya ilişkin kayıtlar ise ancak 39. sayfada başlamıştır. Dolayısıyla bu defterde de, defterin fihristinde de yer aldığı şekliyle kayıt numarası esas alınmıştır.

2012: 59). Defterde, İstanbul ve Rumeli kazalarına ait kayıtlar karışık bir şekilde yazılmıştır (VGMA 1123: 1-273). 1197 numaralı *İstanbul Rumeli Mahlût Defteri* de 999-1000/1590-1591 tarihleri arasında yine oldukça erken bir tarihe ait kayıtları içermektedir (VGMA 1197:1-226).⁽³⁶⁾ Defterlerdeki son kayıt 1259/ 1843 tarihlidir. (VGMA 1171: 297). 1171 numaralı *Rumeli Hurûfâtı Be, Pe Defteri*'nde yer alan 1259/ 1853 tarihli bu kayıt, Bosna Kazası'na aittir.

Kudüs Kazası Hurûfât Defterleri de tarih olarak düzenli bir şekilde birbirini takip etmekle birlikte defter fihristinde yer almayan on farklı kayıt tespit edilmiş olup, bu kayıtların karışık bir sıra ile yazıldığı görülmüştür. En erken tarihli 1004/ 1595 yılında *Evkâf-ı Mısıriyyûn Vakfı*'na yapılan kâtip ataması iken (VGMA 1160: 1), bu kayıt 1099/ 1687, 1029/ 1619, 1107/ 1695, 1064/ 1653, 1058/1648, 1095/1683, 1085/ 1674 ve 1124/ 1712 (VGMA 1160) tarihli diğer kayıtlar takip etmiştir. Ancak bu kayıtlar hem karışık bir şekilde kaydedilmiş olması, hem de bir devamlılık arz etmemesi sebebiyle burada belirtmekle yetinilerek, çalışma çerçevesinde 1102/ 1690 tarihli kayıt en erken tarihli kayıt olarak esas alınmıştır. Bu çerçevede 1160 numaralı defterde yer alan en erken düzenli kayıtlar 1102/1690 tarihi ile başlamakta ve son kayıt ise 557 numaralı defterde 1250/1834 tarihlidir. Dolayısıyla Kudüs Sancağı'na ait defterler yaklaşık 150 yıllık dönemi kapsayan bilgiler içermektedir. Bu tarihler arasındaki kayıtlar yıllar itibariyle farklı sayılarda olmasına rağmen, düzenlidir.

4. Defterlerin Sınıflandırılması

Defterlere ilişkin daha önce yapılan çalışmalar incelendiğinde, iki tür tasnif yapıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan ilki defterlerin kapsadığı coğrafi alan dikkate alınarak yapılmış olup, ikincisinde defterlerin kapsadığı zaman dilimi esas alınmıştır. Hurûfât Defterleri kapsadığı coğrafi alan itibariyle kendi arasında *"Anadolu Hurûfât"* ve *"Rumeli Hurûfât"* olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Anadolu serisi, Anadolu ve Orta Doğu coğrafyasında ilgili dönemde mevcut kazaları kapsamaktadır (Eroğlu Memiş,

2012, EK I). Rumeli serisi ise İstanbul ile Rumeli Vilayeti sınırları içerisinde yer alan kazalara ilişkin kayıtları kapsamaktadır. Daha önce belirtildiği üzere, VGMA'da Anadolu serisine ait 149 defter bulunurken, Rumeli serisine ait 67 defter bulunmaktadır.

Ayrıca Rumeli serisini kendi içerisinde de *"Rumeli Hurûfât"* ve *"Rumeli Mahlût Hurûfât"* olarak ikiye ayırmak mümkündür. *Rumeli Hurûfât* olarak adlandırılan ilk seri Anadolu örneğinde olduğu gibi kaza adlarına göre sıralanmıştır. *"Mahlût"*⁽³⁷⁾ serisinde ise bazı defterlerde *"Harfi Elif ya da Harfi Be"* şeklinde kayıt başlarında bir ayırım söz konusu iken, içerikte yer alan kayıtlar kaza adlarına göre değil, fakat karışık bir şekilde yer almıştır. Örneğin; 1162 numaralı *"Rumeli Hurûfât-ı Atik Muhtelif Elif ila Ye Harfi"* adlı defterde *"Be"* harfi ile ilgili kayıtların başladığı sayfanın başında *"Harfi be"* yazmaktadır. Başlık altında yer alan kayıtlarda ise, Bosna, Balçık, Piriştine, Pirizren, Praveşte gibi çeşitli kazalara ait kayıtlar karışık şekilde yer almaktadır (VGMA 1162). Yine 1176 numaralı *Mim, Nûn, Vav, Rûz-nâmçe Rumeli Defteri*'nde de durum benzerdir. Örneğin, vav harfinde yer alan Vidin, Vize, Varezde gibi kazalara ilişkin kayıtlar kendi içerisinde karışık bir şekildedir (VGMA 1176).

Diğer bazı defterlerde ise, başlık kısmında da bir ayırım yapılmadan, kayıtlar tamamen karışık bir şekilde yer almıştır. Örneğin; 1221, 1222, 1223 numaralı İstanbul Rumeli Mahlût Defterleri'nde kayıtlar tamamen karışık yazılmıştır (VGMA 1221, 1222, 1223).

Defterlerin kapsadığı tarih aralığı esas alınarak yapılan bir diğer sınıflandırmada defterler eski (*atîk*) ve yeni (*cedîd*) olarak iki gruba ayrılmıştır. Bazı çalışmalarda 1086- 1103 /1675- 1691 tarihleri arasındaki kayıtlar atîk serisi içerisinde tasnif edilirken, 1102-1258/ 1690-1840 yılları arasındaki kayıtlar ise cedîd serisi içerisinde tasnif edilmiştir (Vakıf Kayıtlar Rehberi 1939: 28-29; Demirtaş 2012: 37). Böyle bir sınıflandırmada daha erken tarihli defterler tasnif dışı kalırken⁽³⁸⁾, atîk serisi içerisinde yer alacak defterleri de karşılamamaktadır.⁽³⁹⁾

36. (VGMA 1197:1-226). Defterlerin tarihlerine ilişkin bugüne kadar yapılan çalışmalarda en erken defter kayıt tarihi 1103/ 1691 (Baykara, 1990:1-2); 1102/ 1690 (Parlak, 2009:V) olarak belirtilmektedir. Belirli bir kazanın Hurûfât Defterlerini konu alan yüksek lisans çalışmalarında defterlerin tarihlerine ilişkin bilgi genel olarak Tuncer Baykara'nın çalışmasına dayandırılmaktadır. Daha sonraki dönemde yapılan çalışmalarda, Vakıf Kayıtlar Rehberine dayandırılan bir değerlendirmede Mustafa Alkan en erken tarihli defteri 1086/ 1675 tarihli olarak zikretmektedir (Alkan, 2007:1-34; Vakıf Kayıtlar Rehberi, 1939:28). Yine benzer şekilde, Tüzen ve Başol (2009:4) tarafından Haleb Hurûfât Defterleri'ni konu alan çalışmada 1086 H./1675 M. tarihi en erken Hurûfât Defteri kayıt tarihi olarak belirtilmiştir. Hâlbuki defterler çok daha erken tarihlerde tutulmaya başlanmıştır. Anadolu Serisi içerisinde yer alan ve çalışmamız çerçevesinde yer verilen Kudüs'e ait 1004/1595 tarihli kayıt da seri açısından dikkat çekicidir.

37. *Mahlût*, sözlükte katılmış, karıştırılmış, karışık anlamına gelmekte olup; VGMA'da bulunan Hurûfât Defterleri'nin bir kısmının adlandırılmasında kullanılmıştır. Defterlerin içeriğinde kayıtların karışık bir şekilde yazılması nedeniyle sonradan bu ismin verildiği değerlendirilmektedir.

38. Bkz. örn: 1197, 1221, 1223 numaralı defterler daha erken tarihli defterlerdir. (Eroğlu Memiş 2012: Ek V).

39. Bkz. örn: 1159, 1160, 1153, 1141, 1136, 1138, 1132, 1121, 1098, 1081 numaralı defterler böyle bir tasnifte ne atîk, ne de cedîd serisi içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla böyle bir tasnif, her defteri karşılamadığı için, uygulanabilir değildir.

Söz konusu çalışmalarda, 500'lü numaralar ile başlayan defterler daha geç tarihlerde tutulduğu için cedîd, 1000'li numaralar ile başlayan defterler de daha eski tarihli olmaları nedeniyle atık olarak adlandırılmıştır. Hâlbuki 1166-1178 numaralı 13 defter 1000'li seri içerisinde yer almasına rağmen, kapsadıkları dönem itibariyle (1171-1259 /1757-1843) 500'lü seri içerisindeki defterlerle çakışmaktadır. Çünkü 500'lü seride yer alan cedid kayıtlar Anadolu ve Orta Doğu'da yer alan kazaları kapsarken, söz konusu seri içerisindeki defterlerde İstanbul ve Rumeli cedîd kayıtları bulunmamaktadır. İstanbul ve Rumeli'nin cedîd serileri ise yine 1000'li seri içerisinde yer almaktadır. Öte yandan, böyle bir tasnif 1200'lü seri içerisinde bulunan defterlere ilişkin de bir fikir vermemektedir.⁽⁴⁰⁾ Dolayısıyla, defterler arasında atık ve cedîd gibi kesin bir ayırmadan söz etmek pek mümkün gözükmemektedir.

5. Defterlerin İçerik Olarak İncelenmesi

Defterlerin içeriği incelenirken, defterlerde takip edilen sıra esas alınmıştır. Şöyle ki, fihristten sonra defterlerde yer alan muhızır kayıtları ile kadı/nâib/mütevelli/nâzir arzları, arzuhâl ve fermanlar çalışmamızın bu kısmında incelenecek ilk kayıtlardır. Vakıf görevlisi atama kayıtları yanında, kayıtlarda yer alan mahkeme görevlileri, esnaf teşkilâtı ve şehir hayatı ile ilgili görevli atamalarına ilişkin kayıtlar da hakkında bilgi verilen diğer önemli kayıtlardır. Çalışmamızın bu kısmında kayıtların özellikleri hakkında genel hatlarıyla verilen bilgiler, Kudüs Kazası özelinde detaylandırılmıştır.

5.1. Muhızır Atama Kayıtları

Bazı Hurûfât ya da Rûznâmçe Defterleri kayıtlarında, fihristten sonra *muhızır*⁽⁴¹⁾ ataması kayıtları vardır.⁽⁴²⁾ Söz konusu defterlerde yer alan ve aşağıda iki örneğine yer verilen kayıtlardan, bu görevlilerin *yenicheri ocağında bir yere bağlı bulunmayan müstakil bir kumandan* olduğu anlaşılmaktadır.

Defterlerde yer alan muhızır atama kayıtlarına örnek verilecek olursa;

"Anadolu Kazaskeri kapusunda Gedikli yirmi nefer muhızırândan Hafız Abdullah bilâ veled fevt mahlûlünden Mustafa Nuri bin Aliye .. Ana-

dolu Kazaskeri Derviş Mehmed arzıyla tevcih buyuruldu târih-i berât 10 Rebiu'l-evvel 1216 târih-i arz 1216." (VGMA 530: 3/2; Ek III).

Yukarıda verilen kayıтта, Anadolu Kazaskerliği'nde 20 kişiden oluşan gedikli⁽⁴³⁾ muhızırlar (mangası) bulunduğu ve bu muhızırlardan Hâfız Abdullah'ın çouksuz olarak vefat etmesi ve görevin boş kalması nedeniyle yerine Mustafa Nuri bin Ali atanmıştır. Atama Anadolu Kazaskeri Derviş Mehmed arzıyla yapılmıştır. Ayrıca kayıтта, beratın verildiği tarih ile arz tarihi ayrı ayrı kaydedilmiştir. Bir diğer örnekte ise;

"Sadır-ı Anadolu kapusunda yirmi nefer Gedikli muhızırândan Mehmed fevt olub yeri hâlî ve gediği mahlûl olmağla yerine sulbî kebîr oğlu işbu Feyzullah muhil ve müstehik olmağın Sadır-ı Anadolu semâhatlü es-Seyyid Murtaza Efendi hazretlerinin arzuhâli mücibince babası gediği kendüye tevcih buyuruldu Evâhir-i Rebiu'l-âhir 1161." (VGMA 1105: 9).

Yukarıda verilen bir diğer kayıтта da, yine muhızırlardan birinin vefatı üzerine yerine vefat eden kişinin büyük öz oğlu yine Kazasker arzı ile atanmıştır. Burada yer verilen örnekler de göstermiştir ki, Anadolu Kazaskerliği'nde görevli olan söz konusu kadro devamlılık arz etmekte ve atama kayıtları çalışmada incelediğimiz defterlerde tutulmaktadır.

5.2. Ferman Sûretleri

Bazı defterlerin fihristi takip eden ilk sayfalarında genellikle bağlı bulunulan kazaskerliğe yazılmış değişik istekleri içeren ferman sûretleri, mütevelli/nâzir/kadı arzları ve arzuhâl kayıtları da vardır.

Defterlerin ilk sayfalarında yer alan fermanlardan 1144 numaralı defterde yer alan fermanında (Eroğlu Memiş 2012: Ek VIII) *Hurûfât Defterleri*'nin tutuluşuna ilişkin süreç tanımlanmış, kayıtlara ilişkin dikkat edilmesi gereken hususlar sıralanmıştır. Çalışmamız açısından oldukça önemli bu fermana ilgili görevlere yapılan görevli atanma süreçleri şu şekilde belirtilmiştir:

1. Öncelikle Askerî Rûznâmçede kayıtlı görev; ölüm, azledilme ve benzeri diğer sebeplerle bo-

40. Çünkü 1200'le başlayan defterler tamamen İstanbul ve Rumeli'ye ilişkin kayıtları içermektedir. (Eroğlu Memiş 2012: Ek V).

41. *Muhızır*, sözlükte iki anlamı haizdir. Bunlardan ilki, şeriat mahkemelerinde mübâşir hizmetini gören kimse (muhızır başı); ikincisi ise, yenicheri ocağında bir yere bağlı bulunmayan müstakil bir kumandan (muhızır ağa) anlamlarına gelmektedir. (Pakalın 1983: 572-73).

42. Hurûfât Defterleri'nde muhızır ataması kayıtları; 530, 1055, 1057, 1060, 1061, 1063, 1068 numaralı defterlerde bulunmaktadır. (Eroğlu Memiş 2012: Ek V).

43. *Gedikli kelimesi sözlükte sınıf-ı harbden mağdûd olmayub me'a hâze terfi' iderek zâbit olan topçu ve ser-dümen gibi esnaf-ı bahriye ki üç sınıfa munkasım olup ceketlerinin sağ kolundaki 'alâmet-i mahsûsa ile tağrif olunur şeklinde tanımlanmıştır. (Şemsettin Sâmî 1899:1154).*

şaldığında, hak sahibine tevcih edilecek görev için, mütevellî ve kadının arzlarındaki mühürlerinin tatbikleri yapıldıktan sonra arzlar Kazaskerlik Makamı'na ulaştırılmakta,

2. Sonra Kazaskerlikte bulunan kalemlerden der kenara havale olunmakta,
3. Kişinin der kenarda bulunan ilgili görev için uygun olup olmadığı araştırılmakta,
4. Burada kaydedilen arzlar atanma ve öncelik sırasına göre kaydedilmekte,
5. İlgili kişiye berat verilmesi ile görev tevcihi süreci tamamlanmaktadır.

Ancak bu noktada incelenen fermada uygulamaya ilişkin yeni bir *nizâm* getirilmiş ve fermada açıkça bildirilen bu nizama titizlikle uyulması emredilmiştir. Söz konusu düzenlemelerde:

1. Beratların hademe, kâtip ya da muhızr eli ile değil; tamamının Reisülküttâb eli ile yazılarak Kazaskere arz edilmesi ve onaylandıktan sonra da beratlarının yine baş kâtib tarafından yazılması şart kılınmıştır. Reisülküttâb eli ile yazılan beratların da Rûznâme'ye kaydedilmesi ve kaydedildikten sonra da ilgili kişinin eline verilmesi,
2. Bu işlem için vergi olarak alınan akçelerin de yine Reisülküttâb tarafından kâtiblere dağıtılması,
3. Mütevellî ve kadı arzı olmadıkça Rûznâme'de kayıtlı görevin arzuhâl ve arz etmeye yetkisi olmayan memurların arz ve i'lamları ile verilmemesi,
4. Rûznâme'de zaten kaydı olmayan görevler için de kişilere görev verilmemesi şart kılınmıştır.

Bu durumun gerekçesi olarak da, tevcih beratlarını alan hak sahibi görevlilerin, görevlerini gereği gibi yerine getirirken, görevlerin başka kişilere verilmesi hem gereksiz hem de vâkıfın vakfiyesinde şart kılınmayan bir görev ihdasının vakfın harabına sebep olacağı belirtilmiştir. Ayrıca, kayıtları tutan halife ve kâtiblerin işlerinde son derece dikkatli ve özenli olması gerektiği vurgulanmıştır. Kayıtlara fazla ya da eksik yazılan her türlü kayıt için diğer kişilere ibret olacak şekilde, yanlış kayıt tutan halife veya kâtiblere cezalar verilmesinin emredilmesi de, kayıtların doğru olarak tutulması noktasında gösterilen itinanın bir kanıtıdır.

Fermanın devamında ise, *Rûznâmçeler*'in her gün akşam vakti reisül-küttâb nezaretinde keselere konularak mühürlenmesi, ertesi gün de yine Reisül-

küttâb eli ile açılması ve bu düzenin devamlı kılınması emredilmiştir. Yine *Askerî Rûznâme*'de kaydı bulunan görevler için, Maliyeye kaydettirmek üzere der kenar talep edenlerin arz ve azuhâllerine cevaben ise, Maliyeye verilmek üzere ferman der-kenar olduğunun bildirilmesi ve bir örneğinin de *Askerî Rûznâmçeler*'in ilk sayfalarına kaydedilmesi şart kılınmıştır.

Çalışmanın bu kısmında yer alan ve incelediğimiz defterler açısından oldukça kıymetli olan bu ferman ile kayıtların tutuluş usûlü ve bu usûle getirilen yeni düzenlemeler detaylı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

5.3. Kadı/Nâib/Mütevellî/Nâzır Arzları Üzerine Yapılan Atamalara İlişkin Kayıtlar

Arzuhâl, askerî sınıftan ya da reâyâdan, Müslim veya gayri-Müslim kesimden herkesin bir dilek veya şikâyet bildirmek için alt makamdan üst makama yazabildiği bir tür dilekçedir (İnalçık, 2000:50). Bununla beraber genellikle, askerî sınıfın sunduğu dilekçelere sadece *arz*, reâyâ'nın sunduklarına ise arzuhâl denir (İnalçık, 2000: 50-51).

Şikâyet gönderebilmek için öncelikle şikâyet edenlerin amacı mutlaka bir haksızlığı gidermek olmalıdır. Şikâyet edenler tek kişi olabileceği gibi bir topluluk hatta vakıf gibi bir kurum da olabilir. Şikâyet konusu bazen mahkemenin verdiği bir kararı tanımama ve eşkıya zulmünden bunalma, örf mensuplarının haksız davranışları olabileceği gibi, köylü ile tımarlı sipahi arasındaki vergi anlaşmazlığı veya nizamnamelere uymayan esnaf da arzuhâllere konu teşkil ederdi. Hepsinde ortak özellik; özel zararlıdır (Gündoğdu, 2009: 5). Kamuyu ilgilendiren zararlar ise arzuhâllerin konusu değil başka defterlerin konusudur.⁽⁴⁴⁾

Bazı *Hurûfât Defterleri*'nin ilk sayfalarında Kazaskerlik Makamı'na yazılmış buna benzer birçok arzuhâl kaydı vardır. Bu arzuhâlleri iki gurupta toplamak mümkündür: ilki, kadı, mütevellî ve nâzırlar tarafından görevlilere ilişkin yapılacak atamalar hakkında istekler içerenler; diğeri ise, kaza halkı tarafından kaza dâhilinde aksayan uygulamalara ilişkin değişik istekler içerenlerdir.

Kadı, nâib, mütevellî ve nâzır arzlarının konusu genellikle çeşitli gerekçelerle boşalan görevler için atanmak üzere uygun görülen kişilerin Kazaskerlik

44. Kamuyu ilgilendiren zararlar Mühimme defterlerinin konusudur. (Sertoğlu, 1958: 88). Dîvân-ı Hümâyûnda hazırlanan ve sâdir olan fermanların ve beratların hülâsa kayıtlarını tarih sırasıyla ihtiva eden defterdir. 1649 yılına kadar bütün bu fermanlar ve hükümler, Mühimme defterleri denilen defterlere kaydolunurken bu tarihten sonra yalnız devlete ait Mühimme defterlerine yazılıp şahsî davalara ait ferman kayıtları için Şikâyet defterleri ismi verilen ayrı siciller tutulmuştur. Ayrıca örf mensupları da şikâyet konusu olabilmektedirler. Bu gibi durumlar Adâletnâmelerin konusudur. (İnalçık, 2000: 51).

Makamı'na bildirilmesi ve bu kişiler için berat talep edilmesidir. Örneğin, İmam Seyyid Mustafa'nın arzuhâli üzerine Malatya'da bulunan "*Hacılar Câmii Vakfı*" imametine atanan görevli mahalline kaydedilmiş, ancak kadısı arzı gelmediği müddetçe atama kaydının yazılmaması ve kaydına şerh düşülmesinin gerekliliği "*fermân-ı âlî*"ye dayandırılmıştır.⁽⁴⁵⁾ Burada özetle verilen kayıta, kadı arzı olmadan vakıflara görevli ataması yapılamadığı anlaşılmıştır. Kadı arzı olmadan yapılan atamalar mahalline kaydedilmiş olsa bile, daha önce gönderilmiş ferman gereğince kaydına şerh düşülmüştür.

Kayıtlarda yer alan bir başka örnekte ise, İnegöl Bursa Kazasında İshak Paşa ve Tâcu'n-nîsâ Hatun Vakıfları'nın "*mukâta'a kâtibleri*"⁽⁴⁶⁾ nin vefatı üzerine yeni atanacak kişiyi mütevellî arz etmiş; yine öğle namazından sonra sûre tilâvet eden okuyucunun vefatı üzerine yerine atanacak görevliyi kadısı arz etmiş; yine fecrden sonra sûre okumakla görevli kişinin vefatı üzerine yeni atanacak görevli kadısı tarafından arz edilmiştir. İlgili kaydın devamında mütevellî ve kadı tarafından arz edilen kişilere görevin tevdi edildiği anlaşılmaktadır. Ancak, nezareti bir makam'a (Sadrazam⁽⁴⁷⁾, Şeyhülislam⁽⁴⁸⁾, Dârû's-Saâde Ağası (VGMA 1005), Bâbu's-Sa'âde Ağası gibi) meşrûta olan bir vakfa atama yapılırken nâzırın arzı olmadan yapılan atamaların uygulamaya aykırı olması nedeniyle, Reisu'l-küttâb tarafından kaydın düzeltilmesi için bir ilâm kaleme alınmıştır. Öte yandan, aynı zamanda mütevellînin de rencide edilmemesi için Bursa Kazası nâibine hitâben emir-

i şerif yazılmış ve *Askerî Rûznâmçede* kayıtlı atama kaydının düzeltilmesi için de ilm u haber tezkiresi verilmiştir.⁽⁴⁹⁾

Yukarıda verilen kayıtlardan, nâzır bulunan vakıflarda, görevli atamasına ilişkin arzların nâzırlar tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tespiti destekler nitelikteki bir başka kayıta da, Kastamonu Sancağı'nda Ayandon Nahiyesi'nde bulunan "*Medrese-i Bayram Gazi Vakfı*"na ataması yapılacak kâtib, nâzır ve câbi görevlilerinin vakfiye şartlarına uygun ve bu görevlerin de Haremeyn Muhasebesi'nde kayıtlı olduğu, dolayısıyla da bu kişilere berat verilmesini rica eden mütevellî ricasına, ancak nâzırın da uygun görerek arz etmesi üzerine fermân verildiği belirtilmektedir.⁽⁵⁰⁾

Atamalara ilişkin yapılan arz sürecini özetleyebilecek bir başka kayıta da, yine İnegöl Bursa'da bulunan "*İshak Paşa Câmii Vakfı*"na ilişkin yapılacak imam atamasının mütevellî ricası ve nâzır arzı üzerine, Anadolu Muhasebesi Defterleri'ne bakılarak yapıldığı kaydedilmiştir. Ancak, yapılan incelemede söz konusu görevin iki kardeş üzerinde kayıtlı olduğu anlaşılmış, durumun düzeltilmesi için de İnegöl Bursa kadısına ferman verilmesi, fermanın söz konusu kalemde muhafaza edilmesi ve *Askerî Rûznâmçe*'ye yazılan kaydın da düzeltilmesi emredilmiştir.⁽⁵¹⁾ Bu kayıttan da, İnegöl Bursa Kazası Vakıfları'ndan bazılarının nezaretlerinin "*Saray-ı Cedid-i Âmire Ağası*" uhdesinde olduğu anlaşılmıştır.

45. "İmam Seyyid Mustafa arzuhâl idüb Malatya'da Hacılar Câmii imâmetine mutasarrıf olub ki bazı erbâb-ı ta'ciz ve ref'ine tasaddî it mekle şer' ile mahallinden murâfa'ât alınub arz ve ilâm olunmasının kaydın der-kenâr olunmak üzere emr-i âlî ricâ itmekle Malatyada Hacılar Câmiiinde bir akçe ile Yusuf kasr-ı yedinden imam olan Muhammed fevt olmakla mahlûlünden es-Seyyid Mustafa Halife'ye bin yüz elli yedi senesi Şabanı tarihiyle berât-ı mütezakkî tevcih olunduğu 13 Şaban 1157 tarihinde der-kenâr olmakla mahallinde hasmı murâfa'a ve kâdîsî arzı gelmedikçe der-kenâr olunmamak üzere kaydına şerh virilmek icâbdan hükm deyû musah hah fermân-ı âli buyuruldu. Tahrîran fi 18 Ramazan 1157." (VGMA 1148:11; Ek IV).
46. "*Mukâta'ali kelimesi sözlükte tarla halinde vakfı idilmiş iken ba'dehü arsa veya bağ veya bağçenin tahvil olunmağla a'sara bedeli cânibi vakfa maktû' bir icâre virmek şartıyla mülk hükmüne geçmiş yer anlamına gelmekte olup, mukâta'a kâtibi ise, söz konusu vakfa ait mukâta'ali yerlere ilişkin kayıtları yazan kâtib, yazıcı anlamına gelmektedir.*
47. "Der Nezâret-i Sadr-ı Âlî an Vakf-ı Meccduddin Kara Fakı an Kazâ-i Tire ve İzmir." (VGMA 564:96).
48. "Der Nezâret-i Hz. Şeyhülislâm an Kazâ-i Erzincan an Vakf-ı Gülâbî Bey." (VGMA 564:106/b); "Der Nezâret-i Hz. Şeyhülislâm an Vakf-ı Ebussuud ve Mülhakâtı Ebu'n-Nasr an Kaza-i İskiliib." (VGMA 564:128).
49. "İnegöl Bursa Kazası'nda vâki' İshak Paşa ve Tâcu'n-Nîsâ Hatun Evkâfi kuralarının vazife-i mu'ayyene ile mukâta'a kitâbeti Davud fevtinden Seyyid Abdülbâki'ye mütevellîsi Mustafa arziyle elli beş senesi Muharremi'nde ve yine yevmi iki akçe ba'de'z-zuhûr sûre tilâveti ciheti İbrahim fevtinden oğlu Mehmed'e kâdîsî Seyyid Halil arziyle elli altı senesi Muharremi'nde ve yine bir akçe ile ba'de'l-fecr sûre tilâveti ciheti Mahmud bin Mustafa'ya sene-i merkûmde kâdî-i merkûmun arziyle tevcih ve başka başka berât virilmeyüb Rûznâmçe-i Askerî'den ihrâc olunmağla bu misüllü muhasebâta mukayyed ve nezâretde olan evkâfda bilâ arz-ı nâzır taraf-ı askeriden berât virilmesi kâide-i tevcihâta muğayir olmağla nâzır-ı mûma ileyhın arz-ı mûcibince terkinleri için iftihârul-emâcid ve l-ekârim bi'l-fiil Reisu'l-küttâb olan izzetlü Abdullah Nâil Efendi- dâme mecdihü- ilâm itmeğın ilâmi mûcibince cihât-ı muhdese askeriden kayıtları ref' ve terkin olunmak için sâdir olan fermân-ı âlî mûcibince fi mâ bâ'de mütevellî-ı vakf-ı mezbûr cihât-ı muhdese-i mezkûre için vazife talebiyle ta'addive rencide olunmamak için ise Burusa Kazası nâibine hitâben Dîvân-ı Hümayûn tarafından Emr-ı Şerîf tahrîr ve asl-ı sûret iden fermân-ı âli kalem-i mezbûrda hîfz olunmakla askerî rûznâmçesinde olan cihât-ı muhdese-i mezkûrenin kayıtları ref' ve terkin olunmak için rûznâmçe-i askerîye fi 1166 evâsıt-ı Şa'ban tarihiyle ilm u haber tezkeresi virilmeğın mahalline kayd şod." (VGMA 1055).
50. "Kastamonu Sancağında Ayandon Nahiyesinde bulunan Medrese-i merhûm Bayram Gazi nâm sâhib-i hayrın Evkâfının 1 akçe ile kâtib ve 1 akçe ile nâzır ve 1 akçe ile câbi evlâ deyu şart ve tayin eylediği vakfiye-i ma'mûlün bihâsında mestûr olduğu Haremeyn Muhasebesi'nde mukayyed ve henüz berât olmamağla kitâbet-i muharrer ve nezâret İbrahim ve cibâyet Mustafa'ya tevcihi bâbında mütevellîyan-ı vakf Salih, Haremeyn'e inhâ eylediği meşrûr ve vakfiye mûcibince merkûmuna tevcih ve müceddeden mahalline kayd ve başka başka yerlerine berat virülmeğub Askerî tarafına ilm u haber kâimesi virilmek ricâsına nâzır-ı vakf Daru's-Sa'âde Ağası Beşir Ağâ hazretleri arz itmekle mûcibince tevcih ve mahalline kayd ve askerî tarafına ilm u haber virilmek bâbında fermân-ı âli sâdir olmakla asl-ı fermân ve arz Haremeyn Muhasebesinde hîfz olunub fi 7 Cemaziye'l-ı evvel 1165 tarihiyle askerî tarafına virilen ilm u haber-i kâime kayd olunub ve mahali terkîn şod." (VGMA 1055).
51. "Kidvetül-havâss ve l-mukarrabîn bi'l-fiil Saray-ı Cedide-i Âmire Ağası olan Mehmed -zîde uluvvehû- Südde-i Sa'âdete arz gönderib mûma ileyhın zir-ı nezâretinde olan evkâfdan İnegöl Bursa'da vâki' müteveffâ İshak Paşa Câmii imâmeti yevmi altı akçe vazife ile

5.4 . Arzuhâller

Yukarıda anlatıldığı üzere Osmanlı Devleti'nde haksızlığa uğradığına inanan askeriden veya reayadan herkesin şikâyet hakkı vardır. Haksızlığa uğradığına inanan kimseler yerel kurumları atlayarak doğrudan en üst mahkeme olan Divan'a yazabilirlerdi (Gündoğdu 2009:6). *Hurûfât Defterleri* kayıtlarında kazalar ahalisi tarafından özellikle vakıf görevlerine atanma konularında birçok şikâyet arzuhâlleri vardır (Eroğlu Memiş 2012: Ek V). Örneğin, Ser-Tarîkzade Şeyh Mehmed Emin Dîvan-ı Hümâyûn'a arzuhâl sunup Akyazu Kazası'na tâbî' çeşitli mevki-lerde bulunan vakıf mezra'aların sahibi olan kişinin çocuksuz vefatı üzerine, bu mezra'aların kendisine beratla verildiğini belirtmiştir. Ancak yabancı bazı kimselerin müdahalesi ile karşılaşan Ser-Tarîkzade Şeyh Mehmed Emin bu durumu bir arzuhâl ile bildirmiştir. Cevabında ise, mezraanın tasarruf hakkı Ser-Tarîkzade Şeyh Mehmed Emin'e verilmeyle birlikte, yine konuya ilişkin daha önce verilmiş fermân-ı âlîye referansla, Şeyhülislam tarafından atama kaydına şerh konulmuştur.⁽⁵²⁾ Bir diğer kayıta ise, Yeni İl kazasında bulunan "*Samut Baba Tekyesi Vakfı'nın tekyenişini*"⁽⁵³⁾ olan Seyyid Molla Veli arzuhâl sunup, söz konusu tekkenin tekyenişini olarak görev yaparken, uygulamaya ve vakfiye şartına aykırı olarak, Sivas halkından Mehmed isminde

biri vakfa müteveli gereklidir diyerek kendi adına berat alıp, bununla da yetinmeyerek tekyenişinlik görevini de kendi üzerine *ru'ûs-ı hümâyûna*⁽⁵⁴⁾ kaydettirmiş ve fakat henüz berat alamadan Üsküdar'a geçer iken denizde boğularak ölmüştür. Askerî Rûzname kayıtlarında ise, bu görev hala Seyyid Molla Veli üzerinde gözükme olup, ru'ûs-ı hümâyûndaki kaydının değiştirilmesi için durumunu arz etmiştir.⁽⁵⁵⁾

Sonuç olarak, burada verilen iki örnekte de açıkça görüldüğü üzere, Hurûfât Defterleri'nde yer alan arzuhâllerde genellikle vakıflarda görevli olarak çalışan kimselerin karşılaştıkları haksız uygulamalara ilişkin şikâyetlerini Dîvan-ı Hümayun'a kadar iletebildikleri ve yine aynı kayıtlarda yer alan cevaplarında ise, atamalara ilişkin zaman zaman gönderilen fermanlarla düzenlenen uygulamalara işaret edilerek haksızlığı giderici çözümler getirildiği görülmüştür.

5.5. Surreler

Yukarıda belirtilen kayıtlara ek olarak söz konusu defterlerin ilk sayfalarında yer alan kayıtlardan bazıları da İstanbul'dan Haremeyn-i Şerifeyne gönderilen surrelere ilişkindir. Osmanlı Devleti'nde kuruluş döneminden itibaren Haremeyn denilen

Mâliye tarafına virilen berât ile Mustafa Halil üzerinde iken ecânibden Ahmed bin Lütfullah zuhûr ve câmi-i mezbûr imâm-ı sâniye muhil-i cedid deydü kazâ-i mezbûr kâdîsi arzıyla 1166 senesi Zilka'desinde muhdes mücedded imâm-ı sâni cihetine Rûznâmçe-i Askeriden berât itdürüb müteveli-i vakf muharrer vazife mütâlebesiyle ve te'addiden halî olmağla mezkûrun muhdes berât kadî Rûznâmçe-i Askeride ref' ve terkin ve muhdes vazife mütâlebesiyle müteveli-i vakf bâ'isu'l-hüküm virilmek ricâ nâzır-ı vakfî mûmâ iley arz ve Anadolu Muhasebesin defterlerine nazar olundukda İnegöl Burusa'da müteveffâ İshak Paşa Câmiinin imâmeti yevmi 6 akçe vazife ile Mustafa Halil birâdereş üzerinde olduğu mestûr bulunmağın vech-i meşrûh üzere askeriden muhdes olan imâmet kaydı ref' ve ilm u haber kâimesi virilmek bâbında fermân-ı âlî sâdir ve sâdir olan fermân-ı âlî mücibince mezbûr muhdes berât ile müteveli-i vakf ve vazife mütâlebesiyle te'addî itdirilmemek için İnegöl Bursa kâdîsına hitaben Dîvân tarafından emr-i tahîr vir ilmesi fermânım kalem-i mezbûrda hıfz olunmağla mezbûrun Rûznâmçe-i Askeride olan muharrerât kaydı ref' ve terkin olunmak için fi evâil-i Cemaziye'l-evvel 1167 tarihiyle virilen ilm u haber kâimesi mahalline kayd ve berât kaydı ref' ve terkin olunmuştur." (VGMA 1055: 9).

52. "Ser-Tarîkzade Şeyh Mehmed Emin Dîvan-ı Hümayûna arzuhâl sunub Akyazu Kazası'na tâbî' Çarığkuru nâm karyede Ahmed fakîhin beş müdlük yeri ile beş müdlük darı yeri ve yine kazâ-i mezbûra tâbî' Tepecik nâm mahalde dadlu su ile Çakırlar nâm karyede vakıf mezra'alara mutasarrif olan Hüseyin bilâ veled fevt olmağla mahlûlünden zikr olunan mezra'a kendüye tevcih ve yedine berât-ı 'âli inayet olunmuş iken ecânibden bazı kimesneler bivechin müdahaleden halî hasmı zuhûrunda murâfa'a olmadıkça ahere der-kenâr ve tevcih olunmamak bâbında inayet taleb itmeğın hasmıyla murâfa'a olmadıkça ahere der-kenâr ve tevcih olunmamak üzere emr-i âlî isdârı ricâsına bi'l-fiil Şeyhülislâm olan Mevlânâ edâmallahu te'âla mezraanın tasarruf hakkı ile işaret itmeleriyle bin yüz elli beş senesi Rebiu'l-evvelinin on sekizinci günü tarihiyle muharrer olan fermân-ı âlî mücibince kaydına şerh virildi." (VGMA 1055:286).
53. Tekyenişin kelimesi sözlükte tekkede oturan, yatıp kalkan derviş anlamına gelmektedir (Pakalın 1983:448).
54. *Ru'ûs-ı hümâyûn kalemî (Ru'ûs Kalemî), vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve vilâyet kâdîsi derecesine çıkmış, ilmiye sınıfı hâric olmak üzere, bütün devlet me'muriyetlerine girenlerin veya kendilerine evkaftan vazife verilenlerin muâmeleleriyle meşgul olup, kayıtlarını tutardı. Hazîne ve evkaftan maaş ve tahsisat alanların maaş işlerine burası bakar ve bütün işler bu kalemden sorulurdu. Ru'ûs kale minde, ru'ûs kalemî rûûsları, ordu rûûsları, rikâb-ı hümâyûn ru'ûsları olmak üzere üç çeşit ru'ûs vardı. Tahvil ve ru'ûs kalemleri bugünkü özlük işlerinin görevini yaparlardı.* (BOA Rehberi, 2010:77).
55. "Erbâb-ı istihkâkdan Seyyid Molla Veli arzuhâl sunub Yeni İl Kazasında vâkî' Samut Baba Tekyesi Vakfı'nın tekyenişinliği bâ berât-ı âlişân üzerinde olup ânın derûnunda it'âm-ı ta'âm idüb aherden dahl olunması icab itmez iken Sivas sükkânından Mehmed nâm kimesne şer'a sülûk idüb ve zâviye bir müteveliye muhtacdır deydü hilâf-ı şart-ı vâkîf askeriden yedine berât alup ve âna dahî kana'at itmeyüb tekyenişinliği dahî .. ve berât ile üzerinde ref' ve mahallinde ba'dehu ba'de'l-murâfa'a i'lâm ve zabt olunmak için tevcih ve ru'ûs-ı hümâyûn itdürüb henüz tezkire ve berat itmeksiniz Üsküdar'a geçer iken bi emrillahi te'âla Kızıklı kurbunda deryaya gark olmakla dahî Askerî Rûznâmçesinde başka başka der-kenâr olunmakla Tekye-i mezbûreye sâhib-i arzuhâl Molla Veli'nin mu'ayeneden alub ru'ûs itdiren Seyyid Mehmed fi'l-hakîka Üsküdar'a gider iken deryaya gark olduğu vâkî' ise Tekye-i mezbûr Muhasebe-i merkûmdan halâ sâhib-i arzuhâlin üzerinde olub ve ref'inden Ru'ûs dahî el-yevm kalemde mahfuz olmağın mahlûlünden ibkâ için fermân-ı âlî buyurulur ise deydü izzetlü Reisü'l-küttâb el-Hac Abdi Efendi i'lâm itmeğın i'lâm mücibince ifa olunmak bâbında fi 2 Safer 1168 tarihinde sâdir olan Ru'ûs-ı Anadolu Muhasebesi'nde hıfz olunub Askerî Rûznâmçesinde olan kaydı ref' ve terkin için virilen ilm u haber tezkeresi kaydı fi't-târihi'l-mezbûr." (VGMA 1148:156; Ek V).
56. *Surre kelimesi, dirhem ve dinarları bir araya getirilip, kesenin içerisine konularak bağlanması anlamına gelmektedir (İbn-i Manzûr, 1988:323).*

Mekke ve Medine beldelerine “*surre*”⁽⁵⁶⁾ veya “*surre-i hümâyûn*” adları verilen alaylar vasıtasıyla çeşitli yardımların gönderildiği bilinmektedir. Osmanlılar, Mekke-i Mükerrreme’deki Padişahın temsilcisine (Mekke Emiri, Şerif), Medine-i Münevvere’deki Hz. Peygamber’in türbedârına, her iki şehirdeki cami personeline, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in soyundan geldiğine inanılan “*Seyyid*” veya “*Sâdât*” adı verilen kişiler ile Mekke ve Medine şehirlerinde yaşayan hac kafilisi rehberlerine çeşitli ödeneklerin ayrıldığı vakıflar kurmuşlardır (Yediyıldız, 1993:3-26). Vakıf yoluyla söz konusu kişi ve müesseselere tahsis edilmiş olan para ve hediyeler, “*surre alayı*” adı verilen bir merasimle, “*surre emîni*” muhafazasında ve “*surre nâibi*” denetiminde her yıl Recep ayının ilk günlerinde Osmanlı padişahları tarafından “*Mahâfil-i Hümâyûn*” ile Haremeyne ulaştırılırdı. Haremeyn ahalisi de bu surrelere “*Sadakât-ı Rûmiyye*” adını vermişti (Uzunçarşılı, 1972:7-14; Yediyıldız, 1993: 162).⁽⁵⁷⁾

Defterlerde yer alan surrelere ilişkin kayıtlara bir örnek verilecek olursa; Kastamonu Sancağı’nda Ayandon Nahiyesi’nde bulunan “*Medrese-i Bayram Gazi Vakfı*”nın vakfiyesi ilgili Kalemde kayıtlı olmayıp mütevellileri Hasan ve Hüseyin ellerinde bulunan vakfiyeye göre vakfın gelirlerinden Medine fakirlerine ulaştırılmak üzere her yıl 40 kuruş gönderilmesi şartı bulunduğunu belirtmişlerdir. Bu durum Haremeyn Müfettişi Nimetullah Efendi i’lâmı ile de teyit edilmiştir. Her yıl düzenli olarak Haremeyn Hazinesine bu 40 kuruşu teslim etmek şartı ile vakfın kendi nezâretlerine verilmesi talebi ile arzuhâl sunmuşlardır. Arzuhâle verilen cevapta ise; her yıl düzenli olarak Haremeyn Hazinesine bu 40 kuruşu teslim etmek şartı ile nezâretlerine ilhak edilmesi ve ellerinde olan vakfiyenin Haremeyn-i Şerife Muhasebesi’ne kaydedilmesi ve kişilere

başka başka berat verilmemesi için, *Askerî Rûznâmeçesi*’ne kaydının da vakfın nezâretine bakan *Dârûs-Sa’âdeti’ş-Şerife Ağası*’nın arzı ile kaydedilmesi *fermân-ı âlî* ile karara bağlanmıştır.⁽⁵⁸⁾ Burada da, örnek verilen diğer belgelerde olduğu gibi nâzır tarafından sunulan arz ve karara ilişkin *fermân-ı âlî*-nin asıllarının Haremeyn-i Muhteremeyn Muhasebesi’nde saklanması ve atama kaydının da Askerî Rûznâmeçe’ye kaydedilmesi istenilmiştir. Böylece vakıf çalışanlarından gelen şikâyetlere ilişkin yapılan uygulamalar ve takip edilen usûle ilişkin esaslar biraz daha netleşmiştir.

Sonuç olarak, çalışma çerçevesinde incelediğimiz defterlerin ilk sayfalarında yer alan ferman sûretleri ile kadı/ nâip/ mütevellî/ nâzır arz ve kişi arzuhâllerinde, defterlerin içeriğinde yer alan hemen her konuya ilişkin kayıtların tafsilatlı suretlerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu da defterlerin Kazakerlik Rûznâmeçe defterleri ile benzer bir usul tutulduğunu ancak içerik açısından daha kapsamlı olan Hurûfât Defterleri’nin esasında *Askerî Rûznâmeçe Defterleri* olduklarını desteklemektedir.

II. Kudüs Kazası Hurûfât Defterleri

VGMA’da, *Anadolu Hurûfât* serisi defterlerinden “*kaf*” harfli “*Kazâ-i Kudüs*” adı altında kayıtlar bulunmaktadır. Tablo 1’de görüldüğü üzere 25 *Hurûfât Defteri*’nde, Kudüs’le ilgili 94 sayfa ve 1644 kayıt tespit edilmiş ve bu çalışmaya dâhil edilmiştir. Defterlerin içinde değişik sayılarda belge yer almaktadır. Bunların seyreklik ya da yoğunlukları yıllara göre Kudüs vakıflarına ait işlem hacmini göstermesi bakımından önemlidir. Defterler içinde, en az sayıda kayıt olanı (3 kayıt), 1114 ve 554 numaralı defterler olup, 342 adet kayıt barındıran 1107 nolu defter ise en fazla kayıt içeren defterdir.

57. Surrelere ilişkin detaylı bilgi için bkz. Münir Atalar, Osmanlı Devleti’nde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları, Ankara, 1991; Suraiya Faroqhi, Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Dönemi’nde Hac: 1517-1638 (terc. Gül Çağalı Güven), İstanbul, 1995; Tufan Buzpınar, “Surre”, DİA, XXXVII, S. 567-569.

58. “Kastamonu Sancağı’nda Ayandon Nahiyesi’nde bulunan Medrese-i merhûm Bayram Gazi Medresesi Ekvâfının vakfiyesi aklımda mukayyed olmayub şart-ı vâkif üzere ahâli-i Haremeyne şart ve tayin eylediği surresi irsâl olunmakla Haremeyn-i Şerife Kalemine kayd ve beher sene kırk gurus Surre-i Şerife vakt ve zemaniyle teslim-i Hazîne-i Haremeyn eylemek şartıyla nezâretlerine ilhak olunmak ricâsıyla mütevellîleri Hüseyin ve Hasan arzuhâl ve istid’âyı inâyet itmeleriyle mezbûrânın yedlerinde olan vakfiyede galle-i vakıfıdan Medine-i Münevvere fukarasına beher sene kırk gurus irsâl meşrût ve kayd ve ihticâca salih olduğu halâ Haremeyn-i Şerife Müfettişi Nimetullah Efendi i’lâm idüb medrese-i merkûmenin tevliyeti mezbûrân Hüseyin ve Hasan veledân-ı Mahmudun iştirâken üzerlerinde olduğu Askerî Rûznâmeçesinde mestûr olmakla vech-i meşrûh üzere beher sene vakt ve zemaniyle meblâ-ı mezkûru teslim-i hazîne itmek şartıyla nezâretlerine ilhak ve vakfiyesi Haremeyni Şerife Muhasebesine kayd ve kaydı mücibince mezbûrânın yedlerine başka başka berât-ı ‘âlişân virilüb Askerî Rûznâmeçesine ilm u haber virilmek ricâsına halâ nâzır-ı vakf olub bi’l-fiil Darûs-Sa’âdeti’ş-Şerife Ağası olan -iftihârul-havâss ve’l-mukarrabîn mu’temed’l-mülûk ve’s-Selâtin- devletlü sa’âdetlü Beşir Ağa -dâme uluvvehû- hazretleri arz itmeğin mücibince berât ve ilm u haberi Askerî Rûznâmeçesine virilmek bâbında fermân-ı âlî sâdir olmağın aslı arz ve fermân-ı âlî Haremeyn-i Muhteremeyn Muhasebesinde hıfz olunub ber minvâl-i meşrûh Askerî Rûznâmeçe sine fi 22 Safer 1164 tarihiyle virilen ilm u haber kâimesi kaydı olundu fi t-târihi’l-mezbûr.” (VGMA 1055:8; Ek VI).

Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât Ya Da Askerî Rûzname Defterleri Ve Önemi:
Kazâ-i Kudüs-i Şerîf Örneği

Tablo 1:

Kudüs Kazâsı Hurûfât Defterleri ve Kayıtları

Sıra No	Hurûfât Defteri No	Fihrist Kudüs Kayıt No	Toplam Defter Sayfası	Kudüs'le İlgili Sayfa Aralığı	Kudüs'le İlgili Sayfa Toplamı	Kudüs'le İlgili Kayıt Toplamı	Kayıtların Başlangıç ve Bitiş Tarihleri Hicri	Kayıtların Başlangıç ve Bitiş Tarihleri Miladi	
1	1160	117	229	222-225	4	147	1102-1118	1690-1706	
2	1142	85	297	175-176,	256	3	22	1104-1202	1692-1787
3	1140	245	763	504-508	5	56	1107-1111	1695-1699	
4	1107	2	206	3-15	13	342	1115-1135	1703-1722	
5	1119	110	484	223-225	3	56	1135-1137	1722-1724	
6	1091	77	358	125	1	19	1138-1138	1725	
7	1128	86	292	135-136	2	44	1139-1140	1726-1727	
8	1139	87	400	185-186	2	44	1140-1143	1727-1730	
9	1109	6	345	38-42	5	114	1143-1154	1730-1741	
10	1112	1	260	20-29, 6-9	14	206	1155-1167	1742-1753	
11	1110	131	243	231-237	7	115	1168-1174	1754-1760	
12	1108	1	192	6-9	4	68	1175-1181	1761-1767	
13	1125	64	144	124-125	2	16	1182-1184	1768-1770	
14	1114	10	169	19	1	3	1184-1184	1770	
15	1115	1	215	1	1	4	1186-1188	1772-1774	
16	1111	54	265	165-173	9	117	1189-1198	1775-1783	
17	1216	15	270	7	1	11	1181-1199	1767-1784	
18	1113	35	281	95-97	3	35	1199-1203	1784-1788	
19	551	99	267	202-206	5	55	1203-1209	1788-1794	
20	552	37	362	129-130	2	30	1210-1215	1795-1800	
21	553	38	315	89-90	2	23	1217-1222	1802-1807	
22	554	25	275	80	1	3	1204-1226	1789-1811	
23	555	25	399	88	1	27	1227-1236	1812-1820	
24	556	39	264	106-107	2	12	1239-1244	1823-1828	
25	557	43	232	84	1	4	1245-1250	1829-1834	
Toplam					94	1644	1102-1250	1690-1834	

Bu çalışma çerçevesinde tespit edilen Kudüs vakıfları, vakıf eserleri, vakıflarda çalışanlar, görev türleri ile almış oldukları ücretler gibi veriler başka bir çalışmada değerlendirilecektir. Çalışmamızın bu kıs-

mında, incelenen defterlerde yer alan Kudüs-i Şerif Kazası kayıtlarına göre oluşturulan kurum türlerine göre belge sayıları oranlarını vermekle yetinilecektir (Tablo 2).

Tablo 2:
Kurum Türlerine Göre Belge Sayıları ve Oranları

Kurumlar	Belge Sayısı	Belge Oranı (%)	Bölüm Toplamı
Eğitim Kurumları			
Medrese	197	11,98	% 13
Mekteb/Muallimhane	8	0,48	
Dâru'l-Hadîs	6	0,36	
Dâru'l-Kurrâ	8	0,48	
Dinî Kurumlar			
Mescid	67	4,13	% 60
Cami	367	22,32	
Musalla	5	0,30	
Köy Mescidi	9	0,54	
Köy Camii	33	1,94	
Tekke	13	0,79	
Zâviye	113	9,70	
Hangâh	36	2,18	
Ribât	7	0,42	
Merkad	58	3,52	
Türbe	101	6,14	
Makam + Makber	50+1	3,10	
Tilâvet ve Dua	73	4,44	
Kilise	10	0,60	
Sosyal ve Beledî Kurumları			
Çeşme/ Sebil	10	0,60	% 3
Hamam	4	0,24	
Memşâ	2	0,12	
Han	3	0,18	
İmarethane	2	0,12	
Bîmârhane	10	0,60	
Sosyal Yardım	22	1,34	
Diğer Vakıf Kayıtları	329	20,07	% 20
Mahkeme	57	3,47	% 3,5
Esnaf Teşkilâtı	27	1,64	% 2
Şehir Hayatı	1	0,06	% 0,05
Belirtilmeyen	16	0,97	% 1
Toplam	1644	100	100

Burada tablo halinde verilen kayıtlarda, Kudüs'ün kutsiyetine binaen en fazla vakıf kaydının dinî hizmet ve eğitim amaçlı vakıflara yapıldığı görülmüştür. Çünkü Kudüs'te kent kimliğinin ve dokusunun en önemli bileşkesi başından beri "kutsallık" olmuştur. Kudüs'ün en eski kutsallık merkezi olan Harem-i Şerif olarak bilinen alanın yeri, Kudüs'ün M.Ö. 1000 tarihinde Davud Peygamber tarafından fethinden beri değişmemiş ve bu alan, kenti yöneten siyasal iktidar hangi dini temsil ederse etsin kentin dinî merkezi olmaya devam etmiştir (Avcı, 2004: 23). Yine Tablo 2'de görüldüğü üzere, özellikle, peygamber, sahabe, evliyaullah gibi dinî bakımdan saygın kişiler adına yaptırılan cami, mescit, zaviye, hangâh, türbe, makam, merkad gibi vakıf hayratlara ilişkin kayıtlar sayıca oldukça fazladır. Eğitim hizmeti amaçlı vakıfların ise, çoğunlukla Eyyübî ve Memlûkler Dönemleri'nde inşa edilmiş medreseler olduğu dikkati çekmiştir.⁵⁹ Her üç semavî din için de kutsal kabul edilen Kudüs'ün bir tasavvuf ve kültür merkezi olarak dinî ve eğitim kurumlarının sayıca çokluğu anlamlıdır.

Bu bağlamda Osmanlı Dönemi'nde de Kudüs Sancağı Müslüman, Hıristiyan ve Musevî dinlerinin eşsiz bir kesişme noktasıydı. Her üç semavî din mensubu halkların kutsal merkezlerinden biri olan Kudüs kenti Müslümanlar açısından İslamiyet'in birinci kiblesi ve Hz. Muhammed'in Miraç hadisesinin meydana geldiği yer olarak büyük bir manevî itibara sahiptir (Nasr 1998; Talhami 1996). Yahudiler için, Kudüs yaratılışın başladığı, insanla Tanrının kaçınılmaz buluşmasının gerçekleşeceği, evrenin çekirdeği ve merkezi olarak, ruhani bir başşehir olma özelliğini taşıyordu. Hıristiyanların gözünde ise, Kudüs Hz. İsa'nın öldüğü ve yeniden dirildiği yer olarak dinî öğretilerde büyük bir öneme sahipti (Avcı, 2004: 31). Yafa ve Akka üzerinden Kudüs'e gelen hacılar, Akdeniz çevresindeki dinsel cemaatler arasında bağlar kuruyor ya da var olan bağları güçlendiriyorlardı. Kudüs onlarla uluslar arası bir kent, bir halklar, diller ve mezhepler mozaiği haline gelmişti. Çölün ortasındaki Lût Gölü, insanları Kudüs'e çekiyor ve Akdeniz'in cazibesini dengeleyecek bir karşı ağırlık merkezi oluşturuyordu. Bedevilerle olan ekonomik, ailevi ve askerî ilişkiler ve Mekke ile Medine'ye giden hac yolu, en azından yerel boyutta deniz üzerinden kurulmuş bağlantılar kadar önemliydi (Singer, 2004: 45; Cohen, 1989; Lewis ve

Cohen, 1978: 84-104). Kudüs çevresindeki, bu unsurlar, bölgeye imparatorluk içinde özel bir konum kazandırıyordu.

1. Kazâ-i Kudüs-i Şerif Vakıf, Mahkeme ve Esnâf Teşkilâtı Atama Kayıtları ve Toplumsal Tarih Açısından Önemi

İncelediğimiz defterlerde yer alan vakıf görevlisi atama kayıtları belirli bir sıra ve düzen içerisinde; idari yapısına göre yerleşim birimi, mahalle, vakıf adı, vâkîf, görev türü, eski ve yeni görevlilerin isimleri, görev değişiminin nedeni, ücret, arz yazma yetkisine sahip idareci ve belge kayıt tarihi gibi kapsamlı verileri içermektedir. Vakıf, mahkeme, esnaf ve şehir hayatına yapılan görevli atamaları Kudüs Kazası toplumsal tarihi bakımından ele alınırken atamalara ilişkin kısa örnekler verilerek, atama süreçleri tanımlanmaya çalışılacaktır.

Defterlerde yer alan tipik atama kayıtlarına ilişkin örnek verilecek olursa;

"Kudüs-i Şerife tâbi' Nablusda Sârimî İbrahim Vakfı'nın evlâdından Ebu'l-Vefâ ve Ebu'l-Bekâ Vakıflarının mütevellîsi ve nâzırı Yunus bin Mehmed fevt sulbî oğlu Mehmed'e bâ mu'ayyene kâdîsı Abdullah arzıyla inayet. Şa'ban 1108." (VGMA 1140:245/21; Ek VII).

Bu kayıтта, vakfın bulunduğu mevkii kaza ve kasaba gösterilerek, vâkıflara yönelik detaylı bilgi verilmiş, bir önceki görevlinin vefat etmesi ile yerine mütevellî ve nâzır olarak yeni atanan görevli zikredilmiştir.

Hurûfât Defterleri kayıtlarında atama yapılan görev mutlak surette kaydedilmiştir. Bu görev bazen görevli adı (örn. kâtib, mütevellî gibi), bazen de görev adı (örn. kitâbet, tevliyet gibi) yazılmıştır. (VGMA 1142:84/10; 1142:84/13).

Bazı görevler ise daha detaylı bir şekilde kaydedilmiştir. Örneğin, başkâtib (VGMA 1119:110/29), müezzin-i reis (VGMA 1140:245/25), Hanefî imamı (VGMA 1119:110/27), tilâvet-i Kur'an (VGMA 1112:1/60) ve kâri-i ma teyessere (VGMA 1107:2/139) gibi.⁶⁰

59. Kudüs'te 18. yüzyılda faaliyet gösteren eğitim kurumları için bkz. Eroğlu Memiş 2012: Bölüm 2; ayrıca Kudüs'te kurulan hayrî vakıflar için bkz. David S. Powers, "Revenues of Public Waqfs in Sixteenth Century Jereusalem", Archivum Ottomanicum, vol: 9, (Wiesbaden: Germany, 1984) 163:202. Powers (1984:163-202)'in 131 (932 H. /1525-1526 M.), 342 (970 H. /1562-1563 M.) ve 552 (980 H. /1572-1573 M.) numaralı Evkaf Tahrir Defterleri'ne dayandırdığı çalışması, Osmanlı'nın Kudüs hâkimiyetinde olduğu ilk yıllardan itibaren 47 yıllık süre içerisinde hayrî amaçlı vakıflar olarak kaydedilen Kudüs vakıflarına ilişkin, vakfın adı, kurucusu, kurulduğu tarih ve vakfın akarlarına yönelik bilgiler sunmaktadır. Çalışmada söz konusu üç kayıтта yer alan Kudüs'te 58 vakıf kaydı tespit edilmiştir.

60. Kudüs Hurûfât Defterleri kayıtlarında yer alan görev türlerine ilişkin detaylı bir inceleme için bkz. Eroğlu Memiş 2012: Bölüm 3.

Tayin edilen kişinin adı, genellikle “es-Seyyid” olarak anılmaktadır.⁶¹ Ayrıca el-Hâc lakabı da kayıtlarda sıkça zikredilmiştir. Bazı kayıtlarda ise aile adı, Âlemî-zâde gibi, zikredilmekle birlikte, çoğunlukla görevli babasının adıyla birlikte anılmaktadır.

Bazı kayıtlarda görevden çeşitli nedenlerle ayrılan bir kişi yerine, birden fazla kişi atanmıştır. Örneğin;

“.....harâbe müşrif olub ta'mîr ve külliye inşâyâ muhtac olduğundan ahâlî-i nahiye sâkinlerinden Seyyid İsmail bin Seyyid Ahmed türbe-i şerifi ta'mir ve termim idüp ber-vech-i hasbî tevliyet ve nezâretine dahî bâ berât-ı 'âlî yani mezbûr İsmail fevt mahlûlünden sulbî oğulları Seyyid Hüseyin, Seyyid Osman, Seyyid Muhammed Said ve Seyyid Halil, Seyyid Abbas, Seyyid Mustafa nâm karındaşlara babaları berâtı mûcibince merkûmûna ber-vech-i iştirâken tevcih buyuruldu. Cemâziye'l-evvel 1241, yevm 25.” (VGMA 556:37/6).

Atamalarda yeni atanan kişilerin baba-oğul, karındaşlık, emmizâdelik, oğlunun oğlu gibi yakınlık durumu da belirtilmektedir. Örn:

“Kudüs-i Şerifte Şeyh Musa Cemaleddin es-Sâmin Remle Nahiyesinde Sar'a nâm karyede Câmi-i Şerifin tamir ve tenvîr ve ferşine galle-i mâ'lûmesinin sarfa vakfın tevliyet ve nezâreti ba takrîr-i şer'î vâkıf-ı mezbûrun evlâd ve evlâdına vakf ve şart idüp ber müceb-i şart-ı vâkıf vakf-ı mezbûrun evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere tevliyet ve nezâretine erbâb-ı istihkaktan Seyyid Derviş ve biraderleri Seyyid Ahmed, Seyyid Osman ve Seyyid Halil an evlâd-ı vâkıflar bi'l-fi'il taraflar olup yedlerinde berât olmayub bî-berat olmalarıyla Der-Sa'âdetden cihet-i mezkûreye ber-vech-i meşrûta ale'l-iştirâk vakf-ı mezbûra babalarına tevcih olunmak bâbında Kâdî-i Muhammed Şeyh zîde-fazluhû arz itmekle kuyûdâta bade'l mürâca'a...” (VGMA 557:43/1).

Tâyin bu kısmında, eğer görev hisseye ayrılmışsa o da ayrıca belirtilmektedir. Aileye hasredilen görevlerde, babanın vefatından sonra iki oğla nisîf (yarım) olarak verilmekte, oğulların oğullarına hisse daha da parçalanarak geçmektedir. Böyle karmaşık hisseli durumlar da vardır. Örneğin:

“Kudüs-i Şerifde Hz. Davud 'aleyhi's-selâm Zâviyesinde bâ-mu'ayyene ile meşihat-i şerife ve tevliyet-i evkâf-ı münife ve nezâretinin mutasarrifi

olan Seyyid Şeyh Muhammed ed-Davudî bundan akdem fevt olup yerine müteveffâ-yı mezbûrun emmizâdeleri olup ve hidmet-i şerifeler 13 sehmi itibar olunarak sihâm-ı mezkûrdan iki sehmi Derviş ve Ahmed ve Osman ve Halil ve Muhammed Taha ve Şakir ebnâ-yı Süleyman Taha'ya ve bir sehmi Muhammed ve Araka ve Ahmed ebnâ-yı Ali Araka ve bir sehmi Abdulvehhab bin Salihe ve bir sehmi İbrahim bin Mustafa'ya ve bir sehmi Abdülcilil ve Hüseyin ve Abdülkadir ebnâ-yı Abdülhay'a ve iki sehmi Muhammed bin Ahmed Fethullaha ve bir sehmi Muhammed ve Ahmed ibney Yahyaya ve bir sehmi Yusuf ve Ahmed ibney Vefaya ve nisf sehmi Ebu Bekir ve Osman ve Davud ve Abdurrahman ebnâ-yı Abdullah bin Halil'e ve nisf sehmi Ebu Bekir ve Osman ve Davud ebnâ-yı Hasan'a ve bir sehmi Hasan ve Hüseyin ve Halil ebnâ-yı Mahmud'a ve nisf sehmi Hasan Enis bin Halile ve nisf sehmi dahî Davud ve Ahmed ibney Şeyh Muhammed'e, müteveffâ-i mezbûrun mahlûlünden meşihat ve tevliyet ve nezâret-i mezkûre ber-vech-i meşrûta merkûmûna tevcih ve yedlerine bir kıt'a berât-ı âlişan virilmek bâbında Kâdîsı Mevlâna Muhammed Şeyh Efendi arz itmegün rûznâmçe-i askerîye nazar olundukda... ..tevliyet-i mezkûre 13 sehmi itibarıyla bâlâda bast ve beyân olunan sihâmlar merkûmûna tevcih buyuruldu fi Zilkâ'de 1244 Yevm 17.” (VGMA 556:37/11).

Eski görevlinin vefatı durumunda görevi devam ettirecek evladının bulunmadığı anlamında bilâ veled fevt gerekçesi ile yeni bir görevli atanmıştır. Örneğin:

“Kudüs-i Şerifte Mağribîler Tekyesi'nde vazife-i mu'ayyene ile şeyh olan es-Seyyid Ahmed bin es-Seyyid Muhammed bilâ veled fevt mahlûlünden es-Seyyid eş-Şeyh Ali ibni Salih kendüye tevcih olunmak bâbında istid'â-i inayet etmeğin...” (VGMA 557: 43/3).

Vakıf görevlileri atandıkları görevlerde ömürlerinin sonuna kadar hizmet ederlerdi. Ancak, halkın şikâyeti üzerine; ehil olmayan, usulsüz olarak göreve gelen, suç işleyen vakıf görevlilerinin yapılan tahkikat sonunda, şayet iddialar doğruysa işlerine son verilir. Buna ilaveten görevlerinden kendi rızalarıyla çekilebilirlerdi. Vakıflarda çalışanların işlerini istedikleri ve verimli olduklarına inandıkları zamana kadar yapmalarına olanak sağlayan bu sistem ile hayır kurumlarında her zaman güler yüzle hizmet sunma olanağı elde edilmiştir.

61. Osmanlı'da seyyidlik hakkında detaylı bilgi için bkz. Rüya Kılıç, Osmanlı Devleti'nde Seyyidler ve Şerifler (XIV-XVI. Yüzyıllar), Ankara: Kitap Yay., 2012

Kudüs Hurûfât Defterleri'nde de Kudüs Mahkemesi Şaîî kitâbeti ehil olmamakla ref'inden yeni bir kişiye tevcih edilmiştir (VGMA 1128:68/32).

Görev Değişiminin Nedeni: Osmanlı toplumsal tarih bakımından kayıtlarda dikkat çeken bir diğer nokta ise, kadı/ nâib/ müteveli/ nâzır tarafından yapılan tayin tekliflerinin gerekçesidir.

Bu teklifler temelde iki esasa dayanmaktadır:

1. İlk ve Yeni Tayin: Bir zaruret dolayısıyla böyle bir görev ve kişiye ihtiyaç duyulması nedeniyle yapılan atamalar olarak "müceddeden" (yeniden) deyimile belirtilmiştir. Bazen görevli kişi görevini sebepsiz olarak terk ederse, yeni yapılan tayin de müceddeden olmaktadır. Bu gibi durumlarda,

bazı görevler babadan oğula veya o aile içinde olageldiğinden, aile değişmesi söz konusu olduğunda bu deyim kullanılmış olmalıdır.

2. Yahud da o yer, herhangi bir sebeple boşalmış, yani "mahlûl" olmuştur. Mahlûller, eğer bu genel ifade kullanılmamışsa, şu sebeplerden dolaydır:

a. Ölüm sebebiyle boşalma: Müslümanlar için "fevt", gayri Müslimler için ise "mürd" deyimini ile ifade edilmiştir.

b. Görevden alınma, azil: "ref".

c. Görevi bırakma, terk etme: "terk", "keff-i yed" veya "kasr-ı yed".

d. Görevi bir başkası lehine olarak bırakma: "ferağ" kelimesi ile ifade edilmiştir (Baykara, 1990:10-11).

Tablo 3.

Kudüs Hurûfât Defterleri Kayıtları'nda Yer Alan Görev Değişikliği Sebepleri

Sıra No	Görevden Alınma Sebebi	Kayıt Adedi
1	Fevt mahlûlünden	690
2	Mücedded	200
3	Mahlûlünden	192
4	Ferağından	104
5	Zayı'den	50
6	Bilâ veled fevt mahlûlünden	41
7	Kasr-ı yed	50
8	Ref'inden	45
9	Bâ-hüccet	22
10	İbkâ	17
11	Lazım olmakla	18
12	Bâ-berat	8
13	Bâ-arz	7
14	Şart-ı vâkıf	2
15	Terk	2
16	Müteveli tezkiresi	1
17	Bâ-ferman	1
18	Sehven	1
19	Sebebe belirtilmeyen	193
Toplam		1644

Yukarıda verilen tabloda da görüldüğü üzere, vakıflara yapılan yeni atamaların en önemli nedeni olarak ölüm nedeniyle görevin boş kalmasıdır. Bunu beratın yenilenmesi ve yanma, kaybolma vs. nedenlerle beratların zayıf olması gerekçesiyle yenilenmesi takip etmiştir. Ayrıca, sebep belirtilmeden görevin “*mahlûl*” (boş) kalması nedeniyle de 193 atama yapıldığı görülmüştür.

Defterlerde görülen “*bâ-berat*” ibaresi ise adı geçen görevlinin padişahın berat aldığı ve bu beratı rûznâmçe'ye kaydettirdiğini göstermektedir. Öte yandan, bazı kayıtlarda görevli atamaları kadından alınan bir hüccetle fakat bilâ-berat mutasarrıf (beratsız) kaydıyla yapılmakta idi. Bu fiili durumlarda mahallî kadılıktaki kayıtlar geçerlidir (Baykara, 1990:6). Özellikle İstanbul'a uzak yerlerde sistemin bu şekilde işlediği ve hatta adları kadıya dahi ulaşmayan bir yönetici zümreden bahsedilmektedir. Kudüs Hurûfât Defterleri kayıtlarında da durum pek de farklı değildir. Kudüs'e ilişkin incelenen kayıtlarda vakıflara yapılan görevli atamalarının pek çoğunun beratsız yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca padişahlar değiştiğinde tüm memurların beratları yenilenirdi (İnalçık, 2005:64; Özcan, 2000:108-114). Ancak bu durumun Kudüs Hurûfât Defterleri'nde pek de göz önüne alınmadığı ve nadiren de olsa “*ibkâ*”⁽⁶²⁾ kaydı ile kişilerin görevlerine devam ettiklerine işaret edildiği tespit edilmiştir.

Arz yapma yetkisine sahip idareciler; kadı, nâip ve mütevellidir. Nezâretleri bir makama meşrûta olan vakıflarda ise nâzır (sadrâzam, şeyhülislam, babû's-saâde ağası, dâru's-saâde ağası gibi) tarafından arz yapıldığı tespit edilmiştir. Kudüs Hurûfât Defterleri'nde görevli atamaları genellikle kadı arzıyla ve bazen de nâibin arzı ile yapılırken (VGMA 551:99/47-48; 552:37/9;552:37/15), zaman zaman da mütevellî ve nâzır dışındaki görevlilerin, mütevellinin arzı üzerine beratla atandığı tespit edilmiştir. Öte yandan, Kudüs-i Şerif'te “*Medrese-i Elhamr Vakfı*”na yapılan atamalar şeyhülislam arzı ile yapılırken (VGMA 1110:131/73), “*Muhammed Ağa Tavâsî Vakfı*”na yapılan atama ise, mütevellî arzı ile yapılmıştır (VGMA 1160:226/134).

Kudüs Kazası Mahkemesi'nde görev alanların bazılarına 17. yüzyıl ortalarında ziyaret ettiği Kudüs

Mahkemesi'nde kadının altında çalışan görevlilerin (ağaların) listesine Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde rastlarız. Bunlar arasında bir muhırbaşı, soruşturma yürüten kolluk görevlisi, mimarbaşı, mühendisbaşı, mu'temedbaşı, sarrafbaşı, kethüda, defterdar, subaşı, şehir kethüdası, kumaş pazarının muhtesibi, lonca şeyhleri ve kentteki 700 vakfın mütevellileri anılır⁽⁶³⁾ (Singer 1994: 39). Vakıf atama kayıtlarına göre daha kısa bilgilerin yer aldığı mahkeme kayıtlarında; öncelikle mahkemenin bulunduğu ilgili kaza adı, eski ve yeni görevli adı, atanan kişi, tâyin cinsi ve tarih yer almaktadır.

Mahkeme kayıtlarına örnek verilecek olursa;

“*Kudüs-i Şerif Mahkemesinde baş kâtib Sun'ullah'a müceddeden. Zilhicce 1104*” (VGMA 1142: 84/1).

Söz konusu kayıt oldukça kısa ve özet bilgi niteliğinde olup, Kudüs-i Şerif Mahkemesi'ne yapılan başkâtib ataması kaydedilmiştir. Bir diğer kayıta ise;

“*Kamâme ve sair kenâsde mütemekkin ehl-i zimem umûr-ı mühimmelerini görmek için mahkemede tercüman es-Seyyid Fethullah bâ hüccet mutasarrıf iken filan almakla ref'inden es-Seyyid Fethullah'a. Cemaziye'l-evvel 1133*” (VGMA, 1142:84/20; 1109:6/89).

Yukarıda verilen ikinci kayıta Kudüs'te bulunan gayrimüslim tebaanın iş ve işlemlerinin yürütülmesi için tercüman ataması yapılmıştır.

Hurûfât Defterleri'nde esnaflıkla ilgili görevli atamaları da yıllar ve kazalar itibariyle kaydedilmiştir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi, Hurûfât Defterlerinden 1142 numaralı defter 1102-1255/1691-1255 tarihleri arasında yapılan mahkeme görevlileri, esnaflık ve şehir hayatı ile ilgili atamaları, elif harfi ile başlayan kazalar dışında, toplu bir şekilde özetle ele almıştır. Anılan defterde yer alan kayıtlardan esnaflıkla ilgili görevliler şu şekilde tespit edilmiştir:

- a. Şeyhlik, meşihat, şeyh-i seb'a,
- b. Ahî-baba,

62. *ibkâ* sözlükte, tâyinleri her sene, bir sene müddetle yapan memurlardan bu müddet bitmeden evvel hizmetleri beğenilenlerin yeniden bir sene için yerlerinde kalmalarına müsaade edilmesi anlamında gelmekte olup, Arapça bâki, devamlı, sürekli kılma manasındadır (Pakalın 1983:12). Kayıtlarda ise kişilerin var olan görevlerine devam ettikleri, yani atamaların aynı kişiler üzerinde kaldığına işaret etmektedir.

63. “Ve dahî mollanın destinde mahkeme hidmetine me'mûr berât-ı pâdişâhî ile yirmi ağalık vardır. Evvelâ muhırbaşı rikâb-ı hümâyûn tarafından keçeli kapucudur. Ru'ûs-ı hümâyûn ile zabt ider. İkinci Ağa Kudüs-i Şerife gelen su nâzırını mükellef ağalıktır. Üçüncü Ağa mimarbaşı ve dördüncü mühendisbaşı ve beşinci mu'temedbaşı ve altıncı sarrafbaşı. Cemii ulemaya surre [i] padişahî geldi elinden çıkar. Ve yedinci Ağa veznedarbaşı ve sekizinci subaşı ve dokuzuncusu bazarbaşı ve onuncu şehir kethüdası ve on birinci bezazistan kethüdası. Hulâsa-i kelâm cemî' esnafın şeyhleri her gün mahkemede hazır olup hidmet iderler.” (Parmaksızoğlu,1982: 463); Jennings (1978), s. 136-7'de yine 17. yüzyılda Kayseri'deki işleyişine dayanarak mahkeme görevlilerini ayrıntılarıyla tanımlar

- c. Kethüdalık; kelime anlamı yardım demek olup, esnaflıkta olduğu gibi mahalle ve köy önderlerine de bu ad verilir,
- d. Yiğitbaşı,
- e. Ustabaşı; ...başı veya reis-i...,
- f. Keyyâl, vezzan, kantarcı, ölçekçi; aynı hizmetin farklı adlarıdır,
- g. Dellallık, derral-başı, münâdi-başı,
- h. Duâcılık,
- i. Müjdecilik, sâilik ve diğerleri. (Baykara, 1990:15).

Kudüs Hurûfât Defterleri kayıtlarında yer alan esnaf teşkilâtına ilişkin kayıtlarda; atama yapılan mahal, vazifenin adı, tayin cinsi, teklif edilen kişinin adı ve tarih sırası takip edilerek atamalar yapılmıştır

"Kudüs-i Şerifde Nablus Kasabası'nda vâki' etbbâ ve cerrahîn üzerlerine şeyh olmakla ..olan Mehmed Bedir nâm kimesne ilm-i tıbb ve cerrah ve 'ulûmunda mâhir olmağın yedine hüccet virilüb bî berat olmağın tâife-i mezbûrun reisliği müceddeden buyuruldu." (VGMA 1112:1/153; Ek IX).

Burada yer verilen örnekte atama kaydının oldukça kısa ve öz tutulduğu görülmektedir. Ancak bazı kayıtlarda daha detaylı bilgilere de yer verilmiştir. Örneğin:

"Kudüs-i Şerifde ehl-i hiref-i dülbend basmacı kadîmden beru hindi bezi ve dülbendi ve sair yerlu boğası iştiğal idenler üzerlerine kethüdalık müceddeden Hacı Kadriye. Receb 1196." (VGMA 1113:35/21).

Yukarıda yer verilen örnekte basma, tülbent ve bunların boyanması işlerini yürüten esnaf taifesine kethüda atanması yapılmıştır. Bir diğer örnekte;

"Kudüs-i Şerif'de hâvî basmacı esnafı olanlar kadîmden beru hindî bezi ve dülbend ve sair yerlü boğası üzerine iştiğal iderler iken üzerlerine bir kimesne kethüda ve şeyh nasb ve tayin olduğundan her bâr beyinlerinde nizâ' ve ihlal munkatf olduğundan ma'ada bazıları kalıb boya iştiğal ile ibâdullah is'âdlarının itlâfına bâ'is olmağla ba hüccet-i şer'iyye cümlelin muhtarı el Hac Kadri bin Osman kethüda ve şeyh olub, yedinde berat olmağla bâ-hüccet-i şer'iyye mücibince tevcih buyuruldu." (VGMA 1111:54/78).

Esnaf teşkilâtının şeyh ve kethüdası olmaması nedeniyle uygulamaların bozulduğuna işaret edilmiş, bu nedenle de söz konusu boyacı esnafı teşkilâtının

kethüda ve şeyhliğine el-Hâc Kadri bin Osman atanmıştır.

BBurada kısaca kayıt örneklerine yer verilen defterlerde yazılı atama kayıtlarının incelenmesinden: idarî bakımdan Kudüs Sancağı ve adlî bakımdan da Kudüs Kazası olan ve merkezi Kudüs kenti olan coğrafyanın sosyal hayatına ilişkin kıymetli bilgiler sunduğu görülmüştür. Öncelikle, vakıf kayıtları görevliler açısından incelendiğinde büyük bir çeşitlilik dikkat çekmiştir. Özellikle okuyuculuk (*kâri'*, *kurrâ*) cihetine verilen detaylı adlandırmalarda olduğu gibi çok çeşitli vakıf görevli türleri olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Görevliler arasında en çok ataması yapılan görevliler dinî hizmet vakıfları görevlilerinden şeyh ve imamlardır. Kayıtlarda yer alan görevlere bazen bir görevli atanırken, bazen de görevlerin birkaçının bir araya getirilerek tek görevli atandığı da olmuştur.

Görevlilere ödenen ücretlerde belirli bir standardın olmadığı tespit edilmiştir. Şehirden şehire, vakıftan vakıfa aynı işe verilen ücretler arasında bazı farklar olabilmektedir. İki ayrı vakıfta görev yapan câbiden biri 10, diğeri 2; müezzinden biri 9 diğeri 1 akçe alabilmektedir. Çok genel hatlarıyla ücretler değerlendirilecek olursa da, kayıtlarda ücretleri belirtilen görevlilerden çoğunun günlük 0-5 akçe arasında ücret aldıkları görülmüştür

Görevlilerin tayini ve görevlilere verilen ücretler, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu da en açık bir şekilde yansıtmaktadır. Öncelikle ücretlerin düşüklüğü bu durumun ilk göstergesidir. Örneğin, Ömerî Mescidi Vakfı'nın günlük 2 akçe ücret ile tevliyet ve nezâret görevi vefat eden kişinin 3 oğluna bırakılmıştır (VGMA 1107:2/161). Başka bir kayıta da Nablus Kasabası Musallası'nın 1 akçe ücretle görevi yürüten hatîbinin vefatı üzerine görev, 2 oğlu ve kardeşine verilmiştir. Yine günlük yarım (nim) akçe ücret verilen müezzinlik görevi vefat edenin 4 oğluna ortaklaşa verilmiştir (VGMA 1109:6/51).

Osmanlı askerî zümresinin 17. ve 18. yüzyıllarda genişlemesini Hurûfât ya da Askerî Rûzname Defterleri kayıtları Kudüs özelinde desteklemiştir. Kudüs'teki nüfuzlu ailelerin ekonomik güçlerinin kaynağını çoğunlukla dinî ve eğitim amaçlı vakıflar oluşturmakta idi. Vakıfların gelirlerini yardım olarak almanın yanı sıra, vakıflara, mütevellî veya nâzır olarak atanıyorlar, böylece karar çevrelerinde nüfuz ve güç sahibi oluyorlardı (Ze'evi 2000: 94). Esasında her dinî kurum veya okul ve bunlara bağlı vakıflar birleşik idari ve mali oluşumlar olarak, ailelere ekonomik ve siyasi imkânlarını artırma olanağı sunmaktaydı. Şöyle ki, başlangıçta söz konusu vakıfla-

rın idaresi genellikle tanınmış bir din âlimine veriliyor, daha sonra da vakfın idaresi onun soyundan gelen birine Sultan'ın onayı ile geçiyordu. Ferman kadı tarafından da onaylanarak, mühürleniyor ve mahkeme kayıtlarına geçiriliyordu. Yıllarca tekrarlanan bu yol sayesinde kurumun adı o ailenin adı ile özdeşleşiyordu. Söz konusu aile bu ilişkiden büyük menfaatler kazanıyor, elde edilen sosyal prestijden başka, kurumla bağlantılı olarak idarî ve dinî mevkiler de bu ailenin tekeline girmiş oluyordu. Geleneksel ailelerin belirli vakıfları yıllarca idare ediyor olmaları vakıf mallarını uzun süreler için kiralama gibi faydalar sağlıyor, zamanla kirala- nan bu mallar aile mensuplarının şahsî malları ha- line geliyor ya da özel vakıfların denetimine geçiyordu (Asali, 2000: 147).

Kudüs Hurûfât Defterleri kayıtlarında da vakıflara yapılan görevli atamalarında yukarıda zikredilen ai- lelerin sayıca çokluğu dikkat çekmekte ve bu du- rumu doğrulamaktadır. Bunlardan 'Alemlî ailesi mensupları:

1. Sûfî Hangâh-ı Salâhiyye'de şeyh, nâzır, müte- velli, bevvâb (VGMA 1128:68/19; 1112: 1/133; 1125: 64/13; 1160: 116/16; 1110: 131/116; 1110: 131/116; 1160: 116/8),
2. Salâhiyye Medresesi (VGMA 1128: 68/25),
3. Melik Salahaddin Evkafı'nda kâtib, şeyh, nâzır, mütevellî (VGMA 1128: 68/19; 1128: 68/41),
4. Hamrâ Medresesi'nde imam, şeyh, mütevellî, nâzır, câbi, kâtib (VGMA 1128: 68/26; 1110: 131/73; 1110: 131/87; 1110: 131/90; 1110: 131/113; 1108: 1/67; 1125: 64/7; 1160: 116/57; 1114: 10/1),
5. Es'adiyye Zâviyesi'nde mütevellî, câbî (VGMA 1160: 116/10; 1110: 131/92; 1107: 2/175; 1112: 1/132; 1110: 131/114; 1125: 64/10),
6. Kâdiriyye Zâviyesi'nde zaviyedâr, şeyh (VGMA 1107: 2/110; 1128: 68/41; 551: 99/50),
7. Yakubiyye Câmii ve Zâviyesi'nde mütevellî, nâzır, şeyh, kâtib (VGMA 1128: 68/1; 1128: 68/2; 1110: 131/91; 1108: 1/68),

8. Hâtuniyye Medresesi'nde kaimmakâm-ı mü- tevelli, mütevellî, nâzır (VGMA 1107: 2/164; 1109: 6/46),

9. Beytül-Makdis (Kudüs) hâricinde Lişmevî (Leşmevî) Kabri civarında Mescid ve Zaviye Vak- fı'nda imam, câbî, mütevellî (VGMA 1107: 2/173; 1110: 131/115; 1125: 64/8; 1125: 64/11),

10. Geylaniyye Türbesi Vakfı'na nâzır (VGMA 1109: 6/102; 1110: 131/107; 1125: 64/9; 1114: 10/2), olarak atanmışlardır.

Cârullah Ailesi mensupları ise, Evhâdiyye Medrese- si'nde şeyh (VGMA 1140: 245/47; 1107: 2/1; 1107: 2/188), Kâmiliyye Medresesi'nde şeyh (VGMA 1107: 2/189; 1109: 6/31), Düveydâriyye Medrese- si'nde nâzır, şeyh (VGMA 1112: 1/76; 1112: 1/155; 1112: 1/189.), mütevellî (VGMA 1112: 1/156) ola- rak atanmışlardır.

Hüseyinî Ailesi Efdâliyye Medresesi tevliyet, nezâ- ret, meşihat, tebrîz, türbedarlık;⁽⁶⁴⁾

Halidî ailesinin de Kudüs Mahkemesi'nde kadılık yetkilileri ile başkâtiplik görevlerine (VGMA 1107: 2/199; 1110: 131/6; 1113: 35/28; 1113: 35/29; 1142: 84/7).

İmam ailesi mensupları Mescid-i Aksâ Câmii ima- meti ile Emiyye Medresesi tevliyeti ile Taştimu- riyye Zâviyesi'nin yönetimine atanmışlardır ('Alami, 2000: 154-155).

Ayrıca, bu ailelerce kurulmuş zürri vakıflar da mev- cuttur. Bu vakıfların mülklerine ait akarlar kendile- rine ait olmamakla birlikte, vakıf olarak tescil edilmişlerdir. Bu durum ailelerin Kudüs toplu- munda sahip oldukları nüfuza bağlanılabilir. 'Alemlî ailesine ait vakıflar Hırsitiyan Mahallesi'nde bulu- nurken, Cârullah ailesi vakfı Salâhiyye Medresesi yakınında, İmam ailesi vakfı da *Taştimuriyye Zâviye* civarındadır ('Alami, 2000: 154-155).

64. "Medreseti'l-Mâlikiyye el-Ma'rûf bi kubbeti'l-Efdaliyye ve Zâviye-i Mefârikiyye-i Seyyid Ömer el-Mecûrî Ebu'l-Medenî el-Gavşî ve Tevâbî'i Vakıfları..." (VGMA 1107: 2/78).

Sonuç

Sonuç olarak *Hurûfât Defterleri*, *Rûznâme-i Askerî* adı altında, belirli bürokratik işlemler sonucu Kazaskerlik Daireleri'nce 16. yüzyılın sonlarında tutulmaya başlanmış ve 17. yüzyılın sonlarından itibaren 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı kaza idari yapılanması esas alınarak *Anadolu ve Rumeli Defterleri* şeklinde seri halinde tutulmuştur. *Hurûfât* ya da *Askerî Rûznâme Defterleri* Osmanlı idari yapısı, sosyal ve iktisadî hayatı açısından oldukça önemli bir defter serisidir. Defterlerden, öncelikle Anadolu ve Rumelide'ki kaza ve dolayısıyla şehirler ve kasabalar; Osmanlı kaza idaresi; kazalardaki iskân yerleri; kazaskerlik teşkilâtı; Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında önemli bir yeri olan vakıf müessesesi; kaza mahkemesi; kazada bulunan esnaf teşkilatlanması ve teşkilatla ilgili kavramlara dair bilgiler mevcuttur. Ayrıca, defterlerdeki kayıtlardan; ilgili kazaya yapılan ve Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde *askerî* sınıf olarak adlandırılan yönetici sınıf

atamalarını, Mekke, Medine ve Kudüs'e gönderilen surre kayıtlarını, Osmanlı dönemi şehir ve kasabalarındaki iktisadi hayatı, Osmanlı taşrasındaki bürokratik mekanizmayı takip etmek mümkündür. Kayıtlardan ataması yapılan her türlü kaza görevlisi adları, tayin biçimleri, görevde kalış süreleri, ayrılış sebepleri ve ücretleri gibi verilere de erişilmektedir. Dolayısıyla, defterler, Osmanlı sosyal hayatının merkezî idare, mahallî yöneticiler ve iktisadi hayatla ilgili hususiyetlerini gün ışığına çıkarmaktadır.

Kudüs özelinde ele alınan *Hurûfât* ya da *Askerî Rûznâme Defterleri*'nin Osmanlı toplumsal tarihi bakımından ele alındığında ise, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Askerî zümresinin yerelleşmesi olarak da tabir edilen Osmanlılaşmasının takip edilebileceği bir defter serisi olup, Anadolu'dan Balkanlara ve Orta Doğu'dan Kuzey Afrika'ya kadar geniş bir coğrafyaya uzanan Osmanlı toplumsal hayatının dinamiklerini takip edebilme imkânını sunmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

VGMA Hurûfât ya da Askerî Rûznâmçe Defterleri:

VGMA, Defter No: 530; 530, s. Kapak; 530, s.3, sıra 2; 544; 546; 547; 548; 564, s. 94; 564, s. 106/b; 564, s. 128; 567; 1037; 1055, s. 8-9, sıra 286; 1057; 1060; 1061; 1063; 1068; 1083, s. Kapak; 1088; 1089; 1090; 1091; 1105, s. 9; 1109, s. 6, sıra 35; 1117; 1118; 1119; 1122; 1123; 1123, s. 1, sıra 273; 1128; 1129; 1138, s. Kapak; 1140; 1140, s. Kapak; 1142; 1143, s. Kapak, 1144, s. 2; 1148, s. 1/b; 1148:11:156, 1149, 1160, 1171:297, 1176, 1176, s. Kapak; 1178, s. Kapak; 1191; 1192, s.12; 1196, s. 2, sıra 15, 31, 80, 83, 87; 1197, s. 1, sıra 226, 1198, s. 1; 1213, s. 1; 1221; 1221, s. 1; 1222; 1223.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Abou-El-Haj, R. (1991), *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: SUNY.
- Akdağ, M. (1971), *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi II*, Ankara.
- Al-Alami, M. A. (2000), "The Waqfs of the Traditional Families of Jerusalem During The Ottoman Period", *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517-1917*, Sylvia Auld and Robert Hillenbrand (ed.), Londra: Altajir World of Islam Trust.
- Alkan, M. (2007), "Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtları Arşivi", *Vakıflar Dergisi*, XXX, Ankara, s. 1- 34.
- _____ (2010), "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarih Kongresi: 11-15 Eylül 2006*, C.4 A, 825-842.
- Atalar, M. (1991), *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara.
- Ateş, İ. (1985), "Vakıf Belgeler Arşivi'nin Dünü Bugünü", 2. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984, Ankara, s. 26-31.
- Avcı, C. (2002), "Kudüs", *DİA*, c.26, Ankara, 327-329.
- Avcı, Y. (2004), *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti, Kudüs (1890:1914)*, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Baltacı, C. (1979), "Kadî-asker Rûznâmçelerinin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, vol., 4, no.1, 55-100.
- Barbir, K. (1988). *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758* (Princeton: Princeton University Press.
- Barkey, K. (1994), *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to Centralization*, New York: Cornell university Press.
- Başol, S. ve A. Tüzen. (2009), "Hurûfât Defterleri Kayıtlarına Göre Halep Vakıfları, Halep Vakıflarına Toplu Bir Bakış", Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi, Halep.
- Baykara, T. (1988), "Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki Bir Deftere Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Varna", *Vakıflar Dergisi*, 20, Ankara, s. 279-387.
- _____ (1990), *Osmanlı Taşra Teşkilâtında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Ankara: VGM. Yay.
- Buzpınar, T. "Surre", *DİA*, XXXVII, s. 567-569.
- Canbakal, H. (2009), 17. yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset, İstanbul: İletişim Yay.
- Cohen, A. (1989), *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Çal, H. (2001a), "1192 Numaralı 1697:1716 Tarihli Hurûfât Defterine Göre Bulgaristan'daki Türk Mimarisi", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (17-19 Mayıs 2000, Şumnu: Bulgaristan)*, c. 1, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 221:288.
- _____ (2001b) "Hurûfât Defterlerine Göre 19. Yy.da Küre Kazası", Kayseri: Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları, 125:166.
- _____ (2011), "1192 Numaralı 1696-1716 Tarihli Hurûfât Defteri'ne Göre Yunanistan'daki Türk Mimarisi", *Erdem*, 58 Ankara, 93-242.
- Demirtaş, H. (2012), "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği", *Vakıflar Dergisi*, 37, Ankara, s. 47-92.
- El-Aselî, K. C. (Al-Asâli, Kamal J.).(2002), "Kudüs", *DİA*, c. 26, Ankara, 334:338.
- Ergenç, Ö. (1982), "Osmanlı Klasik Dönemindeki "A'yan" ve "Eşraf" Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, III, 105-118.
- _____ (1988), "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Bellekten*, LII, 667:683.
- _____ (1995), *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı*, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı.
- Eroğlu Memiş, Ş. (2011), "17. ve 18. Yüzyıllarda Edirne'de Vakıf Kurucularının Toplumsal Statülerine İlişkin Bazı Tespitler", *Vakıflar Dergisi*, s. 36: 67-87.
- Erünsal, İ. (1980), "Nuriösmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazâsker Rûznâmçeleri", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, vol.4 no. 3, 3-15.
- Faroqhi, S. (1995), *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Dönemi'nde Hac: 1517-1638* (terc. Gül Çağalı Güven), İstanbul.
- Gökbilgin, M. T. (1992), *Osmanlı Paleografya ve Diplomatika İlimi*, Enderun Kitabevi.
- Gündoğdu, İ. (2009), "Osmanlı Tarihi Kaynaklarından Kazâskerlik Rûznâmçe Defterleri ve Önemi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, c. 6.
- İbn-i M. (1988), "Sarere", *Lisânü'l-Arab*, 7. Cilt, mad. s.323, ed. Ali Şîri, Beyrut: Dâr: İhyâi't:Tûrâsi'l:Arabî, 1. Baskı.
- İnalçık, H. (1964), "The nature of traditional society, Turkey". R. Warde ve D. Rustom, ed. *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton.

Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât Ya Da Askerî Rûzname Defterleri Ve Önemi:
Kazâ-i Kudüs-i Şerif Örneği

- _____ (1990), "Osmanlı Toplumsal Yapısının Evrimi", Çev. M. Özden, F. UNAN, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 11: 30-41.
- _____ (1998), "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar'lar," *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII: 33-54.
- _____ (2000), *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- _____ (2005), *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağı (1300: 1600)*, İstanbul: YKY Yay.
- İpşirli, M. (1997), "Osmanlı Devleti'nde Kazâşkerlik (15II. yy.a kadar)" *Bellefen LXI* (Aralık 1997): 597-700.
- Hathaway, J. (1998), *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs*, Cambridge: Cambridge Studies in Islamic Civilization.
- _____ (2004), "Rewriting Eighteenth Century Ottoman History", *Mediterranean Historical Review*, 19/1.
- Jennings, R. C. "Limitations of the Judicial Powers of the KAdi in 17th Century Ottoman Kayseri", *Studia Islamica* 50, 1979.
- Khoury, D. R. (1997), *State and Provincial Society in the Ottoman Empire, Mosul, 1540-1834*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kılıç, A. (2003), "Hurûfât Kayıtlarına Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Develi Vakıfları", *Bütün Yönleriyle Develi (I. Bilgi Şöleni 26:28 Ekim 2002)*, Develi Belediyesi, Develi, 339:346.
- Kılıç, R. *Osmanlı Devleti'nde Seyyidler ve Şerifler (XIV-XVI. Yüzyıllar)*, Ankara: Kitap Yay., 2012.
- Küçükdağ, Y. (2003), "Hurûfât Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Develi'nin Mektep, Medrese, Cami, Mescit ve Zaviyeleri", Develi Belediyesi, Develi: *Bütün Yönleriyle Develi (I. Bilgi Şöleni 26:28 Ekim 2002)*, s. 267:276.
- Kütükoğlu, M. S. (1992), "Berat", TDVİA, V, İstanbul.
- _____ (1996), *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı.
- Lewis, B. ve A. Cohen. (1978), *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton: Princeton University Press.
- Mardin, Ş. (2001), *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul.
- Masters, B. (1988), *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East : Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York.
- Orbay, K. (2005), "Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları (vakfiyeler, şeriyye sicilleri, mühimmeler, tahrir defterleri ve vakıf muhasebe defterleri)", Ankara: *Vakıflar Dergisi*, 39, Ankara, s. 27:41.
- _____ (2009), "Vakıfların İktisadi Boyutu: Yeni Arşiv Kaynakları ve İktisadi Yaklaşımlar", Ankara: Pulat Basımevi. 6. *Uluslar arası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri (21:26 Kasım 2005)*, c. III.
- Oruç, H. (2012), "Sarayıbosna Vakıfları (16. Yüzyıl Sonları- 19. Yüzyıl ilk Yarısı)", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslar arası Sempozyumu*, Ankara.
- Öntuğ, M. M. (1999), "Hurûfât Defterlerine Göre Uşak'taki Eğitim Müesseseleri (1702:1824)", *AKÜ. Sosyal Bilimler Dergisi. Sayı 3*, 132:154.
- Özergin, M. K. (1973-4) "Eski bir Rûznâmeye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5, 263-290.
- Pakalın, M. Z. (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Parmaksızoğlu, İ. (1982), *Evliya Çelebi Seyahatnâme (Hatay, Suriye, Lübnan, Filistin)*, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Powers, D. S. (1984), "Revenues of Public Waqfs in Sixteenth Century Jereusalem", *Archivum Ottomanicum*, Vol: 9, Wiesbaden:Germany, 163:202.
- Rafeq, A. K. (1997), "Political Power and Social Networks: Popular Coexistence and State Oppression in Ottoman Syria", *Islamic Urbanism in Human History, Political Power and Social Networks* içinde, der. Tsugitaka Sato, Londra ve New York: Kegan Paul.
- Salzman, A. (1993), "An Ancien Regime Revisited": 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire", *Politics and Society*, 21.
- Şemseddin Sâmî, (1317 (1899)), *Kamusu 'l-A'lâm*, İstanbul.
- Schilcher, L. S. *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Stuttgart: Steiner Verlag Wiesbaden, 1985.
- Sertoğlu, M. (1958), *Osmanlı Tarih Lügati*, Ankara: Enderun Kitabevi.
- Singer, A. (1996), *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____ (2004), *Osmanlıda Hayırseverlik: Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tibawi, A. L. (1978), "The Islamic Pious Foundations in Jerusalem", *The Islamic Cultural Centre*, London.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988), *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: TTK.
- Vakıf Kayıtlar Rehberi. (1939), Ankara.
- Yediyıldız, B. (1980), "Vakıf Müessesesinin 15III. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, yay. O.Okuyar, H.İnalçık, Ankara.
- Yüksel, H. (1998), *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas.
- Ze'evi, D. (2000), *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. S. Çağlayan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

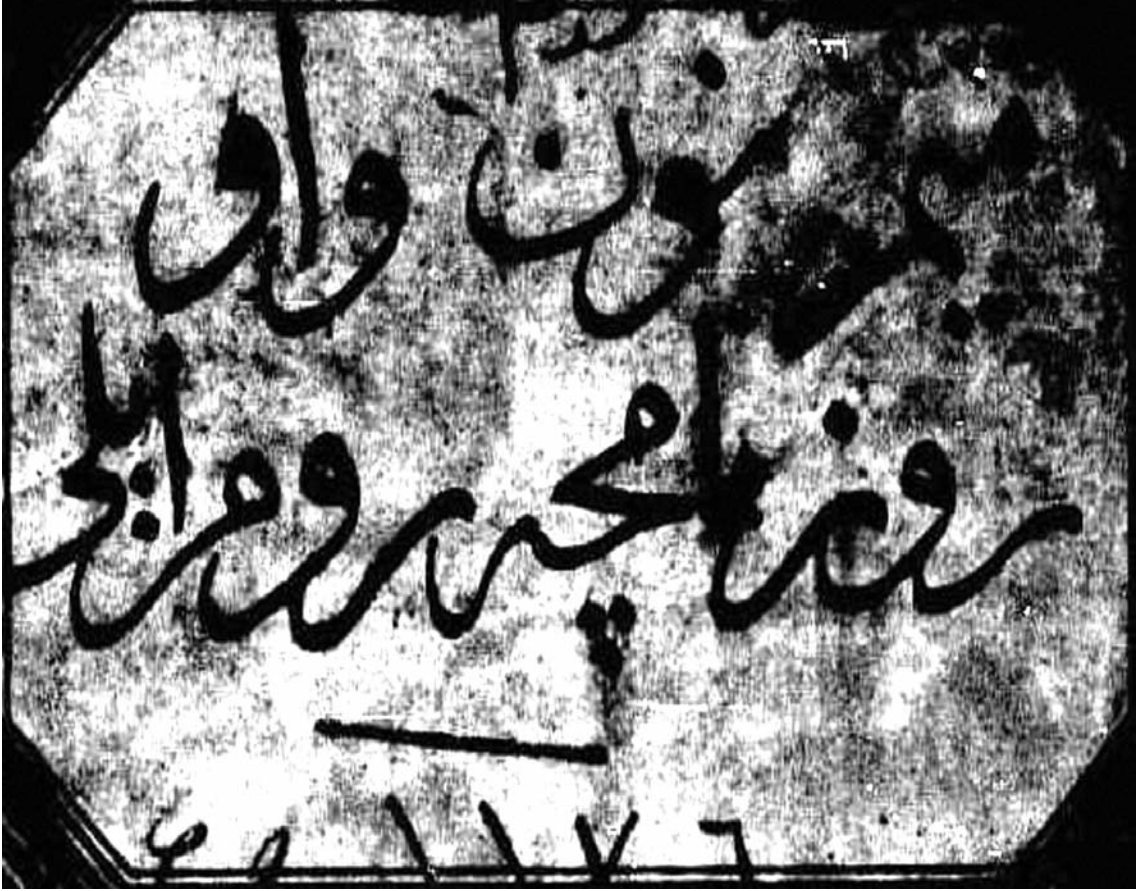
3. Tezler

- Akıncı, H. (2007), "Hurûfât Defterlerine Göre Kirili Kazası", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.

- Çınar, Z. (2009), "Hurûfât Defterlerine Göre Seferhisar-ı Günyüzü Kazası", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Eroğlu Memiş, ř. (2012), "Hurûfât Defterleri Kayıtlarına Göre Kudüs Sancağı Vakıflarının Yeniden Değerlendirilmesi", (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi), Ankara.
- Genç, Y.İ. (1998), "Osmanlılarda Beratlar", (İT Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- ge, A. (2010), "Hurûfât Defterlerinde Niğde Bor", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- zdemir, G. (2005), "Hurûfât Defterleri Işığında Ilgın", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Parlak, M. (2009), "Hurûfât Defterleri Işığında Seydişehir", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- şanlı, A. (2010), "Hurûfât Defterlerine Göre Ayıntab Kazası'ndaki Vakıfların Işleyişi ve Yönetimi", (Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale.
- Temel, E. (2008), "Hurûfât Defterlerine Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları (15III- XIX. Yy.lar Arası)", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Temel, İ. (2008), "Hurufât Defterlerinde Karaman Ereğlisi", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Yıldız, P. (2010), "Hurûfât Defterlerine Göre Maraş Kazası", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.

EKLER

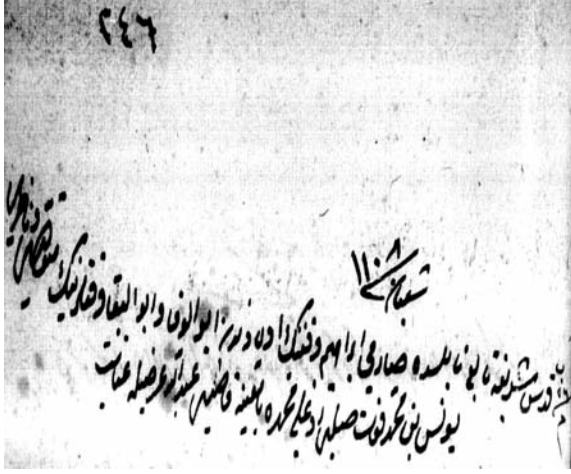
Ek I: Hurûfât Defteri Kapak Sayfası Örneği (VGMA, 1176)

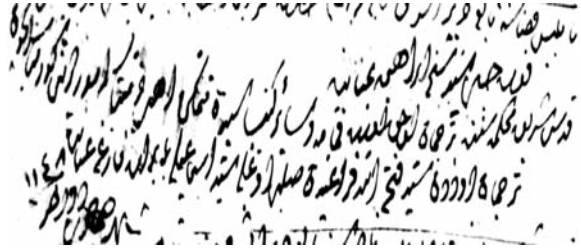
Ek VI: Kadı Arzı Örneği (VGMA 1148:11)

Ek VII: Arzuhâl Kaydı Örneği (VGMA 1148:156)

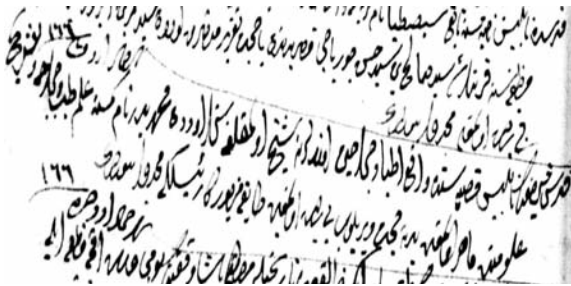
Ek IX: Vakıf Görevlisi Atama Kaydı Örneği
(VGMA1140:245/21)

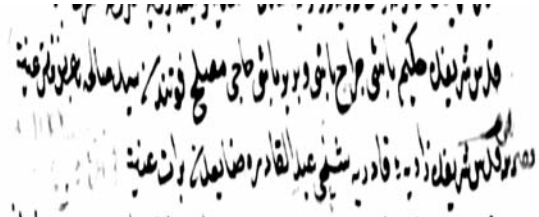
Ek X: Kaza Mahkemesine Yapılan Görevli Atama
Kaydı Örneği (VGMA 1109:6/89)

Ek XI: Esnaf Teşkilâtına Yapılan Görevli Ataması
Kaydı Örneği (VGMA 1112:1/153)

Ek XII: Şehir Hayatına İlişkin Yapılan Görevli Ataması
Kaydı Örneği (VGMA 1107:2/108)

Teberrûkât Eşyalarının Evkâf'taki Serüveni

Nilgün Çevrimli *

Öz

Bu çalışmada vakıflar için oldukça önemli olan *teberrûkât* eşya kavramının değişik yönlerden ele alınarak, vakıf kavramı içerisinde taşınabilir eşyanın yeri ve önemi, yüzyıllar önce başlayan bu gelenekte nelerin, kimler tarafından niçin ve nasıl bağışlandığı, bu eşyaların hangi süreçlerden geçtiğinin tespit edilmesi öncelikle hedeflenmektedir. İkinci olarak da, zamanla gerek vakıflar mevzuatının değişimi, gerekse Eski Eserlere ilişkin mevzuatlarda yapılan değişiklikler ve teknolojinin hızlı gelişimi ile *teberrûkât* eşyası algısının nasıl değiştiği, bu değişimin ne gibi sorunlara neden olduğu incelenmektedir. Son olarak da, günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kurumsal olarak bu konuda neler yaptığı, neler yapılabileceğine ilişkin önerilerin sunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Teberrûkât Eşyası, Vakıf, Vâkıf, Vakfiye

The History of Donated Relics to Waqfs

Abstract

This present study primarily aims to examine the importance of the concept of *teberrûkât* (donated relics) goods for waqfs. Firstly, this work will discuss the tradition of donating relics, the reasons for such a donation, the donor's profile and the ever changing circumstances of it. Secondly, the changes in waqfs legislation, as well as changes in legislation related to the ancient monuments, and the rapid development of technology have altered the reception and treatment of donated relics. In addition, the problems stemming from these changes are also studied. Lastly, this work will propose what the General Directorate of Foundations could do to further preserve donated relics.

Key Words: Charitable Goods, Waqf, Founder of Waqf, Foundation Deed of Pious Endowment

* Sanat Tarihçisi, Vakıf Uzmanı.

1. Giriş

Teberrûkât eşyası tanımı konuya duyarlı bilim çevrelerince bilinmekle birlikte, yaygın olarak cami ve mescitlere bağışlanmış eşya anlamında kullanılmaktadır. Oysa teberrûkât eşyası kavramı derinlemesine incelendiğinde birçok disiplini etkileyecek kadar geniş bir zamanı içine alan önemli ve derin bir konu olduğu, bu tanımın ise buzdağının sadece görünen kısmını simgelediği anlaşılır.

Teberrûkât eşyası kavramı Türk vakıf medeniyetinin oluşması ve gelecek kuşaklara taşınması bakımından oldukça önem arz etmesine karşın ilgilileri dışında pek de fazla özümsemediği, konuya ilişkin sorunların dile getirilmesi bağlamında ise sorunu içselleştiren sadece birkaç sanat tarihçisi tarafından ele alınarak gündeme taşınmaya çalışıldığı görülmüştür. Bu önemli çalışmalardan ilkinde Bayram(1999:80-82) taşınır kültür varlıklarının yasadışı trafiğinin önlenmesi, korunması ve mevzuatına ilişkin hususları konu alırken, Karaduman ise (2002:46-55), çalışmasında teberrûkât eşyasının korunmasına yönelik öneriler sunmuştur. Bu çalışmalarda daha çok kaçırılan teberrûkât eşyaları, korumaya yönelik bazı girişimlerden ve önerilerden söz edilmiştir. Ancak, konunun vakıflar bağlamında bütüncül bir yaklaşımla ele alınmadığı gözlenmiştir. Bir diğer çalışma ise, Deniz'in Vakıf Eserlerde bulunan teberrûkât eşyalarından oldukça büyük bir bölümü kapsayan halı, kilim, düz dokuma yaygılar ve günümüzdeki durumlarına dikkat çeken makalesidir (1994:283-296).

Bu düşünceden hareketle, çalışmada vakıflar için oldukça önemli olan *teberrûkât eşya* kavramının değişik yönlerden ele alınarak, vakıf kavramı içerisinde taşınabilir eşyanın yeri ve önemi, yüzyıllar önce başlayan bu gelenekte nelerin, kimler tarafından niçin ve nasıl bağışlandığı, bu eşyaların hangi süreçlerden geçtiğinin tespit edilmesi öncelikle hedeflenmektedir. İkinci olarak da, zamanla gerek vakıflar mevzuatının değişimi, gerekse eski eserlere ilişkin mevzuatlarda yapılan değişiklikler ve teknolojinin hızlı gelişimi ile *teberrûkât eşyası* algısının nasıl değiştiği, bu değişimin ne gibi sorunlara neden olduğu incelenmektedir. Son olarak da, günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kurumsal olarak bu konuda neler yaptığı, neler yapılabileceğine ilişkin önerilerin sunulması amaçlanmaktadır. Yöntem olarak da öncelikle, *teberrûkât eşyası* kavramının oluşmasında yatan birincil sebeplerin or-

taya konulması noktasında konunun özünü oluşturan vakfiyeler analiz edilmiştir. Sonrasında konunun vakfiyelerde nasıl ele alındığı, nelerin ne şekilde, niçin vakfedildiği gibi hususlar rastgele seçilmiş bazı vakfiyelere referansla ele alınmıştır. Konuya ilişkin yasal düzenlemeler de kronoloji esas alınarak mevzuatlar çerçevesinde incelenmiştir. Söz konusu mevzuatlar çerçevesinde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yapılan düzenlemeler de konuya ilişkin bütüncül bir yaklaşım sunulması bakımından değerlendirilmiştir.

2. Teberrûkâtın Anlamı ve Teberrûkât Eşyası

Kelime anlamı olarak *teberru'*, bir mal veya hakkın ahare meccanen terk ve temlik (parasız bağışlanması) yerinde kullanılan bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan *teberru'*, uhdesinde vacip olmayan atıyyeyi, hediye vermektir. Cem'î teberrûkât'tır. (Pakalın 1983 :430) Bir başka tanımda ise bir şeyi bereket veya saaded vesilesi sayarak almak veya vermek, *hayr-ı ilâhiye hissedâr olmak* şeklinde de geçer (Ağırman,2012:5/2).

İslam inancına göre insanlar Allah'ın rızasını kazanma, Allahın evi hüviyetindeki mâbedleri güzelleştirme arzu ve düşüncesiyle ibaded ettikleri cami ve mescitlere bir takım eşyalar bağışlamışlardır. Kişi veya kuruluşlar tarafından cami ve mescitlere bağışlanmış her türlü eşya *teberrûkât eşyası* olarak tanımlanmaktadır. Bu eşyalarının kayıtlarının tutulduğu defterlere de *teberrûkât defteri* denilmektedir.

Teberrûkât eşyası olarak tanımlanan objelere bakıldığında; halı, kilim, el yazması, kitab, cüz, Kuran-ı Kerim, fors, sancak, deve kuşu yumurtası, buhurdan, kılıç, hat, kâse, tabak, Sakal-ı Şerif kutusu, şamdan ve mumu, kandil, buhurdan, gülâbdan, avize, saat, rahle, sandık, kapı örtüsü, türbe örtüsü, minber örtüsü, âlem, *Cihâyâr-ı Güzin*⁽¹⁾ hilye-i şerif, her türlü cam ve madeni vb. birçok taşınır eşyanın yer aldığı görülmektedir.

3. Vakfiyelerde Teberrûkât Eşyaları:

Atalarımız kurdukları vakıflar sayesinde bugün birçok hizmet alanında eksikliği hissedilen boşlukları doldurarak toplumun sağlıklı bir şekilde tekâmülüne yardımcı olmuşlardır. Vakfiyelere bakıldığında, sadece gayrimenkul ve paraların değil, birçok taşınabilir eşyanın da vakfedildiğine şahit olunmaktadır.⁽²⁾ Vakıf kurucularının bizzat yaptıkları hayrat

1. Cihâr(câr)-i yâr-i güzin:Hz. Muhammed'in seçilmiş dört dostu (Hz. Ebubekir, Ömer, Osman, Ali'nin isimlerinin hüsnü-hatla yazıldığı levhalara verilen ad).Bkz. Develioğlu, F. (1962), Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat,İstanbul,s,360.
2. Mâli mevkûfun akar olması şarttır. Binaenaleyh menklün asaleten vakfı sahih değildir. Şu kadar varki bir menkulün vakf olması hakkında bir belde örf ve âdet cereyan etmiş ise o belde o makule menkulün vakfı sahih olur. Mesala arzu edenler mutalâa

eserlerin (cami, medrese, imaret, türbe, kervansaray, han, hamam, tekke ve zâviye vb.) tefrişinde gerekli olabilecek halı, kilim, şamdan vb. gibi her türlü taşınabilir eşyayı vakfettikleri veya başka bir vâkif tarafından inşa ettirilen bir yapıya da taşınabilir eşya bağışı yaptıkları (bir cami için bir vaaz kürsüsü, mihrabı için şamdan, kütüphane için kitab vb.) görülmektedir.

Vâkıfların, vakfiyelerine bakıldığında; inşa ettikleri hayrat binaların bakım ve onarımlarına öncelik verdikleri bu konuda akarlar tahsis ettikleri, bağışladıkları taşınır (menkûl) eşyanın korunması, bakımı ve onarımı için de para ayırdıkları, bu işleri takip edecek görevlileri, hatta bu kişilerin sahip olması gereken vasıfları, eşyaların hangi mekânlar için kullanılacağını bile belirledikleri görülür. Örneğin bir camiye veya medreseye bağışlanan kitapların nerede, nasıl muhafaza edileceği, okuyucunun ve görevlinin bu konudaki sorumluluklarının neler olduğu, hasar gördüğünde ne şekilde tamir edileceği, ne kadar para ayrılacağı, camiye vakfedilen bir şamdanın mihrap için mi, başka mekân için mi yapıldığı belirtilmiştir. Bir başka vakfiyede muvakkithanelerde zamanı ayarlayan muvakkitlerin, bu işin tamiratından da anlamaları gerektiği gibi hususlar belirtilirken, diğer yandan bir imarette yıpranan kapların kalaylanması, eksilenin yerine yenisinin alınması gibi hükümlere yer veren vakfiyeler de mevcuttur.

Vakıf Kayıtlar Arşivi'ndeki rutin çalışmalarımız esnasında dikkatimizi çeken, bu konuyla ilgili bazı vakfiyelerden verilecek kısım örneklerine bakıldığında konunun daha iyi anlaşılacağı düşünülmektedir.

İstanbul'da Damatzâde Mehmed Murad Efendi Vakfı'na ait 19 Şevval 1262 H./10 Ekim 1846 M. tarihli ve 1248 H./1832 M. tarihli vakfiyede (VGMA,581/2:402/404); yaptırdığı hân-gâh'ın kütüphanesi için bağışladığı 360 cilt kitap, hân-gâh camisine koydurduğu minber, gülâbdan, halı seccade ve ihramlar sayılmakta olup, bu eşyalarla ilgili olarak kütüphanede görevli şahıslara tayin edilen vazifelerden söz etmektedir.

.... hân-gâh -ı mezkûr kütübhânesine vaz' eylediğim ber müceb-i defter-i müfredât kitabları ve kezâlik malımdan ifrâz eylediğim bin gurus nukûdu hâsıl olan nemâsından hân-gâh -ı mezkûr câmi'î şerîfnde izn-i sultânî ile vaz' eylediğim minber-i şerîfde hitâbet eden kimesneye yevmî dört akçe vazîfe ve müezzinine yevmî dört akçe vazîfe ve hân-gâh -ı mezkûr kütübhanesinin altı nefer hâfız-ı kütübe yevmîbîrer akçe vazîfe virile ve binikiyüz kırksekiz senesi şehr-i Rebiü'l-ahirinin yirmüçüncü tarihi ile müverraha ve ol tarihte asker-i kassami bulunan Müftizâde merhûm es-Seyyid el-Hac İsmail Fahreddin Efendi'nin kezâlik imza ve hatmini hâviye yedinde olan diğer vakfiyemde beyân olduğu veçhile zeyl-i vakfiyede bi'l-cümle esâmî ve kata'at ve hutût ve evsâf-i mazbut vakıf mühri ile memhûr kütübhâne-i mezkûrede iki aded dolap derûnuna vaz eylediğim üç yüz altmış cild kitab ile kezâlik mâlımdan onbinbeşyüz gurus takdim-i vakıf ve hâsıl olan nemâsından kütübhâne-i mezkûre hâfız-ı kütüblerine ve Ebu'l-feth Sultan Muhammed Han Câmi'î Şerîfnde vuku' bulan cemiyet-i hufvaz ve hatm-i Kur'ân ve izn-i ilm-i şerif meclislerinde tebhîr-i huzzâr için vaz' eylediğim gülâbdân ve buhurân ve ferş olunmak için iki kaliçe seccade ve altı ma'i ihram...

İstanbul'da El-Hac Mehmed Salih Vecîhi merhumun oğlu Es-Seyyid İsmail Sadık Kemal Paşa'nın Vakfı'na ait 26 Muharrem 1286 H./ 1869 M. tarihli vakfiyesinde (VGMA,570:35/16); çeşitli malzeme ve türlerden oluşan teberrûkât eşyalarının kaydı *shuhûd-ü'l hâl* (şahitler) bölümünden sonra açılan bir paragrafta ayrıca belirtilmesi konuya verilen önem açısından oldukça ilginçtir. ⁽³⁾

Şeyh Ahmed Kâmil Efendi Vakfı'na ait 5 Cema ziyel-âhir 1291 H./1874 M. tarihli vakfiyesi (VGMA,570:110-68);sakal-ı şerif, kâbe örtüsü, kapı perdesi, sancak, saat, halı ve seccadeler, şamdanlar, ibrikler, bardakların vakfedilen eşyalar arasında yer aldığını göstermesi bakımından önemli bir örnektir.

etmek üzere kütüb ve resail ve kiraat etmek üzere Mushafî şerîf ve delâil ve istirbah olunarak ribhi ve ciheti hayra sarf etmek üzere emvali nakdiye (para) ve mekâtib ve medâris gibi emâkîni hayriyyede istimal olunmak üzere elbise, nuhâsiye (bakır eşya) ve velime cemiyetlerinde gelinlere iâre olunmak üzere huliyâyât ve mahsulâtı bir cihete hayra aid olmak üzere koyun ve keçi ve inek gibi hayvanat ve fukarai zürradan tohumu olmayanlara ikraz olunmak üzere hububat vakf etmek âdeti câri olan beldelelerde o nevi menkullerin vakfı sahihtir". Bkz. Ömer Hilmi Efendi, *İthâf-ül ahlâf fî Ahkâm-il Evkâf*. 1977, Ankara, Mesele 58.s.20.

3. İşbu vakfiye derununda muharrer olduğu üzere vakıf ve tescil ve mahallerine vaz' ve teslim olunan eşyanın müfredat defteridir ki ber-veçh-i atf zikrolunur.

Lihye-i Se'âdet vaz olunan: Sedefkârî çekmece:2, -Zikrolunan iki çekmecenin vazî için duvara mu'allâk sedefkârî kavukluk şeklinde rahle:2 -A'lâ kebir seccade:3 -Sağır Seccade:2 Semahâneye mefruş(serilmiş) kebir halı:2 Kebir çalar saat:1 -Büyük ve küçük avizeler:4 Kırmızı tiftik post:1 -Semahaneyeye mefruş kebir hasır:1 -Odaya mefruş hasır:1 Odaya mefruş halı:1 -Cüz'î şerifler için ceviz çekmece: 1 -Türbe-i şerif-i mezkûrede kandil:2 -Tekke-i şerifde kandil:15 -Türbe-i mezkûrede rahle: 1 Sedefkârî 2 ceviz: Semahanedeyeviz rahle: 4 Piriñç şamdan:10 Piriñç şamdan tepsisi : 2 -Yaldızlı demir kandillik:4 -Nuhas taam tepsisi: 1 kebir evsât -2 -Madenden buhurdan: 1 köhne evsât -2 -Gülâbdân:1 Nuhas kazan:1 -Nuhas ibrik:1 -Nuhas çamaşır leğeni:1 Nuhas el leğen:1 Nuhas maşrapa:7 -Nuhas kahve güğümü: 4 - Kahve cezvesi:6 Kahve değirmeni:1 -Nuhas mangal:1 -Nuhas tencere:1 Oda takımı 4 Minder 7 Yastık -1 -Diğer Oda Takımı:3 Minder 5 yastık, 8 Siyah abadan yastık.

...yazma bir Kelâm-ı Kadim ve basma otuz aded eczâ-i Kuran'il -Azîm ve üç aded lihye-i se'âdet (sakal-ı şerif)ve bir kâbe'î şerif puşîdesi(örtüsü), bir sancağ-ı şerif ve bir kebir kuburlu tam saat ve beş kaliçe (halı)seccade ve bir keçe seccade ve altmış beş aded koyun postu ve bir çift kebir mihrab şamdani ma'a tabla (tablası ile) ve bir çift sağır kürsü şamdani ve bir nuhas(bakır) mangal ve nühas göbekli bir tahta mangal ve iki tencere ma'a kapak ve dört karavana ve bir kaydayıf tepsisi ve bir kebir yumurta tabası(tavası) ve bir sağır kuşhane ve bir nuhas desti ve bir nuhas ibrik ve sağır ve kebir beş nuhas su meşrubesi (maşrapa) ve yün memlu(doldurulmuş) beş döşek ve dört yorgan ve bir memlu beş aded baş yastığı ve yedi aded ot minder ve yirmisekiz divar yastığı ve bir kebir döğme gaz şamdani biri pirinç ve biri nuhas iki kahve güğümü ve sağır ve kebir sekiz kahve cezvesi ve yirmi altı fincan ve kebir ve sağır sekiz gaz kandili ve şerbet için yirmisekiz pulad(çelik) tepsisi ve kahve için altı pulad tepsisi ve yirmi şerbet bardağı bir saç kahve mandalı ve üç aded çuha kapu perdesi...

Yine İstanbul'da Mehmed Said Efendi Vakfı'na ait 3 Zilkade 1207H./12 Haziran 1793 M. tarihli vakfiyede (VGMA,579: 533-245); mushâf-ı şerifler, halı ve keçe seccadeler, pirinç- tombak şamdan ve buhurdanlar, değişik renkte postlar, Çin porseleni kâse, hüsn-ü hat hilyeler ve levhaların vakfedildiği görülmektedir.

...arsa-i memlûkem üzerine kendi malımla müceddeden(yeni) binâ ve mülküm olmak üzere inşa eylediğim hariciyyede büyût-ı adideyi(bir çok ev) ve derûnunda li-ecli'l-isti'mal vaz'eylediğim bir aded Mushaf-ı şerif ve beş aded halı seccade ve Bergamakârî keçe seccade ve iki tesbih ve bir pirinç buhurdan ve bir eski ma'den-i gülâbdan ve bir dane kebir tombak şamdan ve Ankarakârî el ve beyaz ve laciverd ve beş aded post ve su bâdiyesi ve fâsfur(yarı şeffaf çin işi porselen) kâse ve hüsn-i hat altı aded hilye-i sa'âdet ve kâside-i bürde ve hilye-i hâkânîî ve esma-i bedr misüllü nefis olmak üzere harda (hurde=küçük) ve celf duvarlarda enva'-i levha ve bir asma fanus kandil...

Mehmed Necib Efendi kızı Şerife Emine Hanım Abdullah oğlu Karasi Sancağı Mutasarrıfı Behcet Paşa Vakfı'na ait 26 Cemaziye'l-ahir 1275 H./31 Ocak 1859 M. tarihli vakfiyesinde (VGMA, 582:544-418); vakfedilen malzemelerin sayısı, malzeme ve ebatları, nerede korunacakları dahi belirtilmektedir.

".... oniki pirinç şamdan ve üç çift tombak gülâbdan ve üç çift tombak buhurdanlık ve dört aded

nuhas güğüm ve iki aded nuhas maşrapa ve bir nuhas tepsi ve üç aded nuhas tas ma'a kapak ve ikiyüz aded bardak ve yüz aded sağır şeker tabağı ve yüz aded pulad tepsi ve defa on aded bardak ve iki aded kebir Venedik sepeti ve iki toprak bâdiye ve iki kebir ihram ve kürsü için bir çarşaf ve bir penbe memlû minder ve eşya'î mezkûrenin hıfziyün bir tahta dolap ve yirmibir vukiyelik bir aded kebir kazan ve bir kebir sacayağı ve altı aded nuhas karavana ve beş deste kaşık ve üç ağaç sofrası ve bir timur (demir)kepçe..."

Şeyhulislâm Hamid Çelebi'ye ait Evahir-i Şevvâl 972 H./2 Mayıs 1565 M. tarihli vakfiyede (VGMA,572:9-3) vakfedilen kitapların nerede nasıl korunacağı, okuyucuya nasıl tahsisi yapılacağı, vâkıfın yakınlarına tanınan imtiyazlar, kitapların sağlığı ile ilgili hususlara yer verilmesi bakımından önemlidir.

....mezkûr kitablar bir dolaba konulup o dolabda İstanbul'da merhum sultan Süleyman Han'ın camii'ne konulmasını ve mumaileyh vâkıfın evkâfının gallesinden yevmiye üç dirhem verilmek üzere mezkûr kitablar için sâlih bir muhafız tayin olunup mezkûr kitapları Müderrisler ve talebe ve mülâzımlar mütâla'a ve itifa' ve istifâde etmeleri için kuvvetli rehin mukabilinde verilmesini kitab alan kimse işini bitirdikten sonra anın elinde olan kitabı hâfız-ı kütüb olarak mezkûr dolapda hıfz etmesini ve menfeati umuma aid ve elden ele tedavül etmesi matlub olduğu için hiç bir kimse için kitabı habs ve tevkif etmeğe ruhsat ve izin yoktur ve kitabın bir seneden fazla hiç bir kimsenin yanında kalmasına cevaz yoktur ve hiç bir kimseye rehinsiz kitab verilmesine müsaade yoktur ancak şeyh Dürud oğlu Şeyh Mehmed Efendi mahdumu ve mumaileyh vâkıfın kardeşi Mevlânâ Abdullah Çelebi müstesna olup mumaileyh Abdullah Çelebi ihtiyacı ve istediği kadar kitapları alır ve işi bittikten sonra mezkûr hâfıza yâni hâfız-ı kütüb geri verir. Bundan yâni Abdullah Çelebi'den rehin istenmez ve mezbûr şartlara ri'âyet edilmek suretiyle mezkûr belde hiç bir kimse istinsahdan men' edilmez. Mumaileyh vâkıf; merkûm kitapları aslından ayırmamasını ve cüz'lerini dahi ayırmamasını yâni kitapları ve cüzleri bozmamalarını ve kitaplar üzerine su damlatılmasından ve mürekkebe ve zeytinyağı dökülmesinden veya isabetinden ve yapraklarının parçalanmasından ve noksan sayılacak sair şeylerden çekinilerek ihtiyat üzere hareket edilmesini şart ederek vakf-ı sâhîh-i şer'î ve şartı sarihi mer'i ile vakfeyledi.

İshak Paşa oğlu Çıldır Valisi Hacı Ahmed Paşa Vakfı'nın vakfiyesinde ise (VGMA, Def: No 1629 /31/4); teberrükât eşyaları buldukları mekana

göre tasnif edilerek örneğin, hat eserlerin hangi karakterde yazı ile yazıldığı, Mushaf-ı şeriflerin ebatları, rahlelerinin malzemeleri, örtülerinin renkleri, camiye vakfedilen halıların ebatları, renkleri, malzemeleri, yine şamdanların kullanıldıkları amaca göre adlandırılarak malzemelerinin listelendiği görülür.

Camide kullanılan kandil ve askıların çini veya maden ya da devekuşu yumurtasından yapıldığı ve birçok madeni eşya hakkında oldukça ayrıntılı bir kayıt tutulduğunu tarih ve Sanat tarihi çalışmalarına da ışık tutacak önemli bilgilerin yer aldığı vakfiye metnine geniş yer verilmiştir (Ek.1).

Antalya-Elmalı Kasabası'nda Hacı Mehmed Ağa Vakfı'na ait 10 Rebi'ul evvel 1288 H./30 Mayıs 1871 M. tarihli vakfiye-sinde ise (VGMA,588:47-61); vakfedilen teberrükât eşyalarının zamanla gerekecek bakım ve onarımlarının yapılması, zâyi olanların yerine yenisinin alınmasının şart kılındığı dikkati çeker.

"...Kasaba-i Elmalu'da Câmii Atîk Mahallesinde vâki'bi-inâyetillâhi'l-vehhâb müceddeden ihyâsına muvaffak olduğu menzillerin ve salifü'l-beyân odaya müte'allik beş aded kapaklı sahan ve bir çorba tası ve bir karavana ve dört tencere ve bir kebir sini ve bir tepsi ve bir ibrik ve bir legen ve dört yorgan ve dört minder ve dört yastık ve dört kilim ve dört çuvalı ve otuzbeş aded eşyayı mezkûru mürûr-ı ubûr için istimali üzere oda-i mezkûra vakf ve habs eyledim. S'alifü'l-beyân bunlardan mürûr-ı ezmine ile zâyi' ve telef ve ta'mire muhtaç olanlar olur ise müceddeden alıneb ve ta'mir oluna..."

Kastamonu'da eş-Şeyh Ahmed Ziyâuddin Efendi Vakfı'na ait 28 Muharrem 1277H./16 Ağustos 1860 M. tarihli vakfiyesinde (VGMA,583:59-47); kap, kacak, şamdan, ve kitablar vakfetmiş olup, kitabların kütüphaneden çıkarılmadan taliplilerinin faydalandırılması ve vâkıfın vakfettiği bin kuruşu, onu on bir buçuk hesabı ile ahire irbah ve istirbah olunarak elde edilen nemâsından söz konusu eşyaların ve kitabların onarımının yapılmasının şart kılındığı görülmektedir

İstanbul'da Abdullah Oğlu Besim Ağa Vakfı'na ait 4 Şaban 1266 H./15 Haziran 1850 M. tarihli vakfiyesinde (VGMA,581/2: 474-448); bir muvakkithâne'de görevlendirilecek kişiye verilecek ücret, yapacağı hizmet, eşyanın tamiri için ayrılan paranın ne şekilde harcanacağı gibi hususlara yer verilmiştir:

"...biri sarı mineli ve biri beyaz mineli iki aded

tammü'l-ayar çalar saat ve bir irtifa' tahtası ..saat ve eşya-yı mezkûre mahmiyye-i İstanbul'da Cerrahpaşa kurbunda Hubyar Mahallesi'nde Çavuşzâde yokuşu nâm mahalde Ümmügülsüm Hatun Câmî'i şerifi dâhilinde müvekkilim mûma-ileyhin bundan akdem malımdan müceddeden binâ ve inşâ eyledikleri bir bâb muvakkithâne derûnuna vaz' oluna ve nukûd-ı merkûm altıbin guruş dahi Hazîne-i Haremeyn-i Muhteremeyne teslim ve alâ vechil-helâl istirbah olunarak hâsıl olan nemâsından fi'l-asl Bağdat Eyaleti'nde Süleymâniye ahalisinden olup el-yevm mahmiyye-i merkûmede sâkin el-Hac Said Efendi ibn-i Mehmed muvakkithâne-i merkûmeye muvakkit olup hizmet-i lâzimesi bi'n-nefs bilâ kusur eda eyleyüp şehriye elli guruş vazife verile ve şehriye beş guruş tevliyet vazifesi verile ve nemâ-i mezkûrdan her ne fazla kalur ise hazîne-i merkûmede hıfz olup saat ve eşya-yı mezkûrunun ta'mir ve termimine ve lede'l-hâce tecdîdine sarf oluna..."

Yine Kâdirî tarikatı meşâyihlerinden Hafız Mehmed oğlu Şeyh Hacı İbrahim Edhem Efendi'nin 1326 H./1908 M. tarihli vakfiyesine göre; (VGMA, 575:57-37). yaptırdığı tevhidhâne içerisinde vakfedilmiş eşyaları arasında, bir çok farklı tarikatın sembolik eşyalarının, kimler tarafından, ne şekilde, ne zaman kullanıldığı, malzemeleri hakkında bilgiler vermesi bakımından önemlidir.

"...tevhidhânenin derûnunda beş mahalde yerli üçünün kanadı tahta ve ikisinin cam beş dolabı ve bu dolabın tarik kisvesine mahsus olan ikisi derûnundaki mürşidin telebbüs eylediği(giydiği) ondokuz dilimli ve nakıb-ün nücebanın telebbüs eyledikleri oniki dilimli ve nakıb-ün nükebânın telebbüs eyledikleri dokuz dilimli ve sair nakibânın telebbüs eyledikleri alâmeratibihim yedi ve dört dilimli tacları ve dört sancaktarın telebbüs eylediği ma'destarı asuru mevlevi sikkeleri ve sair talibân ve muhâbban ile inabe ve aşu ve şerbet sahipleri ve ahd-i misâk edenlerin ma' şemle arakiyeleri ve mürşidin zikr esnasında telebbüs eylediği bilâ destar hafif ve zarif ve ortası işlemeli ve etrafı müzkanlı bir nakış tacı ki cem'an altı tac ve dört sikke ve dokuz arakiye ve oniki şemleyi ve bir rızayı şerif ve muhtelif renkte yedi şedd-i şerif ve ismi hirkadan alınan bir ferace ve bir destegül ve bir topgül ve bir tennure ve bir kemer ve bir elif lâmend ve bir buhurdan ve iki gülâbdan ve mihrabın önünde mürşide mahsus bir kebşi koç postu ve sair muntazım beş aded kebşi yani keçi derisi ve mürşidin sağ ve solunda ferş olunan kızıl ve sair renkli altı aded keçi derisi ve halka-i zikir ile sair mahallere ferş olunan kırk beş aded koyun derisi ve mihrabın sağ ve so-

lunda duvara rabt ile ferş olunan iki ceylan derisi ve mürşidin cülus ettiği postun en altında sırrü sekine ola gelen bir seccade-i şerif ve mürşidin calış(oturduğu) olduğu makamın fevkine talik olunan karpuz şeklinde bir fanus ve derûnunda bir icazet kandili ve mihrabın sağ ve solunda kebir iki ve kebir ve sağır ve vasat diğer sekiz şamdan ve tevhidhânenin ortasında mu'allâk altı mumlu bir avize ve reis efendinin makamının fevkinde muallâk oniki mumlu tahtadan ve oymalı musanna' bir top kandili ve tevhidhânedeki mu'allâk ve billurdan ma'mûl ve kapaklı ve derûnları sarı telden şamandırılmalı beş kandil ve mihrabın derununda lihye'î bakıyye demekle meşhur ve az eğrice badem ağacından bir değnek ve bir asa ve bir arka kaşağısı ve bir keşkül ve bir teber ve bir main ve bir nefur ve bir kılınç ve bir bıçak ve iki şiş ve dokuz kebir dördü sağır onüç topuz ve kebir ve sağır ve vasat beş gül ve dokuz nev'î tığ ve bir kebir daneli bin iki yüzlük tesbih ve ufak taneli ve renkleri esved üçbin adedden ziyâde mihrabı tezyin etmek için âdet görülen iki tesbih ve mihrabın dış tarafı hizasıyla talik olunan üç çift halile ve dokuz kudûm ve kadınlara mahsus kafesin zemini hizasıyla talik olunan onsekiz mazhar ve mürşidin odasında mu'allâk diğer mazhar ve top kandillerini uyardırmak için üç ayaklı bir nerdiban ..."

İstanbul'da Fındıkzâde Ahmed İshak Efendi Vakfı'na ait 29 Muharrem sene 1220 H./29 Nisan 1805 M. tarihli vakfiyesinde (VGMA,629:663-460);tekkeye ait kitab, giysi, eşya tek tek sayılarak, eşyaların tek kede korunmaları istenmektedir.

İstanbul'da Mehmed Nafi Efendi Vakfı'na ait 1 Cemaziyel evvel 1273 H./28 Aralık 1856 M. tarihli vakfiyede (VGMA,582:2/402-304); eşyaların yerinde korunmaları şart kılınmıştır.

"Kütüb-i mezkûre derûn-i vakfiyemde muharrer zâviyede tevhidhane derûnunda mevzu' kitab-hânedeki hıfz ile kütüb-i mezkûrenin zâviyeyi mezkûreden taşra ihracı tecviz olunmayub zâviye-i mezkûre derûnunda gerek dervişan ve gerek haricden gelen mutâlibine verilüb ba'del-mütela'a ahz ve mahalline vaz' oluna ve zikrolunan saat dahi zâviye-i mezkûrda münasib mahalle ve mezkûr dört aded şamdanları dahi tevhidhâne-i mezkûre mihrabı tarafeynine vaz' oluna ve evâni-i nuhasiyye zâviye-i mezkûre matbahına ve eşya-i saire-i mezkûre dahi zâviyenin mahalli münasibine vaz' ile isti'mal ..."

Sultan Murad Hân-ı Salis (Sultan III. Murad) Hazretlerinin 26 Zilkade 999 H./15 eylül 1591 M. tarihli Kars'ta Şeyh Ebu'l-Muhsin el-Harkânî Zâviyesi Vak-

fına ait vakfiyesinde; (VGMA, 458:348 - 6) günlük her birisine ikişer buçuk dirhem verilmek üzere mescidin kapısını açıp kapatan, mescidin içinde bulunan kandil, mum, hasır, sergi gibi eşyaları koruyan, kandilleri yakan ve söndüren, günlük nöbetleşerek çoğu vakitte orda bulunarak bu eşyaları koruyan iki kişinin kayyım olması şart kılınmıştır.

İstanbul'da El-Hac Mehmet Salih Vecîhi merhumun oğlu es-Seyyid İsmail Sadık Kemal Paşa Vakfı'na ait 26 Muharrem 1286 H./8 Mayıs 1869 M. tarihli vakfiyede; (VGMA,570:35-16) üç adet büyük kütüphanedeki sakal-ı şerif, levhalar, rahleler, avizeler, şamdanlar, halıların nereye ne şekilde konacağı belirtilmiştir.

"... Bi'l-cümle Mushaf-ı Şerif ve kütüb-ü mezkûre zikrolunan zâviyenin semâhanesi derûnuna inşâylediğim üç aded kebir kütüphanelere ve salifü'z-zikir derûnlarında lihye-i se'âdet vaz' (sakal-ı şerif) olunan çekmeceler dahi semâhâne-i mezkûrenin divarına Kavukluk Hey'etiyle tâlib olunan sedefkâr-ı rahlelere ve mezkûr levhalar dahi zâviye-i mezkûre derûnunda olan müşarünileyh es-Seyyid el-Hac Mustafa Efendi kudûse sırrühü's-sâmi hazretlerinin türbesine ve tekye-i mezkûrenin semâhanesine ve zâviyedarlara mahsus odaya ve zikrolunan avizeler dahi kezalik türbe ve semâhaneye ve mezkûr saat türbe-i şerife-i mezkûrenin haricine ve şamdanlar ve kalıçe ve seccadeler dahi derûn-ı semâhaneye vaz' olunup ferş kılın ve mefruşat ve evâni-yi nuhâsiye ve kanâdil ve eşyâ-ı sâire dahi iktizâsına göre semâhane ve zâviye-i mezkûre odaları derununa ferş ve vaz' ile isti'mal oluna ..."

İzmir'de Yusuf Şemseddin Baba bin Feyzullah Vakfı'na ait 3 Şaban1299 H./20 Haziran 1882 M. tarihli vakfiyede (VGMA, 608/1:168-195; çeşitli tarihat eşyalarının yanı sıra, bir insanın günlük yaşamında gerekli olabilecek (yeme, içme, dinlenme, uyuma vb) günlük kullanım eşyalarında vakfedildiği ve oldukça ayrıntılı tanımlamalar yapıldığı dikkati çeker.

"... ve mescid-i serîfde kıraat olunmak üzere iki aded yazma Kelâm-ı Kadim ve dergahda bulunan on altı kıyyeden ma'mûl kanun çerağı ta'bir olunur bir kebir şamdan ve yalım taşından ma'mûl simkâri bir şamdan ve tunçdan ma'mûl ma'a tabla bir çift kebir şamdan ve mermerden ma'mûl bir çift şamdan ve defa kanun çerâğı denilür üç fitilli bir şamdan ve beş aded sağır tunç şamdan ve dört fitilli bir tunç kandil ve üç aded kebir elfi teber ve bir sağır elfi teber ve iki aded çifte teber ve dört aded müttekâ ve on aded

nefir ve otuz üç aded levha ve iki aded sancak ve yirmi sekiz aded post ve bir sahtiyen sofa ve bir keşkül ve bir çift halîle ve bir kebir tas ve bir buhurdan ve çerağ dolabı ve odalarda bulunan bir muştâ'mel Kula kalıçesi ve üç aded Kula seccadesi ve dört aded kinabe ve sekiz aded saman memlu kanaviçe minder ve yirmi dört aded saman memlu kanaviçe ve basma yasdık ve altı aded yeşil sandelye ve altı mumlu billur bir avize ve bir büyük ayna ve Giridkârî ağaçdan ma'mûl beş mumlu bir çift şamdan ve üç aded usturuma şilte ve on yedi aded cedit yorgan ve dört musta'mel yorgan ve sekiz aded başyastığı ve yünden ma'mûl iki aded keçe ve bir mısır hasırı ve saman memlu altı aded beledî yastık ve iki aded post ve oniki aded levha ve kilar ve matbahında mevcûd üç aded rûgan-ı zeyt küpü ve altı aded yağ destisi ve yağ dökmek için iki aded demir burgu ve yedi aded aşura küreği ve kebir zahire anbarı ve kırk beş kıyye nuhâsdan ma'mûl kebir bir aşure kazganı ve onaltı kıyye diğer aşura kazganı ve onikişer kıyye üç aded nuhâs kazgan ve üç aded kebir ve evsat ve sağıresini ve üç aded kebir nuhas lenger ve dokuz aded kebir kapaklı sahan ve bir tunç sefer tası ve bir nuhas kahve yedeği ve bir nuhas çameşuy leğeni ve bir nuhas güğüm ve nuhas leğen ibrik ve bir kebir nuhas ibrik ve yedi aded nuhas karavan ve bir nuhas kebir güğüm ve bir nuhas kulblu tas ve üç nuhas kupa ve maşraba ve bir kebir nuhas tas ve bir nuhas süzeği ve dört kapaksız sahan ve dört tencere ma'a kapak ve iki kadayıf tebsisi ve bir kebir pekmez tavası ve sâir eşya-i mevcûde..."

Fatma Hanım Sultan ibneti Melek Ahmed Paşa Vakfı'na ait 7 Şaban 1128 H./27 Temmuz 1716 M. tarihli vakfiye'de eczâ-i mevkûfe (vakfedilen cüzler)in gerektiğinde tamir olunması için günlük 4 akçe ile bir mücellid (ciltçi) tayin edilmesi şart kılınmıştır(VGMA,573:75-9).

Fındıkzâde Ahmed İshak Efendi Vakfı'na ait 29 Muharrem sene 1220 H./1805 M. tarihli vakfiyesinde (VGMA,629:663-460); vakfın şahitler huzurunda kurulup tescil mütevellisine teslim edildiği sırada vâkıfın vakfettiği nukûdun yanı sıra kitap, bakır eşya, giyecekler ve silahların sayıldığı, özellikle sadece taşınır eşyanın vakfedildiğini gösteren bir örnek olması bakımından önem arz etmektedir.

"...deyu ta'yin-i şerâyit ve kuyûd ve tebyin-i ma-

sârif ve uhûd birle menzil-i mezkûr ve mârrü'l-beyân nukûd ve kütüb ve evânî-i nuhâsiyye ve esvâb ve eslihedan her birini fâriğan anı'ş-şevâğil mütevellî-i merkûme ref' ve teslim eylediğimde ol dahi ber-vech-i muharrer her birini vakfiyyet üzere tesellüm ve kabul vesâir mütevellîler evkâfda tasarruf eyledikleri gibi zabt ve tasarruf eyledi..."

Teberrûkât eşyaları ile ilgili bazı örneklerin sunulduğu vakfiyelerde de görüldüğü üzere, vâkıfların gerek hayrat binalardaki günlük yaşam sırasında, gerekse dini törenler gereğince kullanılan değişik cins ve türde birçok eşya vakfettikleri görülmektedir. Söz konusu vakfiyelerden de anlaşıldığı üzere, vakfedilen eşyaların sayıları, yapım malzemeleri, yapım teknikleri, ortalama ölçüleri, kullanım yerleri, bakımı ve onarımı, eşyalarla ilgili görevlendirilen kişiler (örn. *kütüb-ü hâfız* =kitapları koruyan kişi), bunlar için tahsis edilen vazifeler hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Bu eşyalar o günün koşullarında; bağışlandığı yapı için özel yaptırılabilirdiği gibi (minber, mihrap için şamdanlar vb) tarikatların seremonilerinde kullandıkları özgün eşyalar (taç, alem vb.) veya sıradan günlük kullanım eşyası olarak da olarak karşımıza çıkmaktadırlar (kap, kacak, halı, kilim vb).

Vakfedilen bu eşyalar vâkıf tarafından vakfiye içerisinde sayılarak kaydedildiği gibi,⁽⁴⁾ bazen de bir yerdeki hayrat yapılar ve buralarda bulunan eşyaların kaydedildiği müstakil teberrûkât defterlerinin varlığı da söz konusu olabilmektedir.⁽⁵⁾

Örneğin Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivinde bulunan başlıca bir araştırma konusu olabilecek 929 numaralı, 12 Zilkâde 1262H. / 21 Ekim 1846 M. tarihli defterde; Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han Hazretlerinin Câmi'-i Şerifi, İmâreti ve Türbesi, Ebu Eyyüb el-Ensârî Hazretlerinin Câmi'-i Şerifi ve Türbesi, Sultan Selim Han Hazretlerinin Vâlîde-i muhteremeleri Vâlîde Sultan Hazretlerinin yaptırmış oldukları Câmi'-i Şerif, Türbe, imâret, sebîl ve mektebinin teberrukâtı, İstanbul'da Eba Süfyan-ı Kebir Câmi'-i Şerifi yanında bulunan cennetmekân Sultan II. Selim Hazretlerinin Türbe-i Şerifleri ;Sultan III.Murad Han'ın Türbesi, Şehzade Mustafa ibn-i Sultan Mehmed Han'ın Türbesi, Beşiktaş'da Abbas Ağa Câmi'-i Şerif'inde Şeyh Vefa Hazretlerinin teberrukâtı, Sultan I.Mehmed Han'ın İstanbul'da Eba Süfyan-ı Kebir Câmi'i Şerifi yanının-

4. Karaman'da "Karaman oğlu İbrahim Bey bin Mehmed Bey Vakfı"na ait 835 H.(1432 M. tarihli vakfiyede "(İmaretin Demirbaşları) vâkıf İbrahim Bey, bu imaretin her türlü ihtiyacını temin için emir buyurdu ve altısı büyük olmak üzere (30) parça kilim, yaygı, halı ve seccade matbah için dört adet büyük bakır kazan, dört adet bakır çömlek, berrani denilen iki kap, elli parça bakır sahan, elli parça bakır çanak, dört adet yağ tavası dört adet kevgir beş adet yastık ve beş adet döşekten ibaret olan demirbaş eşyayı imarete lütfetti".(VGMA,2113:336-66)

5. Arslan, Y. (2006), "Teberrûkât Vakfiye Defteri 1340", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, S.1,s,133-164, Çankırı Araştırmaları Merkezi, Çankırı.

daki İmareti ile Sultan IV.Murad Han;Valide Sultan, Valide-i Sultan Osman ve Sultan Murad'ın eczâsı ve diğer bazı mühim türbelerin teberrûkâtlarının daha sonraki dönemlerde kaydedildiğini göstermektedir. (Bayram 2000:420-427)

4. Evkâf İdaresince Teberrûkât Eşyaları İle İlgili Farkındalığın Başlaması

İnsanların her türlü kaygıdan uzak sadece Allahın rızasına nail olabilmek için insanlık yararına sunduğu bu eşyalar, giderek tarihi eser özelliği kazanınca cami ve mescitlerde korunamamış, hırsızlık olaylarının ana malzemesi haline gelmiştir.

Görüldüğü üzere vakıf geleneği ile birlikte başlayan insanların inançları gereği muhtaç olan kişinin kulanımına sunulan ve eski eser kavramının oluşmasına paralel zamanla etnoğrafik eser, tarihi eser tanımlaması içinde yer alan⁽⁶⁾ *teberrûkât eşyalarının* çoğu, döneminin sanat özelliklerini yansıtan birer kültür varlığı niteliğinde olup, bugün pek çok yerli - yabancı müze ve koleksiyonun başlıca eserleri arasında yer almaktadırlar.

Halkın inancına binaen bağışladığı teberrûkât eşyaları, zamanla yüklendiği anlam gereği de Evkaf İdaresine yeni sorumluluklar getirmiştir. Hammedzade H. Hamdi Paşa'nın vakıf eserlerle ilgili hazırlayıp sadarete sunduğu Lâyhada teberrûkât eşyaları ile ilgili " kayyim ve diğer görevlilerin vazife yaptıkları camilerin onarımları, hali hazırdaki durumları ile teberrûkât eşyasının sayımı konularında hazırlayacakları defterleri Nezaret'e takdim etmelerinin" talep edilmesi bu konuda var olan duyarlılığın dile getirmesi açısından oldukça önemlidir. (Öztürk: 202; H. Hamdi Paşa 1327:30-31).

Ayrıca buldukları yerde sürekli hırsızlığa, dolayısıyla kaçakçılığa maruz kalan *Teberrûkât Eşyaları* dönem dönem toplanarak depolara alınmış, Evkaf için zorunlu ve belki sıradan olan bu çalışmalar zamanla ülkemizde müzecilik ve koleksiyonerlik gibi diğer disiplinlerin oluşmasına da temel teşkil etmiştir.

a) Evkâf'da Teberrûkât Eşyalarından Oluşan İlk Müzeler

Batıda 18. yüzyılda başlayan eski eser biriktirme geleneği, ülkemizde neredeyse yüzyıllık bir gecikme

ile 19.yüzyılda başlar. Avrupa müzeleri 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında yeni bölümler açarak, Selçuklu ve Osmanlı eserlerine olan taleplerini artırırlar. Buna istinaden Türk- İslam eserlerine yönelik eser kaçakçılığı da baş gösterir (Karaduman 2007: 46).⁽⁷⁾

Evkâfdaki müzeciliği tartışmadan önce Osmanlıda ilk müzelerin kurulmasına da kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Avrupa'da başlayan antikite (Yunan ve Roma Medeniyeti) ile ilgilenme, koleksiyonlar oluşturma, eser toplama ve müzecilik gibi çabaların, Osmanlı Devleti'nde 1839 Tanzimat'tan sonra başladığı görülür (Bahrani 2011:150).

Modern anlamda ilk müzecilik çalışmaları ise 19. yüzyılın ortalarında başlar. Sultan Abdülmecid'in bir gezi sırasında gördüğü mermer parçalarının, verdiği emirle İstanbul Aya İrini'ye taşınmasıyla ve Ahmed Fethi Paşa'nın gayretleriyle müzeciliğe ilk adım atılır. Maarif Nazırı Saffet Paşa tarafından 1869'da Aya İrini *Müze-i Hümayûn* adı ile ziyarete açılır (Nazır 2010:99).

Müze müdürü olan Alman Antony Dethier'in 1874 yılında yayımlandığı kabul edilen ilk eski eser (âsâr-ı âtikâ) nizamnâmesinde, Osmanlı topraklarından toplanan eserlerin İstanbul'da kurulacak bir müzede korunması gerektiği bildirilirken, sikkelerin ise bunun dışında bırakıldığı ifade edilmiştir (Eldem 2011: 319). Dethier'in bu dönemde Truva'dan götürülen eserlerle ilgili olarak, geri getirilmeleri konusunda mücadele verdiği, bir kısmının geri alınmasında önemli rol oynadığı bilinmektedir (Nazır 2010:102).

Daha sonra 1880 yılında Çinili Köşk müze haline getirilerek hizmete açılır. Dethier'in ölümü nedeniyle boşalan göreve 1881 yılında Osman Hamdi Bey getirilerek 1910 yılına kadar bu görevini sürdürür. Osman Hamdi Bey'in müdürlüğü sırasında 1874 tarihli nizamnamedeki eksiklikleri gidererek yeni nizamnameyi 1884 yılında yürürlüğe koyar. Üçüncü olarak adlandırabileceğimiz 1906 yılında yayımlanan ve 1973 yılına kadar yürürlükte kalan Âsâr-ı Atika Nizamnâmesi ile İslam Eserlerinin de korunması gerektiği kabul edilerek eski eserlerin yurtdışına çıkarılması yasaklandığı gibi iç piyasada da denetimi başlatılır. Bunun nedenine gelince bu

6. 1869'de çıkarılan "Âsâr-ı Atika Nizamnamesi" ile eski eser kaçakçılığını önlemek için ilk adım atılmış, 1906 yılına kadar âsâr-ı atika denince sadece arkeolojik eserler akla gelirken, 1906 Nizamnamesi ile bu sürece etnoğrafik eserler de katılmıştır (Karaduman 2007:73-81) .

7. Gebze Çoban Mustafa Paşa Camisi'nin dört tunç feneri, Niksar'da bir caminin şamdanlarının kırılması, Karaman İbrahim Bey Türbesi'nin mezarlarının kırılması, Konya Beyhekim Camisi'nin çini mihrabı ve seccadelerin çalınması, Akşehir'de Seyid Mahmud Hayrani Türbesi'nden bir ahşap sandukanın çalınması bu dönem yaşanan olaylar arasındadır. Ayrıca bkz(Bayram 1988).

dönem Osmanlısında Avrupa modernleşmesinin etkisiyle bazı değişimlerin yaşanmasının yanı sıra, Osmanlı düşüncesinin merkezinde, İslami kültüre yönelmenin yer aldığı görülür. 1914 tarihli belgede Osmanlı yöneticileri ve kültür liderlerinin İslamî mirasa giderek artan ilgileri formülize edilmiştir. Kurulan özel komite marifetiyle, İslamî tarih mirasına ait eserler kayıt altına alınarak (fotoğraf, çizim, plan vb.) söz konusu eserlere ait envanter hazırlanması çalışmaları başlatılmıştır (Çelik 2011:469).

Araştırma konumuzu oluşturan, taşınır İslami kültür varlıklarının bir boyutunu oluşturan teberrûkât eşyaları kavramının yeni bir anlam kazanmasında, bu düşünsel alt yapıların rol oynadığı da kabul edilebilir.

O yıllarda imparatorluğun vakıf yapılarında da *teberrûkât eşyaları* bir başka tanımla “müzelik eserler” bulunuyordu. Dönemin Evkâf Nâzırı Hayri Efendi'nin öncülüğünde bir komisyon kurularak bu eserlerin toplanması kararlaştırılır. Mehmet Ziya, İbnülemin Mahmut Kemal (İnal), Reşat Fuat, İsmet Armenak ve Ahmet Hakkı Bey'lerden oluşan bir komisyon kurulur. Bu komisyonca 1911–1914 yıllarında yoğun bir çalışma yapılarak cami, mescit, medrese, dergâh ve türbe gibi imparatorluğun uzak bölgelerinde bulunan yapılardaki teberrûkât eşyalar incelenir ve gerekli bağlantılar kurulur. Bu çalışma sonunda toplanan yazma eserler, madenî eserler, çini kapacak ve halılardan oluşan *Evkâf-ı İslâmiye Müzesi* (bugünkü Türk ve İslâm Eserleri Müzesi) kurulmuştur. Kaçakçılık endişesi ya da diğer bazı nedenlerle Anadolu'dan daha önceleri *Müze-i Hümayûn* olan İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne gönderilen eserler ile Evkâf-ı Hümayûn tarafından Anadolu'dan ve bazı türbelerden toplanan halkın söylemiyle “antika” sayılabilecek “tarihi değeri hâiz” Kur'an, rahle, minber, tarikat eşyaları, müzik aletleri, vakfiyeler, ahşap dolap nişleri, yazma, vb. 3706⁽⁸⁾ eserlerden oluşan koleksiyon Süleymaniye Câmisi İmaretinde 14 Nisan 1332/ 27.04.1914 tarihinde resmen açılan Evkâf-ı İslâmiye Müzesi'nde sergilenir (Karaduman 2007:20).

Bu müzeye ilişkin hazırlanmış bir talimatnamede (VGMA, 949:48-6641); müzenin açılma amacının *teberrûkât eşyalarını* toplamak ve teşhir etmek olduğu ifade edilmektedir.

“...Evkâf-ı İslâmiye Müzesi'nin maksad-ı tesisi ve suret-i idaresi beyânındadır.

Madde: Evkâf-ı İslâmiye Müzesi'nin maksadı tesisi bilumum hayratı şerife ve mahalli sairedeki teberrûkât ve eşya-i vakfiye meyânında âsâr-ı kadîme-i nâdire ve nefise-i İslâmiye'den icab edenleri celeb ve celb ile teşhirden ibarettir...”

Evkâf'ın ilk müzesi olan, içinde yüzlerce vakıf kültür varlığını barındıran, *İslam-ı Evkâfiye* Müzesi Vakıflardan alınarak, Kültür Bakanlığı'na devredilir. Türk ve İslam Eserleri Müzesi adıyla 1927'de tekrar düzenlenen müze, 1980'li yıllarda bu günkü yerine, Sultanahmet'deki İbrahim Paşa Sarayı'na taşınarak Türk-İslâm Eserleri Müzesi adını alır (Önder 1992: 13-15).

Teberrûkât eşyalarının ikinci kez toplanması 13/12/1925 tarihinde yürürlüğe giren 677 numaralı “Tekke ve Zâviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun”la başlar. Kapatılan bu binalardaki kültür varlıkları müze ve kütüphanelere alınarak koruma altına alınmaya çalışılmıştır.⁽⁹⁾

Teberrûkât eşyalarının el veya yer değiştirme trafiğinde 2845 sayılı “Cami ve Mescitlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescit Hademesine verilecek Muhassasat Hakkındaki Kanun” da etkili olur.⁽¹⁰⁾ Bu kanunla birlikte bir çok cami ve mescidin satılırken içindeki teberrûkât eşyasından bazılarının diğer camilere verildiği çoğunun da satıldığı 20/11/1935 gün 172779/6 Sayılı Muhasebat Müdürlüğü'nün Genel Buyrukları karşılığı olarak Erzincan Evkaf Müdürlüğünden Evkaf Umum Müdürlüğüne yazılan bir cevabi yazıdan anlaşılmaktadır (HAYİŞL 1936:213-2500).

Şöyle ki; ... *tasnif dolayısıyla kadro haricinde kalan cami ve mescitlerin içerisinde bulunan eşyalar teşekkül eden komisyon huzuru ile tespit edilmiş ve kadro dahilinde bulunan cami ve mescitlerin ihtiyacına mebni mefruşat tamamen tevzi edilerek zabıt varakalarına işaret edilmiş, diğer işe yaramayan eşyanın da satılmasına komisyonca karar verilmiştir⁽¹¹⁾ ...2/6/1936*

8. (VGMA,2213)

9. 1926 yılında Konya'daki Mevlana Tekkesinin, Hacı Bektaş Tekkesinin müzeye çevrilmesi ise içindeki eşyalarla birlikte korumaya alınması bu konuda önemli bir adımdır.

10. Madde 1- Evkâf Umum Müdürlüğüne, Cami ve Mescidler hakiki ihtiyaca göre tadilen ve zaman ve mekan itibarıyla birleştirilmesi kabil olan vazifeler birleştirilmek ve hizmetlerin icaplarına göre lazım gelen nakiller yapılmak suretiyle hademe kadroları tespit olunur. Tasnif harici tutulacak cami ve mescidler usul ve mevzuata göre kendilerinden başkaca istifade edilmek üzere kapatılır (15 Teşrin-i sâni 1935 tarih, 3163 sayılı resmi gazete)

11. Erzincan'da Kurşunlu, Kırtıloğlu, Ömer Efendi, Bey Bağı, Şaban Ağa-Ali Reis, Mevzune Hanım, Molla Güzel Salihye, Abdülkerim Cami, Taşçı Mescidine ait toplam 42 adet teberrûkât eşya (ahşap, bakır, tunç şamdanlar, lambalar, levhalar vb.)

Vakıflar Genel Müdürlüğü yaklaşık elli yıllık bir aradan sonra 1967 yılında restorasyonu yapılan vakıf eserlerden getirilen taş kitabeler, mezar taşları, dekoratif inşaat malzemeleri, çiniler, aydınlatma araçları, tavan süslemeleri, künde-kârî ahşap işçiliğinin ince üslubunu yansıtan eserler, tuğralar, ahşap eserler gibi mimari elemanların yanı sıra ölçü aletleri (ahşap ve alçı) rahleler, madeni eserler (gülabdan, buhurdan, şamdan, sancak ve alemler, ibrikler, mangallar) gibi bir çok teberrükât eşyasını barındıran İstanbul'da Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi içerisinde bulunan medresede Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi adıyla yeni bir vakıf Müzesini hizmete açar. Ancak burası daha sonraları gelen malzemelerle müzeden çok bir depo- müze işlevi görmeye başlamıştır. Günümüzde yaklaşık 2000'in üzerinde eser barındıran, Sanat ve Tarih kategorisinde değerlendirilen müze, vakıf eserlerin belleğini oluşturacak nitelikte objeleri barındırması açısından oldukça önemlidir.⁽¹²⁾

Tekke ve türbelerin kapatılmasından sonra vakıf eserlerden toplanan birbirinden değerli yüzlerce yazma ve hat eseri Şehzadebaşı'ndaki Şehzade Cami'nin imaretindeki vakıf teberrükât ambarlarında toplanır. Türk ve İnşaat Sanat Eserleri Müzesi'nin kurulmasından sonra bu eserlerin de ayrı bir müzede değerlendirilmesi İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü İhsan Erzi tarafından düşünülmüş, teşhir edilecek eserler İbrahim Hakkı Konyalı başkanlığında bir komisyon tarafından seçilerek envanterlenir. 1969 yılında İstanbul'da Vakıf Hat Sanatları Müzesi adıyla Vatan Caddesi'nde bulunan Sultan Selim Medresesi'nde açılan bu müzede söz konusu eserler sergilenir. 1984 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilen Bayazid Medresesine taşınan müzede 3 binin üzerinde birbirinden değerli el yazmaları, Kur'an-ı Kerimler, hilyeler, levhalar bulunmaktadır.⁽¹³⁾

Teberrükât eşyaları kapsamında değerlendirilen vakıf kültür varlığı elyazması eserler şüphesiz sa-

dece bu müzeye konan eserlerle sınırlı değildir. Osmanlı Devletinde başta yönetici kesim olmak üzere birçok hayırsever tarafından yaptırılan cami ve medreseler yanında inşa ettirilen vakıf kütüphanelerde de birçok kitabın vakfedildiği görülür.⁽¹⁴⁾

13/12/1925 tarihinde yürürlüğe giren 677 numaralı "Tekke ve Zâviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun"la kapatılan bu binalardaki vakıf kitapları ve vakıf kütüphanelerdeki kitapların hepsi eski adıyla Maarif Vekaleti, yeni adıyla Milli Eğitim Bakanlığı'ndan ayrılarak kurulan ve şimdiki adı Kültür ve Turizm Bakanlığı olan Kültür Bakanlığına geçmiştir.

Bu kütüphanelerden çok azı Vakıflar Genel Müdürlüğü denetiminde kalabilmiştir. Örneğin "Necib Paşa Vakfı"ndan olan İzmir-Tire'deki Necib Paşa Kütüphanesi, İbrahim Hakkı Konyalı tarafından adına bir kütüphane açılmak şartıyla Genel Müdürlüğü-müze bağışlanan kitaplar ve belgelerden oluşan İstanbul Üsküdar Selimiye Külliyesi içindeki İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi ve 1924 yılında, Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Umum Müdürlüğü olarak kurulan Genel Müdürlük Merkez Kütüphanesi bugün içlerinde değerli el yazmaları barındıran kütüphaneler olarak araştırmacılara hizmet vermektedir.⁽¹⁵⁾

1974 yılında Mazbut ve Mühlak Vakıflardaki teber-rükât eşyası hakkında Yönetmeliğin 23. Maddesi gereğince, teberrükât eşyasının üçüncü toplanma dönemi diyebileceğimiz bu dönemde, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce bu eşyalar İstanbul'da Yeni-kapı Mevlevihanesi'nde, Ankara'da ise Vakıflar Genel Müdürlüğü eski hizmet binası altındaki bir depoda toplanır.⁽¹⁶⁾

Ne yazık ki 7 Mayıs 1997 tarihinde Yeni Kapı Mevlevihanesi'nde meydana gelen yangında buradaki, birçok önemli teberrükât eşyası zayi olur.⁽¹⁷⁾

12. Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'nin kurulmasına karar verildikten sonra Vakıf teberrükât ambarlarından müzelik eserler toplanmıştır. Anadolu'daki vakıf anıtlarını restore eden Y.Mimar Yılmaz Önge bu onarımlarda müzelik olan ve restorasyonlarda kullanılmayacak eserlerin buraya gönderilmesini sağlamıştır. Ayrıca İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü mimarları da restorasyon çalışmalarında müzelik olan mimari parçaları da buraya göndermiştir. Müzenin hazırlık çalışmalarına 1966 yılında başlanmış ve kısa süre içerisinde müze 3 Mayıs 1967'de ziyarete açılmıştır. Teşhir ve tanzim için külliye'nin derşanesi ile medrese hücreleri ve avlulardan yararlanılmıştır. Avluda büyük ölçüde mimari taş eserler, revaklarda kitabeler ve tuğralar sergilenmiştir. Müzenin belli başlı bölümleri alçı kalıp örnekleri, mimari taş parçalar, tuğra ve kitabeler, madeni şebekeler, alçı pencereler, çini kaplamalar, ahşap mimari parçalar ve kapılar, yapılar da kullanılan yapı elemanları, sancak kubbe, minare alemleri, aydınlatma araçları ve teberrükât eşyalarından meydana gelmiştir.

13. Söz konusu müze restorasyon, teşhir ve tanzim çalışmaları nedeniyle 22/01/2008 tarih ve 102 sayılı onayla ziyarete kapatılmıştır. 14. Osmanlı ülkesinde 276 kütüphanede 73.770 yazma olmak üzere 12.852 adet kitap bulunduğu (Öztürk 1995:393; Gültepe 1987:29-30) öğrenilmektedir.

15. İki binin üzerinde değişik tefsir, hadis, devrin ilimleri ile ilgili yazma ve basma eser mevcuttur.

16. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Kurtuluş Sırtı Ziya Gökalp Caddesinde bulunan, yap-işlet-devret modeliyle şimdi otel olan, eski hizmet binasıdır.

17. Yapılan tespitler sonucunda 62 aded kilim ile 54 aded halının bulunamadığı ve söz konusu eserlerin yangın öncesinde çalınmış olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur. 27.3. 1998 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde New York III. Asya Sanatları Fuarında İngiliz Antikacı Oliwer Hoare tarafından 72 env. nolu panonun satışa çıkarıldığının öğrenilmesi üzerine derhal müdahale edilmiş, (FBI ve Scotland Yard işbirliği ile) diğer dört panonun da kendisinde olduğunu "ceza müeyyede ile sonuçlanacak olan soruşturmadan

Yine bu dönemde Anadolu'da bazı illerde cami ve mescitlerden toplanan tarihi değere haiz *teberrûkât eşyalarının* Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı müzelerde emaneten bekletilmesi için bırakıldığı⁽¹⁸⁾, bazen de Vakıflar Meclisi Kararı ile ilgili müze koleksiyonuna veya talep eden başka bir kuruma bağışlandığı görülmektedir.⁽¹⁹⁾ Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı müzelerde bekletilen bu eserler bölgelerinde vakıf müzeleri kurulan illerde geri alınmış olup, bazı illerde halen bekletildiği tespit edilmiştir.⁽²⁰⁾

Teberrûkât eşyalarının hatırı sayılır derecede büyük bir bölümünü oluşturan halı ve kilimlere gelince; bu eşyaların (eserlerin) camilerden alınmasını önlemek, halı sanatı örneklerini yeni nesillere aktarmak ve bunları inceleyerek kültür tarihimizi aydınlatarak kültürel mirasımızı korumak, ilim adamlarına yardımcı olmak üzere, tarihi değeri olan halılar, dönemin bazı sanat tarihçilerinin verdikleri rapor neticesinde toplanarak İstanbul-Sirkeci'deki IV. Vakıf İş Hanı'nın bodrum katındaki depoya ve Yeni Cami Hünkâr Kasrı'na getirilir. 1979 yılında İstanbul-Sultanahmet Camii Hünkâr Kasrı'nda Halı Müzesi'nin ilk nüvesi oluşturularak, 1982 yılında müze olarak açılır. Sultanahmet Camii güney bodrumunda bulunan Deve Hanı ise restore edilerek, Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar Müzesi olarak hizmete sunulur.

b) Teberrûkât Eşyaları İle İlgili Bazı Mevzuatlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra, vakıfların idaresi, din eğitimi ve dini yayınlar da dahil olmak üzere din hizmetlerini yürütme görevi 2 Mayıs 1920'de kurulmuş olan Şeriye ve Evkaf Vekaleti'ne verilmiş daha sonra 3 Mart 1924 tarihinde 429 sayılı kanun ile de kaldırılmıştır. Bunun yerine Diyanet İşleri Reisliği, Vakıfların yönetim ve idaresinden sorumlu Evkâf Umum Müdürlüğü kurulmuştur. Böylelikle cami ve mescitlerin mülkiyetleri Vakıflar Genel Müdürlüğüne, idaresi ve görevleri

neyini işleri ise Diyanet'e bırakılmıştır.

13 Haziran 1931'de kabul edilen 1827 sayılı Bütçe Kanunu'nun 6. Maddesiyle cami ve mescitlerin idaresi tekrar Evkâf'a bırakılmış ve 4 Ocak 1932 tarih ve 670 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile de bu durum teyit edilmiştir (Onay 2009: 53).

23 Mart 1950 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 2800 Sayılı Teşkilat Kanunu'nda yapılan değişiklikte tekrar bu görev Diyanet'e verilmiş, cami görevlilerinin maaşı genel bütçeden karşılanırken, mazbut vakıflara ait camilerin aydınlatma, ısıtma ve bakım giderlerinin Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce Diyanet bütçesine aktarılacak ödenekten karşılanması kararlaştırılmıştır. Böylelikle *teberrûkât eşyası* Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yanı sıra Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da kucağında bulunduğu bir sorun haline gelmiştir.⁽²¹⁾ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mülkiyeti kendisine ait bu cami ve mescitlerdeki tarihi değere haiz halı ve kilimlerin tespitinin yapılması Kültür Bakanlığı müzelerine devri ile ilgili olarak 1993 yılında başlattığı çalışma, bu konuda yetişmiş uzman eksikliği, ödenek yetersizliği gibi nedenlerden dolayı birkaç il haricinde sonuca ulaşamamıştır (Karaduman 2007:51).

Teberrûkât eşyası ile ilgili sorunların Osmanlı'da olduğu gibi Cumhuriyet Dönemi'nde de zaman zaman meclis gündemine taşınmıştır. 17. Dönem Erzurum Milletvekili Hilmi Nalbantoğlu camilerde bulunan teberrûkât eşyalarının envanterlerinin yapılması ve bu eşyalardan oluşan müzelerin açılması konusunda öneriler sunmuştur. Bu dönemde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden sorumlu Devlet Bakanı Kâzım Oksay ise cevabında, mazbut ve mülhak vakıf, cami ve mescitlerdeki teberrûkât eşyasının tespiti, numaralandırılması, değerlendirilmesi ve korunması işlemlerinin 30.6.1974 gün ve 14931 sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe konulan «Mazbut ve Mülhak Vakıf, Cami ve Mescitlerdeki Teberrûkât Eşyası Hakkında Yönetmelik»

vazgeçildiği takdirde" panoları iade edeceğini bildirmiş ve daha sonra Kültür Bakanlığınca Genel Müdürlüğüne iade edilmiş olup, halen Ankara Vakıf Eserleri Müzesinde sergilenmektedir. Böylelikle Mevlevîhanedeki yangın öncesinde bir hırsızlık olayı gerçekleştirildiği kanıtlanmış olmaktadır. Nitekim bu depoda bulunan Divriği Ulu Cami Hünkâr mahfilinin korkuluk panolarından beş adedinin ele geçirilmesi ile bu tezin doğruluğu kanıtlanmıştır.

18. Halen 1000'in üzerinde eserin Kültür Bakanlığına bağlı bu müzelerde bekletildiği bilinmektedir.
19. Dolmabahçe Camii Hünkâr Kasrı'nda açılan Deniz Müzesi için biri Kılıç Ali Paşa Cami kubbesinde asılı, eski teberrûkât defterinin 26. sırasında kayıtlı 1,5 m. boyunda bakırdan mamul üzeri yaldız ziynetli , tulani altı adet kırmızı renkli camlı, üzeri kitabeli, altı adet zincir ile kubbeye asılı, diğer bir benzeri de Kasım Paşa Cami kubbesinde asılı tungdan yapılmış fenerin İdare Meclisi'nin 19/01/1948 gün 41/38 sayılı kararı ile Millî Savunma Deniz Müsteşarlığı yetkililerine teslim edildiği belirtilmektedir (VGM/HAYİŞL 1948:211/1937-1947).
20. Örneğin 23.07.1997 tarih 795/811 sayılı Vakıflar Meclisi Kararı ile 1 adet Kur'an-ı Kerim, 1 adet alem, 2 adet halı seccade Niğde Müzesine bırakılmıştır. Örneğin Konya Müzesi ile Vakıflar Bölge Müdürlüğü arasında imzalanan birkaç maddelik protokolle 28 eserin emaneten bırakıldığı dikkati çekmektedir. 11 Ekim 2002 tarihinde emaneten Uşak Arkeoloji Müzesi'ne teslim edilen Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne ait 210 Halı, 4 şamdan, 1 Kur'an-ı Kerim, 1 Kule saatinin emanet bırakıldığı, 2006 yılında müze depo sununda bulunan halılardan 71'nin hırsızlığa maruz kalmış olup, diğer eserler Ankara'ya nakledilmiştir. Sivas Gök Medrese'nin müze yapılması çalışmaları devam ettiğinden halen Sivas Müzesi'nde 799 adet, (halı, kilim, ahşap, maden, el yazması eserler) teberrûkât eşyası bekletilmektedir.
21. Cami ve mescitlerde bulunan eşya ve demirbaşlar ile mazbut ve mülhak camilerde bulunan teberrûkât eşyasının bakımı ve korunması ve görevlilerin giyim tarzlarının belirlenmesi gibi işleri yürütmek üzere Donatım Şube Müdürlüğü kurulmuş, 1984'teki yeni düzenleme ile bu görev İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığına bağlı Malzeme Şubesi Müdürlüğü olmuştur (Onay 2009:57).

hükümlerine göre yapıldığını, konuyla ilgili olarak toplanan eşyalardan müzeliğin olanların mevcut Vakıf Müzelerine gönderildiğini ve bazı yeni müzelerin açılması ile ilgili çalışmaların sürdürüldüğünü ifade etmiştir (Ek.1).

Yine 1998 yılında Meclis Genel Kurulunda Teberrükât Eşya Hırsızlığının Önlenmesi başlığı ile gündeme gelmiş ve ülkemizde eski eser hırsızlığının en yoğun yapıldığı mekânlar arasında Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait cami, mescit ve türbe gibi yapılar yer almaktadır. Buralardan çalınan eserlerin fotoğraf ve envanter kayıtları bulunmadığı için yurtiçinde ve yurtdışında aramasının sağlıklı yapılamadığı belirtilmiştir. Bu çerçevede Vakıflar Genel Müdürlüğü uyarılmış, bu eserlerin fotoğraf ve envanterlerinin yapılması eserlerin çalınması durumunda işlemleri yürütecek bir büronun kurulması istenmiş ve ileri aşamada kendi müzelerini kurarak eserlerin korunmalarının sağlanması tavsiye edilmiştir (TBMM 1998:59).

Gerek Vakıflar Genel Müdürlüğü, gerekse Diyanet İşleri Başkanlığı, kendi sorumluluklarına ait cami ve mescitlerde bulunan söz konusu teberrükât eşyalarının sayımı, bakımı ve muhafazası ile ilgili işlemleri düzenlemek amacıyla ortaklaşa yapılan çalışmalar sonucunda yönetmelikler hazırlayarak uygulamaya koymuşlardır.⁽²²⁾

Vakıflar Genel Müdürlüğü, teberrükât eşyası konusunda kendi içinde bu kısır döngüleri yaşarken, meydana gelen hırsızlık olayları ve yurt dışına kaçırılan eserler ve buna karşı üretilemeyen köklü çözümler nedeniyle bir çok platforma eleştirilerin yöneltildiği bir kurum halini almaya başlar (Karaduman 2002:46-55).

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün sorumluluğundaki Tarihi Eserlerin Korunması hakkındaki Sayıştay Raporunda⁽²³⁾ da teberrükât eşyaları ile ilgili sorunlara dikkat çekilerek (Sayıştay Dergisi 2004:147) kurum içinde sorunun kaynağı ve çözüm önerilerine şöyle;

Taşınır tarihî eserlerin korunması konusunda kanunlarla (VGM)Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne verilmiş açık bir görev bulunmadığı. "Diyanet İşleri Başkanlığınca İdare Olunan Cami ve Mescitlerdeki Teberrükât Eşyası Hakkında Yönetmelik"e göre, taşınır kültür varlıklarının tescili yapılmaktadır. "VGM Merkez Teşkilâtı Görev, Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik"te Abide

ve Yapı İşleri, Hayır İşleri ve Sosyal Hizmetler ile Kültür ve Tescil Daireleri Başkanlıklarına da bu konularda bazı görevler verildiği ve "Camilerin Bakım, Onarım, Temizlik ve Çevre Tanzimi Yönetmeliği" ile "Diyanet İşleri Başkanlığınca İdare Olunan Cami ve Mescitlerdeki Teberrükât Eşyası Hakkında Yönetmelik"te güvenliğe ilişkin bazı düzenlemeler bulunduğu, bunun dışında mevzuatta güvenliğe ilişkin herhangi bir hüküm bulunmadığına değinilmiştir.

Yine aynı raporda Vakıflar Genel Müdürlüğü Merkez Teşkilâtı Görev Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik ile taşınır tarihî eserlerin korunmasına yönelik olarak üç ayrı daire başkanlığına bağlı üç şube müdürlüğüne benzer görevler verildiği, Abide ve Yapı İşleri Daire Başkanlığı Etüt Proje Şube Müdürlüğü'ne, taşınır tarihî eserlerin tespit, tescil ve tasnifi yapma görevi verildiği halde bu görevin Şube Müdürlüğü'nce yapılmadığı ve benimsenmediği, Hayır İşleri Şube Müdürlüğü'nün ise sadece teberrükât eşyası sayım listeleri ile ilgilendiği, şeklinde tespit yapıldıktan sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne taşınır tarihî eserlerin tespit, tescil, envanter, bakım, onarım ve güvenliği konusunda açık yasal görev verilmediği, sadece yönetmeliklerle, taşınır eserlerin sahibi olmaktan kaynaklanan bazı görevlerin üstlenildiği, taşınmaz tarihî eserlerin korunmasında, birden çok kurumu (Kültür bakanlığı, Diyanet İşleri vb.) ilgilendiren alanlarda koordinasyonun sağlanmasına yönelik işbirliği ortamını yaratacak girişimlerin geliştirilmesi ve teşvik edilmesi gerektiği, yönetmeliklerle kurum içi yetki, görev ve sorumluluk çakışmalarını engelleyecek düzenlemeler yapılarak, taşınır ve taşınmaz tüm tarihî eserlerin korunması için gerekli olan bütün prosedür ve işlemleri ayrıntılı olarak düzenleyen ve değişen koşullara uygun olarak güncellenen rehberler oluşturulması, bu prosedürlere uyulmasını güvence altına alan iç kontroller geliştirilmesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün taşınır eserlerin korunması ve sergilenmesi konusundaki sorumluluklarının netleştirilmesi önerilmiştir. Söz konusu rapordaki diğer önemli bir tespit de teberrükât eşyaları ile ilgili sorumluluğun üç değişik şubeye paylaştırılmasına rağmen sorumluluğun benimsenmediği yönünde olmuştur.⁽²⁴⁾

4. Vakıf İdaresince Teberrükât Eşyalarının Değerlendirilmesinde Karşılaşılan Problemler

Hızla değişen teknoloji ile birlikte; esas gayenin

22. Konuyla ilgili önce 30/6/1974 tarihli ve 14931 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Mazbut ve Mülhak Vakıf Cami ve Mescitlerdeki Teberrükât Eşyası Hakkında Yönetmelik ile daha sonra 06.11.1999 tarih ve 23868 Sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Diyanet İşleri Başkanlığınca İdare Olunan Cami ve Mescitlerdeki Teberrükât Eşyası Hakkında Yönetmelikle bu sorunlara bir düzenleme getirilmiştir.

23. Sayıştay Genel Kurulunun 6.5.2004 tarih ve 5093/1 sayılı kararı ile Türkiye Büyük Millet Meclisine sunulması uygun bulunmuştur.

24. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Sorumluluğundaki Tarihi Eserlerin Korunması Hakkındaki Sayıştay Raporu,2004,s,11-12.

camii görevlilerinin hırsızlıklara karşı daha güvende olmak istemeleri ve ikincil sebep olarak da temizliğin kolay olması gibi gerekçelerle uygulanan tek tip halı döşeme furçası, en çok bağışlanan teberrükât eşyaları arasında yer alan halı ve kilimlerin cami köşelerinde birikmesine neden olmuştur. Biriken ve iyi korunamayan halı ve kilimler zaman zaman halı hırsızlıklarına kapı aralamıştır.

2863 sayılı *Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu* ve 3386 sayılı Kanun ile değişik 10. Maddesinin 10. Fıkrasına göre,

Vakıflar Genel Müdürlüğü, idaresinde ve denetiminde bulunan mazbut ve mühlak vakıflara ait taşınmaz kültür varlıkları ile gerçek ve tüzel kişilerin mülkiyetinde bulunan cami, türbe, kervansaray, medrese, han, hamam, mescit, zâviye, mevlevihane, çeşme ve benzeri kültür varlıklarının korunmasından sorumludur. Bu yapılardan cami ve mescitlerin büyük bir bölümünün kullanımını ise Diyanet İşleri Başkanlığına aittir. Bu kurumlar bu yapılarda bulunan teberrükât eşyası, çini, minber, kapı, pencere kanatları gibi mimari öğelerin korunmasını sağlamak ve gerekli önlemleri almak zorundadırlar.

şeklindeki kanun hükmüne rağmen eski adıyla Vakıflar Umum, yeni adıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün ilk planda taşınmaz eserlerin bakım ve onarımıyla ilgilendiği, müzecilik disiplininin Kültür Bakanlığı'nın işi olduğu düşüncesinden hareketle, taşınır eser korumacılığını ikinci planda değerlendirdiği görülür.

Bunun yanı sıra vakıf müze ve kütüphanelerinde meydana gelen hırsızlıklar nedeniyle bu mekânların yangına ve hırsızlığa karşı güvenlik önlemlerinin alınması konusunda Kurum içindeki Daire Başkanlıkları arasında yazılar yazılarak, Vakıflar Meclisi'nde oy birliği ile kararlar alınmıştır.⁽²⁵⁾

Bu çabalar devam ederken 28.1.1991 tarihinde Tire Necib Paşa Kütüphanesi'nden çalınan 7 aded Kur'an-ı Kerim için, Dışişleri Bakanlığı New York Konsolosluğu'na Dışişleri aracılığıyla *International Foundation for Art Research* (Uluslararası Sanat Araştırmaları Vakfı) Bülteninde arattırılmak üzere yayınlanması için yüklü miktarda meblağlar ödenmiştir.

Sırasıyla Evkâf Nezareti, Evkâf Umum Müdürlüğü, şimdiki adıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü kadar

başka hiçbir kurum, gerek geçmişte gerekse günümüzde kendini müze kurmaya zorlayacak kadar etnoğrafik objelere sahip olmamıştır. Türkiye'de var olan bir çok büyük müzenin nüvesini oluşturan eserlerin çoğu vakıf kaynaklıdır. Vakıflar dönem dönem bu mecburi istikamete girmesine rağmen, teberrükât eşyalarını korumak amacıyla açtığı müzeler, günceli yakalayamama, giderek depoya dönüşme ve ilgisizlik sonucu atıl kalmıştır. Bazıları ne yazık ki bir süre sonra Kültür Bakanlığına devredilmiş, daha sonraki yıllarda da devretme girişimlerinde bulunulmuştur. Kültür Ve Turizm Bakanlığı da bu durum karşısında seçmeci bir tutum sergilediği için çoğu zaman bir sonuca ulaşılamamıştır.⁽²⁶⁾ Nitekim Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 2000'li yıllarda açılan müzelerin ilgili Bakanlıkla yapılan toplantılarında gerek üst düzey gerekse teşhir uzmanlarından da övgüler aldığı bir gerçektir. Ancak vakıf müzeleri ile ilgili aynı hataların tekrarlanmaması açısından müzelerin günün koşullarına göre canlı tutulması ve sürekliliğin sağlanması, bu konuda işin ehil ellerde olması müzelerin vakıf kültürünü tanıttıcı birer okul işlevi gördüğünün unutulmaması gerekir.

Teberrükât eşyanın Evkâf camiasında sürekli bir sorunmuş gibi algılanmasının temel nedenlerine gelince; başta da söylendiği gibi teberrükât eşyanın aynı vakıf taşınmaz eserler gibi vâkıfların iradesiyle ortaa konduğu, vakfın bir parçası, hatta kendisi olduğu, bunun elden çıkmasına ilgisiz veya sessiz kalınmasının, vâkıfların iradesine ters bir davranış olduğu gerçeğinin yeterince özümselemeyişinden kaynaklandığını söylemek yersiz olmayacaktır. Bu güne kadar denenmiş fakat bir kısır döngüden öteye geçememiş çözümlerin bu açıdan sorgulanması, uzun vadeli çözümlerle ele alınarak sürecin ona göre yönetilmesi, vâkıfların taşınır eşya konusunda bizlere yüklediği sorumluluğun farkında olarak bu konuda kararlı olunması gerekmektedir. Hepsinden önemlisi, yüzlerce yıllık kültürel mirasa sahip vakıf kurumunun maddi- manevi birikimiyle ve de yetişmiş kalifiye eleman açısından bu sorunları çözebilecek bir kapasiteye ve donanıma olduğu bir gerçektir.

5. Mevcut Vakıflar Genel Müdürlüğünün Konuya İlişkin Tasarrufları

a) Mevzuatla İlgili Düzenlemeler

Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı yetkilileri ile ortaklaşa hazırlanan Değişik:

25. 30.04.1998 tarih 338/362 sayılı karar.

26. T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıflar Meclisinin 18.8.1992 tarih, B.02.1.VGM.0.05.00.00.597/ 847 sayılı kararı ile İstambul'da bulunan dört Vakıf Müzesinin Kültür Bakanlığına devri oy birliği ile uygun görülmüştür (Ancak bu alınan kararın uygulaması gerçekleştirilmemiştir).

09.03.2007 tarih ve 26457 sayılı Resmi Gazete) *Diyanet İşleri Başkanlığınca İdare Olunan Cami ve Mescitlerdeki Teberrükât Eşyası Hakkında Yönetmelikle* konuyla ilgili bazı aksaklıklar giderilmeye çalışılmıştır.

Şöyle ki; önceki yönetmeliğin 6. Maddesine göre teberrükât sayım komisyonlarında sadece Kültür Bakanlığı uzmanları yer alırken yeni yönetmelikte her beş yılda bir (sonu sıfır ve beşle biten yıllarda) gerek vakıflara ait, gerekse Diyanete bağlı camilerde yapılan teberrükât sayımlarında komisyona Vakıflar Genel Müdürlüğü uzmanlarının da katılması sağlanarak tespitlerin daha verimli olması sağlanmıştır.

Sayımlar sırasında önceki yönetmelikte, herhangi bir tarihi obje saptandığında, mal sahibine (Diyanet veya Vakıflar Genel Müdürlüğü) teslim edilirken, yeni yönetmelikte söz konusu komisyonun; Teberrükât eşyasından tarihi değeri haiz olmayanların ihtiyaç fazlasını tespit etmek; devri veya satışı mümkün olmayanların muhtaç olan şahıslara verilmesine veya kullanımı mümkün olmayanların imhasına karar verebilecek, cami ve mescitlerdeki teberrükât eşyasından eski eser niteliği kazananları veya sanatsal değeri bulunanları uygun gördüğü takdirde, Diyanet İşleri Başkanlığı'na veya Kültür ve Turizm Bakanlığı ya da Vakıflar Genel Müdürlüğü Müzelerine teslim edilmesini sağlayabilecektir. Bu son yönetmelikle getirilen diğer bir yenilik ise; cami ve mescitlere yapılacak eşya bağışlarının cami ve mescitlerin ihtiyacına göre kabulü veya reddine karar verilebilmesi hükmüdür.

2004 tarihli Sayıştay raporunda kurum içinde üç şubenin sorumluluğunda olan görev, 27 Şubat 2008 tarih 26800 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 5737 sayılı 20.2.2008 tarihli Vakıflar Kanunu'nun 29. Maddesinde "Vakıflara ait taşınır ve taşınmaz kültür ve tabiat varlıkları; Genel Müdürlük, ilgili kamu kurum ve kuruluşları ile kullanıcıları tarafından korunur" şeklinde genel bir hüküm yer almış ve 56. Maddede Vakıflara ait taşınır kültür varlıklarının korunması ve kaçakçılığın önlenmesi için gerekli tedbirleri almak ve kaçırılan eserlerin iadesi ile ilgili işlemleri yürütmek görevi Kültür ve Tescil Dairesi'nin görevleri arasına konulmuştur.

Görüldüğü üzere, vakıflara ait taşınır kültür varlık-

larının korunması ve taşınmazlarla birlikte ve eşit şekilde zikredilmiş olup, bunun da kanunla sabit olduğu, bundan sonra taşınır vakıf kültür varlıklarının korunması işleminin Kültür Bakanlığı'nın görevi olduğu söylemi ortadan kalkmış olmaktadır. Bu kanuna istinaden çıkartılan *Vakıflar Genel Müdürlüğü Merkez ve Taşra Teşkilatı Görev, Çalışma, Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğin*⁽²⁷⁾ 17. Maddesinde de yine teberrükât eşyanın envanterini çıkarmak ve en geç beş yılda bir sayımı yaptırarak demirbaş kayıtları ile mutabakatını sağlamak, eski eser olup olmadığı değerlendirilerek, taşınır kültür varlıklarının bakım, onarım, restorasyon ve konservasyonunu yapmak üzere atölye ve laboratuvar kurulmasını sağlama, müze ve koleksiyonlar oluşturma görevleri Kültür ve Tescil Dairesi'nin Görevleri arasında sayılmıştır. Kültür ve Tescil Dairesi- Kültür Müdürlüğü 2005 yılından itibaren teberrükât sayımı ile ilgili genelgesi her dönem başı yayınlayarak ilgili bölge müdürlüklerine göndermekte olup, sayımın ne şekilde, kimler tarafından yapılacağına ilişkin kuralları bildirmektedir.⁽²⁸⁾

Yine 7 Şubat 2007 tarih 26426 sayılı resmi gazetede yayınlanan Vakıflar Genel Müdürlüğü Müzeler Yönetmeliği'nin 7. Maddesinde vakıf müzelerinin eser kaynakları olarak teberrükât eşyalara geniş yer verilmiştir.

b) Kaçakçılık Biriminin Kurulması

Bu raporun yayımlandığı 2004 yılından sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce nihai çözüm olmasa da bu konuda oldukça önemli adımlar atılmıştır.

Bu bağlamda 2000'li yıllarda kaçakçılık olayları yine artış göstermeye başlayınca, Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait cami ve mescitlerden çalınan ve yurtdışına kaçırılan eski eserlerin takibi amacıyla Genel Müdürlük bünyesinde Kaçakçılıkla Mücadele Bürosu oluşturularak daha sonra müdürlük olmuştur. Uzun mücadelelerden sonra gerek Kültür ve Turizm Bakanlığı gerekse Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün girişimleri sonucunda daha önceki yıllarda yurtdışına kaçırılmış cami ve mescitlerden çalınmış, çini, ahşap pano, halı, şamdan, kâbe örtüsü gibi bazı eserler geri getirilerek müzelere konmuştur.

Kaçakçılık Şube Müdürlüğü verilerine göre; Kaçak-

27. Bu Yönetmelik Vakıflar Meclisi'nin 28.05.2008 tarih ve 339 sayılı kararı ile uygun görülmüştür.

28. Örneğin 17.05.2010 tarih, B.02.1.VGM.0:15.00.03-506.03-2030 sayılı genelgede; Bölge Müdürlüklerinde Bu işi yapan müdürlüğün, müze müdürlüğü ile işbirliğinde bulunması, sayımlara teberrukat saymanı, Müze Araştırmacısı veya Sanat Tarihçinin katılması, sayımların bir önceki sayım sonuçları ile karşılaştırılması, kayıp varsa duyurusunun yapılması, Envanter fişlerinin hazırlanmasında İnterpol-Europol- Sirene Genel Merkezi tarafından gerektiğinde çağrıntı duyurusu yapılabilmesi için fotoğraflı *Eski Eser Teberrükât Fişi* düzenlenmesi, grup eserlerin ayrı ayrı belgelenmesi, eserde olan kitabelerin ayrıca belgelenmesi, sayım sonuçlarının dijital kayıtlara geçirilerek Genel Müdürlüğe iletilmesi, camilerde bırakılan tarihi değere haiz eşyaların sayım haricinde (bir ayda üç cami) şeklinde sondaj usulüyle denetlenmesi gibi hususlar yer almaktadır.

çılıkla Mücadele Bürosu'nun kurulmasından sonra hırsızlık duyurularının başladığı 2003 yılında çalınan eser sayısı 938 iken; çalınan eserlerin sıkı takibe alınması neticesinde dış pazar piyasası kırılmış ve 2008 yılında 7 olayda çalınan eser sayısı 11'e düş-tüğü saptanmıştır.

c) Teberrûkat Eşyalarının Tekrar Toplanması

Teberrûkât eşyanın toplanma seyri dördüncü dönem olarak sayabileceğimiz bu dönemde; Genel Müdürlüğün 28.07.2006 tarihli ve 3925 sayılı Ma-kamın Oluru teslim alma ve uzmanlardan oluşan bir değerlendirme komisyon kurularak, 28.07.2006 tarih ve 3927 sayılı yazı ile bütün bölge müdürlük-lerine vakıf cami, mescit ve diğer depolarda muha-faza edilen teberrûkât eşyalarının (halı-kilim) bir program dâhilinde Ankara'da toplanması talimatı verilmiştir. Teslim Alma ve Tasnif Komisyonlarınınca 85298 adet teberrûkât eşyası tespit edilmiştir.

Komisyonun çalışması sonucunda;

- 1- Eski eser niteliğinde 4684 dokuma,
- 2- Etnoğrafik nitelikte olan 17292 dokuma, 90 şamdan, 1 el yazması Kur'an-ı Kerim,
- 3- Temizlendikten sonra ihtiyacı olan cami ve mescitlere verilebilecek nitelikte olan yaklaşık 12840 adet dokuma.
- 4- Bunların yanı sıra hiçbir şekilde kullanılamaya-yacak ve hiçbir alanda değerlendirilemeyecek durumdaki oldukça yıpranmış halde 52945 teber-rûkât eşyası tespit edilmiştir.⁽²⁹⁾

Ankara'da bir depo oluşturularak yaklaşık 17 bin halı-kilim temizliği yapılmış halde buradaki raflara yerleştirilmiştir.

Eski Genel Müdürlük deposu altında daha önceki yıllarda toplanan halı ve kilimler de yine bir komis-yon marifetiyle tasnif edilerek, temizletirilmiş gelecek yüzyıllara saklanmak üzere envanterleri yapı-larak, birinci derecede müzeli olan 1518 halı ve kilim Ankara Vakıf Eserleri Müzesi envanterine kay-dedilmiş, 1841 halı ve kilim ise resimli tanıtım fişleri düzenlenmek kaydıyla ve numara verilerek ana depo-ya aktarılmıştır. 2012 yılı itibarıyla Konya'da bu-lunan üç bine yakın eser Ankara'ya getirilmiş olup Kayseri'de yaklaşık 500 adet halı ve kilimden oluşan birer depo bulunmaktadır. Ankara'da bulunan ana depo ile ilgili olarak, Genel Müdürlükçe gerek bilimsel çalışmalar için önemli bir alt yapı oluştu-rulması, gerekse tanıtım açısından teknolojik im-

kânlar kullanılarak yeniden tasnif ve tasarımı ile il-gili çalışmalar sürdürülmektedir.

d) Yeni Müzeler Kurulması

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce Ankara'da bir müze kurulması hep istenmiş ve bunun için de bir müdür kadrosu tahsis edilmiştir.

Önce Altındağ İlçesi'ndeki Ulus Otel'in 23.11.1993' te 1145/1124 sayılı Vakıflar Meclisi Kararı ile Halı-Kilim Müzesi yapılması için gerekli girişimler başla-tılmıştır. Ankara'da ve İzmir'de yıllarca sürdürülen müze kurma girişimlerinin (Kültür Bakanlığında müze açma izni bile alınmış) bu kez tasarruf tedbir-leri genelgesi sebep gösterilerek, deyim yerindey-se *denizi geçip derede boğulmak* bundan sonraki masraflarının karşılanamayacağı gerekçesiyle geri bırakıldığı, 22.8.1994 tarih B.02.1.VGM.0.15.00.02-338-3504 sayılı Makama sunulan onaydan anlaşıl-maktadır.

03.02.1992 tarih, 982 sayılı dönemin Devlet Bakanı Ekrem Ceyhun imzalı Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Diyanet İşleri Başkanlığına dağıtım bir yazı ile Ope-ra'daki Ankara Müftülüğü'nün(Eski Hukuk Mektebi) Halı Müzesi yapılmak üzere boşaltılması talimatı verilmiştir. Ancak bu rüyanın gerçekleşmesi için on beş yıl geçmesi gerekmiştir.

2000'li yıllarla birlikte teberrûkât eşyalarının kade-rinde de olumlu yönde gelişmelerin yaşandığı gö-rülür. Özellikle 2004 yılında Vakıflar hakkında Sayıştay tarafından hazırlanan raporda teberrûkât eşyası ile ilgili yapılan tespitler bir yerde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nü bu konuda harekete geçiren itici güç olmuştur. Bu bağlamda;

- 1- Vakıflar Genel Müdürlüğü bünyesinde kaçak-çılık birimi oluşturularak, vakıf eserleri ile ilgili ta-kipler başlatılmış, yurtdışına kanun dışı yollardan çıkarılan birçok eser geri getirilmiştir.
- 2- Müzayedelerde vakıf eserlerin satışı yasaklan-mıştır. Genel Müdürlüğümüzce müzayedelerin sıkı takip edilmesi, çalıntı eser satışlarında müza-yede firmalarının Interpol ile başlarının derde girmesi, hatta eserleri müzayedeye koyan müşte-rilerinin mahkemelik olması, kendileri hakkında olumsuz imaj bıraktığından, müzayedelerde *Tür-kiye'den gitmiş çalıntı eser satmama kararı* alın-mıştır. Son yıllarda, müzayedeye satılması için eser koyacak olanlardan "eserin Interpol tarafın-dan aranmadığına dair" güvence istenilmektedir.

29. Bu grup tekrar bir elemeye tabi tutularak 1. derecede tarihi eser niteliği olan 557 eserden arta kalan 4127 adet dokuma daha etnoğrafik eser grubuna aktarılarak bu sayı 21419 olmuştur. Söz konusu 557 eser daha sonra Antalya Bölge Müdürlüğünden ge-lenlerle birlikte toplam 603 halı ve kilim Ankara Vakıf Eserleri Müzesi Envanterine kaydedilmiştir.)

3- Ülke çapında Vakıflara bağlı cami ve mescitlerden biriken teberrükât eşyaları (halı- kilim vb) (İstanbul, Konya ve Kayseri dışında) Ankara'ya getirilerek, birinci derecede müzeli olanlar müzeye her geçen gün müzeli olma vasfı kazanan etnoğrafik eserler Ostim'de oluşturulan depoya konmuştur.

4- Taşınır vakıf kültür varlıklarının korunmasının Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün görevi olduğu 20.02.2008 tarihinde kabul edilen 5737 sayılı Kanun'la netlik kazanarak, Kanun'un 56. Maddesi (f) bendine göre teberrükât eşya konusu Kültür ve Tescil Dairesinin sorumluluğuna verilmiştir. Yönetmeliklerde yapılan düzenlemelerle Vakıflar Genel Müdürlüğünce halen sonu sıfır ve beşle biten yıllarda vakıflara ait cami ve mescitlerde bulunan teberrükât eşyasının sayımı yapılmakta ve tarihi eser özelliği kazanan objeler Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait müzelere getirilerek koruma altına alınmaktadır.

5- Teberrükât eşyalarından oluşan yedi yeni müze kurulmuş ve on binin üzerinde eser buralarda korumaya alınarak halkın beğenisine sunulmuştur. Ankara Vakıf Eserleri Müzesi bünyesinde oluşturulan laboratuvarında uzman kişilerce her türlü eserin temizlik, bakım ve konservasyonunun yapılması sağlanmış ve sağlanmaktadır.⁽³⁰⁾

6- Teberrükât eşyalarının hırsızların eline düşmesi önlenmiştir.

7- Bu vesile ile önceki yıllarda müze kurulması için bir sorun olan kurumdaki Sanat tarihçisi kadrosu genişletilerek, hem müzecik disiplinin oturması hem de vakıf kültür varlıklarının restorasyonunda daha sağlıklı sonuçlar elde edilmesi sağlanmış, ileriki yıllarda kurumun bu konudaki kalifiye elemana olan ihtiyacı çözümlenmiştir.

hamlesi olarak nitelendirebileceğimiz bu dönemde, aradan geçen 30 yıl boyunca Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait depolarda tekrar biriken teberrükât eşyalarından bir grup halı-kilim Cumhuriyet'in 75. Yılı etkinlikleri çerçevesinde Ulus'da şimdiki Kültür ve Tescil Dairesi'nin bulunduğu binanın üst katında sonradan müzeye dönüştürülmek gayesi ile 16 Kasım 1998'de açılır. Sonraları sürekli halen gelen bu birim de zamanla yurdun değişik yerlerinden toplanan eserlerle bir depo haline gelir.⁽³¹⁾

Ağızına kadar dolu olan bu depodaki eserleri daha iyi koşullarda sağlıklı ortamlarda halkımızın beğenisine sunmak, gelecek nesillere tanıtmak amacıyla, 2004 yılında Genel Müdürlük bünyesinde Müze birimi oluşturularak birçok ilde müzeler kurma girişimi başlatılmıştır. Makamın 2004/22 sayılı genelgesiyle Ankara, İstanbul, Bursa⁽³²⁾, Edirne, Antalya, Konya, Kayseri, Tokat, Sivas ve Erzurum'da müzeler kurulması talimatı verilmiştir.⁽³³⁾

Bu talimatla başlayan hummalı çalışmalar sonucunda 2007 yılında Ankara, Konya, Kastamonu, Tokat, Edirne⁽³⁴⁾, Gaziantep gibi illerde müzeler açılmış ve 2012 yılı itibarıyla yaklaşık 12.620 eser buralarda sergilenerek koruma altına alınmıştır. Genelgede sayılan illerden bazılarında uygun bina bulunamayışı gibi sebeplerden bu hedef gerçekleştirilemedi de Kayseri'de Belediye işbirliği ile Erzurum ve Sivas'ta ise Genel Müdürlük ve Bölge Müdürlüğü koordineli çalışmalar sürdürülmektedir. Yeni müzeler kurulmasıyla; daha önceki yıllarda İstanbul'daki müzelerin depolarına gönderilen teberrükât eşyalarından⁽³⁵⁾ Ankara Konya⁽³⁶⁾, Kastamonu⁽³⁷⁾, Edirne⁽³⁸⁾ Gaziantep⁽³⁹⁾, Ankara ve Tokat'a⁽⁴⁰⁾ ait olanlar Makam Olur'u ile ait oldukları illerin yeni kurulan vakıf müzelerine geri getirilerek halkın ziretine sunulmuştur.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce ikinci müzeler kurma

30. Sadece ülkemizde değil Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde de teberrükât eşyalarından oluşan ve Vakıflar Genel Müdürlüğü uzmanları denetiminde çalışmaları sürdürülen müze, "Türk İslâm Eserleri Müzesi" adı ile 24 .05.2013'de hizmete sunulmuştur.
31. (Atatürk Bulvarı No:10). Gerek burada sergilenen(175 halı-kilim), gerekse depodaki eserler Mayıs 2007'de Ankara Vakıf Eserleri Müzesi'nin açılmasıyla müzeye nakledilmiştir.
32. Söz konusu onay kapsamında olmasına rağmen Emir Sultan Hamamı'nın müzeye elverişli bulunmaması nedeniyle bu bağlamda, Genel Müdürlüğün 29.01.2008 tarih ve 221 sayılı Oluru gereğince, İstanbul Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesinde bulunan daha önce Bursa Ulu Camiinden giden 55 Kur'an-ı Kerim, 20 hat levha ile birlikte, cami, mescit, türbe ve çeşitli vakıf taşınmazlardan gelen toplam 351 eserin her türlü bakım, onarım ve temizliği yapılarak her an sergilenebilecek durumda güvenilirli bir ortamda bekletilmektedir (Hüseyin Yıldırım –Müze Araştırmacısı-16.04.2012).
33. Bu genelgeye ek olarak çıkarılan 24.01.2008 230-1419 sayılı(2008/1) sayılı genelge ile de Kastamonu ve Gaziantep bu illere eklenmiştir. 07.01.2004 tarih ve 24 sayılı Makam Onayı ile Konya, 22.12.2004/27 sayılı Onay ile Edirne, 07.01.2005 /9 sayılı onay ile Kastamonu, 07.02.2005/27 sayılı onay ile İstanbul'da Haseki Külliyesinin müze olması kararlaştırılmış daha sonra burası başka bir kuruma tahsis edilmiştir.
34. 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu" ile buna bağlı olarak çıkarılan" Özel Müzeler ve Denetimleri Hakkındaki Yönetmelik" hükümlerine uyulması kaydıyla Bakanlık Makamınının 03.08.2007 tarih,135007 sayılı oluru ile açılması uygun görülmüştür.
35. 24.02.1998 gün ve 338-0002 sayılı makam onayı ile değişik kategorilerdeki 435 eser Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesine gönderilmiştir. Bunun için 27.02.1998 gün 338-15 ek sayılı onayla oluşturulan komisyonunda hiçbir Sanat Tarihçisi'nin bulunmaması, çoğu el yazma olan eserlerin nem düzeyi yüksek olan bir ilin müzesine gönderilmesi tamamen talihsiz bir durumdur.
36. Konya Sahip Ata Vakıf Müzesine 05.12.2006 tarih ve 260 sayılı Makam onayı ile Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesinden 279 ve Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesinden 6 olmak üzere toplam 285 eser getirilmiştir. Ayrıca önceki yıllarda yurtdışına kaçılmış ve ülkemizce geri alınan 14. Yüzyıla ait Beşehir Eşrefoğlu Cami Kapı panosu da Kültür ve Turizm Bakanlığı yetkililerinden teslim alınarak bu müzeye getirilmiştir.

Teberrûkât eşyaların sayıca en büyük bölümünü oluşturan 2007 yılında yurt genelinden getirilerek Ankara’da teberrûkât deposuna konan halı ve kilimlerin temizliği yaptırılmış olup, depolamada yeni modern bir düzenlemeye gidilmesi için araştırmalar sürdürülmektedir. Müzelerde teşhir için ayrılanlar ise özel tekniklerle dikilip, panolarda sergilenmektedir.

6. Sonuç

Evkâf Umum Müdürlüğü, bugünkü adıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün sorumluluğunda bulunan cami ve mescit, türbe, tekke ve zâviye gibi dini yapılardan gelen teberrûkât eşyalarının seyrine bakıldığında; tarihinin vakıflar ve vakfiyeler kadar eski olduğu ve günümüzde de halen devam eden bir süreci kapsadığı görülmektedir.

Vakıf kuran insanların kadın veya erkek sadece hayrat eserler yaptırmakla kalmayıp, bunun tefrişi ve diğer birçok sosyal hizmetler için de, vakıf hukuku içerisinde de yer bulmuş çok sayıda taşınabilir (menkul) eşya vakfettiklerini görmekteyiz. Dini bir mekânın tefriş edilmesinde gerekli halı, kilim, seccade, perde, örtü, tesbih, şamdan, buhurdan, kandil, hat levhalar, medrese ve benzeri eğitim kurumlarında eğitim ve öğretim için o günün mevzuatında gerekli olan çeşitli kitaplar, Kur’an-ı Kerimler, rahleler, cüzler, tekke ve zâviyelerde tarikat ehlinin kullandığı her türlü sembolik eşyalar veya bir imarete yapılacak ikramın çeşidine göre kapacak gibi yaşamın her alanını kapsayacak çok çeşitli gruptan teberrûkât eşyalarını içine aldığı görülmektedir.⁽⁴¹⁾ Vakfedilen bu eşyaların sadece bağışlanmakla kalmayıp, bunun kullanımı sırasında hizmet verecek görevlilerin, eşyaların bakımı ve onarımı için ayrılan paranın bile hassasiyetle ele alındığı ve bu konuda sürekliliğin sağlanmaya çalışıldığı dikkati çekmektedir.

Vakıf kültürünün dini manada en temel dinamiği sadece “Allah rızasını kazanmak” adına diğer insanların yararına sunulan bir hizmetin oluşturulmasıdır. Fiilin kendi adıyla anlam kazanan ve adlandırılan “teberrûkât eşyası” zamanla (tarihi eser sıfatını alarak) başka anlamları da yüklenir. Teberrukat eşyalarının bu özelliğe bürünmesiyle, kaçakçılık, koleksiyonerlik, müzecilik gibi farklı kavramların, farklı disiplinlerin oluşmasına da kendiliğinden zemin hazırladığı bir gerçektir.

Cumhuriyet’ten önce ve sonra dönem dönem konuya duyarlı yönetici ve uzmanların hassasiyetiyle toplanan teberrûkât eşyaları bu gün ülkemizdeki birçok ünlü müzenin veya koleksiyonun nüvesini oluşturmuş ve oluşturmaya da devam etmektedir. Yapılan araştırma ve inceleme sonucunda; teberrûkât eşyaları neredeyse üç yüzyılı aşkın bir süredir vakıfların gündemini meşgul etmiş ve etmekte olan bir konudur. Hırsızlık, eser toplama, müze açma, müzede sürekliliği sağlayamama, ilgisizlik, başka kurumlara devir veya depo halini alma, istenmeyen sonuçlar şeklinde sürekli bir kısır döngü yaşanmıştır. Konuyla ilgili uzun vadeli önlemci tedbirler almak yerine, bu eşyalarla ilgili sorunlar oluşmaya başlayınca çareler aranarak geçici çözümlerle sorunlar çözülmeye çalışılmış ya da çözüm önerilerinin kurumun bütününde aynı duyarlılıkla ele alınmadığı görülmüştür.

Teberrûkât eşya sorununun çözümlenebilmesi için, daha doğrusu bir sorun haline getirilmemesi için her şeyden önce bu eşyaları oldukça masumane ve temiz duygularla bağışlayan vakıfların bize sundukları ve o dönemde uyguladıkları çözüm önerilerinin vakfiyelerdeki satır aralarından iyi okunup etüt edilmesi, yöneticisinden en alt kademeye kadar her vakıf çalışanının boynuna borç olduğunun bilincimizde yer etmesi gerekmektedir.

37. Kastamonu Müzesine giden eserler:24.10.2007 tarih ve 238 sayılı makam onayı ile 21 Kur’an-ı Kerim 1 Kılıç İstanbul Türk hat Sanatları Müzesinden getirilmiştir. Ankara Vakıf Eserleri Müzesinden 26.08.2008 tarih ve 29238 sayılı makam oluru ile bir çift şamdan 1 halı götürülmüştür.
38. Kütahya’dan getirilen 67 eser teşhir için Edirne Vakıf Müzesine nakledilmiştir.(16.04.2007 tarih ve 2598 sayılı genelge).Ayrıca 24.02.2007 tarih ve 238 sayılı oluru ile Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesinden 2579 env. Nolu usturlap ile, 2580 env. nolu şişe içinde hilye ile 7 adet çini Edirne’de Selimiye Vakıf Müzesine gönderilmiştir.
39. Gaziantep Mevlevihanesi Vakıf Müzesine Ankara’dan 36 halı, 11 kilim, 16 şamdan ile İstanbul Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi depolarından seçilen 20 El yazması eser, 16 hat levha, 1 tesbih ve 1 rahle gönderilmiştir.
40. Önceki yıllarda Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesine Ankara’dan giden 2 Kur’an, Tokat’tan giden 2 Kur’an ile Türk Vakıf İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesine gönderilen Ahi Elvan Camisine ait pencere kanatları 24.01.2007 tarih ve 279 sayılı yazı ile talep edilmiş, 13.02.2007 tarihinde Ankara Vakıf Eserleri Müzesine teslim edilmiştir. Daha sonra 27.08.2008 tarih ve 2938 sayılı makam Onayı ile Tokat’a ait 2 Kur’an ile 37.583 env. nolu halı ile Kastamonu’dan geldiği tespit edilen ve üzerinde kitabesi olan bir çift şamdan Kas tamonu Şeyh Şaban-ı Veli Müzesine gönderilmiştir.
41. Metin içerisinde alıntılar yaptığımız vakfiyelerde bahsedilen teberrûkât eşyalarına bakıldığında günümüz için oldukça zengin eser grubudur. Çalar Saat (pandollu), Kuburlu saat, Nuhas Mangal, ibrik, testi, maşrapa, kahve güğümü, kahve cezvesi, tepsi, göbekli mangal, karavana, kadayıf tepsi, yumurta tavası, pulad tepsi, kazan, saçayağı, demir kepçe, kaşık, maşa, mum makası, tas, kova, yağ küpü, kapaklı sahan, leğen, minber, kürsü, ceviz dolap, tesbih, rahle, mermerli ceviz çekmece, yazma kelam-ı kadim, basma ecza-ı şerife, Kaside-i Bürde, Hilye-i Hakani, Hilye-i sa’adet, küçük-büyük hat levhalar, kitaplar, kaliçe (halı) seccade, keçe, koyun postu, çuha kapı perdesi, ihramlar, çarşaf, yastık, yorgan, minder, kebir mihrap şamdanı, tablalı, tombak şamdan, tunç şamdan , simkârî şamdan , kürsü şamdanı, gaz kandil, pirinç buhurdan, tombak buhurdan, gülâpdan, tombak gülâpdan, porselen kase, çini, fincan, şerbet bardağı , cam fanus, fener, deve kuşu yumurtası, askılar, aynalar, elvan cam(vitray), demir parmaklıklar, kilit, minare kandili, Tekke eşyalarından; taçlar, arakiyeler, Mevlevi sikkesi, şed, ferace, destegül, topgül, tennure, kemer, post, icazet kandili, asa, keşkül, teber, main, nefur, kılınç, bıçak, şiş, tığ, kudüm, mazhar, halile, müttékâ, sancak, sahtiyan sofrası, çerâğ, yorgan, aşura küreği vb.

Kurumun diğer iş ve işlemlerinin yanında, kültürel hizmetlerinin gider kaynağı imiş gibi algılanması anlayışının değişmesi, *teberrükât eşyalarının* evi, vakıf kültür ve medeniyetini tanıtıcı birer vitrini olan büyük emek ve özveri ile kurulan vakıf müzelerinin, laboratuvarların, kaderlerine terk edilmesine izin verilmemelidir. Dönem dönem konuya duyarlı idareci ve uzmanların kişisel gayretleriyle ortaya konan bu kurumların köklü bir mîrâsa sahip olma bilincinde olan Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün geliştireceği önemli ve sürekli bir politikalarla daha üst düzeylere taşınacağı açıktır.

Vakfiyelerde vâkıflarca *şart kılınan tamir ve terimin* sadece taşınmaz hayrat eserler bazında değil, taşınır eserler için de aynı duyarlılıkla ele alınması gerekmektedir. Vâkıfların vakfiyelerde taşınırılar için de hisse ayırdıkları temelinden hareketle, müzelemimize veya kitap ve belge onarımları ile ilgili oluşturulacak laboratuvar faaliyetleri için bu vakıfların gelirlerinden kalıcı bir pay ayrılabilmesi hiç tereddütsüz kabul edilecek bir gerçektir. Birçok vâkıfın

vakfiyelerinde; kitap onarımı, saat onarımı, kapacak kalayı vb. işler için para ayırdığı, bu işler için kişiler görevlendirilmesini şart kıldığı unutulmamalıdır.

Eserleri depolarda biriktirmek ve yeni sorunlara kapı aralamak yerine depo müzeler oluşturarak bugün artık yok olmaya yüz tutmuş neslinin son örneği diyebileceğimiz vakıf varlıklarını sağlıklı ortamlarda korumak, yeni nesillerin ilgisine sunmak geçmişe bir vefa borcu olduğu kadar geleceğimiz için de bir yatırımdır.

Yukarıda ancak birkaç kısım örneğini verdiğimiz vakfiyelerin incelenmesinden gerek kişisel gerek kurumsal anlamda alınması gereken en önemli ders ise bu konuda *hizmette süreklilik* kavramının asırlar sonrasını hesap eder bir öngörüyle ele alınması gerçeğidir. Çünkü bu toplumun bu dinamikleri var olduğu müddetçe *teberrükât eşyası* da zaman ve teknolojiyle değişikliğe uğrasa da hep var olacaktır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Def.No:581/2:402/404; VGMA, Def.No: 57/285/99;VGMA,Def.No:570/110/68;VGMA,Def.No:579/533/245;VGMA,Def.No:582/544/418; VGMA,Def.No: 1629/31/4; VGMA,Def.No:588/47/61;VGMA,Def:575/57 / 37; VGMA, Def.No:458/348/6;VGMA,Def.No:570/35/16;VGMA;Def.:608/1/168/195;VGMA,Def.No:949/48/6641;VGMADef.No:573/75/9;VGMA,Def.No:570/35/16;VGMA,Def.No:5822/402/304; VGMA,Def.No:2213 (HAYİŞL 1936:213-2500). (VGM/HAYİŞL 1948:211/1937-1947).

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Ağırman,M.(2012),<http://www.burhandergisi.com/doc-dr-mustafa-arman/936-teberruek.html>.11.04.2012.
- Anonim,(2004),Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Sorumluluğundaki Tarihi Eserlerin Korunması Hakkında Sayıştay Raporu (Özet), *Sayıştay Dergisi*, S.53.s.147-150.Ankara
- Arık, R. Oğuz, *Türk Müzeciliğine Bir Bakış*, İstanbul,1953
- Arslan,Y.(2006),Teberrükat Vakfiye Defterleri 1340 (1924) *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Sayı I.s,133-164, Çankırı Araştırmaları Merkezi, Çankırı.
- Bahrani, Z.(2011),Untold Tales of Mesopotamian Discovery, *Scramble for the Past A Story of Archeology in the Ottoman Empire*,1753-1914. İstanbul, s,125-155.
- Bayram, S.(1999) Taşınır Kültür Varlıklarımızın Korunması ve Yasadışı Trafikinin Önlenmesi, Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı, İstanbul, (16-18 Eylül 1998, Askeri Müze ve Kültür Sitesi), İstanbul, s.80-82.
- _____, (2000),*Ill. Eyüp Sultan, Sempozyum Kitabı*, C.III, İstanbul, s.420-427.
- _____, (2011),Uluslararası 1. İstanbul Camilerinden Çalınan Kültür Varlıkları Sempozyumu.
- Berki, A.H.(1965).*İstilah ve Tabirler*(Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve benzeri Vesikalarda Geçen),Ankara.
- Çelik, Z.(2011),Defining Empire's Patrimony:Late Ottoman Perceptions of Antiquities, , *Scramble for the Past A Story of Archeology in the Ottoman Empire*,1753-1914, İstanbul.s,443-477.
- Deniz, B.(1994), Bir Vakıf Eser Olarak Cami, Mescid, Zâviye, Şifahane Gibi Dinî ve Sosyal Yapılarda Bulunan Halı, Kilim ve Düz Dokuma Yayımlar ve Bunların Günümüzdeki Durumu, *Vakıflar Dergisi*,S.23.s,283-296.
- Eldem, H.(2011)From Blissful Indifference to Anguished Concern:Ottoman Perceptions of Antiquities,1799-1869, *Scramble for the Past A Story of Archeology in the Ottoman Empire*,1753-1914, İstanbul,s.281-329.
- Hammadzade Halil Hamdi,(1327),Evkâf hakkında sadaret'e takdim Edilen Lâyiha, Dersaadet:Ankara Milli Kütüphane 1949 A.39.
- Karaduman,H.(2002)Teberrukat Eşyasının Korunmasına Yönelik Öneriler" 6. *Müzecilik Semineri*(25-27 Eylül 2002), Bildiriler,s.46-55.
- _____, (2007) *Türkiye'de Tarihi Eser Kaçakçılığı*,Ankara.
- Koşay,H.(1949),"Tekke ve Türbeler kapandıktan Sonra" *Güzel Sanatlar Dergisi*,Ankara, S.6.s.1-5.
- Koşay,H.(1928),"Hacı Bektaş Tekkesi" *Türkiyat Mecmuası*,Ankara,S.2,s.365-382.
- Nazır, B.(2010), Osmanlı Devleti'nde Müzeciliğin Doğusu ve Dersaadet Numunehane-i
- Ogan, A.(1947),*Türk Müzeciliğinin 100. Yıldönümü*, İstanbul.
- Onay, A.(2009), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camilerin Finansmanı *Değerler Eğitimi Dergisi*, C.7.No:18,s.43-80.
- Önder, M.(1992), *Türkiye Müzeleri*, Ankara.
- Ömer Hilmi Efendi,(1977), *İthâf-ül ahlâf fi Ahkâm-il Evkâf*. 1977, Ankara.
- Öz, T.(1949), "Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler" *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, S.5,İstanbul,s,1.
- Pakalın, M,Z(1983), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 3,İstanbul.
- TBMM,(1.9.1984), 17. Dönem Tutanak Dergisi, Cilt 6,1. Birleşim.
- TBMM,(11.6.1998),20. Dönem Tutanak Dergisi, Cilt 54,101. Birleşim.

Resim 1: Tasnifi Yapılan halı ve kilimlerin yıkanması(VGMA :2006)

Resim 2: Halıların Kurutulması (VGMA:2006)

Resim 3:
Ankara Vakıf Eserleri Müzesi
Deposuna Konan Halıların
Tasnifi(VGMA:2007)

Resim 4:
Ankara Vakıf Eserleri Müzesi
Deposu(VGMA:2007)

Resim 5:
Vakıflar Genel Müdürlüğü
Halı - Kilim Deposu(VGMA :2008)

Resim 6: Yurtdışından Geri Getirilen ve Yapıdaki Yerine Konan Hünkâr Kasrı Çinileri(VGMA :2008)

Resim 7: Ankara Vakıf Eserleri Müzesi Halı Salonu(VGMA :2007)

EKLER

EK-1:

(TBMM.1984:49)

Dönemim Erzurum Milletvekili Hilmi Nalbantoğlu'nun, camilerdeki eşyaların korunmasına ilişkin sorusunda şöyle denilmektedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına Aşağıdaki sorularımın ilgili Devlet Bakam tarafından yazılı olarak cevaplandırılmasına aracılığınızı arz ve rica ederim. Saygılarımla.

Hilmi Nalbantoğlu Erzurum Milletvekili özellikle camilerimizdeki eski halılar ve her türlü kıymetli eşya (sehpa, rahle, şamdan, el yazması Kur'an, Mushaf vs.) gerektiği şekilde muhafaza edilemeyip zaman zaman bunlarda ya değiştirme yahut da eksilmeler görüldüğü iştirilmektedir.

Bu türlü halı ve eşyanın zayiini önlemek için,

1. Bütün camilerimizde bir kod no.su tespiti de yapılmak suretiyle bunların envanterlerinin yapılması ve bir demirbaş defterine geçirilmesi ve bu demirbaş defterinin, eşya ile birlikte her cami ilgili görevlisine müftülükler eliyle teslimini uygun görür müsünüz?

2. Camilerde eskimiş ve antika haline gelmiş eski halı ve eşya için Vakıflar Genel Müdürlüğü himayesinde bir müze açamaz veya yaptırılmaz mı?

Devlet Bakanı Kâzım Oksay'ın yazılı cevabında ise şöyle denilmektedir.

T. C.

Devlet Bakanlığı 6.8.1984 Sayı : 2-02-4308

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına Erzurum Milletvekili Sayın Hilmi Nalbantoğlu tarafından sorulan suallere verdiğim cevaplar aşağıdadır.

Bilgilerine arz ederim.

Kâzım Oksay Devlet Bakam 1. Mazbut ve Mülhak Vakıf, cami ve mescitlerdeki teberrükât eşyasının tespiti, numaralandırılması, değerlendirilmesi ve korunması, 30.6.1974 gün ve 14931 sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe konulan «Mazbut ve Mülhak Vakıf, Cami ve Mescitlerdeki Teberrükât Eşyası Hakkında Yönetmelik» hükümlerine göre yapılmaktadır. Halen Diyanet İşleri Başkanlığında 1 inci grup 17 ilden kesin sonuç alınmış, II nci grup 15 ilden sonuçlar gelmeye başlamış olup III üncü grup 35 ilde sayım ve değerlendirme işleri devam etmektedir.

Mazbut ve Mülhak Vakıf ve Cami ve Mescitler dışındaki ibadethanelerde bulunan teberrükât eşyasının sayımı, değerlendirilmesi ve korunması için halen Başbakanlıkta bulunan Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Kanunu Tasarısına gerekli hüküm konulmuştur.

Yukarıda adı geçen yönetmeliğe göre komisyonların kurulması ve teberrükât eşyasının sayım şekli ise aşağıdaki şekilde yapılmaktadır.

Teberrükât eşyası sayım komisyonu, her müftülük çevresinde müftünün veya yetkili kılacağı personelin başkanlığında Vakıflar Genel Müdürlüğü teşkilatından bir görevli, müftünün tensip edeceği bir Diyanet personeli cami görevlileri ve camii mülhak'sa mütevellisinin katılmasıyla kurulmaktadır.

Sayım yapılan teberrükât eşyasına numara verilmekte ve bu numaralar cetvellere paralel olarak teberrükât eşyasına yazılmaktadır.

Teberrükât eşyası formları, 5 nüsha halinde düzenlenerek 1 nüshası Diyanet İşleri Başkanlığına, 1 nüshası Vakıflar Genel Müdürlüğüne, 1 nüshası mahallî vakıflar idaresine, 1 nüshası ilgili müftülüğe ve 1 nüshası da cami görevlilerine verilmektedir. Cami görevlilerinin değişmesi halinde ise aynı cetveller üzerinden devir teslim tutanağı yapılarak, birer nüshası ilgili kurumlara gönderilmektedir. Sayımları biten illerin teberrükât cetvelleri ciltlettilerile kütük defteri haline getirilmektedir.

Türkiye genelinde Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlı tescilli 4 433 adet vakıf camii bulunmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 5.6.1981 gün ve HAY. İŞL. Tb. R/81-893 sayılı genelgesi ile Türkiye genelinde vakıf camilerinde teberrükât eşyası sayımı başlatılmıştır.

Şimdiye kadar 18 ilden kesin, 27 ilden kısmen sonuç alınmış, 22 ilde ise sayımlar devam etmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün tespit ettiği bu illere ait liste ilişiktir. (Ek - 1)

Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlı tüm camilerin teberrükât eşyası sayımları 30 . 12 . 1984 tarihine kadar bitirilerek sonuç Vakıflar Genel Müdürlüğüne bildirilecektir.

Türkiye'deki ibaded yerlerindeki her çeşit eşyanın muhafazası görevi Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği gereğince camii görevlilerine verilmiştir. Yönetmelik hükümleri gereğince, camii görevlileri, görevli buldukları camide mevcut her çeşit eşyanın muhafazasından müteselsilen sorumludurlar.

Camilerde bulunan teberrükât eşyalarında antik değere haiz olduğu tespit edilen halı ve kilimler İstanbul Sultanahmet Camii Hünkâr Kasrında açılmış olan, «Vakıf Halı Müzesi» ile Sultanahmet Camisinin güney bodrumunda bulunan «Kilim ve Dokuma Yayımlar Müzesi»ne kurye ile gönderile-

rek sergilenmektedir, Ayrıca İstanbul Beyazıt Medresesinde «Türk Vakıf Yazı Sanatları Müzesi» ile Amcazade Medresesinde «Türk İnşaat Eserleri Müzesi ve «Edirne Rüstem Paşa Kervansarayında «Kültür ve Sanat Galerisi Müzesi» açılması için çalışılmaktadır. Bu müzelerin açılmasından sonra Rahle, Şamdan, Levha gibi teberrükât eşyaları bu yerlerde teşhir edilecektir. Mahalli Müze Müdürlüklerinin başvuruda bulunması halinde teberrükât eşyasının yerine yenisini almak renkli fotoğraflarını çekmek, her yıl sayımlarım yapmak

ve Müze ve Vakıflar Genel Müdürlüğüne ayrılan bölümde halka teşhir etmek kaydıyla bu müzelerde sergilenmesine müsaade edilmektedir.

Camilerde kullanılmayan fazla teberrükât eşyaları ise ihtiyacı bulunan diğer vakıf camilere devir teslim tutanakları ile dağıtılmaktadır. Her biri sanat şaheseri vakıf camilerde bulunan teberrükât eşyasının korunması için her türlü gayret sarf edilmektedir. Bilgilerinize arz ederim, Kâzım Oksay Devlet Bakanı(TBMM.1984:49)

Kitabiyat

Yayın Değerlendirme/ Review

Bir Osmanlı Şehri Şam

Ahmet Köç*

Richard Van Leeuwen (2012). *Bir Osmanlı Şehri Şam*,
(Çev. H. Ebru Aksoy), Küre Yayınları.
ISBN 978-605-5383-22-0

Geçmişten günümüze vakıf eserlerinin şehir mekanlarının oluşumunda ne ölçüde belirleyici rol oynadığı göstermek bir anlamda o kültürün değerlerinin anlaşılmasına olanak sağlamıştır. Richard Van Leeuwen'in *Bir Osmanlı Şehri Şam* isimli eseri de vakıfların kuruldukları yerlerde nasıl bir fonksiyon ortaya koyduklarını ele almaktadır. Şam'ın büyük bir şehir olarak rolünü belirleyen kurumların vakıf binaları olması, onların önemini gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu çalışmada Şam şehrinde bulunan vakıf binalarının basit, önemini yitirmiş eserler olmadığı, tam aksine her eserlerin sosyal, iktisadî ve siyasî alanın işlevlerinin bütünleştirilmesini teşvik ettiği iddia edilmektedir.

Richard Van Leeuwen'in *Bir Osmanlı Şehri Şam* isimli bu eseri, esasında 1999 yılında "Waqfs And Urban Structures, The Case of Ottoman Damascus" adıyla Brill tarafından yayınlanan İngilizce çalışmanın çevirisidir. Türkçe'ye H. Ebru Aksoy tarafından 2012 yılında çevrilen bu eser, Küre Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

Eser özellikle Osmanlı şehirleri ve vakıf konularına ilgi duyan araştırmacılara yol gösterir mahiyettedir. Şam şehrinin geçmişte hangi dönemlerde daha fazla miktarda geliştiğini eserde örneklerle görmek mümkündür. Leeuwen'in Şam kitabını okuduktan sonra kendi kendimize bazı soruları sormamız gerekmektedir. Bir kere tarihi süreçte Emevi, Zengiler, Eyyübi, Memlûklü ve Osmanlı devletlerinin hâkimiyeti altında bulunan şehirde, her dönemde imar faaliyetleri sürdürülmüş olmakla birlikte, şekilsel açıdan zamanla yapı farklılıklarının oluştuğu, yani birbirinden farklı yapısal özelliklerle eserler meydana getirildiği anlaşılmaktadır. Doğal olarak siyasî açıdan farklı dönemlerin, farklı mimarî özellikler geliştirmesi de kaçınılmazdır. O halde Emevi, Zengiler, Eyyübi ve Memlûklü devletleri döneminden Osmanlı devrini ayıran temel özellikler nelerdir? Ya da başka bir ifade ile Şam şehrinin fiziki görünümünün şekillenmesinde Osmanlı devri eserlerinin etkisi nedir? Osmanlı devri için bakıldığında Şam şehrinde XVI. yüzyılda yapılan eserlerin, XVII. ve XVIII yüzyıllardan farkı var mıdır?

Son olarak Osmanlı devlet adamları tarafından Şam şehir merkezine yapılan eserlerin ne anlam ifade ettiği ve şehrin silüetine bunların yansımaları, çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Nihayetinde Leeuwen bu çalışmasında, Osmanlı devrinde inşa edilen vakıf eserler vasıtasıyla şehirdeki devlet-toplum ilişkilerini ve bu ilişkilerin kurumlaşmasını derinlemesine ele almaktadır.

Kale, cami ve pazar yerinden oluşan şehir sistemi, genel olarak dünyevi güç/iktidar, dini meşrûiyet ve iktisadî düzenden oluşan üç temel yapının bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Elimizdeki bu eserde Leeuwen, Şam şehrinin Emevi, Zengiler, Eyyübi, Memlûklü ve Osmanlı gibi farklı siyasî yapıların idaresi altında hangi yönlerden ön plana çıktığını ortaya koymaktadır. Nasıl ki, Emevi devrinde Halife Velid'in inşasına başladığı Emeviye Camii, nisbeten yakın zamanda fethedilen Şam şehrinde halifenin otoritesini sağlamlaştırmak için yapıldıysa, benzer şekilde her dönemde yapılan abidevî eserlerin ayrı bir anlamı vardı. Emeviye Camii sayesinde İslam'ın zaferine adanan abidevî bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Caminin yapılmasına sosyolojik olarak başka anlamlar da yüklenebilir. Öte yandan Halife Velid tarafından inşaatına başlanan Emeviye Camii'nin yapılışı, bir güç sistemini ortaya koymaktadır. Daha önceki değerlerden ayrı olarak, farklı sosyal ilişkiler ve farklı bir hükümdarlığa dayanan güç sistemine işaret eden Emeviye Camii, aynı zamanda Şam şehrinde egemen olacak yeni güç sisteminin somut manifestosu olarak ortaya konmuştur.

Siyasî açıdan tarihçiler, vakıf eserlerine farklı anlamlar yükledikleri için vakıf-şehir ve iktidar üçlüsünün bir arada düşünülmesi gerektiğini ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla ifade edilen bu üçlü yapının izahı için bir teoriye ihtiyaç duyulduğundan Richard van Leeuwen çalışmasını, Pierre Bourdieu'nun iktidar fikri görüşü ile ele almıştır. Zira vakıf-iktidar ilişkisini en güzel izah edebilecek teori Bourdieu'nin tespitleridir. Bu sayede Leeuwen, zaman içerisinde kurumsallaşan vakıf sisteminin ülkede çeşitli kesimlerin kazanç ve sembolik güç elde etmek amacıyla ellerindeki malzeme ve sermaye ile vakıf yatırımla-

* Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, akoc@balikesir.edu.tr

rına başladıklarını ve böylece, farklı bir sektörün doğduğunu ifade edebilmiştir.

Leeuwen'ın eserinin birinci bölümünü "Vakıf Alanının Oluşumu" olarak belirlemiştir. İslam'ın ilk dönemlerinden, Osmanlı devrine kadar gelen süreçte, vakıf müesseselerinin çoğalması, ister istemez bu yapıların kurulmasına temel oluşturacak fikhî bilginin ortaya konmasına ve böylece vakıf kavramının hukukî alt yapısının izahı için gerekli bilginin üretilmesini sağlamıştır. Doğal olarak Osmanlı Devleti, gelişen siyasî şartlar ve devletin vakıfları ayakta tutabilmek için ihtiyaç duyduğu her türlü fikhî bilginin üretilmesi ve buna göre oluşturulması gerekli çalışmaları başlatmıştır. Devlet kanılıyla yasalar çerçevesinde vakıf bilgisinin üretilmesi ve kitabî hale getirilmesi bir zorunluluktan doğmuştur denilebilir. Bu anlamda vakıf konularına farklı yaklaşımlar getiren Ebû Yusuf, Hassaf ve Trablusî'nin yazdığı eserler, vakıf kurumları için ihtiyaç duyulan teorik alt yapısının oluşmasına imkan sağlamıştır. Zaten geçmişten beri kütüphanelerde karşımıza çıkan Ahkâmî'l- Evkâf türünden eserlerin pek çoğu, ortaya çıkan sorunlar neticesinde yazılmış eserlerdir. Bu açıdan bakıldığında Leeuwen'ın eserinde haklı olarak vakıf bilgisinin temelindeki kaynakları izah etme ihtiyacı duyulduğunu görülmektedir.

Leeuwen'ın Şam şehri çalışmasında, vakıf- ulemâ ve devlet üçlüsünün aynı başlık altında ele alındığı görülmektedir. Vakıf kurumunun devlet ve ilmiye sınıfı mensuplarından ayrıştığını, birbirleriyle ilgisiz, bağlantısız konularda olduklarını söylemek mümkün olmadığına göre, acaba vakıf sistemi içinde devletin ve ulemanın konumu nedir sorusu çalışmada ayrıntılı olarak ele alınmıştır. İlmiye sınıfı mensuplarının sadece karar veren, hukukî meselelerde ve yönetsel güçleriyle sistem içinde istihdam edilen kişiler olmadıkları açıktır. Ulemanın fikhî açıdan devletin işini kolaylaştırmak için kitaplar yazdıkları ve bu sayede vakıf hukukunun doğduğunu görebilmek gerekir. Öte yandan ilmiye sınıfı mensupları Osmanlı devrinde çeşitli vakıflar kurmak ve desteklemek konusunda neredeyse ümerâ sınıfı kadar etkin rol oynamışlardır.

Devletin sahibi olarak padişah ile ulema sınıfı arasında da aynı şekilde yakın bir bağ vardır. Ulema sınıfının tayini meselesinde padişahın sorumluluğunun olması, ulemanın da vakıflar gibi devlet yönetiminden ayrı, bağlantısız bir grup olmadığını ortaya koymaktadır. Diğer İslam devletlerine nazaran Osmanlı ulemasının sadece vakıf kurumlarını

yönetme ve denetleme görevleri dışında, kendileri tarafından inşa edilen vakıf binaları ile daha çok ön planda buldukları görülmektedir. Osmanlı uleması, ümerâ sınıfından sonra en fazla vakıf yapan grubu oluşturduğuna göre, onlar sadece var olanı yaşatmaktan ziyade, kendileri de birer vâkıf olarak topluma hizmet götürmüşlerdir. Bunun Şam şehrindeki en güzel örneklerinden biri, yerel ulemeden olan Muradî ailesine mensup pek çok kişinin vakıf kurmuş olmasıdır.

İkinci kısımda yazar, "Osmanlı Şam'ında Vakıf Alanı" adı altında şehrin manevî bir merkez olarak gelişmesi için devlet adamlarının bölgeye yaptığı yatırımları ele almaktadır. Osmanlı devrinde Şam şehrinin üstlendiği görev değiştiği için bölgenin alt yapısı yeniden ele alınarak özellikle gelip giden hacıların rahat bir biçimde konaklayabilmesi için kapsamlı bir elden geçirmeye tâbi tutulduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin uyguladığı imar faaliyetlerinin geniş ve kapsamlı olması bir yana, bu programın devlet adamları tarafından bilinçli bir biçimde geliştirilmesi burada özellikle vurgulanmaktadır.⁽¹⁾ Şam şehrinin sistemli bir politika çerçevesinde büyük vakıf külliyesi ile şehrin çehresinin değiş-tirmeye başlaması, Yavuz Sultan Selim dönemine denk gelmektedir. Yavuz Sultan Selim'in⁽²⁾ Endülüslü mutasavvıf Muhyiddin-i Arabî'nin Salahiye'de bulunan türbesi yanına büyük bir külliye yaptırarak manevî kazançlarını arttırmaya yönelik faaliyetlerini dikkatle okumak gerekmektedir. Bunun yanı sıra Yavuz Sultan Selim yaptırdığı külliye vasıtasıyla yönettiği reayasına kendisinin dini bir lider olarak tanıtması işte bu eserler vasıtasıyla olmuştur. Benzer şekilde Yavuz Sultan Selim, Devlet-i Âli Osman'ın bir üyesi olarak reayadan bazı beklentiler içerisinde olduğunu da bu eserlerle halkına hatırlatmıştır. Osmanlı padişahının kendi halklarından en büyük beklentileri, devletin devamı ve kendi sıhhatleri için duada bulunmaları idi. Yazar Leeuwen bu konuda meseleyi daha ileriye taşımak suretiyle, padişahlar tarafından yapılan her külliyenin, kurucusunun dinî alandaki hassasiyetlerini ortaya koyan, şahsî eğilimlerini vurgulayan ve bölgenin sosyal refahına katkıda bulunan özellikleri olduğunu ifade etmektedir.

Leeuwen'e göre Yavuz Sultan Selim'in ve Osmanlı ümerasının bölgeye yaptıkları vakıf yatırımlarının, diğer bölgelere yaptıkları yatırımlardan daha farklı anlamları vardı. Bir kere Şam şehrinin bulunduğu

1. Osmanlı padişahlarından Fatih Sultan Mehmed tarafından şehirlerin imarı hakkında ilk önemli girişim başlatılmıştır. Rivayete göre Fatih, İstanbul'u fethettikten sonra ileri gelenlerden şehri güzelleştirip büyütecek ve burayı kendi saltanatına uygun hale getirecek yeni hamam, han, bedesten, cami, mescit, mektep, hastane ve imaretle donatmalarını istemiştir. Başlatılan inşaa programı sayesinde sadece İstanbul değil, Anadolu, Balkanlar ve diğer Arap şehirlerinde yapılan imar faaliyetleri ile şehirler donatılmıştır.

konum, Hac yol güzergâhında bulunması sebebiyle dinî açıdan manevî kazanımların üst seviyede olduğu kesindir. Öte yandan hacıların vakıf dükkânlarından alışveriş yapıyor olması ve vakıf hanlarında konaklamaları, bölgedeki müesseselerin daha da canlanmasına imkan sağlamıştır. Bu sayede sürekli hacıya gidip gelen kabilelerin, tüccar kervanlarının ve derviş ve talebelerin uğrak yeri haline gelen Şam şehrindeki vakıf yapıları, XVI. yüzyılda hiç beklenmedik şekilde olağanüstü şekilde gelişmiştir. Şehrin fizikî açıdan gelişip büyümesinde, büyük vakıf eserleriyle donatılmasının da rolü vardır. Çünkü, Şam şehrinin değişen çehresi, buranın bir cazibe merkezi haline gelmesine olanak sağlamıştır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Şam'ı artık, hac organizasyonunun idarî, lojistik, malî açılarından güneydeki en büyük merkezi haline gelmiştir.

Şam şehrinin vakıf yatırımlarıyla ön plana çıkması, Osmanlı padişahlarının bölgeye bakış açısını da değiştirmiştir. XVI. yüzyılın ilk yarısında bölgedeki diğer şehirlerden büyüklük bakımından fark edilemeyen Şam şehri, yüzyılın ikinci yarısından itibaren, gelişmiş bir şehir olduğunu hissettirmeye başlamıştır. Sosyal donatılarıyla sürekli büyüyen Şam şehri, ister istemez bir eğitim ve ilim merkezi haline de gelmiştir. Başlangıçta Yavuz Sultan Selim ile başlayan Şam şehrindeki vakıf eserlerinin kurulması faaliyetleri sonradan bölgeye atanan paşalar vasıtasıyla sürdürülmüştür.

Anadolu, İran, Orta Asya ve diğer Suriye şehirlerinden onbinlerce hacı adayının konaklama merkezlerinden olan Şam şehrinin sosyal yapısının bu süreçte değişmeye devam ettiği muhakkaktır. Şehirde konaklayan binlerce hacı adayına her türlü hizmetin verilmesi, şehirde büyük bir ticarî hareketliliğe ve daha ciddi bir idarî organizasyonun olması gerektiğini ortaya koymuştur. İfade edilen Şam şehrindeki bu ticarî hareketliliğin kurulması ve sürdürülmesinde vakıf yapılarının rolü büyüktür. Sonuçta vakıf binalarının önemli işler görmesi, onların kazanımlarını arttırdığı için yeni vakıfların kurulmasına da ön ayak teşkil etmiştir. Bu durum yeni fırsatlar da oluşturulmuş ve Şam vakıflarının zenginliğinden şüphe duyulmaz hale gelinmiştir.

XVI. yüzyılda ümera sınıfından Lala Mustafa Paşa'nın Şam şehrinde bulunan vakıf yapıları onun büyük bir müessese olduğunu ortaya koymaktadır. Sadece Lala Mustafa Paşa Vakfı'na ait imaret, fırın, hamam, çeşme, cami, mektep, ev, ahır, tarla, meyve bahçeleri, değirmen, 62 köy ve çeşitli çarşılarda bulunan 290 dükkandan oluşan geniş bir

mülk organizasyonu vardı. Benzer şekilde Derviş, Sinan, Murad ve Esad Paşaların bölgede kurdukları vakıflar, büyüklük bakımından Lala Mustafa Paşa Vakfı'ndan çok da farklı değildir.

Genel olarak bakıldığında, XVI. yüzyılın ikinci yarısında oluşturulan ümerâ vakıflarının önemli ortak özellikleri vardır. Bunlardan birincisi vakıfların tümünün ekonomik amaçlı olduğu kesindir; hanlar, çarşılar, imalathaneler ve diğer iktisadî mülklerin yeniden inşası öncelikli hedef olmuştur. İkincisi çoğu durumda vakıflardan istifade edenler vâkıfın kendisi, ailesi ve ahfâdı olmuştur. Buradan da anlaşılıyor ki; bu yüzyılda kurulan ümerâ vakıflarının önemli bir kısmı yarı- aile vakfıdır. Üçüncüsü vakıfların iktisadî faaliyetleri ağırlıklı olmakla birlikte, eğitim ve dinî eserleri de yatırımlar yapmışlardır. Dördüncüsü söz konusu ümerâ vakıfları sadece Şam şehir merkezinde değil, bölgeyi saran geniş bir alanda iktisadî varlıklarını göstererek bir ağ oluşturmuşlardır. Leeuwen'e göre vakıfların bu özellikleri onların imparatorluk siyasetinin ayrılmaz bir parçası olduğu şeklindedir. Bu durum aynı zamanda başkent ile fethedilen eyaletler arasındaki uyumu geliştirme mekanizmasının devamıydı. Sonuçta XVI. yüzyılın ikinci yarısında Şam valileri tarafından kurulan vakıflar önemli anlamlar ifade etmektedir. Yazara göre bu vakıflar, devlet destekli projelere dinî anlamlar katmak suretiyle Şam'da Osmanlı otoritesini güçlendirmiştir.

Son kısımda ise Leeuwen, Osmanlı idaresinde kurulan dini yapıların önemi üzerinde ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Yazara göre Şam şehri, XVI. yüzyılda kurulan ümerâ vakıfları sayesinde iktisadî açıdan zengin bir donanımına kavuşarak hem sur içindeki ticarî mekânların, hem de sur dışındaki yeni yerleşim mekanlarının merkezini oluşturarak etraflarına yön vermişlerdir. Öte yandan XVII. yüzyılda kurulan Şam vakıflarının, XVI. yüzyılda kurulanlar kadar zengin olmadıkları, kent sel gelişim açısından nispeten fakir bir durum sergilediği ifade edilmektedir. Ancak XVI. yüzyılda kurulan vakıf yapılarındaki ticarî hayatın kaldığı yerd devam ediyor olması, şehirde sürekliliği sağlayan en önemli unsurdur. XVIII. yüzyılda kurulan büyük vakıflar ise Şam şehrinin gelişim çizgisi üzerinde daha etkili bir konum sergilemekte ve bu sayede şehir iki kulvar üzerinde büyümesini sürdürmüştür.

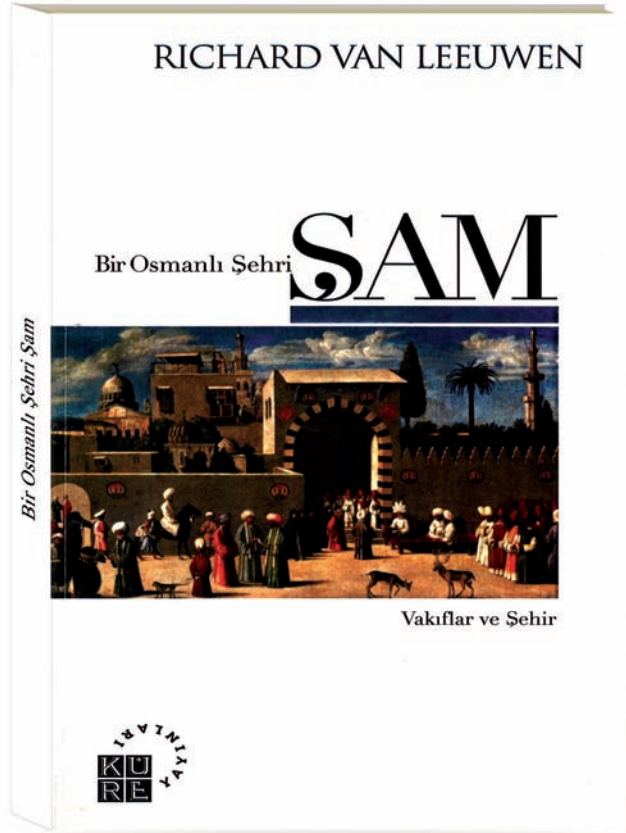
Sonuç olarak, vakıf şehirciliği boyutundan bakıldığında; İslam şehirleri üzerine önce Max Weber, sonra diğer oryantalistler tarafından sürdürülen

2. Yavuz Sultan Selim'in Şam şehrinde inşâ ettirdiği yapılar bir hayli fazladır. Özellikle İbn-i Arabî Türbesi, Şeyh Hüseyin el Cebâvî Za viyesi ve Semâdi tarikatına yaptığı yardımlar, padişahın Şam'da kaldığı süre içerisinde şehrin ulularına verdiği önemi göstermektedir.

olumsuz görüşlere Şam şehrinin organizasyonu üzerinden cevap vermek mümkündür. Weber ve onun takipçileri için vakıfların kötü tarafı, kapitalist ilişkilerin oluşumu ile kendini gösteren iktisadî kalkınmayı engellemesidir. Aynı şekilde Weber vakıfları, gayrimenkul varlıkların kullanımını felce uğratan sistem olarak ifade etmektedir. Oysa bugünkü dünyada ortaya çıkan yeni bakış açıları ve yaklaşım tarzları Weber'in tezlerini çürütmektedir. Nitekim Leeuwen'ın da belirttiği gibi, bir kere vakıfların zamanla genişleyen iktisadî potansiyelleri toprak sisteminin sınırlarını genişletmiştir. Aynı şekilde malların vakfa çevrilmesi, belirli mülkiyet haklarını garanti altına almış olması nedeniyle mülkiyet ilişkilerinin daimi surette denetim ve kısıtlamaya tabi olduğu bir ekonomide bu haklar kıymet kazanmıştır. Nihayetinde, mülklerin statüsünün sabit oluşu genellikle güvenli sermaye yatırımlarına imkan sağlamış ve vakıflar, iktisadî hayatı canlandırmak, ticarî binaları kurmak, pazar yerlerini oluşturmak, alt yapıları kurmak şeklinde karşımıza çıkan projelerin desteklemişlerdir. Bu durumda Weber'in ifade ettiği görüşler, vakıfların iktisadî hayatı ve toprak sistemi üzerindeki etkileri bakımından geçersiz duruma gelmektedir.

Nihayetinde, şehirlerin iktisadî önemi kavranmak isteniyorsa; öncelikli olarak vakıfların inşâ ve ihyâ projelerine bakmak gerekmektedir. Bu projelere bakıldığında ise vakıfların, şehir merkezlerinin esas çekirdeği oluşturduğu, gelişim çizgilerini belirlediği görülmektedir. Osmanlı devrinde Şam şehrinde yaşananlar da bunlardan farklı değildir. Şehirde yapılan vakıf eserleri, iktisadî hayatta büyük bir canlanma ve toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik politikalarla etkili bir mekanizmaya dönüşmüştür. Öte yandan kurulan her vakıf binasının çevresiyle

uyum içerisinde onları birleştirici, bütünleştirici rolünün olması, halkın sosyal bütünleşmesine katkı yaptığını ortaya koymaktadır. Böylece, Şam şehrinde oluşturulan, toplumsal buluşmanın merkezleri olan cami, mescit, mektep, hamam, bedesten, han ve çarşılar mirasın taşıyıcıları olarak kültür, canlı tutulmuştur. Yapılan tarihî eserlere bakıldığında bu durumu görmek mümkündür. Sonuçta, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şam'ın canlılığını korumasını ve sürekli olarak gelişmesini, büyük ölçüde sağlam vakıf altyapısına borçlu olduğunu söylemek haksızlık olmayacaktır.

Hurufât Defterlerinde İki Osmanlı Şehri: Maraş ve Ermenek

Hasan Demirtaş*

Pakize Yıldız (2012). *Maraş Şehri Vakıf Eserleri*, Konya:Çizgi Kitabevi.
ISBN :978-605-4639-15-1

Mevlüt Eser (2012). *Ermenek Kazası ve Köyleri Vakıf Eserleri*, Konya:Çizgi Kitabevi.
ISBN : 978-605-4451-87-6

Vakıflar, diğer İslam devlet ve toplumlarının tarihlerinde olduğu gibi, Türk-İslam tarihinin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında da önemli bir yer tutar. Osmanlı Devleti'nde gerek bürokratik olarak gerekse arşivcilik alanında defter tutma ve kaydetme usulü esas kabul edilmiş ve deftere kaydedilmeyen hüküm ve beratlar geçersiz sayılmıştır. Devlet işlerinde devamlılığın sağlanabilmesi, kişi ve kamu haklarının korunabilmesi için tutulma amacına yönelik olarak farklı isimler altında ve seriler halinde defter tutma, bürokratik bir gelenek olarak devletin sonuna kadar devam etmiştir. İdarî olarak hukukî, askerî ve malî alanlarda teşkilatlanmış olan Osmanlı Devleti, bu teşkilatlarındaki bürokratik iş ve işlemleri defterlere kaydederek, günümüzde de istifade edilmekte olan devasa arşivler meydana getirmiştir. Bu arşivlerden biri olan Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) Selçuklu, Beylikler, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde kurulan vakıfların günümüze ulaşan vakfiyeler, vakıflarla ilgili ferman, berat, ilam gibi belgeler ile vakıf müessesesinin işleyişi ile ilgili muhtelif muameleleri içeren defterlerden oluşmaktadır. Bu defterler fihrist defterleri, vakfiye defterleri, vakıf hukuku ve idaresi ile ilgili defterler, görev tevcih defterleri ve son olarak da vakıf sistemi ve harcama kalemi defterleri olarak tasnif etmek mümkündür.

Yukarıdaki tasnif çerçevesinde vakıf görev tevcih defterleri içerisinde yer alan Hurufât Defterleri, Atik Şahsiyet Defterleri ve Yeni Şahsiyet Defterleri vakıf çalışanlarının atama kayıtlarının tutulduğu defterler olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devlet teşkilatında tüm memuriyetlerde olduğu gibi vakıflarda da herhangi bir cihet, görev veya vazife, atanan kişinin görev yapma yetkisiyle birlikte, ismini, niçin verildiğini ve kendisinden ne istenildiğini, vazife karşılığında ücret olarak ne aldığı gösteren beratlar ile verilir. Atamalara bakıldığında aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya işleyen bir bürokratik silsilenin var olduğu göze çarpmaktadır. Herhangi bir vakıfta, herhangi bir sebeple bir görevli değişimi, arz yetkisine sahip mütevellî ve nazır gibi vakıf yöneticisi veya kadî ve nâib

gibi yerel yöneticilerin arzlarıyla durum ilgili kazaskerliğe bildirilir, ilgili kazaskerlikçe durum üst makamlara ilam edilir ve nihayetinde ilgili vakıftaki söz konusu görev değişikliği dönemin padişahının tuğ-rasını taşıyan tevcih beratının yazılmasıyla ve bu beratın defterlere kaydedilmesinden sonra aynı bürokratik silsilenin geriye doğru işletilerek ilgili görevliye ulaştırılmasıyla gerçekleşmektedir. Evkâf Nezareti öncesi Anadolu ve Rumeli Kazaskerlikleri tarafından, nazaret sonrası ise Evkâf Nezareti tarafından kayıt altına alınarak yukarıda isimleri zikredilen vakıf görev tevcih defterleri serileri oluşturulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde vakıflarda 1689-1840 yılları arasında gerçekleşen atamaların arz ve berat kayıtları Anadolu ve Rumeli Kazaskerlikleri tarafından defterlere kaydedilmesiyle Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki seriden ve toplamda 216 defterden oluşan Hurufât Defterleri serisi meydana getirilmiştir. Kaza idarî yapılanması baz alınarak kaza isimlerinin alfabetik olarak sıralanması ve her bir atama kaydının ilgili kaza ismi altına tarih sırasına göre kaydedilmesiyle oluşturulmuş olan Hurufât Defterleri'nde yar alan atama kayıtlarında kaza, köy, kasaba, mahalle ve diğer yerleşim birimlerinin adları ve nâm-ı diğerleri, vakıf ile vâkıfın adı, vakıf müessesesi ismi, görev türü, görev ücreti, eski görevlinin adı, eski görevlinin görevden ayrılma sebebi ve yeni görevlinin ismi, atama yazışmasını gerçekleştiren arz sahibi ve atama tarihi gibi bilgiler yer almaktadır. 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık bir buçuk asırlık zaman dilimini içeren, öncelikle vakıflar üzerine araştırma yapanlar olmak üzere, şehir tarihi ve sanat tarihçileri açısından da önemli bilgiler ihtiva eden Hurufât Defterleri üzerine son dönemde bilimsel çalışmaların sayısında artış göze çarpmaktadır.

Tanıtmı yapılan iki kitap, Hurufât Defterleri baz alınarak yapılmış iki yüksek lisans tezinin kitaplaştırılma çalışmasıdır. Bunlardan ilki, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Yusuf Küçükdağ'ın danışmanlığında, Pakize Yıldız tarafından hazırlanan Hurufât Defterlerine Göre

* Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi.

Maraş Kazası ve ikincisi de yine aynı öğretim üyesi danışmanlığında Mevlüt Eser tarafından hazırlanan Hurufât Defterlerine Göre Ermenek başlıklı çalışmalardır. Bu çalışmalardan ilki, Maraş Şehri Vakıf Eserleri (Çizgi Kitabevi, 2012) ve ikincisi de Ermenek Kazası ve Köyleri Vakıf Eserleri (Çizgi Kitabevi, 2012) adıyla yayınlanmıştır.

Her iki kitapta da dikkatimizi çeken ilk husus, tez çalışmaları kitaplaştırılırken başlıklarının değiştirilmesi olmuştur. Bilindiği üzere her bilimsel çalışmada başlığın söz konusu çalışmayı en iyi şekilde yansıtmayı gerekmektedir. Yıldız'ın kitabında kullanılmış olduğu "Maraş Şehri Vakıf Eserleri" başlığı, 1071 Malazgirt Savaşı akabinde İslamlaşmış, Selçuklu, Dulkadiroğulları ve nihayetinde Osmanlı hakimiyeti sonrası günümüze ulaşmış olan Maraş şehrinde, tüm bu dönemlerde kurulmuş vakıf eserlerini çağrıştırmaktadır. Yine aynı şekilde Eser tarafından kullanılan "Ermenek Kazası ve Köyleri Vakıf Eserleri" başlığı Anadolu Selçuklu Devleti, Karamanoğulları Beyliği ve Osmanlı Devleti zamanlarında önemli bir yerleşim yeri olan Ermenek'in tüm bu dönemlerdeki vakıf eserlerini akla getirmektedir. Oysa her iki kitabın önsözleri okunduğunda, söz konusu çalışmaların Hurufât Defterleri kaynaklı olduğu, konunun zenginleştirilmesi açısından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan vakıflarla ilgili muhtelif fonlardan yararlanıldığı yazarlarınca ifade edilmektedir. Her iki yazar kitaplarında kullanmış oldukları başlıklara "Hurufât Defterlerine Göre" ifadesini veyahut da çalışmanın sınırlarını gösteren tarihleri eklemiş olsalardı, kitapların başlıkları ile muhtevaları arasındaki bağlantı daha kolay kurulabilirdi.

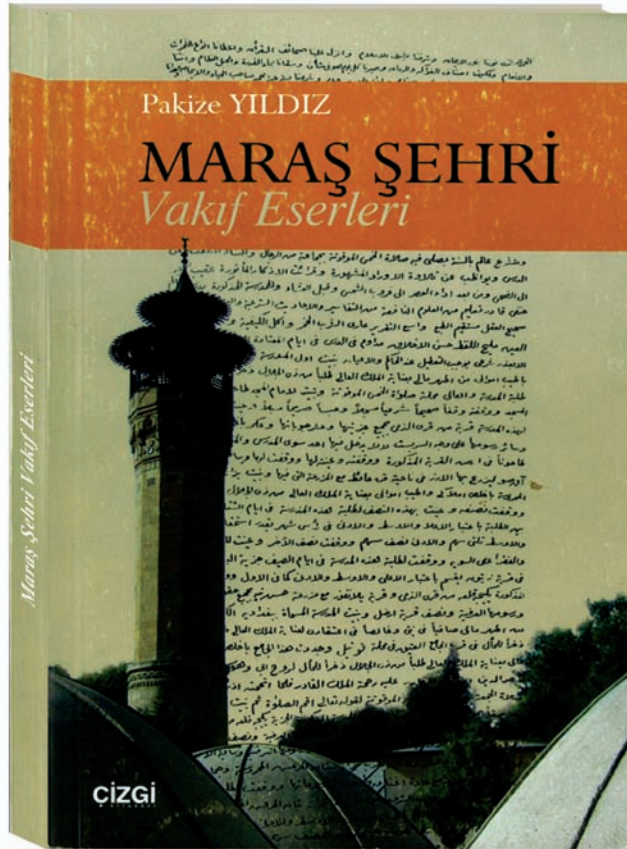
Yıldız'ın Maraş Şehri Vakıf Eserleri adlı kitabı, giriş ve sonuç bölümleri dışında dokuz bölümden oluşmaktadır. Yazar tarafından kitabın önsözünde, Maraş Kazası'na bağlı nahiye ve köylerin kapsam dışında bırakılarak konunun daraltılmak amacıyla olduğu belirtmekte, giriş kısmında, amacının Maraş şehrinde Osmanlı döneminde bulunan sosyal içerikli eserleri tespit etmek ve toplumun yaşayış biçimini belgeler ışığında aydınlatmak olduğu ifade edilmektedir.

Maraş Kazası ile ilgili Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 25 adet Hurufât Defteri kayıtları ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi tasniflerinden olan Muallim Cevdet, Cevdet Evkaf ve Cevdet Maarif kataloglarında bulunan belgelerin

kaynak olarak kullanıldığı çalışmada, kaynaklar hakkında giriş bölümünde bilgiler verilmiştir. Özellikle çalışmanın temel kaynağı olan Hurufât Defterleri hakkında çok sınırlı sayılabilecek bir bilgi verilirken, çalışmada kullanılan Başbakanlık Osmanlı Arşivi fonlarından ne tür belgelere ulaşıldığı bilgisinin yerine fonlar hakkında genel bilgi aktarılmıştır.

Maraş şehrinin coğrafi konumu ve tarihçesine yer verilen kitabın ilk bölümünde, şehrin adının kaynağı ve Hititlerden Osmanlılara tarihsel süreç içerisinde Maraş'ın durumu hakkında bilgiler verilmiştir. Maraş Şehri Mahalleleri başlığını taşıyan ikinci bölümde, Hurufât Defterleri'nden 71 mahalle tespit edilmiştir. Yazar tespit etmiş olduğu mahalleleri "Eski Mahalleler" ve "Diğer Mahalleler" başlıkları altında ele almış, söz konusu mahallelerdeki vakıf eserlerin isimlerini vermiştir.

Maraş vakıflarının incelenmiş olduğu üçüncü bölümde, yazar vakıflar hakkında genel bilgiler verdikten sonra Maraş'ta kurulmuş vakıfları türlerine göre "Avarız, Nukud (Para) ve Çerâğ Vakıfları" ve "Hayrî Vakıflar" başlıkları altında incelemiştir. Yaza-

rın tespitine göre Maraş'ta 16 adet nukud, 5 adet avarız ve nukud, 1 adet de çerâğ vakfı bulunmaktadır. Yine yazarın tespitine göre Maraş'ta kurucularının adlarıyla anılan 12 adet hayrî vakıf bulunmaktadır.

Kitabın dördüncü bölümünde Maraş Kazası vakıf görevlilerini ele alınmıştır. Yazar vakıf yöneticileri olarak kadı, naip, mütevellî, nazır, kâtip, cabi, süvari cabi; din hizmetlerinde çalışanlar imam, hatip, müezzin (Cuma, akşam, Pazartesi, Çarşamba, Pazar, suffe, çardak, pencere dışı, kapı müezzinleri), mahfil, ser-mahfil, vaiz, sala vaizi, kürsü şeyhi, duagu, cüzhân, aşırhân, yasinhân, temcidhân, devirhân, naathân, ihlashân, fetihhân, muhammediye okuyucusu, kıssa-i şerif okuyucusu, fıkıh-ı şerif okuyucusu, noktacı, muarrif, muvakkit, zaviyedar; temizlik ve aydınlatma hizmetlerinde çalışanlar ferâş (Cuma, kenif/ayak çeşmesi, çeşme, çardak ferâşları), kayyum, kennas, çerâğdar (minare, çeşme çerâğdarları), hâfız-ı bisat, zâbit-i miftah; eğitimle ilgili görevliler müderris, dersiamm, şeyh-i ders-i amm, şeyhü'l-kurra, muallim-i sıbyan, buk'adar; bakım ve onarımcılar meremmatçı, ser-meremim, loğkeş (kenif, ayak çeşmesi loğkeşleri), neccar, tokatçı; suyla ilgili görevliler mîr-âb, kanavatçı (abdesthane, çeşme kanavatçıları), su yolcu, mutemed, tufancı; kütüphane görevlileri hafız-ı kütüp, kütüphane ferraşı; imaret görevlileri imaret şeyhi, tabbah, kilerci, ateş-bâz, müvezzi; esnaf ve ticaret görevlileri ahi baba, kethüda, şeyh, şeyh-i seb'a, ser-dellal, münâdi-yi salat, diğer görevliler müjdeci olmak üzere on başlıkta farklı vakıf kollarında hizmet veren görevli türlerini ortaya koymuştur.

Beşinci bölümde yazar Maraş'ta kurulmuş eğitim kurumlarını konu edinmiştir. Yazarın tespitine göre Maraş Kazası'nda 7 mektep ve 18 medrese bulunmaktadır. Altıncı bölümde Maraş'ta bulunan tasavvuf yapıları olarak zaviye, buk'a ve türbeler karşımıza çıkmaktadır. Yazarın tespitine göre Maraş'ta 24 zaviye, 7 buk'a ve 1 türbe bulunmaktadır. Sosyal ve Ticari yapıların ele alındığı yedinci bölümde Maraş'ta bulunan 1 imaret, 2 hamam, 1 çeşme, 2 kastel, 2 kütüphane, 2 han, 1 çarşı (sûk-ı sultani), 2 dink¹⁾, 2 değirmen bulunmaktadır.

Yıldız kitabının son iki bölümü olan sekiz ve dokuzuncu bölümlerini Maraş Kazası'nda bulunan cami ve mescitlere ayırmıştır. Yıldız'ın tespitlerine göre 85 cami ve 97 mescit bulunmaktadır. Yine yazarın tespitine göre 71 mahallesi bulunan Maraş Kazası için cami ve mescit sayısının fazla olduğu düşüncesi hasıl olmaktadır. Diğer taraftan mescitlerin minber vaz' edilerek camiye dönüştürülmesi, cami ve mes-

citlerin zaman içerisinde isim değiştirerek farklı isimlerle anılabiliyor olmaları düşünüldüğünde yazar tarafından verilen rakamların biraz daha aşağıya çekilebilmesi mümkündür. Zira var olan bir cami veya mescide hayır sahibi bir kişi tarafından bakım/onarım veyahut da herhangi bir hayır amacıyla vakıf kurulması, var olan cami veya mescitlerin zaman içerisinde o kişilerin isimleriyle anılmalarına yol açabilmekte ve Hurufât Defterleri kayıtlarına farklı isimlerle yansiyabilmektedir.

Pakize Yıldız, Maraş Şehri Vakıf Eserleri adlı kitap çalışmasıyla Osmanlı dönemi Maraş Kazası vakıf eserlerini Hurufât Defterlerinden tespit etmiş, tespit etmiş olduğu vakıf eserlerle ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki muhtelif fonlardan belgelerle çalışmasını zenginleştirmeye çalışmıştır. Maraş şehrinin Osmanlı döneminde belirli bir zaman dilimine ait vakıf envanterini sunan çalışmanın Maraş şehri üzerine çalışan araştırmacılara katkı sağlayacağı şüphesizdir. Diğer yandan zaman ve dönem sınırlaması konmaksızın bu başlık altında bir çalışma yayınlanacaksa mutlaka ilgili vakıf eserlerin Hurufât Defterleri kayıtlarından öncesi ve sonrasına gidilmeye çalışılmalı, Şer'îye Sicilleri ve Tahrir Defterleri mutlaka çalışmaya dahil edilmelidir.

Ermenek Kazası ve Köyleri Vakıf Eserleri adlı kitap ise Mevlüt Eser tarafından 2012'de hazırlanmış yüksek lisans tezinin kitaplaştırılmış halidir. Kitap, giriş ve sonuç bölümü dışında altı bölüm ile kitabın sonuna eklenmiş görsellerden oluşmaktadır. Eser, kaza merkezi ile bağlı köylerdeki vakıf eserleri tespit ederek Ermenek Kazası ve çevresinin sosyal ve dinî tarihine ışık tutmayı amaç edindiği çalışmasında 1690'lı yıllardan 1840'lı yıllara kadar vakıf tevcihat kayıtlarını içeren Hurufât Defterleri'ni ana kaynak olarak kullanmış. Eser, tespit ettiği vakıf eserlerin izini sürerek yine Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden Yeni Şahsiyet Defterleri ile Berat ve Hülâsa Defterleri kayıtlarını kullanmış. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde vakıflarla ilgili muhtelif fonlardaki belgeler ile Konya Şer'îye Sicilleri'nde Ermenek Kazası ile ilgili belgelerden vakıflara ait olan belgeler kullanılarak çalışma arşiv kaynakları açısından zenginleştirilmiştir. Ermenek Kazası'nda tespit edilen vakıf eserlerin vakfiyelerine ulaşılmaya çalışılmaması bu çalışmanın arşiv kaynağı açısından eksik yönünü oluşturmaktadır.

Yazar, eserinin giriş kısmında kullandığı kaynaklar ve araştırmasının yöntemi hakkında bilgiler verdikten sonra ilk bölümde Ermenek Kazası'nın coğrafi durumu ve tarihçesi hakkında genel bilgiler ver-

1. Pişmiş ve kurutulmuş tahılı kabuğundan ayırmaya yarayan bir çeşit değirmen.

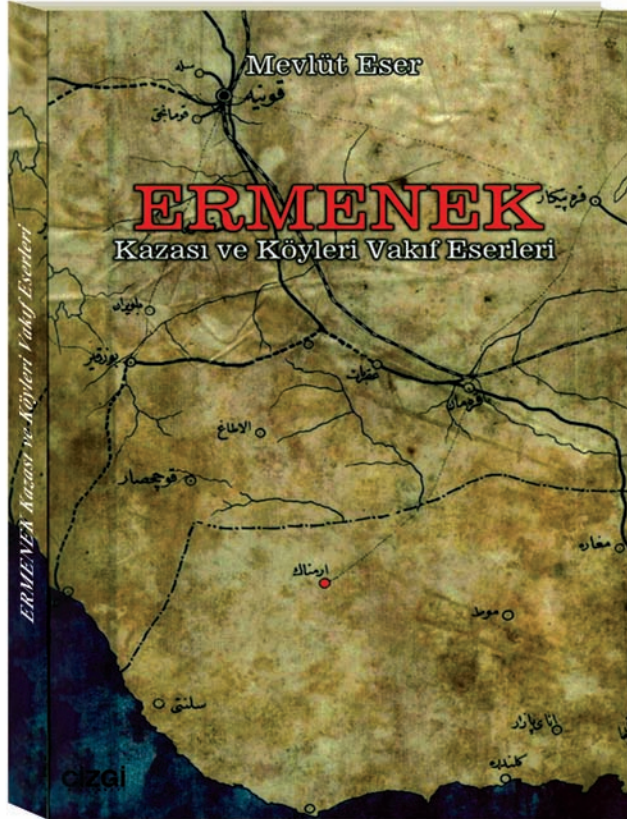
miştir. Yazar, Ermenek Kazası, Kaza ve Vakıf Görevlileri başlığını verdiği ikinci bölümde, mahkeme görevlileri, vakıf görevlileri, din hizmeti görevlileri, eğitim alanında çalışanlar, temizlikle ilgili görevliler, ticaretle ilgili görevliler ve su yolu görevlileri alt başlıklarında vakıf çalışanlarını tasnif etmiştir. Bu bölümde Ermenek'te görev yapmış mahkeme çalışanları olarak kadı, naip ve muhızlılar ile esnaf teşkilatı görevlileri olan şeyh-i seb'alar görev yaptıkları tarih sıralamasına göre tablolaştırılmış ve Ermenek tarihi üzerine çalışma yapacaklar için güzel bir envanter çıkartılmıştır.

Kitabın üçüncü bölümünde Ermenek kaza merkezindeki ibadethanelere yer verilmiştir. Yazar kaza merkezinde tespit etmiş olduğu cami ve mescitleri mahallelerine göre tasnife tabi tutmuştur. Bu çerçevede Ermenek kaza merkezinde 12 mahallede 31, mahallesi tespit edilemeyen 3 olmak üzere toplamda 34 ibadethane bulunmaktadır. Yazar tarafından bu ibadethanelerde görev yapan görevliler tablolar halinde verilmiştir.

Dördüncü bölümde Ermenek Kazası'na bağlı köylerde bulunan ibadethaneler tespit edilmiş ve buralarda görev yapan kişiler tablolarla belirtilmiştir. Yazarın tespitine göre Ermenek Kazası'na bağlı 49 köyde 72 cami ve mescit bulunmaktadır. Yazar tarafından Ermenek Kazası'nda tespit edilen eğitim kurumları kitabın beşinci bölümüne konu edilmiştir. Eğitim kurumları olarak tespit edilmiş olan mektep ve medreseler buldukları yerler hakkında da bilgiler verildikten sonra buralarda görev yapanların isim listeleri tablolar halinde verilmiştir. Kitabın altıncı ve son bölümü ise Ermenek Kazası'nda yer alan sosyal kurumlara ayrılmıştır. Yazarın tekke ve zaviyeler, türbeler ile hamamlar alt başlıklarında incelemiş olduğu bu bölümde Ermenek'te 16 tekke ve za-

viye, 4 türbe ve 2 hamam bulunmaktadır. Yine yazar tarafından bu sosyal kurumlarda çalışanların isim listeleri tablolarda gösterilmiştir.

Eser'in Ermenek Kazası ve Köyleri Vakıf Eserleri adlı çalışması Ermenek şehri üzerine çalışma yapacak olan şehir ve sanat tarihçilerine vakıf eser envanteri sunmanın ötesinde bu vakıf eserlerde görev yapmış kişilerin isimleri, atanma tarihleri, aldıkları ücretler ve görevden ayrılma sebepleri gibi verileri sunması yönüyle de Ermenek şehri sosyo-ekonomik yapısı hakkında çalışma yapacak olanlar ile kültürel araştırma yapanlara da bol malzeme sunmaktadır.

Vakıflarla İlgili Üç Kitap

Mehmet Kurtoğlu *

**Yasin Yılmaz (2012).Örfizâde Vakfı,
Ankara:Kişisel Yayın.
ISBN :978-605-63477-0-2**

Son yıllarda geçmişe olan ilginin artması dolayısıyla özellikle Osmanlı tarihi başta olmak üzere tarihi konu edinen kitapların merak uyandırması ve bu alanda yapılan yayınların artarak çoğalması dikkat çekmektedir. Tarih konusuna gösterilen ilginin birinci nedeni insanların geçmişe merak etmesi, ikincisi ise Osmanlı arşivinin araştırmacılara açılması, Osmanlı ve yakın tarih konusundaki karanlık noktalar üzerindeki tartışmaların canlı olmasıdır. Ayrıca insanların tarihe ilgisinin arkasında aile, soy sop ve geçmişe merakının yattığını da unutmamak gerekir. Son yıllarda tarihi kitap, roman ve filmlerin artması bunun en somut göstergesidir.

Tarih ile yakın bir ilişkisi olan vakıf, bilindiği üzere bir yanıyla tarihle ilişkili, diğer yanıyla Osmanlı'nın uyguladığı bir sistem ve medeniyetin anlayışıdır. Bu medeniyet anlayışı geçmişte sosyal hayatın düzenlenmesinde etkili olmuş, şehirlerin inşasında kurucu rol oynamış ve varlıklı insanların yardımlaşmada adeta yarışmasını sağlamıştır. Özellikle Osmanlı tarihini vakıf konusunu göz ardı ederek tanımak ve tanımlamak mümkün değildir. Zira Osmanlı bir vakıf medeniyetidir. Son yıllardaki tarihe merakın aynı zamanda vakıf konusunun da işlenmesini, popülerleşmesini sağlamıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü yayınları arasında çıkan "ilginç vakıflar" kitabına gösterilen alaka bunun en somut göstergesidir.

Tarihimizin ve kültürümüzün önemli bir unsuru olan vakıflar konusunda yapılan yayınlar bu anlamda dikkat çekmektedir. Özellikle Vakıflar Genel Müdürlüğü başta olmak üzere üniversiteler, sivil toplum örgütleri ve vakıflar bu alanda ciddi yayınlar yapmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü yayınları arasında çıkmış olan "Kanuni Vakfiyesi Süleymaniye Külliyesi" adlı çalışmasından tanıdığımız Dr. Yasin Yılmaz'ın "Örfizâde Vakfı" adıyla yayınlanan kitabı vakıf ve şehir tarihi bağlamında dikkate değer bir çalışmadır. Akademik bir titizlikle hazırlanan bu kitap, Diyarbakır'da kurulan Örfizâde Vakfı'nı, Vakıf arşiv belgelerine dayanarak geniş bir şekilde ele almıştır. Yazar konuya girmeden önce yaptığı çalışma-

nın metodunu, kaynaklarını, amacını anlatmış ve ardından vakıf konusunda genel bilgilere yer vermiştir. Önsözde Abdurrahman b. Numan tarafından kurulan Örfizâde Vakfı ile ilgili herhangi bir çalışma yapılmadığını, konu ile ilgili vakfiye ve arşiv belgeleri dışında bir eser bulunmadığını belirten Yılmaz, kitabın hazırlanışını ise şöyle açıklıyor: "Vakfın tarihini araştırmaya vakfiyeden başlayarak, arşiv belgeleriyle devam ettik. İncelediğimiz belgelerde vakıfla ilgili farklı ancak iyice bakıldığında aynı noktaya varan bilgiler gördük. Vakfın birden fazla isminin olmasının, vakfa geçirdiği dönemler içerisinde farklı kişiler tarafından yapılan ilavelerden ve hayır kurumlarının isimlerinden kaynaklandığını gördük. 942/1536 tarihli olan vakfa süreç içerisinde birçok isim verilmiştir. İsimlerin farklı ancak mütevellilerin aynı olması bizi vakfın, geçirdiği dönemdeki mütevellilerin ismine izafe edildiği sonucuna ulaştırdı. Ya da vakfın ilk kurucusu Şeyh Sadettin Cebâvî'nin ismi zikredilmiştir. Günümüzde Örfizâde ya da Örfioğlu ismiyle bilinmektedir. Bundan dolayı kitaba Örfizâde Vakfı adını verdik ancak kitabın içindeki bütün değerlendirmelerde ise vakfın kurucusu Abdurrahman b. Numan adını kullandık."

Yazar, kitabın giriş bölümünde ayrıca vakıf kurumu üzerinde durarak İslam dininde ve Osmanlı da vakfın yerini anlatmış. Ayrıca vakfın kurulduğu Diyarbakır şehir tarihi hakkında bilgiler vererek, burada yaşayan devlet ve medeniyetlere yer vermiştir. Kitabın bu bölümü küçük bir şehir tarihi olarak da okunabilir. Yazar, Örfizâde Vakfı ile ilgili vakfiyeye dayanarak verdiği bilgilerde; Abdurrahman b. Numan'ın kurduğu vakfa ait vakfiyenin Vakıflar genel Müdürlüğü Arşivi'nde iki nüshası bulunduğunu belirtmektedir. Bunlardan biri, orijinal olduğu tahmin edilen 11 Şevval 942 H./3 Nisan 1536 M.tarihli Arapça vakfiye, diğeri de yine aynı arşivde 580 nolu defterin 39. sayfasının 19. sırasında bulunan istinsah edilmiş vakfiyedir. Orijinal vakfiye, yazarın belirttiği üzere rulo halinde tek sahife olup, 108 satırdan oluşmakta, kâğıdı aharlı ve filigranlıdır. Bu bağlamda XVI. Asır kâğıdı özelliğini taşımakta ve hattı ise nezaretler öncesi dönemin harekesiz nesih-talik usulü ile yazılmıştır. Vakıf kurucusu Ab-

* Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayın Müdürü.

durrahman b. Numan hakkında da yazar şu bilgileri vermektedir: “Vakfiyede hayır yapmanın önemi ayet ve hadislerle vurgulandıktan sonra, vakıf Abdurrahman b. Numan’ın hayırseverliği ve diğer bazı özelliklerinden bahsetmektedir. Vakfiyede vâkıfın şeriatın yolcusu ve gerçeğin takipçisi olmasından dolayı herkesin müşidi olduğu anlatılıyor. Bunun yanında dünya hazinelerini aydınlatan kandili, aşırı a’la hazinesinin anahtarı, göklerin kutbu ve bilgi dünyasının güneşi olarak nitelendirilmektedir. Manevi cezbe âleminin kaynağı, okyanus gibi her şeyi apaçık kuşatan, ilahi aşkın deposu ve yüce tarihin(Sa’diyye) kurucusu olduğu belirtilmektedir.”

Oldukça geniş şekilde vakfın tanıtıldığı kitapta, yazar vakfın elden çıkarılışını ve bugünkü durumu hakkında da bilgiler vermektedir. Yazarın verdiği bilgiye göre vakıf, sosyal bir yardımlaşma kurumu olmasına rağmen, zaman zaman insanlar bunun kıymetini anlamamış, talan etmişlerdir. İslam ve vakıf hukuku açısından büyük bir sorumluluk yüklenmesine rağmen, kültürel yozlaşmalar sonucunda vakıfların değeri anlaşılmamış ve birçoğu elden çıkmış veya ehil olmayan insanların eline geçmiştir. Tabi ki bunda bazis sosyal ve siyasi sebeplerinde etkisinin olduğunu altını çizen yazar, 20. yüzyılın ikinci yarısında yapılan kadastro çalışmaları dolayısıyla Örfzâde Vakfı’nın gayrimenkullerinin bulunduğu yerlerde kadastro çalışması yapıldığından dolayı, birçok akarını kaybettiğini belirtiyor. Zamanın vakıf yöneticilerinin itiraz ve dava açma yoluna gitmemesi dolayısıyla üzerinden 20 yıl geçtiği için zaman aşımı dolayısıyla dava açma hakkının da ortadan katılığını söylüyor. Vakfın bugünkü durumu hakkında ise; “vakfın birçok akarını kaybetmesine rağmen bugün halen varlığını sürdürdüğünü, vakıf evladiyelik olduğundan dolayı asırlar boyunca vakfın en erşed ve en akıllı çocukları tarafından tevliyeti üstlenilerek varlığını sürdürmüş ve günümüze kadar gelmiştir. Ancak günümüzde yönetim sistemi, 5737 sayılı Vakıflar kanununa göre değiştirilerek tevliyet sisteminden yöneticilik sistemine geçtiğini” belirtiyor.

Vakıf hakkında geniş bilgi ve belgelerin yer aldığı, iki yüz seksen sahifeyi bulan kitap, bu alanda yayınlar yapmak isteyen diğer vakıflar için örnek teşkil etmektedir. Özellikle akarları olan büyük vakıfların bu tür çalışmalara önem vererek desteklenmesi yahut yönetiminde buldukları vakıfların böylesine detaylı olarak araştırılıp kitaplaştırılması, bu alanda yapılacak çalışmalara zenginlik katacaktır.

**Balkanlar’da Osmanlı Vakıfları ve Eserleri
Uluslararası Sempozyumu
(Haz: D.Gazi Benli, Gökçe Günel, Mehmet
Kurtoğlu, Hüseyin Başkaya) (2012)
Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.
ISBN: 978-975-19-5566-1**

Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün 2012 yılında “Vakıf Medeniyeti Balkan Vakıfları” adıyla kutladığı Vakıflar Haftası etkinlikleri çerçevesinde gerçekleşen sempozyum bildirilerinin yer aldığı “Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri” adlı kitap Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından, “Bursa’dan Balkanlara Vakıf Medeniyeti Sempozyumu” ismini taşıyan eser ise Bursa Bölge Müdürlüğü eserleri arasında yayımlanmıştır. Alanında birbirini tamamlayan bu iki kitap, Osmanlı, Balkanlar, Bursa ve vakıf konusunda önemli bilgiler içermektedir.

Osmanlı’nın 400 yıl hüküm sürdüğü Balkanlar, Ahmet Hamdi Tanpınar’ın deyişiyle Tuna’dan öte şehit olmuş parçamızdır. Geçen yüzyıl yaşanan savaş, ölüm, göçler ve sınırların çizilmesiyle uzunca bir zaman Balkanlar sanki bizden çok uzak, farklı bir medeniyet gibi algılanmıştır. Oysa Osmanlı ne kadar Anadolu ise o kadar Ortadoğu ve Balkanlardır. Bu anlamla Balkanlara baktığımızda bölgenin ecdadımız tarafından inşa ve ihya edildiğini, vakıflar başta olmak üzere kültürümüzle bir kimlik kazandığını görürüz.

Ecdadımızın 400 yıl hüküm sürdüğü bu topraklarda kurduğu vakıflar ve yaptığı hizmetlerin anlaşılabilmesi, arşiv belgeleri ve vakfiyelerin gün yüzüne çıkarılması gerekmektedir. İşte bu anlamda Vakıflar Genel Müdürlüğü geçen yıl yapılan uluslararası “Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Sempozyumu”nda sunulan bildirileri yayınladığı kitabın girişinde Vakıflar Genel Müdürü Dr. Adnan Ertem, açılış konuşması yer alıyor. Yerli ve yabancı akademisyenlerin tebliğlerinin yer aldığı kitapta, Prof. Dr. Ahmet Akgündüz, “İslam hukukuna göre vakıf mallarının mülkiyet meselesi” başlığı altında sunduğu bildirisinde “Vakıflar hükmi şahsiyet kabul edilebilir mi?” sorusuyla daha da genişletiyor. Akgündüz, daha sonra “Mülkiyet hakkının sübutu açısından vakıfların çeşitleri” başlığı altında ayrıntılı anlattıktan sonra, “vakıfların İslam hukukunda hükmi şahsiyetleri mevcuttur ve dolayısıyla malik olabilirler. Ancak mülkiyet hakkının vakıf hükmi şahsiyetine geçebilmesi için vakfın sahih yahut gayr-ı sahih olmasına ve vakıfların bu açıdan yapılan tasniflerine dikkat etmek gerektiğini belirtiyor.

Prof. Dr. Heath W. Lowry’in “Madalyonun Diğer Yüzü, Yunanistan’da Osmanlı Camileri ve Türbeleri”

yıkılan, ihmal edilen, dönüştürülen, yeniden dönüştürülen ve restore edilen” başlıklı bildirisinde “Ben bugün üstten bir bakışla, son 50-60 senelik zaman içerisinde Yunanistan’daki Osmanlı varlığı üzerine sizlerle birlikte kısa bir gezinti yapmak istiyorum” diyerek başladığı bildirisinde Selanik şehrini örnek alıyor.

Özellikle Selanik gravürü üzerinden giderek, buradaki Osmanlı yapılarının nasıl tahribata uğradığını anlatan Lowry, bildirisinde şöyle yazıyor: “O tarihlerde sanki minareden başka bir şey yok gibi Selanik’te. Zaten Evliya Çelebi de 1667 civarında gittiği zaman, 32 cami ve 150 mescitten bahsediyor. Şu anda Selanik’te ayakta kalan bir tek minare vardır; o Rotemdan Müzesi’nin yanındaki eski Sinan Paşa Camii veya Şeyh Ortacı Camii. Zaten Roma’dan kalan bir ibadet yeridir o, Bizans zamanında kilise olmuş, sonra camii oldu, şu anda da müze olarak kullanılıyor. Bunun minaresi hem ayakta, hem de epey büyük bir eforla son 15 sene içinde restore edilmiş. Ama tabii, bildiğimiz üzere, Selanik’te ciddi bir felaket yaşandı, o felaket de 1917’deki yangın. O yangının ardından da mübadele geldi. Dolayısıyla, hem o yangın dolayısıyla Osmanlıların yapıtlarının büyük bir kısmı tahrip oldu; hem de 5-6 sene sonra mübadele olunca, onların asıl sahipleri de Yunanistan’dan bugünkü Türkiye’ye göç ettikleri için, geri kalanları da büyük ölçüde sahipsizlikten, bakımsızlıktan dolayı tahrip olmuştur” diye yazıyor.

“XV ve XVI Yüzyıl Saraybosna Vakıfları” başlığı altındaki bildirisinde: “Vakıflar, Saraybosna’nın bir şehir olarak gelişmesinde en büyük rolü oynamıştır. Değişik kurumlar vakıfların sayesinde sadece kurulmuş değil, işler hale gelmiştir” diyen Dr. Behija Zlatar, bildirisinin devamında, “Bugünkü Saraybosna’nın yerinde Osmanlılardan önce de yerleşim vardı, ancak şehirleşmesi Gazi İsa Bey İshakoviç’in vakıflarıyla başlamıştır. Ondaki sonraki vâkıflar, Bosna sancak beyleri ve diğer beyler, zengin tüccar ve zanaatkârlar yaptırdıkları vakıflarla Saraybosna’nın XVI yüzyılda Bosna’nın en güzel ve önemli şehri olarak önce sancak, sonra da eyalet merkezi olmasını sağlamışlardır. 1528-30., 1540-41., 1565., 1567-68 ve 1604. tarihli Bosna Sancak defterlerinde ve vakıfnamelelerde vakıflar hakkındaki bilgiler çok sayıda vakıfların kurulduğunu ve içinde büyük maddi yatırımların olduğunu

göstermektedir” diye yazmaktadır.

Hurufat Defterlerine dayanarak “Saraybosna Vakıfları (16. Yüzyıl Sonları-19.Yüzyıl İlk Yarısı)” adlı makalesinde; “Saraybosna 15. yüzyılın ortalarında yeri bizzat kendisi tarafından belirlenen mevkide Bosna sancakbeyi İshakoğlu Gâzi İsa Bey’in yaptırdığı vakıflar ile temellendiğini” söyleyen Hatice Oruç, Gazi İsa Bey’in halefi sancak beyleri, ileri gelen devlet adamları ve varlıklı esnaf tarafından yapılan yeni vakıflarla geliştirilmiş olduğunu belirtiyor. Ayrıca 16. yüzyılın otuzlu yıllarında Gâzi Hüsrev Bey’in yaptırdığı vakıf binaları ile altın çağını yaşadığını belirtiyor. Hatice Oruç, verdiği istatistiksel bilgiler ve belgelerle zenginleştirdiği makalesi Bosna vakıfları hakkında bilgiler sunuyor.

Prof. Dr. Hakkı Acun’un “Makedonya-Üsküp Fatih Sultan Mehmet (Taş) Köprüsü ve Namazgâhi” makalesinde ise, Nâmazgâhlar hakkında bilgiler içermektedir. Namazgâhin açık havada namaz kılmaya mahsus yerler olduğunu belirten Acun, “bu eser-

lerden şehir içlerinde olanlar, küçük boyutlu, bir mihrap taşı ve küçük bir yükselti şeklinde yapıları olduğu gibi, mihraplı-minberli, müezzin mahfilli ve yalancı minareli olanları da vardır. Çoğunun yanında bir çeşme de bulunur” diye yazıyor. Prof. Dr. Géza Dávid, “Osmanlı Macaristanı’nda Bazı Vakıflar” makalesinde, 16’ncı ve 17’nci yüzyıllarda Osmanlı denetimi altına giren Macaristan’da ve özellikle ülkenin bugünkü topraklarında –Balkan memleketleriyle kıyasla – oldukça düşük sayıda mülk ve vakıf olduğunu belirttiikten sonra bunun başlıca nedenlerinin birinin Osmanlı hâkimiyetinin burada tam anlamında kök salmadığı için bu bölgenin her zaman biraz serhat niteliğini taşımış olmasına bağlıyor. Bununla birlikte yüksek görevlilerin bir kısmı buralarda da hayrat işleriyle de uğraştığını belirten Dr. Géza Dávid, arşiv belleri ışığında konusuna açıklıyor getirmiş.

Güncelliğini koruyan konulardan biri hiç kuşkusuz azınlık vakıflarıdır. Bu güncel konuyu Kezban Hatemi “Yunanistan Ve Türkiye’de Azınlık Vakıfları” başlığı altında değerlendiriyor. Hatemi, yazısında; “Cemaat vakıfları dediğimiz zaman, önce kısa bir özetle Türkiye’de olan ve olması gereken üzerinde durmak istiyorum. Çok eski tarihi sürece girmiyorum; çünkü zaten bu konunun mağdurları, uzmanları ve çok değerli hukukçuları da aramızda olduğu için, ayrıntıya girmiyorum. Belki sorularda cevaplandırmayı tercih ederiz, sorularınızla katkıda bulunabilirsiniz. Cemaat vakıfları, özellikle Adalet ve Kalkınma Partisinin göreve gelmesiyle, eşzamanlı olarak Avrupa Birliği uyum yasalarının aynı süreçte Türkiye gündeme oturmasıyla paralel yürümüştür; ancak, bu paralel yürümede birçok konuda zorluk çekmiştir cemaatler. Şu yapılmıştır: Demokratik, sosyal hukuk devletinin gereği olan şeffaflaşma ve katılımcı demokrasinin, sivil toplum örgütlerinin katkısı büyüktür” diye yazıyor.

Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri sempozyumu kitabında açış konuşmalarının dışında altı oturumda toplam otuz üç katılımcının sunduğu makaleler yer alıyor. Kitapta yer alan diğer; Laki Vingas’ın “Osmanlıdan Günümüze Cemaat Vakıfları; Cemaatlerin Yeni Yönetim Anlayışında Vakıfların Rolü ve Geleceği”, Dr. Behija Zlatar’ın “XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Saraybosna Vakıfları”, Dino Mujdzevic’in “General Outline of History of Evkaf Institution in Bosnia - Herzegovina”, Andras Riedlmayer’in “Foundations of The Ottoman Period in The Balkan Wars of The 1990”, Prof. Dr. Machiel Kiel’in “Ottoman Pious Foundations in Western Bulgaria”, Doç. Dr. Mehmet Zeki İbrahimgil’in “Makedonya’da Mustafa Paşa’nın Vakıf Malları”, Dip. Ing Grigor Boykov’un “The Waqf and The Complex

of Şihabeddin Paşa in Filibe”, Athina Christiana Loupou’nun “The Protection and Enhancement of Ottoman Heritage at Mytilene/Lesvos”, Dr. Eleni Kanetaki’nin “The Creation of Historical Cultural Heritage in Greece During The Ottoman Period”, Gjejlane Hoxha’nın “Legal Protection of Cultural Heritage in Kosova, Past, Present and Future”, Yrd. Doç. Dr. Turgay Cin’in “3647 Sayılı ve 2008 (3647/2008) Tarihli Yunanistan Vakıflar Yasası ve Uygulamaları”, Harun Karacic’in “International Regulation of Waqf Property in the Western Balkans”, Hasan Dzilo’nun “Makedonya’da Vakıflar: Yasal Çerçeve Ve Gerçekler Arasındaki Boşluğun İçinde”, Dr. Ayşegül Kılıç’ın “Guzat Vakıflarına Bir Örnek: Gümülçine’de Gazi Evrenos Bey Vakfı”, Dr. Rahman Adem’in “Karadağ Vakıfları: Hukuksal Perspektif”, Rame Manaj- Refike Sülçevsi’nin “Kosova Devlet Arşivleri’nde Var Olan Vakfiyeler”, Doç. Dr. Orlin Sabev’in “Bulgaristan’da Osmanlı Vakıf kütüphaneleri”, Adnan Torun’un “Osmanlı Dönemi Vakıf Araştırmalarında Kuyud-ı Kadime Arşivinin Rolü ve Önemi”, Cuma Atabay’ın “Balkan Ülkeleri Vakıfları (Bosna Örneği)”, Dr. Önder Bayır’ın “Osmanlı Arşivindeki Vakıf Tasnifi Ve Rumeli’de Kurulan Vakıflar”, Vladimir Bozinovic- Victor Popovic’in “Analysis of Documentation About Ottoman Heritage in Belgrade Via Digital Reconstruction of Sokollu Mehmed Pahsa Caravanseral”, Prof. Ali Pajaziti- Musa Musai “Socio Cultural Impacts of Ottoman Foundations Spirit in Contemporary Balkans: Macedoian Context”, Prof. Dr. Numan Aruç’un “İlim, Bilim Ve Öğretim Vakfı: İsa Bey Medresesi”, Prof. Dr. Cazim Hadzimejlis “Bosna- Hersek’teki Kültür, Bilim Ve Eğitim Üzerindeki Osmanlı Etkisi: Mevcut Durum”, Dr. Aladin Husic’in “The Role of Waqf in The Development of Kasaba Visoko in Bosnia” bildirileri yer alıyor.

Şekil ve zengin içeriğiyle doyurucu olan kitap, resim, fotoğraf, arşiv belgesi ile desteklenmiştir. İçerden ve dışarıdan bakışla Balkan vakıflarının anlatıldığı yayın bu alanda çalışanlar için bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

Bursa'dan Balkanlara Vakıf Sempozyumu,
Ed. Prof.Dr. Mefail Hızlı,
Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Yay.
ISBN: 978-975-19-5587-6

Prof. Dr. Mefail Hızlı'nın editörlüğünü yaptığı "Bursa'dan Balkanlara Vakıf Medeniyeti Sempozyumu" kitabı "Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri" sempozyumunun devamı niteliğinde bir yayındır. Bursa'da düzenlenen sempozyum bildirilerinden oluşan bu kitap, Osmanlı dönemi Bursa-Balkan ilişkisi/benzerliği ve vakfiyeler üzerinden Balkan şehirlerinin oluşumu anlatılıyor.

Osmanlılarla birlikte şehirleşen Balkanlarla Anadolu'nun ruh ve kültür bağı vardır. Geçtiği yerlerde derin izler bırakan Osmanlı, Balkanları adeta yeniden inşa ve ihya etmiş, bölgede bir Osmanlı kültür ve medeniyeti oluşturmuştur. Büyük şair Yahya Kemal'in;

*"Üsküp ki Yıldırım Bayezid Han diyarındır
Evlad-ı Fatihana onun yadigârıdır
Firuze kubbelerle bizim şehrimizdi o.
Yalnız bizimdi, çehre ve ruhiyle bizdi o.
Üsküp ki Şar Dağı'nda devamıydı
Bursa'nın
Bir lale bahçesiydi dökülmüş temiz
kanın"*

Mısralarında dile getirdiği gibi Balkanlar bize ecdat yadigârıdır. 400 yıl hüküm sürdüğümüz bu topraklar, sınırlarla bizden kopmuş olabilir ama fakat inancı, ruhu dahası kültürüyle bizimledir. "Bursa'dan Balkanlar'a Vakıf Medeniyeti Sempozyumu"nun geçmişte bu ruhun şekillendiği şehir Bursa'da yapılması oldukça anlamlıdır. Bu anlamda kitaptaki bildiriler bu geçmiş birikimi ortaya koymaktadır. Kitabın takdiminde geçtiği anlatıldığı üzere;"Vakıf kurumunun zirveye ulaştığı Osmanlı Dönemi, özellikle Balkanlarda, İslam medeniyetinin sembolleri olan camiler, medreseler, hanlar, hamamlar, köprüler, bedestenler gibi mimari eserlerin bir nakış gibi işlendiği çok müstesna bir dönem olmuştur. 500 yıl boyunca Balkan coğrafyasında ecdadımız Osmanlı'nın çoğu vakıflar aracılığı ile vücuda getirdiği eserlerin sayısının 30.000'den fazla olduğu ifade edilmektedir. Denilebilir ki Osmanlı, vakıflar marifeti ile Balkanları, ta-

rihinde olmadığı kadar mamur etmiş, bir barış ve huzur toprağı haline getirmiştir. Balkanlardaki her dinden ve ırktan insanın doğumundan ölümüne kadar gerekli ihtiyacını karşılayan vakıflar, bugün Balkan ülkelerinde yaşayan milyonlarca insanın özlemleri aradığı kurumlar haline gelmiştir."

Yurt içinden ve Balkanlardan katılan akademisyenlerin bildirimlerinin yer aldığı sempozyum kitabının önsözünde Prof. Dr. Mefail Hızlı, "Bursa'dan, fethe-dildikçe genişleyen coğrafyanın her tarafına ve bu arada Balkanlar'a uzanan vakıf kültür ve medeniyeti, yüzyıllar boyu kaynağını İslâm dininden, karakterini de Osmanlılardan almıştır. Bursa'ya hâkim olan Osmanlı şehir kimliği, Edirne'ye, İstanbul'a, Şam'a, Kahire'ye yansıdığı gibi Sofya'ya, Üsküp'e, Saraybosna'ya Prizren'e, İşkodra'ya, Gümülcine'ye de aynen taşınmıştır. Bugün bu coğrafyanın insanları eğer Osmanlı'ya ve Türkiye'ye büyük bir sevgi ve saygı duyuyorlarsa, bunun temelinde ecdadın coğrafyanın tamamına sindirdikleri insan sevgisidir. Yani öylesi bir içtenlik ve samimiyetle kurulan vakıflar sayesinde şehirler muazzam bir şekilde inşa edilmiş ve hayatı kolaylaştıracak bütün kurumların devreye girmesi sağlanmıştır. İşte bu olgu "Bursa'dan Balkanlar'a Vakıf Medeniyetimiz" bağla-

mında bir sempozyuma konu olma imkânı bulmuştur” diyerek neden Bursa’da Balkan Vakıfları konusun gündeme getirdiklerinin altını çiziyor.

Sayın Bülent Arınç’ın Takdim, Sayın Mürsel Sarı’nın Sunuş, ve Prof.Dr. Mifail Hızlı’nın Önsöz’ünü yazdığı kitapta, Muhammed Ahmetaj’ın “Kosova’da Osmanlı Vakıf Eserleri”, Enes İdris’in “Osmanlı Vakıflarının Makedonya’daki İzleri(Üsküp Örneği), Haliq Hasa’nın “Arnavutlukta Osmanlı Vakıfları”, Merzuk Grabus’un “Osmanlı Vakıflarının Bosna’daki İzleri (Gazi Hüsrev Bey Külliyesi Örneğinde), Tefvik Yüce-

doğru “İnanç Dünyamızda Vakıf”, Salih Karacabey’in “Hz. Peygamber’in Hayatında Sosyal dayanışma”, Saadet Maydaer’in “İslam Medeniyeti ve Osmanlı’da Vakıf Anlayışı”, Sezai Sevim’in “Bursa Vakıflarının Problemlerinden Günümüze Ulaşan Bir Örnek: I. Murad Vakfı Arazisinin Doğu Sınırı”, Hasan Basri Öcalan’ın “Osmanlı Kuruluş Dönemi Vakfiyeleri”, Cafer Çiftçi’nin Bursa Mahalle Avarız Vakıfları” adlı bildiri konuları ve değerlendirmeler yer alıyor. Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü yayını olarak basılan kitap orta boy, iki yüz otuz sayfeden oluşuyor.

Batlı Seyyahlara Göre İstanbullu Gayrimüslimler

Rıdvan Enes Akçatepe *

Firdevs Çetin (2012).
Batlı Seyyahlara Göre İstanbullu Gayrimüslimler.
İstanbul: Yeditepe Yay.
ISBN: 9786054052912

Sevletler tarihi içerisinde Osmanlı İmparatorluğu, toplum düzeni bakımından Roma İmparatorluğu gibi karmaşık ve sofistike yapısıyla farklı bir yere sahiptir. Bununla beraber, sosyal ve kültürel tarihin günümüzde daha çok ilgi çekmesiyle doğru orantılı olarak, Osmanlı toplum yapısının incelenmesi, yeni araştırmalarla ilerleme kaydetmektedir. Siyasî tarih geleneğinin gölgesinden tedricen sıyrılmakta olan Osmanlı tarihi çalışmalarının da, taze bakış açıları ve yöntemlerle farklı alanlara da yoğunlaşması gerekmektedir.

Sosyal tarih araştırmalarının önündeki engeller yeni aşımaya başlamışsa da, söz konusu araştırmalar kendi içinde alt problemler ihtiva etmektedir. Seyahatnameler de bu problemlerden birine konu olur. Yapısı gereği özne bilgiler içeren seyahatnameler, yazarları olan seyyahların dünya görüşleriyle şekillenmişlerdir. Bu bakımdan, kullanılması sakıncalı olarak görülse de ham/öznel bilgilerin yorum ve analiz süzgecinden geçirilmesiyle elde edilecek çıktı, tatmin edici sonuçlar doğurabilir. Batlı Seyyahlara Göre İstanbullu Gayrimüslimler, bu doğrultuda vücuda getirilen bir eserdir. Firdevs Çetin'in yapıtı, 2011 yılında tamamladığı "Batlı Seyyahlara Göre İstanbul'un Gayrimüslim Ahalisi (1553-1673)" adlı doktora tezinin yeniden düzenlenerek okuyucuya sunulmasıyla ortaya çıkmıştır.

Seyyahların, yabancı memleketlere olan ön yargıları gibi, tarihçiler de seyahatnamelere özne yapılarından dolayı mesafeli dururlar. Çetin de yapıtının sınırlarını çizirken seyahat yazınlarının temkinle incelenmesi gerektiğine işaret eder ve seyahatnamelerin arşiv belgeleri eşliğinde özgün bir tarihi kaynak olarak kabul edilebileceğini belirtir. Yine yazar, kitabın özünün "Batlı gezginlerin paradigması"na dayandığını vurgular. Nitekim tek bir seyahatnamenin dahi her açıdan incelendiğinde yeterince kapsamlı olabileceğini göz önüne alacak olursak, yazarın yüz yirmi yıllık bir süreci içeren araştırmasında meseleye Batlı seyyahlar tarafından bakma düşüncesi gayet makuldür. Aslında bu eserin konusu farklıdan ziyade ilginçtir; Osmanlı Müslüman ahalisine göre bir "öteki"nin diğer

"öteki"yle ilgili mütalaaları, yani bir Müslümanın bir gayrimüslim hakkındaki veya bir gayrimüslimin bir Müslüman ile ilgili görüşü değil, Katolik ve Protestan Hıristiyanların Müslüman tabiiyeti altındaki diğer gayrimüslimler hakkındaki görüş ve gözlemleri tartışma konusudur.

İstanbullu Gayrimüslimler, konu ile yöntemin, seyyah ile seyahatnamenin ve konuyla ilgili güncel çalışmaların derinlemesine tartışıldığı bir giriş ile bizi karşılar. Devamında ise dört ana bölüm kitabın omurgasını meydana getirir. Ayrıca sonuç ve ekler kısmında konuyla ilgili kişilere faydalı olacak bilgiler yer almaktadır. İlk bölüm, kitaba konu olan İstanbul seyyahlarının tanıtımından oluşmuştur. Burada, kitabın kapsadığı zaman dilimi olan 1553-1673 yılları arasında İstanbul'u ziyaret eden seyyahlardan, Osmanlı sosyal düzeni ve özellikle Osmanlı toplumunun bir parçası olan gayrimüslim ahali ile ilgilenen kişiler seçilerek okuyucuya seyyah tipolojisi hakkında ön bilgi verilmiştir. Birincil kaynaklar içerisinde yoğun sübjektiflik arz eden seyahatnamelerin değerlendirilmesi açısından, gezginlerin hayatlarının arka planları, geçmişleri, kişisel bakış açıları ve ne amaçla İstanbul'da buldukları tartışılmış, düşünce yapıları hakkında fikir sahibi olunması amaçlanmıştır. Böylece seyyahların, değer yargıları üzerindeki yorumlarının anlaşılabilmesi mümkün olmuştur denilebilir.

Eserde ana yapıya geçtiğimiz ikinci bölüm, "Mekân" başlığını taşımakta ve seyyahların, gayrimüslimlerle nerelerde münasebet kurdukları ve etkileşime geçtikleri ve bu mekânların ambiyansları ve fiziksel şartlarının betimlendiği kısımdır. Çetin'in de belirttiği üzere bu bölümde aşırı veya gereksiz değerlendirmelerden kaçınılmış, gerekli yerlerdeki açıklamalarla konu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu yolu izlemede, mekânların muhtelif kaynaklardan yeniden tasvir edilmesinin, okuyucuyu seyyahın bakış açısından uzaklaştırabileceği gerçeği etkili olmuştur. Nitekim seyyahların oldukça detaylı mekân tanımlamaları bir zenginlik sunar. Rum ve Ermeni patrikhaneleri gibi resmî-dinî kurumlardan, kilise, ayazma gibi sivil-dinî kurumlara, gayrimüslimlerin

* Çankırı Karatekin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Araştırma Görevlisi.

en uğrak yerlerinden olan meyhanelerden, en küçük birim olan evlere kadar, seyyahların yerli halkla görüştükleri yerler incelikle anlatılmıştır.

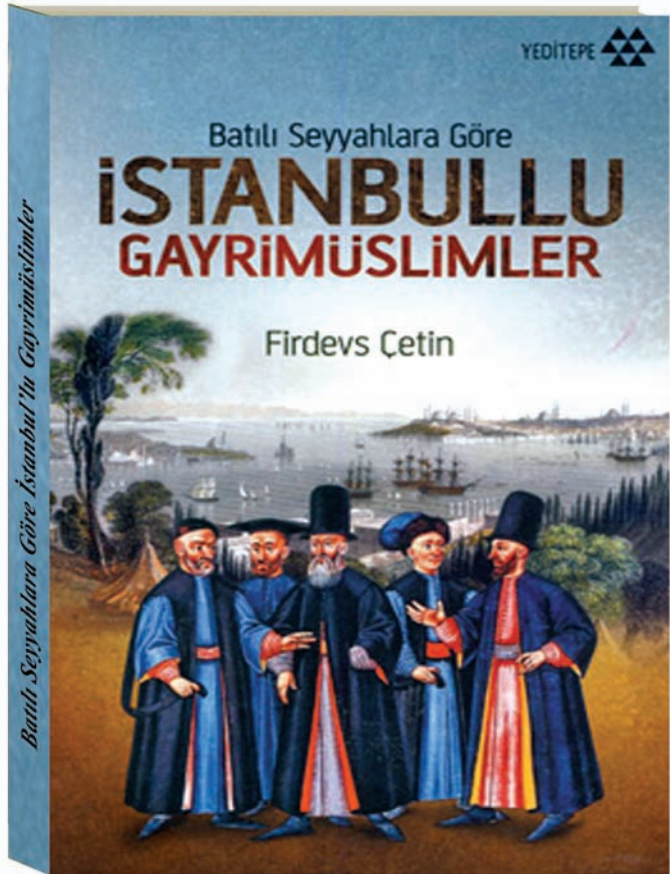
Üçüncü bölümün konusu “İnsan” başlığı altında ele alınmıştır. “Mekân-insan-inanç” üçlemesinde merkezde yer alan insan mefhumu, beklendiği gibi kitabın en temel ögesini oluşturur. Eserde kapsamlı olduğu kadar, en çarpıcı gözlem ve değerlendirmelerin yapıldığı yer de mezkûr bölümdür. Cemaatler alt başlığında önce Rumlar ve Ermeniler, ardından Yahudiler ve diğer gayrimüslim gruplar mercek altına alınmıştır. Ayrıca cemaat önderleri ve önde gelen gayrimüslimler de ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır. Özelde, aynı dinden olan fakat farklı mezheplere mensup seyyahlar ile Rumlar ve Ermenilerin etkileşimleri son derece ilgi çekicidir. Özellikle dinî kimlikleri öne çıkan seyyahların, Osmanlı tabiiyetindeki Hıristiyanları ve Yahudileri gözlem ve tecrübelerine dayanarak, karşılaştırmalı, olumlu-olumsuz fikirlerini açıkça dile getirdikleri görülür. Osmanlı gayrimüslimlerinin sosyal hayatına dair diğer anekdotlar da seyyahların penceresinden izlenebilir; gayrimüslimlere karşı Osmanlı adaleti, cemaatlerin hiyerarşik yapıları ve bireylerin sosyal statüleri, gelenek, kılık-kıyafet, ticaret-tüketim alışkanlıkları gibi sahneler canlı şekilde ortaya konulmuştur. Yine çalışmanın kapsadığı tarihlerde Osmanlı toplumunda öne çıkan gayrimüslimler de birey olarak incelenmiştir. Bunlar çoğunlukla ekonomik güç veya mevki sahibi kişiler ve dinî liderlerdir. Bu şahısların dikkate değer diğer bir yönü ise, Osmanlı idaresi ile gayrimüslim tebaa arasında köprü vazifesi görüyor olmalarıdır.

Seyyahlardan farklı din-dünya görüşü olan Osmanlı gayrimüslimleri, “İman” esasları bakımından seyyahların özel alakasına mazhar olmuşlardır. Kitabın son bölümü de bu bağlamda “inanç” temelinde ele alınmıştır. Gayrimüslimlerin mabetlerindeki ibadetlerine, ayin, yortu, bayram ve diğer ritüellerine şahit olan seyyahlar, ortak payda ve ayrılıkları seyahatnamelerinde dile getirmişlerdir. Çetin, bu anlatıların en kayda değerlerini eserine dâhil etmiştir. Daha çok dinî kimliğe sahip seyyahlar, temel inanç kaidelerindeki müşterek noktalar ve ihtilaflar üzerinde, Osmanlı Hıristiyan tebaası ile görüş alış-verişinde bulunmuşlardır. Hatta 1573-1578 yılları arasında İstanbul’da bulunan Avusturyalı papaz Step-

han Gerlach, Rum patriğiyle Augsburg İncancı hakkında görüşerek, aralarında bazı hususlar dışında ciddi farklılıklar olmadığını vurgulamıştır. (s. 406 -409). Seyyahlar bunun dışında, bir yandan Rum ve Ermeni cemaatlerinin ne kadar farklı olduklarına işaret ederlerken, bir yandan da bu cemaatleri kendi Katolik veya Protestan yaşamlarıyla kıyaslarlar.

Kitabın sonunda, değerlendirmeler, kapsamlı bir kaynakça ve ekler yer alır. Ek olarak verilen kısımda seyahatname bibliyografyaları, seyyah ve seyahatnameler ile ilgili istatistikî tablolar, 1453-1699 yılları arasında İstanbul’u ziyaret eden Batılı seyyahlar ve onların seyahatnameleri yer almaktadır.

Bir çalışmanın sınırları ve kapsamı-kapasitesi açıkça belirtildiği takdirde, o çalışmanın nihai amacına ulaşmış ulaşılmadığı bu kıstaslara göre değerlendirilebilir. Çetin de kitabının başında konuyu tüm hatlarıyla ele almayı, meselenin Batılı gezginlerin bakış açısıyla şekilleneceğini ifade etmiştir. Eser, diğer benzer çalışmalarla kıyaslanacak olursa, amaç ve içerik açısından farklı bir konumda bulunduğu görülecek-

tır. Nitekim Osmanlı “millet sistemi” ve “seyahatnameler” ile ilgili özgün veya mükerrer çalışmaların mevcut olduğu malumdur. Yazarın iddiası ise bunların ötesinde Osmanlı gayrimüslimlerini tekrar tanımlamak değil, Batılı seyyahların Osmanlı gayrimüslimleri hakkındaki düşüncelerini değerlendirmektir. Dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus da kitapta, hem modern araştırmalar hem de birincil kaynakların birlikte kullanılmış olmasıdır. Eserde bunlardan ikincisinin ağırlıklı olarak kullanılması, bilgi ilk elden aktarıldığı için daha önemlidir. Bu bakımdan Çetin’in meydana getirdiği yapıtın kendi dinamikleri içinde amacına ulaştığı söylenebilir.

İstanbul, Osmanlı’nın kalbi ve aynasıdır. XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar, yani ihtişamlı döneminde Osmanlı payitahtının gezilmesi, Avrupa’ya karşı üstünlüğün seyyahlar tarafından yerinde görülmesi anlamını taşır. Eserde tasvir öğeleri zengin ve detaylı olarak anlatılmıştır. Bu zenginlik olay, mekân ve kişilerin gözü-

müzde canlanmasını sağlamaktadır. Buna mukabil görsel materyallerin kitapta yer almayışı, zihnimizde oluşan imgelerin hayat bulmasına tam anlamıyla imkân vermemektedir. Kuşkusuz klasik döneme ait görsel malzemeler sınırlıdır ve gerçeklik düzeyi tartışılabilir. Bunun yanında kitabın hacminin geniş olması, görselliğe yer verilmesini engellemiş olabilir. Ekler kısmında, seyyahlar ile seyahatnamelerin bir araya getirilmesi bu konuda çalışacak araştırmacılara büyük kolaylık sağlayacaktır. Bunun yanında istatistikî tablolar, sağladığı veriler açısından faydalı ve yeterli gözükmektedir.

İstanbullu Gayrimüslimler’in, Osmanlı sosyal ve kültürel tarihi alanında, disipline taze ve farklı bir katkı sağlayacağı muhakkaktır. Kitap, içeriğinin yoğunluğuna karşın akıcı şekilde ilerlemekte, örgüsü, yapısı ve konunun ilgi çekiciliği okunabilirliğini artırmaktadır. Akademik nitelikte yazılmasına rağmen dilinin sadeliği ve fakat basitlikten uzak oluşu, farklı disiplin mensupları ve genel okuyucu kitlesinin kitaptan faydalanmasını olanaklı kılmaktadır.

Vakıflar Dergisi

Yayın İlkeleri

Vakıflar Dergisi 39 - Haziran 2013

Vakıflar Dergisi Yayın İlkeleri

Vakıflar Dergisi, Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Haziran sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurtiçi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Vakıflar Dergisi, Vakıf kurumu ve vakıf kurumu ile ilgili kültürel zenginlikleri, Vakıf yolu ile teşekkül etmiş kültür varlıklarını, Vakıfların tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymakta; Vakıflarla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlamaktadır.

Vakıflar Dergisi'nde, sosyal bilimler alanında, Vakıf ve Vakıf Kültürünün tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

Vakıflar Dergisi'ne gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Vakıf ve Vakıf Kültürü ile ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin Vakıflar Dergisi'nde yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Vakıflar Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına tekrar iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite, en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Vakıflar Dergisi'nde yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

Vakıflar Dergisi'nin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir, Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

- 1. Başlık:** İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve koyu harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.
- 2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı koyu, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta (e-mail) adres(ler)i belirtilmelidir.
- 3. Öz:** Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimeden

oluşan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizcesi (Keywords) bulunmalı, gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm. kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

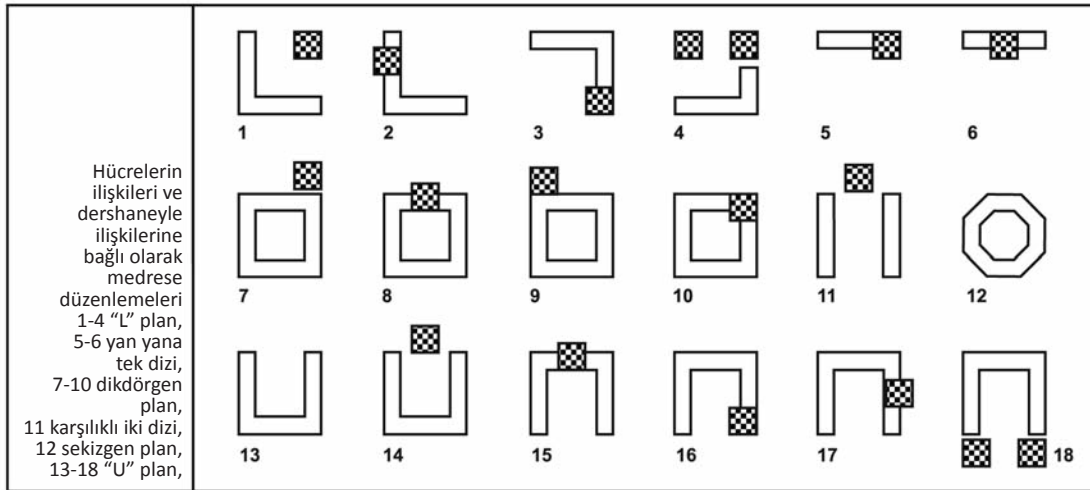
5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.

6. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise tablo numarasının altına, tam sola dayalı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

Tablo 1: Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AOL		KMLÇGE		f	%
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%		
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \text{ sd}=4 \text{ p} < .01$$

Şekil 1. Yapı yerlerini gösteren çizimler.

7. Resimler: Vakıflar Dergisi'nde yayınlanacak makalelerde yer alan görsellerle ilgili düzenleme yapma hakkı Yayın Kurulu'na aittir. Yüksek çözünürlüklü (en az 300 dpi) baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır. Şekil, çizelge ve resimler toplam yazının üçte birini aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. Alıntı ve Göndermeler: Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır:

(Gökay vd. 2002).

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

"Tanpınar (1976:131), bu konuda ..."

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

"Köprülü (1926)....." (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemali ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi IV* (3): 189-213.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere (fotokopilerde yazarı tanıttıcı hiçbir bilgi olmamak üzere) üç nüsha olarak, yazılabilir diskiyle birlikte Vakıflar Genel Müdürlüğü adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak disketi ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Yazışma Adresi

T.C. BAŞBAKANLIK
Vakıflar Genel Müdürlüğü
Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı
Vakıflar Dergisi
Atatürk Bulvarı, No:10 06050 Ulus/ANKARA/TÜRKİYE
Tel: (0312) 509 60 00 * Faks: (0312) 324 47 22
e-posta: vakifyayin@yahoo.com * yayin@vgm.gov.tr
web: www.vgm.gov.tr

Vakıflar Dergisi 39 - Haziran 2013

